NSV LIIDU AJALUGU

II OSA

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS

A-20947

NSV LIIDU TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO INSTITUUT

PROF. K. V. BAZILEVITS, PROF. S. V. BAHRUSIN,
PROF. A. M. PANKRATOVA, DOTS. A. V. FOHT

NSV LIIDU AJALUGU

II OSA

PROF. A. M. PANKRATOVA TOIMETUSEL

ARHIIVKOGU

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1956

Originaali tiitel: История СССР, ч. II.

Под редакцией проф. А. М. Панкратовой.
Учпедгиз, 1955.

Утверждён Министерством
Просвещения РСФСР.

Tõlge kinnitatud
Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt.

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatu[illegible]
30442

ARHIIVKOGU

I peatükk.

Vene impeeriumi kujunemine.

§ 1. Vene riik XVII sajandi lõpul.

Venemaa reformide eel. Feodaal-pärisorjusliku rõhumise tingimustes siseriigis ja raske võitluse olukorras välisvaenlastega lõid meie esivanemad juba ammu oma iseseisva kultuuri.

Kuid XVII sajandi lõpuks hakkas üha selgemini tunda andma Venemaa mahajäämus võrreldes eesrindlike Euroopa riikidega, kes olid asunud kapitalistliku arengu teele. See seletub peamiselt äärmiselt ebasoodsate välispoliitiliste tingimustega, milliseis toimus maa arenemine. Venemaale tungisid tihti kallale võõramaalased, riisusid ja laastasid maad. Maa üheks mahajäämuse põhjuseks oli tatari-mongoli ike, mis kestis rohkem kui 240 aastat. Paljude sajandite vältel oli Vene riik ära lõigatud Ida-Euroopa kaldaid ümbritsevaist meredest; lõunas valitsesid tatarlased ja türklased, Baltimaades — sakslased ja rootslased. Maa arenemisele avaldas pidurdavat mõju ka Poola ja Rootsi interventsioon (1604—1618).

Riigi kaitse polnud küllaldaselt kindlustatud, tunduva osa vene sõjaväest moodustas ikka veel aadli-maakaitsevägi, mis ei saanud süstemaatilist sõjalist väljaõpet. Streletsid, kes elasid perekondadega erilistes agulites (slobodaades), ühendasid sõjaväelised kohustused rahuaegse tegevusega — käsitöö ja kaubandusega, ega omanud head sõjalist väljaõpet. Parimateks olid uute formeeringute polgud (soldati-, traguni- ja reitaripolgud), kuid ka need ei olnud veel täiesti regulaarseks sõjaväeks. Iga polgu komandör õpetas oma mehi nii, nagu oskas; nende polkude ohvitseride hulgas oli palju välismaalasi. Seetõttu, hoolimata vene sõdurile omasest vaprusest, saavutati sõjalisi võite raskete kaotuste hinnaga.

Kolmekümne-aastane sõda Saksamaal ja Louis XIV sõjad avaldasid suurt mõju euroopa sõjatehnika, suurtükiväe ja sõjainseneerikunsti arengule, vägede organisatsioonile ning väljaõppele ja nende kasutamisele lahingus.

Vaatamata mõnedele sisemistele muudatustele säilis Venemaa riiklik korraldus niisugusena, nagu ta oli kujunenud juba

XVI sajandil. Prikaasivalitsus, eesotsas Bojaaride Duumaga, tegutses väga aeglaselt; linnades laostasid rahvast vojevoodid, riigi finantssüsteemis valitses suur korralagedus; maksuvõlad suurenesid iga aastaga, koole oli endiselt vähe, seepärast tunti suurt puudust kirjaoskajatest ja haritud inimestest.

Mahajäämus tööstuses ja riigi valitsemise alal oli väga hädaohtlik. Kuigi Venemaal tekkisid juba XVII sajandil tolle aja kohta eesrindlikud suured tööstuslikud ettevõtted — manufaktuurid, tuli veel paljutki sisse vedada välismaalt, mis raskendas väga armee varustamist sõja ajal. Venemaa mahajäämust kasutasid Euroopa naaberriigid, kes püüdsid vallutada Vene maid.

Tsaar Aleksei Mihhailovitš püüdis kindlustada Venemaa läänepiire ja läbi murda blokaadist Baltimaades, kuid ta ei saanud kavatsust lõpule viia. Lõpetamata jäid ka tema ajal ette võetud riigiaparaadi reformid.

Pärast tsaar Aleksei surma suurenesid veelgi bojaaride ning aadlike omakasupüüdlikud protsessid ja tülid võimu, maa ning talupoegade pärast. Eriti visa võitlus trooni pärast toimus bojaaride Miloslavskite ja Narõškinite vahel.

Tsaar Fjodor Aleksejevitš. Tsaar Aleksei Mihhailovitš oli kaks korda abielus. Tema esimene naine põlvnes Miloslavskite soost. Sellest abielust jäi järele mitu tütart, nende hulgas vanem tütar Sofja, ning pojad Fjodor ja Ivan. Veidi aega enne oma surma abiellus tsaar Aleksei teistkordselt aadlik Narõškini tütre Natalja Kirillovnaga. Viimane oli kasvanud üles tsaarile lähedase bojaari Artamon Matvejevi, lääne kultuurile lähenemise pooldaja majas. Oma majas lõi Matvejev euroopaliku korra ja pidas isegi väikest näitlejate truppi. Tsaarinna Nataljal sündis 1672. a. poeg Peeter. Pärast Aleksei Mihhailovitši surma sai tsaariks neljateistkümneaastane poeg Fjodor (1676—1682), kes oli haiglane ja tahtejõuetu noormees. Fjodori tsaariks saamisel kõrvaldati võimu juurest Narõškinid, kes tänu sugulusele tsaarinnaga olid kerkinud esile Aleksei Mihhailovitši viimaseil eluaastail. Nende asemele asus tsaar Fjodori sugulaskond — Miloslavskid. Tsaari ümber kujunes väike ring talle lähedastest bojaaridest ja aadlikest, kes mõistsid uuenduste vajadust riigi sisekorras.

Sõjaväeorganisatsiooni parandamiseks sõjakogemuste alusel moodustati Moskvas aadlike hulgast valitud isikuist koosnev komisjon. 1682. a. kaotati kõrgemast vaimulikkonnast ja bojaaridest koosneva „suure sobori" pidulikul istungil kohajärglus (mestnitšestvo). Lossi lähedal põletati tuleriidal raamatud, millesse kanti varem sisse kohajärgluslikke vaidlusi. Sõjaväeteenistuskomisjon parandas aadliväe organisatsiooni, lähendades seda mõnevõrra regulaarpolkude korraldusele. Fjodor Aleksejevitši õukonnas tugevnes uus kultuuriline vool. 1687. a. avati Moskvas Slaavi-Kreeka-Ladina Akadeemia.

Nii kavatseti tähtsaid ümberkorraldusi võitluses Vene riigi mahajäämusega.

§ 2. Sofja valitsemisaeg.

Ülestõus Moskvas 1682. a. Tsaar Fjodor Aleksejevitš suri kevadel 1682, järele jätmata poegi. Seepärast pidi peale tema surma tsaarivõim üle minema ühele vendadest: kas vanemale, kuid nõrgamõistuslikule Ivanile, või nooremale — Peetrile. Tsaar Fjodori ümber koondunud bojaarid kartsid, et Miloslavskid haaravad võimu enda kätte, ning lähenesid juba tsaari eluajal Narõškinitele. Niipea kui tsaar Fjodor suri, kuulutasid patriarh ja bojaarid Peetri tsaariks. Lossi juurde kogunenud rahvahulk tervitas seda otsust hüüetega.

Arvukas Miloslavskite perekond ei tahtnud leppida võimu ülemineku ga Narõškinitele. Võitluseks oma vastastega kasutasid Miloslavskid rahutusi streletside hulgas. Seoses raskete maksudega ja äärelinna väike-elanikkonna üldise vaesumisega halvenes tol ajal tunduvalt käsitööonduse ja väikekaubandusega tegelevate lihtstreletside seisund. Streletsid ei saanud pikemat aega palka. Aadlikest streletside ülemad rõhusid streletse ja sundisid neid töötama oma majapidamises nagu talupoegi-pärisorje. Rõhumise vastu kaebust tõstnud streletse karistati karmilt. Miloslavskite pooldajad sisendasid streletsidele, et nende raskes olukorras on süüdi Narõškinid. 15. mail 1682. a. vallutasid streletsid mõned suurtükid ning tungisid lehvivate lippudega ja trummipõrina saatel Kremli. Rahvahulgast kostis hüüdeid, et Narõškinid kägistasid tsareevitš Ivani. Seepeale viis Peetri ema, tsaarinna Natalja Narõškina, mõlemad vennad — Ivani ja Peetri — trepile. Kuid rõhumisest tigestunud ja Narõškinite vastu häälestatud streletsid tungisid lossi. Esimesena langes ülestõusnud streletside käe läbi nende ülem vürst Dolgoruki. Bojaaride tapmine kestis hilisõhtuni. Tapetute laibad lohistati väljakule *Lobnoje mesto* juurde pilkavate hüüete saatel: „Ennäe bojaar Romodanovskit! Näete, sõidab duumaliige, andke teed!" Tapetute hulgas oli bojaar Artamon Matvejev, kaks tsaarinna vanemat venda ja teisi bojaare.

Streletside väljaastumisega kaasnes laialdane rahvaliikumine. Kehvistu purustas Holoppide-prikaasi. Peaaegu kõik seal alalhoitavad orjastamisdokumendid hävitati. Prikaasid tühjenesid. Bojaarid ja djakid jooksid laiali. Narõškinid olid sunnitud loovutama oma koha Miloslavskitele. Tsaaritar Sofja kasutas segadust võimuhaaramiseks. Ta täitis kõik streletside nõuded ja maksis neile välja 35 aasta jooksul kinnipeetud raha. Streletside nõudel kuulutati tsaarideks mõlemad vennad — Ivan ja Peeter, kuid „esimeseks" tsaariks sai nõrgamõistuslik Ivan. Sofja ise kuulutati alaealiste vendade kõrval valitsejaks.

Tsaaritar Sofja. Moskva tsaaritarid elasid lossi teremites (tubades) üksildast elu, olid vähe haritud ega näidanud end kunagi rahva juuresolekul. Sofja erines teravalt teistest tsaaritaridest. Simeon Polotski juhatusel õppis ta poola keelt ja luges poolakeel-

seid raamatuid. Ta hakkas avalikult liikuma seltskonnas isegi välismaalaste juuresolekul.

Lähedasimaks inimeseks Sofjale, tema „esimeseks ministriks" sai vürst Vassili Vassiljevitš Golitsõn, kes oli haritumaid bojaare XVII sajandi lõpul ja sai hästi aru põhjalike uuenduste vajadusest riigis. Vestlustes välismaalastega jutustas vürst Golitsõn kavatsetavatest reformidest. Kuid ükski reformidest ei leidnud teostamist. Oma valitsemisaastail oli Sofja haaratud võitlusest oma isikliku võimu pärast ja kartis, et reformid kutsuvad välja rahulolematuse mõjuka, konservatiivselt häälestatud bojaarkonna hulgas. Sedasama kartis ka Golitsõn, kel oli palju vaenlasi bojaaride keskel.

Poola šlahta ei suutnud kaua aega leppida Paremkalda Ukraina ja eriti Kiievi kaotusega. Pärast Andrussovo vaherahu sõlmimist 1667. a. sõitsid Moskva ja Poola saadikud lõpliku rahu sõlmimiseks mitu korda kokku, kuid iga kord viis Kiievi küsimus läbirääkimiste katkestamisele. Ent Türgi küsimus sundis Poolat järele andma ja Vene riigiga kokkuleppele jõudma. Sel ajal sõlmis Türgiga sõdiv Austria Türgi-vastase liidu Poola ja Veneetsiaga. Liitlased lõid Türgi väge Viini all ja sundisid sultani lõpetama Austria pealinna piiramise. Kuid nad ei suutnud türklasi lõplikult võita, seepärast pöördusid nad abi saamiseks Venemaa poole. 1686. a. saatis Poola kuningas Moskvasse „suure saatkonna", kes pärast pikki läbirääkimisi sõlmis „igavese rahu". Poola nõustus Kiievi liitmisega Venemaa külge koos juurdekuuluva väheldase maa-alaga, Venemaa aga kohustus viivitamatult alustama sõda Türgi sultani vasalli Krimmi khaani vastu. Sellest sõjast oli Venemaa huvitatud, sest Türgi blokeeris teda Mustal merel ja Krimmi tatarlased jätkasid kallaletunge Venemaa lõunaosadele.

Vene vägede esimene sõjaretk Krimmi vürst V. V. Golitsõni juhtimisel lõppes 1687. a. täieliku nurjumisega. Vägedel ei õnnestunud ületada tatarlaste poolt põlema süüdatud lõunamaist steppi, mistõttu tuli teelt tagasi pöörata. Varakevadel 1689. a. liikus veel tugevam vägi vürst V. V. Golitsõni juhtimisel uuesti Krimmi poole. Seekord ületasid väed stepiretke raskused ja jõudsid tatari kindluse Perekopi juurde, mis oli ehitatud maakaela kõige kitsamale kohale. Kuid Golitsõn ei julgenud Perekoppi rünnata, vaid andis pärast lühiaegset piiramist käsu taganemiseks. Tatarlased jälitasid Vene vägesid.

Krimmi sõjaretkede nurjumised kõigutasid tugevasti Sofja valitsuse seisundit. Aadlikud nurisesid avalikult sõjaraskuste ja asjatute kaotuste üle. Peetri pooldajate arv suurenes.

Peetri noorpõlv. Sofja valitsemisaastail elas Peeter emaga ja tema ümber koondunud inimestega Moskva-lähedastes lossides, peamiselt Preobraženskoje külas. Peeter, kuigi teda nimetati endiselt tsaariks, ei omanud tegelikult mingit võimu. Ta mängis Preobraženskoje küla ümbritsevais varjurikkais metsasaludes tervete päevade kaupa sõda omaealiste mänguseltsilistega. Nad ehita-

sid mullast väikesi kindlustusi ja õppisid neid rünnakuga vallutama. Mõne aasta pärast moodustas Peeter neist „mängu"-soldatitest kaks „mängu"-polku ja nimetas nad kahe lossiküla järgi — Preobraženski ja Semjonovski polkudeks.

Kord leidis Peeter Izmailovo külas oma vanaisa vanade asjade hulgast välismaalt toodud purjepaadi. Saksa aleviku elanik Brant, kes kunagi ise oli teeninud mereväes, õpetas Peetrile selgeks purjetamise sel purjepaadil algul kitsal Jauza jõel (Moskva juures), hiljem Izmailovo tiigil. Kuid väike tiik ei võimaldanud purjedega manööverdamist ning Peeter tingis emalt välja loa sõita suurel Perejaslavskoje järvel.

Algul Sofja rõõmustas Peetri sõjaliste meelelahutuste üle, mis teda õukonna asjadest kõrvale juhtisid. Kuid aastad möödusid, Peeter kasvas suuremaks, kasvasid suuremaks ka tema „mängusoldatid". Ta oli juba üle kuueteistkümne aasta vana. Tema lapsepõlvemängudeks moodustatud kaks polku muutusid parimateks Moskva polkudeks, kes olid välja õpetatud vastavalt Euroopa sõjaväelisele korrale. Sofja tundis ähvardavat ohtu ja valmistus paleepöördeks. Ta hakkas end ametlikult nimetama „isevalitsejaks". Ta võttis salaja oma lossis vastu streletse ja kostitas neid, sest ta tahtis jälle varuda endale nende poolehoidu. Sofja ja Peetri vahekord muutus niivõrd vaenulikuks, et suhete katkemine sai vältimatuks.

Augustis 1689. a. sai Peeter öösel teate, et tsaaritar on kogunud streletse ja valmistub kallaletungiks. Peeter ratsutas kohe hästikindlustatud Troitse-Sergijevi kloostrisse. Varsti tulid sinna ka tema „mängu"-polgud ja üks streletside polk; saabusid ka mitmed aadlikud ja mõned bojaarid. Sofja katse streletse üles ässitada lõppes nurjumisega. Vahepeal aga suurenes Peetri pooldajate arv iga päevaga. Kuu aja pärast oli võim täielikult Peetri käes. Kõigist mahajäetud Sofja paigutati kloostrisse; tema lähim abiline vürst V. V. Golitsõn saadeti asumisele Põhja.

§ 3. Aasovi sõjaretked ja Peetri reis välismaale.

Aasovi sõjaretked. Esimestel aastatel pärast Sofja valitsuse langemist ei võtnud Peeter aktiivselt osa riigi valitsemisest. Ta tegeles endiselt sõjaliste mängudega, mis aga hakkasid võtma üha tõsisemat iseloomu. Väikese arvu abilistega ehitas ta ja laskis Perejaslavskoje järvel vette sõjalaeva. Varsti pärast seda läks ta Arhangelskisse ja nägi esmakordselt, kuidas merel sõidavad suured laevad. Moskvas viibis Peeter sageli saksa alevikus Venemaale asunud välismaalaste hulgas ja leidis siin endale kasulikke inimesi. Vana kindral šotlane Patrick Gordon, sõjaasjanduse tundja, lõbustas teda jutustustega lahinguist, milledest ta ise oli osa võtnud. Alati rõõmus šveitslane Franz Lefort korraldas igasuguseid meelelahutusi. Samal ajal jätkas Peeter oma hariduse täiendamist. Hollandlane Timmermann andis talle aritmeetika, geomeetria ja suurtükiasjanduse

tunde. Lühikese ajaga saavutas Peeter sellise edu, et hakkas ise parandama oma õpetaja vigu, kes teadustes ei olnud kuigi tugev.

Sõjalised õppused ja manöövrid olid uue Krimmi-vastase sõjaretke ettevalmistuseks. Pärast Golitsõni nurjunud sõjaretki piirdus Moskva valitsus lõunapiiride kaitsmisega tatarlaste kallaletungide vastu. Austria ja Poola poolt Türgi vastu alustatud sõda, millega liitus ka Venemaa, peeti väga loiult. Hoolimata Venemaa huvidest astusid Austria ja Poola Türgiga läbirääkimistesse. Siis alustas Moskva valitsus läbirääkimisi Krimmi khaaniga. Venemaa nõudis Aasovi kindlust, kus asus Türgi garnison. Khaan keeldus otsustavalt.

Venemaale olid vana-Vene maa-alad Aasovi mere ääres vajalikud väljapääsuks Donilt merele. Omades Aasovit, võis Venemaa ähvardada Krimmi khaaniriiki. Seepärast otsustas Peeter Aasovi vallutada jõuga. 1695. a. kevadel sõitis 30 000-meheline Vene vägi jõelaevadel Okaa jõge mööda Volgale ja sealt Donile. Peeter kirjutas Moskva: „Naljatasime Kožuhhovi all (koht Moskva lähedal, kus toimusid manöövrid), ent nüüd sõidame mängima Aasovi alla." Ilma sõjalaevastikuta ei saanud Peeter blokeerida kindlust merelt. Türklased said mere kaudu alatasa uusi lisajõude, relvi ja toidumoona. Vene vägede tegevuse kooskõlastamatus ja oskamatus aidata üksteist lahingus võimaldas türklastel koguda oma jõude piiratava kindluse kõige ohtlikumatesse kohtadesse. Saabunud sügis sundis lõpetama Aasovi piiramise.

Ebaõnnestunud sõjaretk Aasovi alla näitas Peetrile kujukalt, kui vajalik on Venemaale sõjalaevastik. Otsustanud sõjaretke suvel korrata, käskis Peeter ehitada sõudelaevastik galeeridest ja teistest kergematest laevadest, kuna väikesi laevu võis ehitada ühe talve jooksul. Voroneži jõe kaldale, mitte kaugele ta suubumiskohast Doni, ehitati laevatehased. Ümberringi kasvasid tamme-, pärna- ja männimetsad, mis andsid laevaehituseks suurepärast materjali. Peeter ise võttis töödest osa kord insenerina, kord lihtpuusepana, kirves käes. 1696. a. kevadel ilmus türklaste hämmastuseks Aasovi alla 30 galeerist ja suurest hulgast transportlaevadest ning paatidest koosnev Vene laevastik. Türgi laevastik lahkus ilma lahinguta. Peeter piiras Aasovi ümber nii merelt kui ka mandrilt. Juulis, kaotanud lootuse saada abi Konstantinoopolist, türklased alistusid.

Peetri reis välismaale. Aasovi vallutamine ei toonud kaasa sõja lõpetamist. Türklastel oli tugev sõjalaevastik ja nad jätkasid Musta mere valitsemist. Seepärast otsustas Peeter saata Lääne-Euroopasse «suure saatkonna», kes pidi looma lähemaid sidemeid Lääne-Euroopa maadega. Peeter tegi saatkonnale ülesandeks mitte ainult kindlustada ja laiendada Euroopa riikide liitu Türgi vastu, vaid ka värvata Vene sõjaväele vajalik arv välismaa spetsialiste, insenere ja suurtükiväelasi.

Saatkond sõitis Moskvast välja 1697. aastal. Ka Peeter ise kuulus selle koosseisu, varjates end urjadnik Peeter Mihhailovi nime all. Peeter soovis lähemalt tutvuda Euroopa eluga, selle kultuuri ja

tehnikaga. Oma kirjad Moskvasse varustas ta pitseriga, millel olid järgmised sõnad: „Olen õpilase seisundis ja otsin endale õpetajaid" (slaavi keeles «Аз есмь в чину учимых и учащих мя требую»).

Hollandis Saardami linnas, mis oli kuulus hea laevatehase poolest, asus ta elama väikesesse sepamajakesse ja läks laevatehasesse tööle lihtpuusepana. Kuid Peeter tunti varsti ära, sest mitmed hollandi kaupmehed olid olnud Venemaal ja mäletasid hästi tsaari tunnusmärke — tema kõrget kasvu (umbes kaks meetrit) ja hiigla-

Peeter I. *XVIII saj. gravüür.*

jõudu. Sellest ajast peale ei suutnud Peeter peituda tüütava uudishimulike salga eest. Ta sõitis siis Amsterdami ja astus õpilasena ühte suuremasse laevatehasesse. Seal töötas ta üle nelja kuu, kuni lõpetati suure laeva ehitamine, mida alustati tema sealviibimise ajal. Vabadel tundidel külastas Peeter manufaktuure, töökodasid, muuseume, õpetlasi, kunstnikke jne. Hollandist sõitis Peeter Inglismaale. Londonis tutvus ta maa riikliku korraldusega ning viibis parlamendi istungil. Thamesi jõe suudmes asetsevas väikeses linnakeses õppis Peeter jälle üle kahe kuu laevaehitust. Inglismaalt siirdus ta Viini, läbirääkimistele Austria keisriga liidu üle Türgi vastu. Sellal, kui „suur saatkond" viibis välismaal, selgus, et Euroopa riikide suure liidu loomine Türgi vastu pole teostatav. Suurem osa Euroopa riikidest oli seotud Hispaania valduste saatuse

küsimusega, sest Hispaanias oli suremas Austria Habsburgide dünastiast põlvnev elatanud lasteta kuningas.

Austria üksnes ei tahtnud aidata Peetrit sõjas Türgiga, vaid isegi ruttas viimasega rahu sõlmima. Samuti katkestas Poola sõja Türgiga. Hispaania pärilussõda algas aastal 1701 ja kestis ligi 13 aastat.

Välismaal tutvus Peeter lähemalt poliitilise seisundiga Baltimaades. XVII sajandil väga tugevaks muutunud Rootsi vallutas Balti mere kaldad ning ähvardas Taanit, Poolat ja Venemaad. Rootsi lõikas Vene riigi ära merest, mis oli vajalik maa majanduslikule ja kultuurilisele arenemisele. Juba XVII sajandi algul vallutas ta põlised Vene maad Soome lahe rannikul.

Blokaadi purustamine Baltimaades sai Venemaale elulise tähtsusega ülesandeks. Mõistes hästi Balti mere tähtsust Venemaale, otsustas Peeter lõpetada sõja Türgiga ja Krimmi khaaniriigiga ning ühineda Rootsi-vastase liiduga, mille organiseerisid ta vastased Poola ja Taani.

Streletside mäss. Peetri tagasipöördumist Venemaale kiirendas teade streletside mässust. Streletsid olid harjunud kandma Moskvas kerget valveteenistust ja ülejäänud aja istuma poodides või tegutsema käsitööga. Peeter nõudis streletsidelt alalist sõjaväeteenistust. Pärast Aasovi vallutamist jättis ta osa streletsipolke lõunasse, osa aga paigutas lähemale läänepiirile. Streletside keskel, kelle perekonnad ja majapidamised jäid Moskvasse, kutsus see korraldus esile suure ärevuse. Streletside pahameelt kasutasid uuesti tsaaritar Sofja ja temale lähedased inimesed, kes unistasid Moskva vana korra säilitamisest. Sofja astus salajastesse läbirääkimistesse streletsidega. Streletsid otsustasid vallutada pealinna ja kuulutada Sofja tsaarinnaks. Nii kandis streletside liikumine reaktsioonilist iseloomu, sest ta oli suunatud Peeter I poliitika vastu ja taotles vana korra kehtestamist Venemaal. 1698. a. suvel tõstsid neli Toropetsi linnas olevat streletsipolku mässu ja suundusid Moskva peale. Kindral Gordon purustas pealinna lähedal suurema vaevata mässulised streletsid.

Teate streletside mässust sai Peeter Viinis. Ta suundus otsekohe Moskvasse. Teel kohtas ta Poola kuningat August II ja leppis temaga kokku ühise sõja suhtes Rootsi vastu.

Vältides pidulikku vastuvõttu, tuli Peeter pealinna tagasi siis, kui teda keegi ei oodanud. Ta peatus mitte tsaarilossis, vaid oma tagasihoidlikus linnataguses majas Preobraženskoje külas. Teade tsaari välismaareisilt tagasijõudmisest levis linnas kiiresti. Järgmisel hommikul tulid Preobraženskojesse Peetrit tervitama bojaarid, mõisnikud, kaupmehed ja teised linnaelanikud. Peeter tervitas kõiki lahkesti, kuid ei lubanud enese ees vana kombe kohaselt põlvitada. Vastuvõtu ajal hakkas ta ise kääridega maha lõikama bojaaride pikki habemeid. Mõne aja pärast andis Peeter käsu, mis keelas ära tööd ja liigutusi segava vana lõikega pika vene riietuse kandmise.

Peeter ei rahuldunud streletside mässu suhtes toimunud juurdlusega. Ta uuendas juurdluse, mis tegi kindlaks Sofja osavõtu vandenõust. Mässust osavõtnud streletse karistas ta suure karmusega. 195 streletsi poodi üles Novodevitšje kloostris tsaaritar Sofja akende all. Üldse hukati umbes 1200 streletsi. Seejärel saatis Peeter laiali Moskva streletsipolgu. Tsaaritar Sofja, kelle süü vandenõust osavõtus kindlaks tehti, pühitseti nunnaks.

§ 4. Sõja algus Rootsiga.

Lüüasaamine Narva all. Sõjaks Rootsiga astus Peeter liitu Taani ja Poolaga. Valmistudes sõjaks Baltimaade pärast, asus Peeter uute vägede formeerimisele. Selleks otstarbeks toimetati soldatite värbamist talupoegade-pärisorjade, holoppide ja vabade inimeste hulgast. Riietatud lääne-euroopa jalaväe eeskujul tumerohelistesse kuubedesse ja kolmnurksetesse kübaratesse, tegid uued soldatid Moskva all riviõppust hommikust hilisõhtuni. Kolme kuu jooksul õpetati kiires korras välja 32 000 soldatit. Samal ajal saatis Peeter Konstantinoopolisse läbirääkimisteks Türgiga saatkonna, kes 1700. a. juulis sõlmis rahu. Selle rahu tingimuste kohaselt säilitas Venemaa Aasovi.

Rootsi kuningas Karl XII kogus kiiresti väikese, kuid hästi väljaõpetatud armee. XVII sajandi sõdade tõttu omasid Rootsi väed suuri sõjalisi kogemusi ja neid peeti parimaiks Euroopas. Karl XII maabus ootamatult Taani rannikul ja sundis Taani kuningat endaga rahu sõlmima. Seejärel kavatses ta purustada teise vastase — Poola kuninga August II. Rootsis veel ei teatud Venemaa sõjalistest ettevalmistustest.

Sõlminud rahu Türgiga, käskis Peeter viivitamata kogutud väel liikuda Rootsi kindluse Narva vastu, mis sulges juurdepääsu Balti merele.

Narva piiramine näitas otsekohe Vene vägede organisatsiooni ja varustamise puudusi. Raske rännaku ajal poristel teedel jäid sõjamoonavankrid vägedest maha. Suurtükiväes ei jätkunud mürske. Püssirohi osutus halvakvaliteediliseks. Suurtükkide lafetid murdusid pärast mõningaid laske. Soldatid nälgisid ja kannatasid kaevikuis külma ja vihma käes. Tekkis haigusi.

Kuulnud Narva piiramisest Vene vägede poolt, ruttas Karl XII kindlusele appi. Veel enne rootslaste saabumist lahkus Peeter oma väe juurest, et teha ettevalmistusi Vene piiride kaitsmiseks. Järgmisel päeval pärast tema ärasõitu ilmusid Rootsi väed Vene laagri ette. Venelastele näkku puhuva lumetuisu kaitsel tormasid rootslased rünnakule ja murdsid läbi venelaste esimese asetusliini. Aadli ratsavägi pistis põgenema. Vene väeosi juhtivad välismaalasist ohvitserid reetsid ning läksid üle rootslaste poole. Juhtkonnata ja juhtimiseta jäänud vene soldatid, jagunedes salkadeks, jätkasid rootslaste tagasitõrjumist tääkidega. Preobraženski ja Semjo-

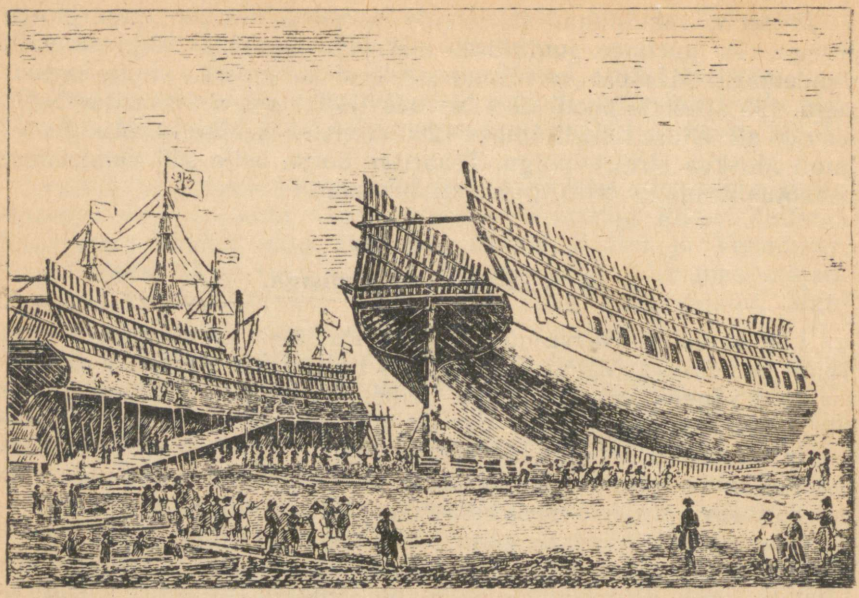

Laevatehas Peterburis Peeter I ajal. *XVIII saj. gravüür.*

novski polgud lõid kindlalt tagasi kõik rünnakud ja taandusid täies korras. Sellest hoolimata oli rootslaste võit täielik. Nad võtsid palju vange ja said saagiks kogu suurtükiväe. Pärast Vene väe purustamist Narva all pöördus Karl XII Poola kuninga August II vastu. Ta arvas, et Vene armee pole enam võimeline sõda jätkama.

Sõjaväe ümberkorraldamine. Teisiti hindas olukorda Peeter. Pärast lüüasaamist Narva all asus ta palavliku kiirusega ja tohutu energiaga sõjaväe taastamisele ja ümberkorraldamisele.

Et täiendada mitteküllaldast suurtükiväge, käskis Peeter maha võtta igalt kolmandalt kirikult kellad ja need ümber valada suurtükkideks (suurtükid valati tollal pronksist). Aasta pärast oli tal juba 300 uut suurtükki, ligikaudu poole rohkem kui ta kaotas Narva all. Aadli-ratsaväe ja streletsi-jalaväe asemele formeeris ta uue suure sõjaväe traguni- (ratsaväe-) ja jalaväepolkudest. Sõjaväe täiendamist teostati elanikkonna sõjaväekohustuse alusel, nekrutite värbamise teel. Nekruteid (kutsealuseid) võeti kindlaksmääratud talundite arvult. Iga nekrutite värbamine andis 30 000—40 000 noort soldatit, keda enne õpetati erilistes laagrites ja hiljem jaotati polkudesse. Selline sõjaväe komplekteerimise süsteem ennetas mitu aastakümmet Lääne-Euroopa süsteemi, mis oli rajatud peamiselt palgasõdurite värbamisele. Vene armee oli seega tihedamalt seotud oma rahvaga. Ka aadlikud pidid alustama sõjaväeteenistust soldatitena ja alles hiljem määrati nad ohvitserideks kaardiväe- ja jalaväepolkudesse. Sõjaväest lasti koju ainult vanad ja vigastatud.

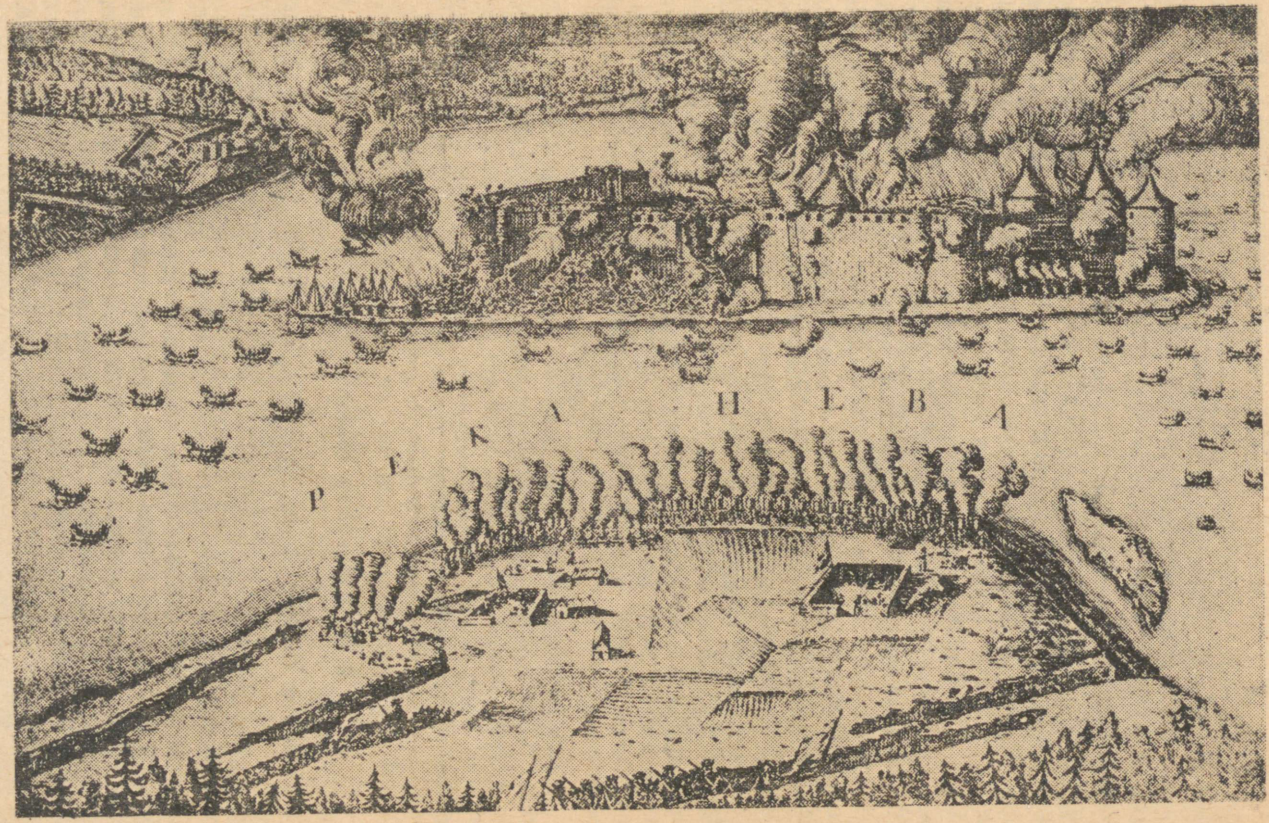

Nöteborgi (Schlüsselburgi) vallutamine 1702. a. *XVIII saj. gravüür.*

Esimesed sõjaväelised ümberkorraldused teostati sellise kiirusega, et Vene armee võis juba 1701. aastal üle minna pealetungile. Šeremetjevi juhtimisel tegutsev korpus lõi kaks korda Rootsi vägesid ja vallutas peaaegu kogu Liivimaa. 1703. a. vallutasid Vene väed rünnakuga Marienburgi kindluse ja järgmisel aastal Tartu ja Narva. Mitte vähem edukas polnud sõjategevus Ingeris (Neeva jõe vasakul kaldal). 1702. a. sügisel vallutati Rootsi kindlus Nöteborg (Pähkinälinna), mis oli ehitatud Neeva jõe lähtele, Laadoga järve äärde, endisaegse Novgorodi linna Orešeki asemele. Teatades Moskvasse Pähkinälinna-Orešeki vallutamisest, kirjutas Peeter: „On õige, et see pähkel oli väga kõva, siiski, tänu jumalale, on ta õnnelikult puruks näritud." Peeter nimetas Pähkinälinna ümber Schlüsselburgiks, s. t. võtmelinnaks seepärast, et see kindlus avas väljapääsu Laadoga järvest. Edasi liikudes piki Neeva jõge vallutas Peeter 1703. a. kevadel teise Rootsi kindluse — Nyenskans (Nevanlinna), mis oli ehitatud Neeva jõe paremale kaldale, mitte kaugele selle suubumiskohast merre. Sama aasta maikuus rajas Peeter selle koha lähedale Petropavlovski kindluse. Selle ümber ehitati mõned puumajad, mis panid aluse Peterburi linnale.

Peeter ruttas end kindlustama Neeva jõel, mis avas väljapääsu Balti merele. Neeva suudmel asetsevale Kotlini saarele rajati Kronschloti (hiljem hakati seda hüüdma Kronstadtiks) kindlus. Laadoga järvele ehitati Sviri laevatehas, mis samal 1703. a. laskis vette esimese laeva. Peeter teostas intensiivselt meresõja ettevalmistamist Rootsi vastu.

Nõnda kasutas Peeter väga osavasti Karl XII viga, kes ekslikult hindas Vene vägede lahingulisi omadusi ja oma sõjaväe peajõud viis mõneks aastaks Poolasse. Selle aja jooksul omandas ümberkorraldatud Vene armee sõjalisi kogemusi võitudes rootslaste üle ning muutus võimsaks ja tugevaks.

§ 5. Talurahva olukord Peeter I ajal.

Talurahva raske olukord. Suured edusammud aadliriigi kindlustamise alal saavutati rahvamasside, eriti talupoegade poolt toodud määratu suurte ohvrite hinnaga. Riigi väljaminekud mitmekordistusid lühikese ajaga. Raha oli vaja laevastiku ehitamiseks, relvade ostmiseks välismaalt, uue suure sõjaväe ülalpidamiseks. „Raha on sõja tuiksoon," ütles Peeter. Mõne aastaga maksud viiekordistusid. Seati sisse maksud mesilastelt, saunadelt, soolalt ning kurkide, tammekirstude jms. müügilt. Tekkis juurde isegi eriline „kasutoojate" (pribõlštšikute) amet, kes mõtlesid välja uusi makse. Peeter keelas linnades habeme ja vurrude kandmise, kuid tegi erandi neile, kes end sellest keelust rahaga vabaks ostsid. Habemekandmise lõivu maksmise kohta said nad erilise vaskmärgi. Talupoegadel oli

õigus külas habet kanda, kuid linna sisse- ja väljasõidul maksid nad samuti habeme eest erilist lõivu.

Mitte vähem rasked olid elanikkonna mitmesugused naturaalkoormised. Nekrutite värbamised neelasid peaaegu igal aastal kümneid tuhandeid inimesi, kes enam kunagi koju tagasi ei pöördunud, välja arvatud väike arv vigastatuid. Talupojad pidid andma oma hobuseid sõjamoona vedudeks; nad parandasid sildu, ehitasid teid, kaevasid kanaleid jne.

Eriti raskes olukorras olid talupojad-pärisorjad, kes peale riigimaksude kandsid kohustusi ka oma mõisnike kasuks. Aadli väljaminekud kasvasid tol ajal kiiresti. Aadlikud veetsid peaaegu kogu elu sõjaväe- või tsiviilteenistuses. Pealinna aadlikud ehitasid maju,

Habemelõivu tasumise märk. *Foto.*

muretsesid kalleid sisseseadeid ja raiskasid palju raha mitmesugustele lõbustustele. Kasvavaid väljaminekuid püüdsid aadlikud katta oma talupoegade arvel. Valitsejate ja mõisaametnike kaudu jälgisid nad teraselt talupoegade elu. Kui talupoeg hakkas paremini elama, koormati ta kohe uute maksudega. Mõisnike keskel kujunes isegi vanasõna: „Talupojal ära lase habemesse kasvada, vaid püga teda paljaks nagu lammast."

Talurahva, samuti kasakate ja linnaelanike alamkihtide raske olukord kutsus Peetri valitsemisajal välja rea rahva ülestõuse.

Ülestõus Astrahanis. Esimene suur ülestõus toimus Astrahanis. Astrahani kogunes igal aastal laevasõidu alguseks suur hulk väljastpoolt tulnud inimesi, kes töötasid soola- ja kalatööndu ses. Rasked maksud kajastusid eriti varata elanikkonna olukorras. Streletside ja linnaelanike alamkihtide ülestõus Astrahanis algas 1705. a. 30. juuli ööl. Vojevoodid ja suurem osa „ülemuslikke inimesi" tapeti. Kuid võimu ruttasid linnas enda kätte haarama jõukamad kaubitsejad, kelle hulgast valiti „vanemate nõukogu". Ülestõus-

nuil õnnestus kohalike garnisonide ja elanike kaasabil vallutada mõned linnad Jaiki (Uraali), Tereki ja Volga jõe ääres. Tehti katseid üles kihutada Doni kasakaid, kuid see ei õnnestunud. Jõukad kasakad vangistasid Tšerkasskis sinnasõitnud Astrahani delegaadid. Ülestõusnud astrahanlaste vastu suunati väed feldmarssal Šeremetjevi juhtimisel. Ülestõusnute vahel tekkisid lahkhelid. Jõukad kaupmehed koos metropoliidiga saatsid tsaari juurde delegatsiooni armu paluma, varata elanikkond aga kogunes „ringi" (koosolekule), kus otsustati linna mitte üle anda. Pärast suurtükkidest tulistamist vallutati Astrahan 1706. a. märtsis. Nii kestis Astrahani ülestõus peaaegu kaheksa kuud.

Ülestõus aastail 1707—1708. Vaevalt lõppes Astrahani ülestõus, kui Donil algas ähvardavam liikumine ataman Kondrati Bulavini juhtimisel. Pärast Aasovi vallutamist sunniti Doni kasakad sõjaväeteenistust kandma ning mitmesuguseid tõid ja kohustusi täitma. Valitsus hakkas ikka rohkem kitsendama kasakate omavalitsust, sest iseseisev kasakavägi oli talle kardetav. XVII sajandi lõpust alates suundus lõunamaakondadest Doni ülemjooksule määratu suur hulk jooksiktalupoegi. Põgenedes kiriku jälitamise eest, läks neisse rajoonidesse ka lahkusulisi. Lõunamaakondade mõisnikud kaebasid järjest valitsusele talupoegade äramineku üle nende juurest. Valitsus saatis Donile mitu korda karistussalku. Need püüdsid jooksikuid ja laastasid kasakate linnakesi, kus elasid jooksiktalupojad. XVIII sajandi alguses tegutses vürst Juri Dolgoruki poolt juhitav karistussalk Donil erilise karmusega. Ühel sügisööl 1707. a., kui Dolgoruki salk oli öölaagris staniitsas Aidari jõel, tapsid kehvikud ataman Kondrati Bulavini juhtimisel kogu tsaari väesalga.

Ülestõus levis kiiresti ülemjooksu kasakate hulgas. Seejärel kandus rahutus Voroneži laevatehase „tööinimestele". Tambovi ja Kozlovi rajoonis rüüstasid talupojad-pärisorjad mõisnikke ja läksid siis kasakate juurde. Ülestõus muutus mitte üksnes kasakate, vaid ka talurahva ülestõusuks. Pärast üht ebaõnnestunud lahingut siirdus Bulavin Zaporožjesse, kus ta kavatses üles kihutada Ukraina kasakad. Seal leidis ta vastutöötamist jõukate kasakate poolt. Hetmani keelust hoolimata tungisid zaporožje „gultjaid" (vaesed lihtkasakad) siiski üksikute gruppidena Donile ja võtsid osa ülestõusust. 1708. a. kevadel tuli Bulavin tagasi Doni ülemjooksule. Stiihiline ülestõus haaras selleks ajaks suure rajooni. Kogunud kiiresti kokku ülestõusnute salgad, suundus Bulavin nendega Doni kasakaväe administratiivse keskuse, Tšerkasski linna alla. Alamjooksu jõukad kasakad polnud samuti rahul tsaarivalitsuse tegevusega, kuid kartsid kehvikuid. Kui aga kasakaväe ataman katsus ülestõusnute liikumist peatada, läks tema salgast suurem osa kasakaid ilma lahinguta üle Bulavini poole. Lihtkasakad leppisid omavahel kokku tulistada Bulavini kasakaid mitte kuulidega, vaid „troppidega" (pauklaskudega). Staniitsade elanikud võtsid ta vastu soola-leivaga. Kohtamata tugevat vastupanu, vallutas Bulavin Tšerkasski ilma suurema vaevata.

Jõukad kasakad, tunnistanud Bulavini atamaniks, ei loobunud tema vastu salaja tegutsemisest. Bulavin ei ilmutanud vajalikku otsustavust, ta viivitas Tšerkasskis, kuna tsaarivalitsus samal ajal võttis ülestõusu mahasurumiseks kasutusele kiired abinõud. Valitsuse käes oli Tšerkasski naabruses olev Aasov. Bulavin minetas paraja aja Aasovi ootamatuks vallutamiseks ja kui ta pärast kahekuist Tšerkasskis viibimist püüdis seda vallutada, ebaõnnestus see. Seda ebaõnnestumist kasutasid jõukad kasakad ja panid Tšerkasskis toime pöörde. Maja, kus elas Bulavin, piirati ümber. Bulavin tulistas kaua aega vastu. Mitte soovides elusalt vaenlaste kätte langeda, laskis ta enese maha.

Pärast Bulavini surma jätkasid ülestõusnute salgad atamanide Hohlatši, Dranõi, Golõi jt. juhtimisel tegutsemist mitmes kohas Volga alamjooksul ja Doni ning Donetsi ülemjooksul. Bulavini ja tema atamanide proklamatsioone levitati salaja rahva hulgas. „Meil pole tegemist lihtrahvaga (s. t. meie ei taha sõdida lihtrahva vastu), meil on tegemist bojaaridega, kes teevad ülekohut," kirjutas ataman Golõi. Vastuseks neile proklamatsioonidele tõusid üles uued rahvahulgad. Volgal vallutasid bulaavinlased Tsaritsõni (nüüd Stalingrad) ja lähenesid Saraatovile. Tsaarivalitsus kartis tõsiselt, et Bulavini salgad tungivad Kesk-Volgamaale, kus sel ajal võttis hoogu baškiiride ülestõus. Talurahva rahutuste üksikud puhangud toimusid riigi mitmes osas: Smolenski lähedal, Nižni-Novgorodi juures, Ülem-Volgamaal, Karjalas, Põhjamail ja teistes kohtades.

Valitsus saatis Donile ja Alam-Volgamaale suure karistusväe vürst Vassili Dolgoruki juhtimisel. Ülestõusnute killustatud salgad ei suutnud kaua vastu panna tsaari regulaarvägedele. Ülestõusu rajoonis hävitas vürst Dolgoruki peaaegu viimaseni täiskasvanud meeselanikkonna. Ülestõusu põhilised rajoonid allutati tsaarivägede poolt 1708. a. lõpul.

Baškiiride ülestõus. Juba 1704. a., kolm aastat enne ülestõusu Donil, algasid rahutused baškiiride keskel. Ülestõusu peapõhjuseks oli baškiiride maade haaramine vene mõisnike poolt ja uued rasked maksud. Baškiiride ütluse järgi võeti neilt maksu isegi mustade ja hallide silmade eest. Baškiirid keeldusid makse tasumast ega lasknud oma maadesse „kasutoojaid" loenduse läbiviimiseks. Järgmisel aastal kujunesid üksikud rahutused baškiiri rahva avalikuks ülestõusuks, mis seejärel kandus Kaama paremale kaldale ja tõmbas kaasa tatarlased, tšeremissid (marid), votjakid (udmurdid) ja tšuvašid. Ülestõusu juhtimise haarasid endi kätte rikkad batõrid (feodaal-aristokraatia), kelle hulgast paistsid välja Aldar ja Kusjum. Nad unistasid erilise Baškiiri riigi moodustamisest, mis oleks olnud vasallsõltuvuses Krimmist või Türgist. 1708. a. kevadel said baškiirid tsaarivägedelt tugevasti lüüa. Seejärel eemaldusid ülestõusust mitmed batõrid, nende hulgas Kusjum. Ülestõusnud baškiiride killustatud võitlus kestis veel mõni aasta.

1711. aastaks surus tsaarivalitsus avalikud rahvaliikumised igal pool maha.

§ 6. Sõja lõpp Rootsiga. Venemaa sõjad Idas.

Karl XII sõjaretk Venemaale. Alles 1706. a. õnnestus Karl XII purustada August II ja sundida teda rahu sõlmima. Rootslastele jäi ainsaks vastaseks Venemaa. 1707. a. lõpul hakkasid Rootsi väed liikuma Vene piiridele. Järgmise aasta suvel lähenes Karl XII Dneprile Mogiljovi juures.

Peeter ootas, et Karl XII läheb edasi Moskva peale. Kuid Rootsi kuningas, veendunud selles, et Vene väed ei sarnane enam nendega, kes võitlesid temaga Narva all, ei julgenud kaugele sisemaale tungida. Mogiljovist pöördus ta lõunasse, Ukrainasse. Seal mõtles Karl XII sõjaväele puhkust anda, täiendada toidutagavarasid ja oodata abivägesid Rootsist. Pealegi oli Ukraina hetman Ivan Mazepa salajases kirjavahetuses Karl XII-ga ja valmistas ette reetmist. Ta veenis Karli, et Rootsi vägedel on ainult tarvis Ukrainasse ilmuda, ja seal tekib ülestõus Peetri vastu. Need Mazepa ootused ei teostunud; kui hetman reetis Venemaa ja koos kasakate vanemkonna väikese salgaga läks üle Karl XII poole, siis Ukraina rahvas, kes suhtus rootslastesse kui välismaistesse vallutajatesse, ei toetanud hetmanit-reeturit. 1708. a. sügisel hävitas Peeter Soži jõel Lesnaja küla juures (Dnepri vasakul kaldal) Lewenhaupti Rootsi korpuse, kes ruttas Karl XII juurde suure sõjamoona-vooriga. See halvendas rootslaste olukorda veelgi enam — neid ähvardas nälg, sest vaenulikult rahvalt ei saanud nad toiduaineid. Paljudes kohtades tegutsesid ukraina partisanisalgad, keda toetasid Vene regulaar-armee väeosad. Ühises võitluses rootslastest vallutajate, samuti kui teiste ühiste vaenlaste vastu, kasvas ja tugevnes ukraina ja vene rahva sõprus.

1709. a. aprillis lähenes Karl XII väikesele Poltaava kindlusele ja alustas selle piiramist. Selle kindluse vallutamisel oleksid rootslastele avanenud kaitsmatud teed Moskvasse ja Voroneži, kuhu olid kogutud Vene sõjaväe toidutagavarad. Peeter kartis ühtlasi, et türklased rikuvad rahutingimusi ja abistavad rootslasi Aasovi suunast.

Võit Poltaava all. Peeter ruttas sõjaväe peajõududega Poltaavale appi. Otsustav lahing Vene ja Rootsi vägede vahel toimus Poltaava lähedal Vorskla jõe kaldal 27. juunil 1709. Enne lahingu algust pöördus Peeter oma vägede poole käskkirjaga: „Sõjamehed! On tulnud tund, mis otsustab isamaa saatuse. Nii siis ei tohi te mõelda, et võitlete Peetri eest, vaid te võitlete riigi eest, mis on usaldatud Peetri kätte, oma rahva eest, isamaa eest. Teid ei tohi segadusse viia ka vaenlase kuulsus, nagu oleks ta võitmatu, millist valet te ise oma võitudega tema üle olete korduvalt tõestanud..." Lahingut alustasid rootslased vene asukohtade hoogsa ründamisega. Rootslaste ridade vahel kanti kanderaamiga haavatasaanud Karli, kes püüdis vaimustada oma sõdureid. Kuid kõik rootslaste pingutused Vene polkude vastupanu murdmiseks olid asjatud. Kaks tundi kestis käsitsivõitlus. Peeter juhtis lahingut ja

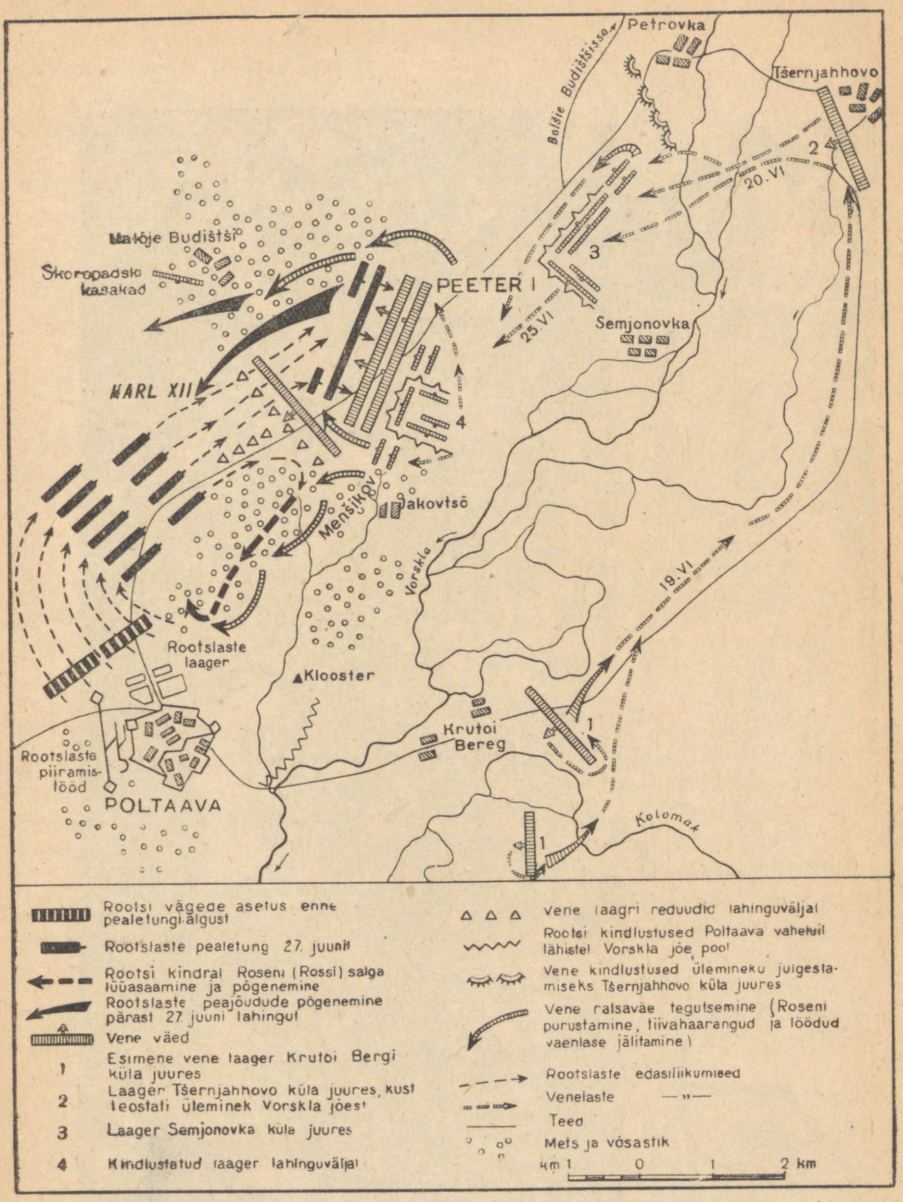

Poltaava lahingu skeem. (27. juunil 1709. a.)

Poltaava lahing. *Mosaiikpilt. M. V. Lomonossovi töö.*

ilmus kõige hädaohtlikumaisse kohtadesse. Ta kübar ja sadul olid kuulidest läbi lastud. Venelaste surve oli nii tugev, et rootslased ei pidanud vastu ja põgenesid.

Ainult väike rootslaste ratsaväesalk eesotsas Karli ning Mazepaga pääses jälitamisest ning põgenes Türgi piiri taha. Ülejäänud Rootsi väeosad andsid alla. Vangi võeti üldse umbes 20 000 meest, nende hulgas kõik Karl XII kindralid.

Vene vägede hiilgaval võidul Poltaava all oli väga suur tähtsus. Euroopas peeti rootslasi parimaiks sõdureiks ja Karli võitmatuks väejuhiks. Nüüd oli rootslaste sõjaline võimsus maismaal hävitatud. Seepärast liitusid Poola ja Taani jälle Venemaaga võitluse jätkamiseks Rootsi vastu. Selle liiduga ühines ka Preisimaa.

Sõda Türgiga. Pärast lüüasaamist püüdis Türgisse põgenenud Karl XII Türgit Venemaa vastu üles kihutada. 1710. aastal kuulutas Türgi Venemaale sõja. Peeter liikus kohe 40 000-mehelise sõjaväega Doonau äärde; ta arvestas Poola vägede abi ja Türgi poolt allutatud slaavi rahvaste ülestõusu. Kuid suur Türgi sõjavägi (umbes 200 000 meest), suundunud Vene piiridele, piiras 1711. aastal Pruti jõel (Falčiu linnakese lähedal) Vene väe koos Peetriga ümber. Vene väed, kes ei omanud toiduaineid ega küllaldasel hulgal sõjamoona, osutasid türklastele visa vastupanu. Türgi ülemjuhataja ei olnud teadlik Vene sõjaväe raskest olukorrast ja nõustus seepärast rahu sõlmima.

Rahutingimuste kohaselt andis Peeter Aasovi linna Türgile tagasi.

Rootsi sõja lõppemine. Lõpetanud Türgi sõja, pöördus Peeter uuesti sõtta Rootsi vastu. Lähemate aastate jooksul pärast Poltaava lahingut lõpetasid Vene väed Riia ja Soome lahe ranniku vabastamise rootslaste käest. Pommeris (Balti mere lõunarannikul) tegutsesid venelased rootslaste vastu koos preislaste ja taanlastega.

Peetri peapingutused olid sihitud sellele, et püsivalt kindlustada Venemaale mererannik. 1714. aastal saavutas noor vene sõjalaevastik Peetri juhtimisel hiilgava võidu rootsi sõjalaevastiku üle Hango neeme juures (Soomes).

Peeter paigutas jalaväe väikestele sõudelaevadele, mis lähenesid vahetult rootsi laevadele, hoolimata tugevast suurtükitulest viimaste pardalt. Vene jalaväelased ronisid redeleid mööda vaenlaste laevadele ja vallutasid need pärast vihast täägivõitlust.

Ebaõnnestumine merel sundis Karl XII nõustuma rahuläbirääkimistega. Need läbirääkimised katkestati tema surma tõttu. Rootsi valitsus otsustas sõlmida rahu Preisimaa, Taani ja Poolaga ning koondada kõik oma jõud Venemaa vastu. Rootsi laevastiku üle saavutasid venelased uue suure võidu Grönhami saare lähedal 1720. aastal. XIII—XVII sajandini Balti merest ja Mustast merest äralõigatud Venemaa muutus uuesti võimsaks mereriigiks. Tänu Vene mere-sõjalaevastiku valitsemisele Balti merel võtsid vene väed ette maabumisi Rootsi rannikul ja ilmusid isegi Stokholmi ümbrusesse.

Vene sõjalaevastiku võit Hango neeme juures 1714. a. *XVIII saj. graveering.*

Viimaks sõlmiti rahu Nystadis (Uusikaupunkis) Soomes 1721. aastal. Venemaa sai endale Soome lahe ja Riia lahe ranniku: osa Karjalast (Viiburiga), Ingeri, Eestimaa (Narva ja Tallinnaga) ning Liivimaa (Riiaga).

Võidul Rootsi üle oli Venemaale väga suur tähtsus. Maa majanduslikku arenemist takistas soodsate väljapääsude puudumine merele. Algul Liivimaa ja hiljem Rootsi sulgesid tahtlikult Venemaale mitte üksnes kaubanduslike, vaid ka kultuuriliste suhete võimaluse Lääne-Euroopaga. Peeter murdis tee Balti merele ja lõpetas seega vene rahva võitluse mereranniku pärast, mis algas juba XV sajandi lõpul. Peeter vallutas ainult selle, mis oli absoluutselt vajalik maa normaalseks arenguks.

Pärast Uusikaupunki rahu sõlmimist annetas senat (kõrgem riiklik asutus) Peetrile keisri (imperaatori) nimetuse ja Venemaad hakati ametlikult kutsuma „Venemaa keisririigiks" (impeeriumiks). See uus nimetus andis tunnistust Vene riigi võimsuse ja jõu kasvust.

Suhted Idaga. Vaatamata pikaajalisele sõjale Rootsiga, mis nõudis suuri kulusid ja palju hoolt, ei lasknud Peeter silmist ka Venemaa idapiiri. Edela-Siberis vallutasid venelased a. 1715—1720 kogu Irtõši ülemjooksu, mille kallastele ehitati suur hulk väikesi kindlusi, nende hulgas Omsk ja Semipalatinsk. Irtõši ülemjooksult viis vana karavanitee Buhaarasse ja Hiivasse. Samal ajal valmistas Vene valitsus ette pealetungi Kaspia mere poolt Kesk-Aasia sisemaale. 1716. a. saadeti Hiivasse koos sõjaväesalgaga vürst Bekovitš-Tšerkasski, kes tervitamise ettekäändel khaani trooni leastumise puhul pidi koguma majanduslikke ja sõjalis-poliitilisi andmeid Hiiva ja Buhaara kohta. Bekovitši salk tapeti peaaegu tervikuna maha. See ebaõnnestumine peatas mõneks ajaks venelaste edasitungi Kaspia mere taha.

Peeter püüdis kindlustuda ka Kaspia mere lääneranniku l. Sel oli suur tähtsus Vene mõju tugevdamisele Taga-Kaukaasias ja Iraanis, kellega kaubandus XVIII sajandi algul kiiresti arenes. Ettekäändeks Venemaa poolt sõjaväelise ekspeditsiooni saatmiseks Kaspia mere lääneranniku le oli vene kaupmeeste rüüstamine Iraani ülemvõimu vastu suunatud ülestõusu ajal Semahhas (Aserbaidžanis).

Sõjaretkest, mis algas 1722. a., varsti peale rahu sõlmimist Rootsiga, võttis osa ka Peeter ise. Venemaa leidis Taga-Kaukaasias toetust Aserbaidžani, Ida-Gruusia ja Armeenia feodaalide, samuti ka kohaliku kaupmeeskonna ja kiriku poolt. Heatahtlik suhtumine Vene vägede ilmumisse seletub hirmuga Türgi ees, kes püüdis vallutada kogu Kaukaasiat. Rahulepingu alusel Iraaniga 1723. a. sai Venemaa Kaspia mere lääneranniku ühes Derbendi ja Bakuuga ning lõunaranniku ühes Astrabadiga. Kuid Venemaa ei suutnud neid maid käes hoida, vaid andis nad varsti pärast Peetri surma Iraanile tagasi.

§ 7. Venemaa sotsiaal-majanduslik olukord ja Peeter I valitsuse majanduspoliitika.

Manufaktuurtootmise arenemine. Tööstuse madal arenemistase asetas Venemaa sõltuvusse Lääne-Euroopast. „Kui Peeter Suur," ütleb J. V. Stalin, „kokku puutudes rohkem arenenud läänemaadega, sõjaväe varustamiseks ja riigikaitse kõvendamiseks palavikuliselt tehaseid ja vabrikuid ehitas, siis oli see omapärane katse mahajäämuse raamidest välja hüpata." [1]

Venemaa kogu majandusliku arengu käik XVII sajandil tingis reformide vajalikkuse. Väikekäsitöölised ei olnud enam võimelised rahuldama siseturu järjest kasvavaid nõudeid mitmesuguste toodete järele. Mitmeid Venemaal mittevalmistatavaid kaupu veeti sisse Hollandist, Inglismaalt, Rootsist ja teistest riikidest. Sõda Rootsiga raskendas suuresti seda kaubandust. Samal ajal aga vajas sõjavägi kalevit ja saapaid, samuti ka püsse, suurtükke, püssirohtu ja muud sõjavarustust.

Peeter soodustas manufaktuurtootmise arenemist ja andis manufaktuuride omanikele suuri eesõigusi. Eriti tähtis oli panna alus Venemaal nende esemete tootmisele, milliseid tuli sisse vedada välismaalt. Seepärast andis Peeter välismaalastele õiguse rajada manufaktuure ja tellis ka teistelt maadelt osavaid meistreid ning korraldas nende abiga riiklikke manufaktuure, millised hiljem andis edasi kaupmeeste kompaniidele.

Suuri raskusi tekkis ühenduses tööjõu värbamisega. Manufaktuuridesse astuvate „vabade" (s. t. mitte pärisorjade) inimeste arv oli väike. Kaupmeestel, kellele kuulus enamik manufaktuuridest, ei olnud talupoegi-pärisorje. 1721. a. avaldati seadus, mis lubas manufaktuuride omanikel osta külasid ühes talupoegadega sel eeldusel, et need alati kuuluksid manufaktuuride juurde ega oleks müüdavad neist eraldi. Niisugused talupojad, keda hiljem hakati nimetama „possessioonseiks", pidid nii põldu harima kui ka manufaktuurides töötama.

Manufaktuurtootmise arenemine tegi Peetri ajal suuri edusamme. Mitmekordselt laienes villase riide, lõuendi ja naha tootmine. Eriti kasvas malmivalamine. Tekkis rida uusi tootmisalasid: vasevalu, laevaehitus, siidikudumine.

Uraalis ehitati arvukalt riiklikke metallurgiatehaseid. Sinna rajas rea tehaseid ka endine Tuula relvameister Nikita Demidov. Uraali administratiivseks keskuseks oli Jekaterinburg (nüüd Sverdlovsk), mis hiljem muutus suurimaks metallurgilise tootmise keskuseks.

Peetri valitsemisaja lõpuks oli rajatud umbes 240 manufaktuuri. Paljud neist olid väikesemõõdulised ja töötasid lühikest aega.

---

[1] J. V. Stalin, Teosed, 11. kd., Tallinn, 1951, lk. 242.

Ainult väike osa manufaktuure tugevnes ja muutus manufaktuurtööstuse edasise arengu aluseks Venemaal.

Manufaktuurides oli „tööinimeste" olukord väga raske. Manufaktuuride omanikud kohtlesid neid kui oma pärisorje, maksid tühist töötasu ja määrasid neile alandavaid ja karme karistusi. Juba XVIII sajandi 20-ndail aastail toimusid Moskva kalevimanufaktuuris („Sukonnõi dvor") tõsised töötajate rahutused.

Kaubandus. Vene manufaktuurides toodetavad kaubad tarvitati ära peaaegu täielikult sisemaal. Välismaale veeti endiselt peamiselt tooraineid ja põllumajandussaadusi. Pärast Balti mere ranniku vallutamist toimus kauplemine Lääne-Euroopaga mitte Arhangelski, vaid peamiselt Balti mere sadamate kaudu. 1703. a. novembris ilmus Neeva suudmesse kaubalastiga esimene välismaa kaubalaev. 1724. a. külastas navigatsioonihooajal Peterburi juba ligikaudu kakssada välismaa laeva.

Kaupade väljaveo kergendamiseks maa keskosast Peterburi loodi Võšnevolotski kanali kaudu, mis ühendas Volga harujõe Tvertsa Ilmeni järve suubuva Msta jõega, otseühendus-veetee Volgast Balti merre. Alustati ka Laadoga kanali ehitamist tormisest Laadoga järvest ümbersõitmiseks, kuid selle ehitamine lõpetati alles pärast Peetri surma.

Peetri valitsus omistas suurt tähelepanu sellele, et maale väliskaubanduse kaudu raha koguneks. Seepärast püüdis ta teistesse maadesse välja vedada rohkem kaupu, kui Venemaale välismaalt sisse veeti. Välismaiste kaupade sisseveo kitsendamiseks Venemaale maksustati need kõrgete tollimaksudega. Valitsus püüdis igati vähendada või hoopis lõpetada nende kaupade sissevedu, mida toodeti vene manufaktuurides. See kaitses noort vene tööstust konkurentsi eest, mis ähvardas teda Lääne-Euroopa riikide tugevama tööstuse poolt. Valitsuse niisugust poliitikat, mis nägi maa rikkust raha akumulatsioonis, nimetati „merkantilismiks". Euroopa riigid pidasid XVII ja XVIII sajandil tavaliselt kinni merkantilistlikust majanduspoliitikast. Ometi ei matkinud Peeter pimesi Lääne-Euroopa merkantilismi, vaid lähtus Venemaa huvidest, soodustades ja arendades kodumaist tööstust ning kaubandust.

Pearahamaks. Maksud kaubandusest ja arvukad väikesed maksud ei suutnud katta riigi järjest kasvavaid väljaminekuid. Väga kulukaks läks suure sõjaväe ülalpidamine. Elanikkond laostus raskete maksude tagajärjel, mida koguti aasta-aastalt suurte puudujääkidega. Siis otsustas Peeter arvukad väikesed maksud talupoegadelt ja linnaelanikelt asendada ühe suure maksuga — „pearahaga". Seda maksu tuli võtta mitte maa külvipinna järgi nagu varemalt (XVI sajandil), ka mitte talundite arvu järgi, vaid meeste (peade, hingede) arvu järgi. Pearaha sisseseadmine nõudis uue rahvaloenduse teostamist. Algul andsid vajalikke teateid elanikud ise, siis teostati nende teadete kontroll, mida hakati nimetama „esimeseks revisjoniks". (Hiljem hakkasid „revisjonid" korduma umbes iga 15 aasta järel.) Revisjoni teostamiseks saadeti laiali kindraleid

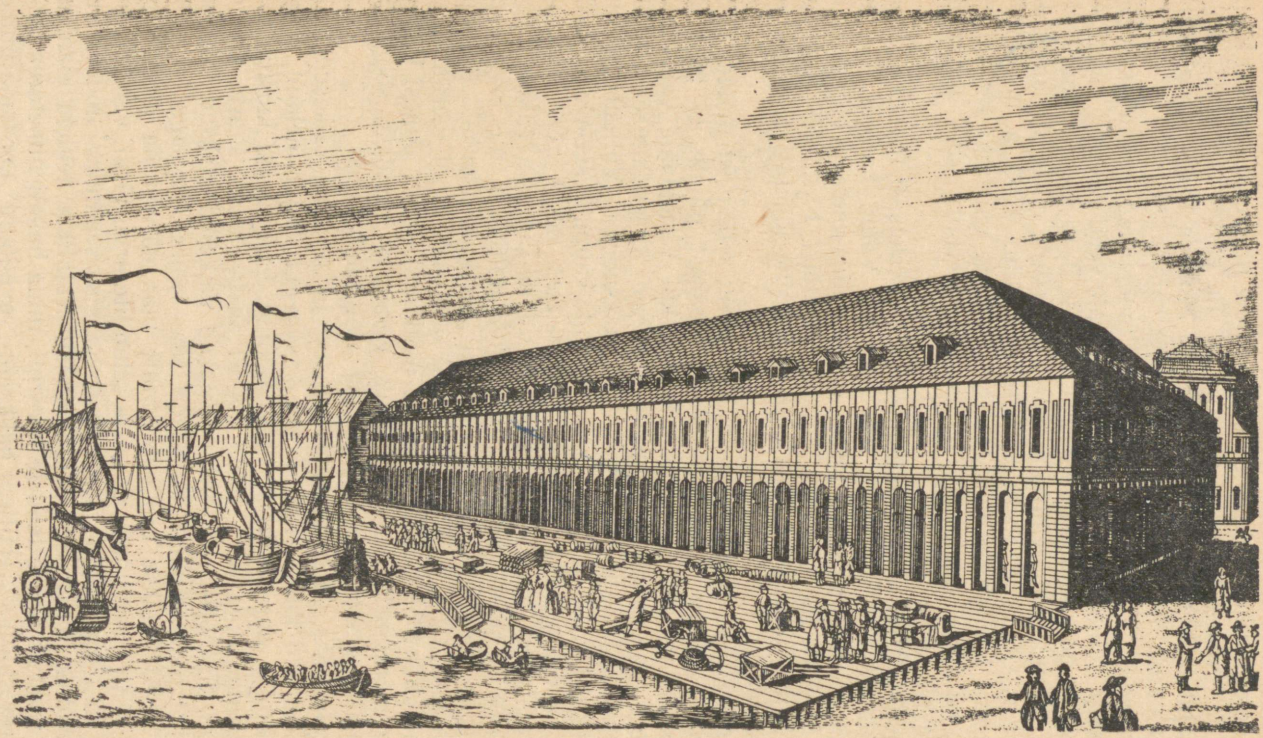

Kaubasadam ja laod Peterburis XVIII saj. *XVIII saj. gravüür.*

ja ohvitsere väesalkadega, kes loendusest kõrvalehoidjaid ja valeteadete andjaid karmilt kohtlesid. Pearaha suurus määrati mõisatalupoegadele kindlaks 74 kopikale aastas (peale kohustuste ja maksude mõisnikule), riigitalupoegadele ja linnaelanikele — 1 rublale 20 kopikale.

Talupojad. Pearahal oli suur mõju talupoegade olukorrale, kuna see kindlustas veelgi tugevamini mõisnike võimu talurahva üle. Mõisnikud ja nende mõisavalitsejad hakkasid vastutama maksude korraliku tasumise eest nende talupoegade-pärisorjade poolt. Peetri ajal hakkas levima inimeste-pärisorjade müümine lahus maast. Sellest ajast peale hakati kogu külaelanikkonda jagama kahte põhikategooriasse. Kõik, kes elasid eraomanike maadel — talupojad, holopid ja vabad „ulainimesed" — muutusid ühteviisi mõisnike pärisorjadeks. Seega lakkas olemast holoppide erikategooria. Riigimaadel elavaid külaelanikke hakati nimetama riigitalupoegadeks.

Linnade olukord. Kaupmeeskond. Linnaelanikkond kannatas tugevasti vojevoodkonna omavoli all. Peeter tahtis parandada kaubanduse arenemise tingimusi ja kindlustada linnamajandust. Sel eesmärgil teostas ta linna valitsemise alal täieliku reformi. Iga linna elanikud jagati „regulaarseiks" (kaupmehed, kunstnikud, arstid, käsitöölised) ja „alamrahvaks" (s. o. — mustatöölised ja tsunftidesse mittekuuluvad käsitöölised). „Regulaarsed" kodanikud moodustasid kaks gildi. Esimesse gildi kuulusid suurkaupmehed, intelligents (arstid, apteekrid, kunstnikud) ja osa meistreist. Teine gild koosnes väikekaupmeestest, käsitöölistest, sellidest ja õpipoistest. „Regulaarsed" kodanikud otsustasid koosolekuil linna asju ja valisid endi keskelt linna valitsemiseks bürgermeistreid. Kogu kasu linnareformist langes kaupmeeskonna kõrgemale kihile.

Peeter omistas suurt tähtsust suurkaupmeeskonnale, kelle käes oli sise- ja väliskaubandus. Ta võimaldas kaupmeestele mitmesuguseid soodustusi ja andis neile rahalisi laene. Kaupmehed kauplesid kroonukaupadega ja olid sageli tsaari nõuandjaiks mitmesugustes majanduslikes küsimustes. Peeter püüdis kõigi vahenditega mõjutada kaupmehi, et need paigutaksid oma raha tööstusesse.

Aadlikud. Tunduvaid muudatusi toimus Peetri ajal aadli olukorras. XVII sajandil said aadlikud teenistuse eest ajutiseks kasutamiseks mõisaid. Peeter hakkas aadlikele mõisate andmise asemel maksma rahapalka. Kõik maad, mida aadlikud omasid, nende pärus- ja valdusmõisad muutusid nende täielikuks omandiks, nende „mõisateks". XVI ja XVII sajandil kehtinud erinevus pärus- ja valdusmõisate vahel hävitati lõplikult. Peeter tahtis, et aadlike „mõisad" ei tükelduks päranduse teel ülemineku puhul poegade ja tütarde vahel, mis viis tavaliselt aadlikkude vaesumisele. Seepärast anti 1714. a. ukaas „ainupärimise" kohta, mille järgi isa võis kinnisvara üle anda ainult ühele oma lastest. Ülejäänud lapsed, kes pärandist osa ei saanud, pidid elatuma neile teenistuse eest antavast rahapalgast. Kuid see seadus ei meeldinud paljudele aadlikele ning tühistati 1730. aastal nende nõudmisel.

Peetri ajal vähenes erinevus põlis- ja alamaadli perekondade vahel veelgi rohkem. Nii esimesi kui ka teisi hakati ühteviisi kutsuma aadelkonnaks ehk šlahtaks. Nüüd vajas aadliriik suurel arvul ohvitsere ja ametnikke. XVII sajandil hoidsid aadlikud mitmesuguseil ettekäändeil sõjaväeteenistusest kõrvale. Paljud neist veetsid kogu oma elu pärus- ja valdusmõisates. Kui käskjalad (possõlštšikud) neile järele sõitsid, ostsid nad ühed neist ära raha ja kingitustega, teiste eest jooksid metsa või teesklesid hädiseid. Peeter hakkas nõudma, et vähemalt kaks kolmandikku aadlikest astuks sõjaväe- ja üks kolmandik tsiviilteenistusse.

§ 8. Reformid riigi valitsemise alal.

Keskvalitsus. Vana valitsemissüsteem lagunes lõplikult Rootsi sõja esimesil aastail. Riigiaparaadi nõrkust paljastasid nii sõda kui ka võitlus ülestõusudega Astrahanis, Donil ja Baškiirias. Peeter ei usaldanud Bojaaride Duumat, kus istusid vanade vürstide ja bojaaride perekondade esindajad, kes suhtusid halvakspanevalt tsaari tegevusse ja „uutesse" inimestesse, nagu madala päritoluga Aleksander Menšikov, Šafirov jt. Peeter otsustas juba kohe oma valitsemise algul tähtsamad küsimused koos talle lähedaste kaastöölistega, pöördumata Bojaaride Duuma poole. Viimane ei saanudki täies koosseisus kokku tulla, sest Peeter sundis bojaare teenima ühel alusel teistega, saates neid teenistusse mitmesse linna ja sõtta. Endiste tsaari ukaaside asemel, mis algasid sõnadega „Tsaar käskis ja bojaarid otsustasid", andis Peeter määrusi ainult oma nimel.

Vanad Moskva prikaasid ei suutnud samuti toime tulla rohkearvuliste uute asjadega, mis nõudsid kiiret otsustamist ja täitmist. Prikaasides valitses suur korralagedus ja nende ülesanded polnud täpselt piiritletud. Peeter ja ta kaastöölised said väga hästi aru Vene valitsusasutuste puudustest. Reforme riigi valitsemise alal tingisid areneva Vene riigi sisemised vajadused. Välismaal viibimise ajal tutvus Peeter asutuste korraldusega Euroopas. Kavatsedes kasutada Lääne riikliku korralduse parimaid vorme, nõudis Peeter oma abilistelt, et nad enne uuriksid järele, kuivõrd need on kohased Vene tingimustes.

Sõites 1711. a. sõtta Türgiga, jättis Peeter pealinna erilise, tema poolt nimetatud üheksast liikmest koosneva komisjoni, mille ta nimetas „valitsevaks senatiks". Senati asutamisega muutus Bojaaride Duuma tarbetuks. Senat pidi asendama tsaari tema äraolekul pealinnast. Muul ajal oli ta kõrgemaks riigiasutuseks, kes oli kohustatud valvama teiste asutuste tegevuse järele. Senat oli kohustatud välja töötama tsaari poolt kinnitatavate uute seaduste eelnõud. Senati juurde asutati kindralprokuröri amet. Kindralprokuröri nimetas Peeter „valitseja silmaks". 1718. a. moodustati vanade prikaaside asemele 9 kolleegiumi, millede arvu hiljem

suurendati 12-le. Kolleegiumide vahel viidi läbi vali asjade jaotus nii, et neist igaühe võimkonda kuulus üksainus valitsemisharu. Üks kolleegium tegutses teiste riikidega läbikäimiste küsimustega (välisasjade-kolleegium). Kahe kolleegiumi võimupiiridesse kuulusid sõjavägi ja sõjalaevastik (sõjaväe- ja admiraliteedi-kolleegium). Teiste kolleegiumide võimkonda kuulusid riigi rahandus, kaubandus, tehased ja mäeasjandus. Kogu kohtuala riigis oli allutatud justiitskolleegiumile. Linnade valitsemisasjad olid koondatud peamagistraati.

Suurem osa kõrgemast vaimulikkonnast ei suhtunud Peetri uuendustesse heatahtlikult. Peeter otsustas kiriku täiesti allutada riigile. Ta vaatas kiriku organisatsioonile kui osale riigiaparaadist, vaimulikkonnale kui eri liiki ametnikkonnale. Peeter kaotas patriarhi ametikoha. Kirikuvalitsuse etteotsa asetas ta vaimuliku kolleegiumi ehk sinodi. Nii allutati kirik kõrgemale tsaarivõimule.

Teostatud reformide tulemusena lõi Peeter valitsevate klasside vajaduste teenindamiseks tugeva riigiaparaadi. Viidi läbi vali tsentralisatsioon ja loodi tsaarile kuulekas ametnikkond. Sama eesmärki taotles ka kohalike asutuste reform.

Kohalikud asutused. Suuri muudatusi teostati kohalikus valitsemiskorralduses. 1708. a. teostas Peeter maa jaotamise 8 kubermanguks, millede etteotsa ta asetas vahetult kõrgemale võimule alluvad kubernerid. Sellega saavutati valitsemisalal suurem tsentralisatsioon. Algul olid kubermangud oma ulatuselt väga suured. Seepärast moodustati 1719. a. 50 ligikaudu ühtlase suurusega „provintsi". „Provintsid" jagunesid omakorda vähemateks osadeks. Sel kombel viidi kogu suure riigi territooriumil läbi täiesti ühtlane administratiivne korraldus. Üksikud valitsemisharud (kohus, maksude võtmine) olid antud vojevoodide ja kuberneride juures olevate eriasutuste kätte.

Sõjavägi ja laevastik. Kauakestev sõda Rootsiga, kes omas parimat sõjaväge Euroopas, oli Vene sõjaväele karmiks, kuid heaks kooliks. Sõda paljastas juba esimesil aastail kõik puudused nii sõjaväe organisatsiooni ja relvastuse kui ka tema lahingulise ettevalmistuse alal. Peeter kasutas suure kiiruse, püsivuse ja oskusega sõjakogemusi sõjaväe täielikuks ümberkorraldamiseks.

Sõjakunsti alal oli Peeter I novaator. Ta õppis tundma sõjaasjanduse seisukorda lääneriikides, samuti oma vaenlaste, rootslaste juures. Kuid Peeter ei hakanud peensusteni jäljendama välismaisi eeskujusid, ta läks oma teed, tuginedes peamiselt isiklikele kogemustele. Erinevalt välismaistest sõjavägedest, mida täiendati peamiselt palgasõdurite värbamise teel, seadis Peeter nekrutite värbamise näol sisse elanikkonna sõjaväekohustuse. Vene armee muutus regulaarseks, ühtlaselt riietatud ja relvastatud, hästi väljaõpetatud ning lahinguis karastatud armeeks.

Peeter nõudis sõjategevuse kooskõlastamist olukorraga, pidas peaasjaks lahingut, milleks tuleb end ettevaatlikult ja hoolikalt ette valmistada, kasvatas vene sõduris iseseisvust ja algatusvõimet.

Peetri-aegne soldat-grenader mortiirist tulistamas.
Vene sõjameeste riiete näitus.

Kirjas Seremetjevile ütles Peeter: „Sina aga ilma meie käsuta ei julge kuhugi minna . . . aga see on sama hea kui teenija, nähes oma isandat uppumisohus, ei asu teda päästma, vaid vaatab enne lepingust järele, kas selles kästakse teda veest välja tõmmata."

Mõistes riigi relvastatud jõudude korrastamises materiaalse baasi tähtsust, hoolitses Peeter armee varustamise eest uue sõjatehnikaga. Sel otstarbel hakkas ta arendama metallurgia- ja metallitööstust. Tööstuse arendamine võimaldas tal tunduvalt parandada vene suurtükiväe seisukorda. Peetri ajal paraneb suurtükiväe liikuvus ja kujuneb ratsasuurtükivägi; ses suhtes ennetas Venemaa teisi maid 50 aasta võrra. Sõjaväemäärustik, mis ilmus 1716. a., määras täpselt kindlaks suurtükiväe koha nii rännakul kui ka lahingus.

Sõjaväe juhtkonda valmistati ette erilistes koolides ja kaardiväepolkudes. Selle eesmärgiga avas Peeter Moskvas navigatsioonikooli ja sõjaväehaigla juures (Jauza jõe ääres) meditsiinilise kooli, Peterburis aga mereakadeemia ja suurtükiväekooli.

Sõjaväereformide tulemusena omas Venemaa Peetri valitsemisaja lõpul suurt alalist sõjaväge, kes oma lahingulistelt omadustelt tunduvalt ületas parimad euroopa väed. Selles oli peale kasakate ligi 200 000 soldatit, kes moodustasid umbes 130 polku. Peeter I rajas Vene armee organisatsioonile ja taktikale nii kindlad ja õiged alused, et need võimaldasid tal kogu XVIII sajandi jooksul areneda täiesti iseseisvalt.

Kuni Peetrini ei olnud Venemaal ühtki sõjalaeva. Peetri elu lõpul koosnes Balti mere laevastik 48 suurest purjelaevast ja hulgast väiksematest sõudelaevadest. Vene laevastik muutus üheks tugevamaks Euroopa laevastike hulgas ja vene meremehed ehtisid end võitudega Rootsi laevastiku üle igavese kuulsusega.

XVII sajandil juhtisid vägesid, kogusid makse ja mõistsid elanike üle kohut ühed ning samad bojaarid. Peeter eraldas tsiviil- ja sõjaväeteenistuse. 1722. aastal avaldati „auastmete tabel", mis määras kindlaks uue korra teenistuskäigus. Selle seadusega jagati kõik sõjaväelised ja tsiviilametid 14 „auastmesse". Kõik pidid sõjaväe- või tsiviilteenistust alustama kõige madalamast auastmest. Enne Peetrit said nimekate perekondade pojad otsekohe kõrge (okolnitši või bojaari) nimetuse. Peetri ajal pidid vürsti- või vanadest aadliperekondadest pärit olevad noored inimesed astuma reasoldatitena Preobraženski või Semjonovski kaardiväepolku ja alles pärast seda ülendati nad ohvitserideks. Keegi ei võinud madalamast aukraadist mööda minnes saada kõrgemat aukraadi. Sõjaväe reorganiseerimine taotles aadli-impeeriumi relvastatud jõu loomist, millega see võis korraldada oma piiride väliskaitset ja riigis kindlustada mõisnike ning kaupmeeste võimu.

Uuenduste vastased. Muudatused vene ühiskonna kultuurielus ning olustikus ja Vene riigi korralduses kutsusid esile opositsiooni endiste suurnike ja osa vaimulike keskel. Nimekaist perekondadest pärinevad suurmaapidajad ei tahtnud lahkuda kindlustatud ja rahulikust elust ning suhtusid vaenulikult „halvast soost" (lihtsa päritoluga) isikuisse, keda Peeter võimete ja teenete eest esile tõstis.

Peeter I reformidega rahulolematud lootsid, et tema poeg esimesest abielust Jevdokia Lopuhhinaga tsareevitš Aleksei hävitab pärast isa surma kõik uuendused. Tsareevitš Alekseid kasvatati Peetrit vihkavate vaimulike ja ema sugulaste mõju all. Aleksei ootas kannatamatult isa surma ja unistas isegi tema vastu mässu tõstmisest sõjavägedes. Peeter nõudis pojalt mitu korda, et ta ennast parandaks. „Sa pead armastama kõike seda, mis teenib isamaa hüve ja au," ütles ta pojale. „Kui tuul sinus minu nõuanded laiali ajab, siis ma ei tunnista sind oma pojaks." Tsareevitš Aleksei mitte üksnes ei võtnud isa kuulda, vaid muutus kodumaa reetjaks.

Ta ühines Peetri-vastase vandeseltslaste rühmaga ja põgenes Austriasse, et leida seal endale liitlasi. Nõudnud poja tagasi, andis Peeter tema reeturina erilise kohtu alla, kes mõistis tsareevitš Aleksei surma. Varsti pärast kohtuotsust suri tsareevitš vanglas. Tema surm oli suurimaks hoobiks kõigile neile, kes unistasid tagasipöördumisest vana korra juurde.

§ 9. Kultuur ja haridus.

Kultuuriline tõus. Vene riigi kultuuriline mahajäämus XVII sajandil oli üks tema nõrkuse põhjusi. Uued asutused ei saanud töötada ilma kirjaoskajate ja teadmistega inimesteta. Sõjaväele oli tarvis haritud suurtükiväelasi ja insenere. Kanalite kaevamine, laevade ehitamine, maapõue uurimine ja maapõuevarade kaevandamine, meditsiin — kõik see nõudis nii üldharidust kui ka erialaseid teadmisi.

Kirjaoskuse arenemine oli XVII sajandil kättesaadavate trükitud raamatute ja koolihariduse puudumise tõttu väga raskendatud. XVII sajandi jooksul avaldas trükikoda (Petšatnõi dvor) Moskvas suure hulga raamatuid, kuid peale mõne erandi olid need kirikliku sisuga. Peeter võttis kirikuslaavi tähestiku asemel tarvitusele lihtsustatud ja lugemiseks kergema tsiviiltähestiku. Selle tähestikuga trükiti 1708. a. alates suurem osa raamatuid (välja arvatud kirikuraamatud); selle tähestikuga trükitakse ka meieaegsed raamatud. Venekeelsete tehniliste raamatute puudumine sundis asuma välismaiste teoste tõlkimisele vene keelde. Suurel hulgal tõlgiti ja anti välja raamatuid mitmesugustelt tehnilistelt ja spetsiaalteaduste aladelt: matemaatika, laevaehituse, kindlustustööde, arhitektuuri, sõjaasjanduse jt. aladelt. Palju raamatuid anti välja ajaloo alal. Suure levikuga oli raamat „Noorsoo kommete peegel". Selles anti aadlikest noormeestele mitmesuguseid juhatusi ja reegleid kultuurse käitumise kohta.

1703. a. alates hakkas Moskvas ja hiljem Peterburis ilmuma esimene vene ajaleht „Vedomosti". See koosnes mõnest väikese formaadiga lehekesest. Sellesse paigutati teateid tähtsamaist poliitilistest sündmustest ja sõjategevuse käigust.

Kuni Peeter I-ni loeti ajaarvamist väljamõeldud „maailma loomisest" alates vastavalt kirikukalendrile, kusjuures uus aasta algas 1. septembril. Peeter I kehtestas juuliuse kalendri (vastu võetud Julius Caesari poolt), kuigi sellal oli juba olemas õigem gregooriuse kalender (uus stiil). Juuliuse kalender pandi kehtima Peetri poolt alates 1. jaanuarist 1700.

Peetri aega kuulub koolihariduse andmise algus. 1701. a. avati Moskvas erinevaist seisusist (aadlike, linnarahva ja teiste) noortele mereasjanduse õpetamiseks Navigatsioonikool. Kool andis hea matemaatilise hariduse. Peamiseks õppejõuks selles koolis oli

Lehekülg 1710. a. lõplikult vastu võetud uuest tsiviiltähestikust ühes Peeter I märkmetega. „Vanade ja uute trükitud ja kirjutatud slaavi kirjamärkide kujutus". Allkiri: „Antud Jumala aastal 1710 Jaanuari 29. päeval".

väljapaistev vene pedagoog, esimese vene matemaatika ja navigatsiooni (meresõidu) õpiku autor Leonti Filippovitš Magnitski.

Magnitski seadis endale eesmärgiks anda vene noormeestele vene käsiraamat. Oma õpikus kirjutas ta luulevormis:

Зане разум весь собрал и чин
Природно русский, а не немчин.

(Tõlkes: „sest et kogusin kogu loomuliku vene, aga mitte võõramaise mõistuse ja kombe".)

1715. a. viidi Navigatsioonikooli õpilasi üle Peterburi, seal avatud Mereakadeemiasse. Mereakadeemia laskis välja nii haritud meremehi riviteenistuseks laevastikus kui ka hästi ettevalmistatud

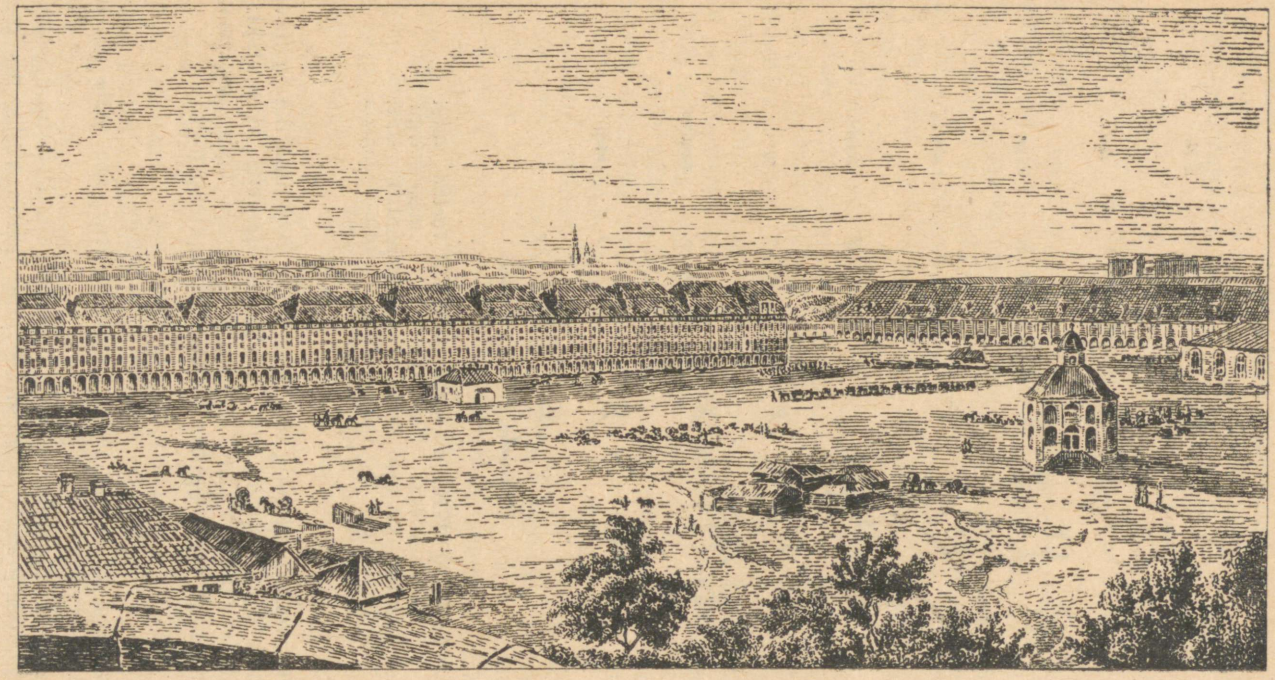

Kaheteistkümne kolleegiumi hoone Peterburis, mille ehitamist alustati Peeter I ajal (nüüd Leningradi ülikool). *XVIII saj. graavüür.*

geodeete ja kartograafe. Moskvas avati sõjaväehospidali juures esimene meditsiiniline õppeasutus (kirurgiline kool).

Üldhariduse saamiseks avati provintsilinnades „tsifiir"-koolid (arvutuskoolid; tsifiiriks nimetati elementaarset matemaatikat), kus aadlike, ametnike, djakkide ja alamdjakkide lapsed 10 kuni 15 aasta vanuses õppisid kirjaoskust, aritmeetikat ja geomeetriat algeid. Õppesüsteem oli väga karm ja vähimagi üleastumise eest löödi õpilasi keppidega või peksti vitstega.

1702. a. esines Moskvas näitlejate trupp, eesotsas Johann Kunschtiga. Tema jaoks ehitati puust „komöödiamaja". Kunschti trupp andis seal maksulisi etendusi Moskva publikule. Peeter I soovil lavastas teater „Triumfaalse komöödia Orešeki vallutamisest".

Muudatused kultuuris ja kombeis puudutasid peamiselt ainult aadlikke, eriti nende kõrgemat kihti. Peeter oskas väga hästi hinnata hariduse tähtsust aadliriigi tugevdamise seisukohalt. Ta nõudis, et kõik aadlikud 10—15 aasta vanuseni õpiksid, keelas isegi abiellumise neile, kes kooli ei lõpeta. Aadlinoormehed (alaealised) pidid ilmuma „järelevaatusele", kus kontrolliti nende teadmisi. Peetri-aegsed aadlikud erinesid ka välimuselt järsult oma isadest ja isaisadest. Lühike euroopa kuub asendas moskva pikahõlmse rüü. Pea kaeti puuderdatud parukaga ja kolmnurkse kübaraga. Jalas kanti kõrgeid botforte (säärikuid ülalt laienevate säärtega). Mitmed Peetri poolt välismaale saadetud aadlikud omandasid euroopa aadelkonna harjumused ja maitsed. Aadlikud hakkasid koos naiste ja lastega kordamööda üksteise poole kogunema. Niisuguseid kogunemisi nimetati assambleedeks.

Pidupäevil korraldati pealinnas mitu päeva kestvaid suuri kärarikkaid maskeraade.

Peeter Esimese abilised. Suurem osa aadlikke, kes said aru riigi kindlustamiseks vajalikest ümberkorraldustest, toetas Peetrit. Nii sõjaasjanduse kui ka tsiviilvalitsemise alal kerkis aadelkonnas esile palju aktiivseid Peetri kaastöölisi. Valides andekaid ja ustavaid abilisi, ei piirdunud Peeter üksnes aadlikega, vaid tõstis esile talle vajalikke inimesi „kõige alamast soost". Need mitte aadlike keskelt esilekerkinud inimesed muutusid ise hiljem aadlikeks, omandasid suuri maa-alasid ega kurnanud rahvast vähem kui vanad aadlikud.

Kindralprokurör Jagužinskist jutustati, et ta nooruses karjatas sigu. Müüjaks poes oli olnud välisasjade juhataja Šafirov, rahvuselt juut. Peetri lähimaks abiliseks oli Aleksander Danilovitš Menšikov. Temast jutustati, et ta lapsepõlves kauples Moskva tänavail pirukatega. Hiljem astus Menšikov „mängu"-polku, sõitis tsaariga välismaale ja töötas temaga koos laevatehases. Peeter kiindus Menšikovisse tema taibukuse, korraldusvõime ja vapruse tõttu. Menšikov hakkas juhtima sõjaasjandust. Kuid Peeter teadis Menšikovi puudusi ja omavahel „õpetas" teda enam kui üks kord kepiga riigi arvel kasu võtmise eest.

A. D. Menšikov. *Vanaaegne portree.*

Peetril oli vabatahtlikke abilisi mitmesugustest rahvakihtidest. Paljud neist esitasid talle ise märgukirju mitmesuguste uuendusettepanekutega. Nende hulka kuulus Ivan Possoškov, kes põlvnes Moskva-lähedase lossiküla jõukaist talupoegadest. Tegeldes kaubandusega sõitis Possoškov palju mööda maad ringi ja tundis hästi maaelu. Ta kirjutas teose „Kehvusest ja rikkusest", pühendades selle Peeter I-le. Selles käsitles ta oma seisukohti mitmesuguste majanduselu ja riigikorralduse küsimuste kohta. Erilist tähelepanu osutas Possoškov kaubandusele. Tal ei õnnestunud seda teost Peetrile üle anda. Pärast Peetri surma arreteeriti Possoškov teravate väljenduste pärast aadlike aadressil ja ta suri vanglas.

Peterburi. 1713. aastast sai Vene riigi pealinnaks Peeter I poolt ehitatud Peterburi. Ta rajati uuele kohale, kus varem asetsesid mõned tiheda metsaga ümbritsetud külakesed. Petropavlovski kindluse lähedale, ühele saarekestest, ehitas Peeter endale väikese puumajakese. Selle kõrvale hakkasid maju ehitama tsaari lähikondsed, aadlikud ja kaupmehed. Pärast Poltaava võitu otsustas Peeter uue asula teha riigi pealinnaks. Kümneid tuhandeid talupoegi saadeti linna ehitama. Põlvini vees töötasid nad soos. Labi-

daid ja kärusid ei jätkunud, vahel tuli mulda kanda särgihõlmaga. Tuhandeid tööinimesi hukkus neis rasketes tingimustes, kuid nende asemele saadeti uued. Peterburi ehitati hoopis teisiti kui Moskva. Endiste metsade ja soode asemele rajati laiad sirged tänavad. Peeter tahtis, et uus pealinn oleks ehitatud tellistest ja kivist. Kuid maal oli vähe müürseppi. Sellepärast keelas Peeter teistes linnades kivihoonete ehitamise ja asundas müürsepad-meistrid Peterburisse. Linna kaunistamiseks kutsus Peeter välja parimaid välismaa arhitekte ja kunstnikke. Neeva kaldale ehitati suuri kivihooneid. Tekkis parke teedega ja purskkaevudega. Petropavlovski kindluse vastu ehitati suur laevatehas. Selle juurest kulges lai tänav, mis sai nimeks Nevski prospekt.

Moskva tühjenes järk-järgult. Sealt sõitis ära aadlikke ja suurkaupmehi. Kiiresti asustus ja elavnes Peetri käsul põhjapealinn. 15—20 aasta jooksul muutus Peterburi väikesest külakesest rahvarikkaks linnaks 70 000 elanikuga.

Peetri isik. Peeter Esimene ei sarnanenud oma eelkäijatega — Moskva tsaaridega, keda rahvas nägi ainult pidustuste ajal kiriklikus miljöös, riietatuna luksuslikesse ebamugavaisse kuldbrokaadist riietesse. Peeter ei sallinud palee paraaditseremooniaid ega ülespuhutud, tühje kõnesid. Tavalisel ajal riietus ta väga tagasihoidlikult.

Peetri eelkäijad pidasid endi suhtes ebaväärikaks mingi tööga tegelemist. Peeter armastas tööd ja oskas töötada. Ta omas haruldast füüsilist jõudu: kätega painutas ta kergesti sirgeks hobuseraua ja tagus välja mitu puuda kaaluva raudlati. Peeter tundis paljusid käsitöö alasid ja tegeles meelsasti füüsilise tööga. Ta paistis silma suure teadushimu poolest ega häbenenud kogu eluaja õppida.

Vene tsaarid veetsid suure osa ajast kirikuis või kuulasid oma tubades pikki palveid. Peetri päev algas hommikul enne kella viit. Tõusnud voodist, jalutas Peeter ligi pool tundi, et end värskendada. Siis istus ta kuulama asju, mis sekretär talle ette luges. Pärast kerget hommikueinet läks Peeter sõidukis või ratsa, hea ilmaga aga jalgsi linna. Sel ajal võis tema kõrget kuju näha pealinna kõige mitmekesisemais kohtades. Ta külastas laevatehast, tehaseid, töökodasid, asutusi. Pärast lõunat asus Peeter harilikult mitmesuguseid asju lahendama ning töötas seejärel treipingil oma töökojas. Õhtul läks Peeter sageli külla. Ta külastas mitte ainult oma õukondlaste maju, vaid ilmus ilma tseremooniata ka kaupmeeste, käsitöömeistrite ja madruste juurde. Kõik see oli XVIII sajandi algul hoopis ebatavaline.

Peeter oli hea organisaator ja väljapaistev riigimees. Peetri eelkäijad ei andnud isegi oma allkirju tsaari ukaasidele, mis koostati prikaasides alamdjakkide ja djakkide poolt. Peeter töötas ise välja oma seaduste teksti.

Peeter mõistis neid ajaloolisi ülesandeid, mis riigi ees seisid. Ta tegi palju omapärase vene kultuuri arendamiseks. Siiski oli

Peetrile omane liigne välismaalaste eelistamine, mis tema lähemate järglaste ajal muutus pimedaks ja orjalikuks lääne kultuuri ees kummardamiseks. Kuid Peetril endal olid mitmed tema kaasaegse aadelkonna puudused. Ta armastas tooreid meelelahutusi. Tsaari osavõtul mitu päeva kestvate pidustustega kaasnesid üldised joomingud. Peeter oli väga äkiline. Mõnikord peksis ta tühistel põhjustel süüdlast raske kepiga.

Peeter püüdis võita mahajäämust kõigil aladel: majanduses, tehnikas, riigikorralduses, kultuuris, olustikus. Seda Peetri tegevuse progressiivset külge on kõrgesti hinnanud marksismi-leninismi klassikud. Võitluses mahajäämuse ja barbaarsusega oli Peeter visa ja otsustav. V. I. Lenin kirjutas, et „... Peeter kiirendas läänluse ülevõtmist barbaarse Venemaa poolt, põrkamata tagasi barbaarsete vahendite kasutamisest võitluses barbaarsuse vastu".[1]

Peeter I aegne Venemaa — mõisnike ja kaupmeeste impeerium. Pärast Peetri-aegseid reforme muutus Venemaa tugevaks Euroopa riigiks.

Venemaal tekkis oma suurtööstus. Vene sõjavägi ja laevastik said kuulsaks võitudega Rootsi vägede üle, keda peeti parimaiks Euroopas. Peeter I ajal sisseseatud administratiivasutused parandasid ja kindlustasid riiklikku korda. Suuri edusamme tehti kultuuri arengus. Kuid feodaal-pärisorjuslik kord ei võimaldanud täielikult üle saada Venemaa mahajäämusest, võrreldes riikidega, kes olid juba asunud kapitalistliku arenemise teele.

Valitsevaks klassiks olid Venemaal aadlikud-mõisnikud. Seepärast olid kõik Peetri reformid kasulikud kõigepealt aadlikele, kuid ka tekkivale kaupmeeste klassile. Kõik edusammud aadliriigi kindlustamise alal saavutati talupoegade karmi ekspluateerimise teel. Peeter Esimese ajal muutus Venemaa tugevaks mõisnike ja kaupmeeste riigiks.

„... Peeter Suur," märkis J. V. Stalin, „tegi palju mõisnike klassi ülendamiseks ja tekkimasoleva kaupmeeste klassi arendamiseks. Peeter tegi väga palju mõisnike ja kaupmeeste rahvusriigi loomiseks ja tugevdamiseks. Samuti tuleb ütelda, et mõisnike klassi ülendamine, tekkimasoleva kaupmeeste klassi soodustamine ja nende klasside rahvusriigi tugevdamine toimus pärisorjastatud talurahva arvel, kelle seljast võeti kolm nahka."[2]

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., Tallinn, 1955, lk. 307.
[2] J. V. Stalin, Teosed, 13. kd., Tallinn, 1952, lk. 100—101.

II peatükk.

Vene impeerium Peeter I järglaste ajal (1725—1762).

§ 10. Aadlike võitlus võimu pärast.

Paleepöörded. Peeter I ajal tugevnes aadlike võim veelgi rohkem. Nende käes oli riigi valitsemine. Nad evisid suuri pärisorjusliku elanikkonnaga maavaldusi. Nende käsutuses olid relvastatud jõud kaardiväepolkude näol, kus mitte üksnes ohvitserid, vaid ka enamik soldateid olid päritolult aadlikud.

Peeter I järglaste ajal segasid pealinna aadlikud ennast troonipärimise küsimustesse ja korraldasid paleepöördeid. Peeter I järglased püüdsid kindlustada endile aadlike toetust ja suurendasid nende privileege veelgi rohkem.

Pärast Peeter I surma oli 37 aasta jooksul (1725—1762) viis paleepööret. Sellised Peeter I järglased, nagu Anna Ivanovna või Peeter III, olid tühised, väheharitud ja piiratud mõistusega inimesed, kes hoolitsesid ainult oma naudingu ja kerge elu eest. Favoriitidel ja ajutisil võimukandjail oli XVIII sajandil suur tähtsus. Tõusikud olid alaliselt üksteisega võimu ja mõju pärast vaenujalal. Õukonna luksusliku elu peale kulutati tohutu suuri summasid. Niisugused Peeter I „järglased", nagu Peeter II või Ivan Antonovitš, olid ainult nimepidi keisrid. Nende eest valitsesid juhuslikud inimesed.

Katariina (Jekateriina) I (1725—1727). Peeter I poolt 1722. a. antud seaduse järgi määras keiser endale ise troonipärija, kusjuures ta võis muuta varem tehtud korraldust ja määrata uue troonipärija. Selle seaduse põhjustas tsareevitš Aleksei reetmine. Peeter kõhkles kuni surmani, kellele tsaarivõim edasi anda. Ta ei tahtnud, et troon läheks pojapoja, tsareevitš Aleksei poja kätte. Samal ajal ei julgenud Peeter määrata oma troonipärijaks naist Katariinat ega ühte tütardest — Jelizavetat või Annat. Nii ei teinudki Peeter mingit korraldust troonipärija kohta.

Pärast Peeter I surma kogunes palee-aadel troonipärimise küsimuse otsustamiseks paleesse. Võimukandjate grupp, mis koosnes mittekõrge päritoluga perekondadest, kuid Peetri ajal mõjulepää-

senud inimestest, tahtis troonile upitada Peetri teist naist Katariinat. Selle arutelu juures viibivad kaardiväeohvitserid teatasid, et nad purustavad pead „bojaaridel" (nii nimetasid nad vanadest vürstiperekondadest võimukandjaid), kui need on Katariina vastu. Nende ähvardust toetasid sel ajal paleele lähenenud kaardiväepolgud. Katariina sai keisrinnaks.

Püüdes kindlustada suurnike võimu, moodustasid keisrinna lähikondsed 1726. a. veebruaris Salajase Ülemnõukogu. Sellesse kuulusid nii vana vürstisugukonna esindajad (vürst Dimitri Mihhailovitš Golitsõn) kui ka Peeter I ajal esilekerkinud isikud (Menšikov, Golovkin jt.). Nii sõlmiti põlisaristokraatia esindajate ja Peeter I ajal esilekerkinud inimeste vahel kompromiss. Keisrinna andis lubaduse välja anda mitte ühtegi seadust ilma Salajase Ülemnõukogu teadmiseta, kellele olid allutatud senat ja kolleegiumid. Suurem tähtsus oli tegelikult mitte nõukogul, vaid keisrinna soosikul A. D. Menšikovil, kes faktiliselt ajas kõiki asju. Menšikov soovis oma perekonnale kindlustada võimu ka tulevikus. Seepärast veenis ta Katariina I oma järeltulijaks määrama Peeter I pojapoega — Peeter II Aleksejevitši, keda Menšikov tahtis naita oma tütrega.

Peeter II (1727—1730). Pärast Katariina I surma tõi Menšikov enda juurde paleesse kaheteistkümne-aastase keisri Peeter II ja hakkas tema asemel riiki valitsema.

Menšikovi võimsus kutsus aristokraatia hulgas esile suure pahameele. Teda süüdistati kuritarvitustes ja saadeti asumisele algul oma mõisa, hiljem Siberisse, Berjozovi. Menšikovi asendasid vürstid Dolgorukid, kes omakorda otsustasid keisri naita ühe oma sugukonna vürstitariga. Peeter II haigestus pulmade ettevalmistuse ajal ja suri. Tema surmaga lõppes Romanovite dünastia meesliin.

Peeter I poolt sisseseatud riigikord hakkas Katariina I ja Peeter II valitsemisajal alla käima. Pärast Salajase Ülemnõukogu moodustamist kaotas senat endise tähtsuse. Peeter II ajal sõitis keisri õukond ja kõrgem aristokraatia Peterburist Moskva. See määras uue pealinna järkjärgulisele tühjenemisele. Peetri ajal loodud tugev merelaevastik laostus; laevad seisid tegevuseta sadamais, olid remontimata ja muutusid kõlbmatuiks.

„Ülemnõunikud". Pärast Peeter II surma läks kõrgem võim ajutiselt Salajase Ülemnõukogu kätte. Sel ajal olid nõukogus otsustavaiks vana aristokraatia esindajad (8 nõukogu liikmest kuulus 6 kahte, Golitsõnite ja Dolgorukide vürstiperekonda). Suurt osa etendas nõukogus suurmaaomanik vürst Dimitri Mihhailovitš Golitsõn. Ta oli nende Euroopa maade eeskujule rajaneva riigikorra pooldaja, kus võim kuulus maa-aristokraatiale (Rootsi). Selle süsteemi tahtis Golitsõn üle tuua Venemaale. Tema ettepanekul kutsusid „ülemnõunikud" (Salajase Ülemnõukogu liikmed) Vene keisritroonile Peeter I vennatütre Anna Ivanovna (Peeter I venna tsaar Ivan Aleksejevitši tütre). Tsaaritar Anna oli Peetri

poolt mehele pandud Kuramaa hertsogile ja elas pärast mehe surma Miitavis. „Ülemnõunikud" koostasid „konditsioonid" (tingimused), mille kohaselt Anna lubas ilma Salajase Ülemnõukogu nõusolekuta mitte otsustada tähtsaid riiklikke küsimusi. Kogu võim läks faktiliselt üle Salajasele Ülemnõukogule, s. t. väikesele suurmaaomanike rühmale. Ilma Salajase Ülemnõukogu nõusolekuta ei võinud keisrinna kuulutada sõda, sõlmida rahu ega kulutada riigi raha. Kaardivägi allus vahetult Salajasele Ülemnõukogule. Soovides saada Vene keisrinnaks, võttis Anna talle esitatud „konditsioonid" vastu ja kirjutas neile: „Seega tõotan pidada kõike ilma erandita."

„Ülemnõunike" kava piirata oma kasuks keisrinna võimu kutsus esile suure nördimuse aadlike hulgas. Suur osa aadlikke arvas, et aadli huve on võimeline paremini kindlustama piiramatu isevalitsuslik võim. Kui Anna sõitis Moskvasse, ilmusid aadlikud paleesse ja esitasid keisrinnale kaebuse „ülemnõunike" peale. Kaardiväeohvitserid lubasid talle oma toetuse. Siis käskis Anna tuua tema poolt allakirjutatud „konditsioonid" ja rebis nad sealsamas puruks. „Ülemnõunike" katse võim üle anda suurmaaomanikest aristokraatia kätte lõppes täieliku nurjumisega. Toetudes aadlikaardiväele, muutus Anna Vene isevalitsuslikuks keisrinnaks.

Anna Ivanovna (1730—1740). Uus keisrinna püüdis tasuda aadlikele nende osavõtu eest 1730. a. pöördest. Aadlikud said kergendusi sõjaväeteenistuses. Nende jaoks avati aadli (šlahta) kadetikorpus. Aadlike lapsed, kes korpuse lõpetasid, lasti kohe ohvitseridena välja. Kohusliku aadliteenistuse tähtaega piirati 25 aastani. Saanud isevalitsuslikuks keisrinnaks, ruttas Anna Ivanovna hävitama talle vaenulikku Salajast Ülemnõukogu ja õiendas karmilt arveid selle endiste liikmetega.

Valitsemisasjadega tegeles keisrinna Anna Ivanovna vähe. Ta armastas väga lõbustusi ja raiskas nende peale määratu suuri summasid. Peterburi Talvepalees tundis keisrinna ennast nagu suures pärisorjuslikus mõisas. Teda ümbritsevailt isikuilt nõudis ta orjalikku kummardamist.

Tegelik võim ja riigi valitsemine sattus Anna Ivanovna ajal keisrinna soosiku, Kuramaalt päritoleva nüri ja harimatu saksa aadliku Bironi kätte, kelle Anna Ivanovna tõi endaga kaasa Miitavist. Tema ajal omandasid saksa aadlikud väga mõjuka seisundi. Nad asusid välispoliitika ja Vene sõjaväe juhtimise etteotsa. Kahe uue kaardiväepolgu (Izmailovski ja Ratsapolgu) ohvitserid valiti enamikus balti-saksa aadli hulgast. Sakslased-aadlikud vaatasid Venemaale kui maale, kus võib kergesti rikastuda. Biron põlgas Venemaad ega õppinud demonstratiivselt vene keelt. Vene elanikelt maksude näol saadud raha kulutas ta endale maade omandamiseks Kuramaal ja oma naise riietele ning ehetele.

Anna Ivanovna valitsemisajast peale algas sakslaste intensiivne sissetung Venemaale, mis kestis XVIII ja XIX sajandi jooksul. See

oli katse „rahulikul teel" vallutada Venemaa, saksastada haldusaparaat, haarata enda kätte tähtsamate riigiasutuste juhtimine, teadus ja kasvava noorsoo kasvatus. Suuremate poliitikute ja ärimeeste kannul voolasid Saksamaalt Venemaale igasuguste avantüristide ja seiklejate salgad. Paljud neist võitsid pettusega rikaste aadlike usalduse. Saanud mõisnike majades koduõpetajate ja guvernööride kohad, püüdsid nad sisendada oma õpilasisse kummardamist kõige saksapärase ees ning oma, venepärase põlgamist. Sakslased püüdsid Venemaal luua endile ka kindla materiaalse baasi. Selleks ostsid nad üles viljakandvad maad, asustasid need ja rajasid põllunduslikke suurmajapidamisi.

Anna Ivanovnat ümbritsevad välismaalased laostasid täielikult Peeter I poolt loodud korra. Elanikud ägasid üha rohkem maksude raskuse all. Bironi võim püsis ainult julmima terrori abil. 1731. a. asutatud Salajase Kantselei piinakambreis kuulati üle ja piinati kõiki, keda kahtlustati rahulolematuses valitsusega. Sakslaste ülevõim valitsuses ja kohalikes haldusorganites kutsus esile suure meelepaha vene aadlike keskel, kes tundsid ennast solvatuina ja maa valitsemisest kõrvaldatuina. Rahulolematute hulka kuulus minister Artemi Petrovitš Volõnski, kes unistas hävitada sakslaste mõju keisrinnale ja tugevdada vene aadli seisundit. Keisrinna käsul saadeti Volõnski ja tema sõbrad Salajasse Kantseleisse ülekuulamisele ja piinamisele ning hukati hiljem avalikult. Hirmsat Bironi valitsemisaega nimetati rahvasuus „bironluseks".

Välispoliitika alal oli Anna Ivanovna ajal kõige tähtsamaks sündmuseks sõda Türgiga ja Krimmiga (1735—1739) Musta mere ranniku pärast. Venemaa tegutses liidus Austriaga, kellele said osaks järjest nurjumised. Vene sõjavägi tungis Krimmi ja vallutas tugeva Türgi kindluse Otšakovi, mis sulges väljapääsu Dneprist merele. Jätkates pealetungi Pruti jõe suunas, lõid Vene väed Türgi sõjaväge Stavutšanõ küla juures (Hotini linna lähedal). 1739. a. Belgradis sõlmitud rahulepingu järgi sai Venemaa osa territooriumist mõlemal pool Dneprit. See sõda, mille eesmärgiks oli Türgi ikke hävitamine Musta mere rannikul, nõudis suuri rahasummasid ja põhjustas suuri inimkaotusi. Kulud langesid uue raske koormana laostunud rahvamajandusele.

§ 11. Jelizaveta Petrovna (1741—1761).

Vene aadlike liikumine saksa ülevõimu vastu. Anna Ivanovnal ei olnud lapsi. Oma pärijaks määras ta saksa printsiga (Braunschweigi Antoniga) abielus oleva õetütre Anna Leopoldovna vastsündinud poja Ivan VI. 1740. a. pärast Anna Ivanovna surma kuulutati kolmekuine laps Ivan Antonovitš keisriks. Regendiks määrati Biron. Bironi selline tõus kutsus esile suure rahulolematuse isegi temale lähedase õuearistokraatia hulgas. Bironi vastu

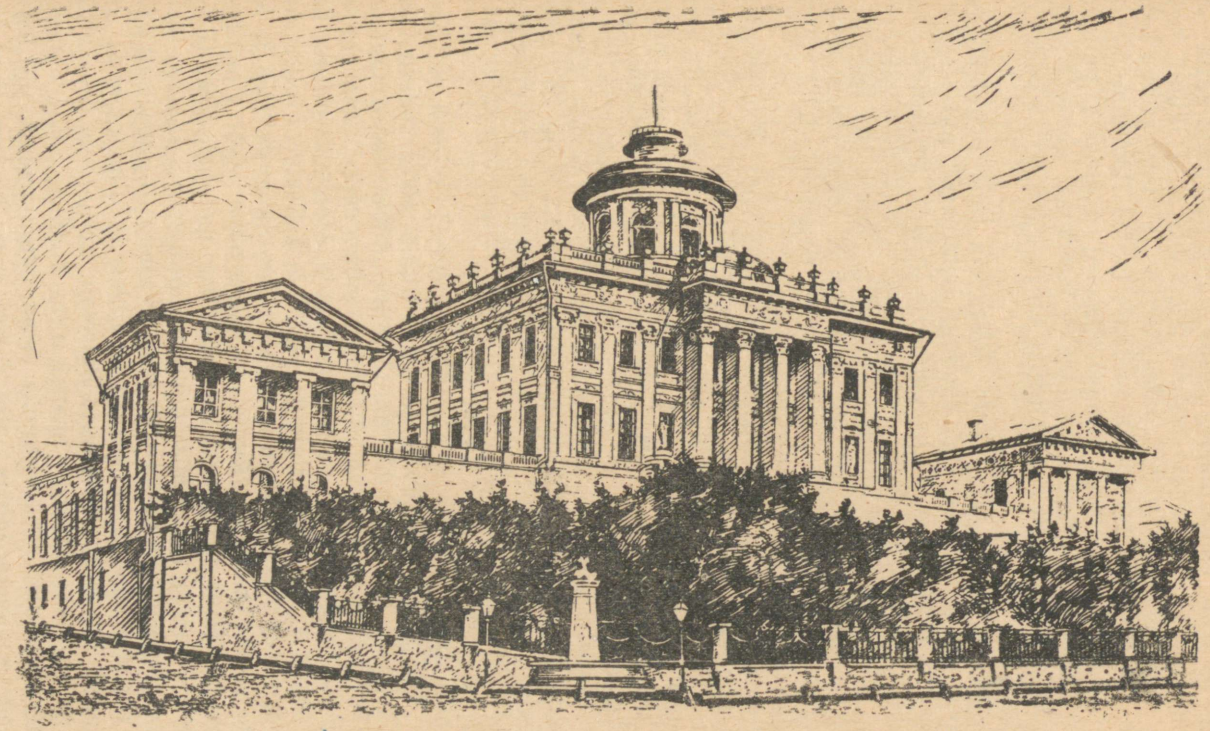

Paškovi maja Moskvas (nüüd Üleliiduline Lenini-nimeline Raamatukogu).
Arhitekt Baženov (XVIII saj. lõpp).

sepitseti salanõu. Feldmarssal Münnich ilmus paleesse rühma kaardiväesoldatitega ja vahistas Bironi.

Riigi valitsejaks kuulutati laps-keisri ema Anna Leopoldovna. Kuid ka tema valitsemisaeg kestis ainult ligikaudu aasta. Sellal, kui pärast Anna Ivanovna surma omavahel tülli läinud väikese saksa väljarändajate grupi vahel toimus võitlus võimu pärast, kasvas kaardiväeohvitseride ja soldatite keskel liikumine Venemaa au ja väärikuse kaitseks. Kaardiväelased avaldasid poolehoidu Peeter I tütrele Jelizaveta Petrovnale. Vandenõu toetas Prantsuse saadik Peterburis, kuna Prantsusmaa tahtis likvideerida saksa mõju Venemaal.

25. novembri ööl 1741 ilmus Jelizaveta oma pooldajatega ja Preobraženski kaardiväepolgu rooduga ootamatult paleesse. Kaardiväelased vahistasid Anna Leopoldovna ja tema perekonna. Tigestunud soldatid peksid läbi silmapaistvamaid võimukandjaid, nende hulgas feldmarssal Münnichi. Jelizaveta kuulutati keisrinnaks. Kaardivägi nõudis avalikult uuelt keisrinnalt saksa ikkest vabastamist. Alaealine keiser Ivan Antonovitš paigutati Schlüsselburgi kindlusse, kus ta tapeti Katariina II ajal.

Vene aadel saavutas Jelizaveta Petrovna ajal uusi privileege. Ainult aadlikud said talupoegadega asustatud maade valdamise õiguse. Aadlikud vabastati alandavaist vitsa- ja piitsakaristustest. Peterburis avati aadlipank, kust aadlikud võisid madalate protsentidega saada rahalisi laene. Mõisnikud said õiguse saata oma pärisorje-talupoegi ilma kohtuta Siberisse asumisele, kusjuures iga asumisele saadetu arvati ühe nekruti eest. Seda õigust kasutasid mõisnikud väga laialdaselt neile ebasoovitavaist, kuid ka vanadest ja haigetest talupoegadest vabanemiseks. Suur osa asumisele saadetuist hukkus juba teel haiguste, külma ja nälja kätte ning vaevalt üks neljandik neist jõudis Siberi linnadeni.

Samuti nagu ta eelkäija, segas ka Jelizaveta ennast vähe riigiasjusse. Elu palees hakkas meenutama alalist pidu; pidevalt järgnesid üksteisele maskeraadid, ballid ja muud lõbustused. Oma riietusele kulutas keisrinna tohutu suuri summasid. Jelizaveta Petrovna kutsus välismaalt kohale oma õepoja, Holsteini printsi Karl-Peter-Ulrichi (Holsteini printsiga abiellunud Peeter I tütre Anna Petrovna poja). Venemaal ta nimetati Pjotr Fjodorovitšiks ja kuulutati keisrinna pärijaks. Rumal ja nürimeelne Pjotr Fjodorovitš viis meeleheitele teda kasvatama määratud õpetajad. Veel 18—20-aastaselt jätkas ta mängimist mängusoldatitega. Saksa feodaalses õukonnas üleskasvanud Pjotr Fjodorovitš austas orjameelselt Friedrich II preisi süsteemi. Venemaad ta vihkas ja nimetas seda „neetud maaks". Keisrinna Jelizaveta Petrovna naitis oma õepoja tähtsusetu saksa Anhalt-Zerbsti printsi tütre Sophiega, kes Venemaal nimetati Jekaterina Aleksejevnaks. Vastandina mehele oli Jekaterina heade annetega, töötas palju, luges, õppis hoolega vene keelt, süvenes vene kombeisse ja püüdis kõigiti saavutada vene aadlike usaldust.

Seitsme-aastane sõda (1756—1763); Venemaa osavõtt sõjast. Preisi kuninga Friedrich II (1740—1786) vallutuspoliitika kutsus tema naabrite hulgas esile tõsiseid kartusi. Venemaa ühines Prantsusmaa, Austria ja Saksimaa poolt Preisi vastu sõlmitud liiduga. Preisi poolel tegutses Inglismaa. Kui Friedrich II ootamatu pealetungiga Saksimaale alustas sõda, läksid Vene väed 1757. aastal Preisi piiridesse.

Iseteadlik Preisi kuningas, kelle arvates tema sõjavägi oli võitmatu, vaatas sõjale Venemaaga kui kergele sõjalisele jalutuskäigule. Ent juba esimesed lahingud sundisid teda muutma oma arvamist. Friedrich II saatis Königsbergi kindlusele läheneva Vene sõjaväe vastu tugevad väed ühe oma parima kindrali juhtimisel. 1757. aasta augustis ründasid sakslased ootamatult Gross-Jägersdorfi küla lähedal teelolevaid Vene polkusid momendil, mil enamik väeosi läbis kitsast metsateed. Eelväed, kes asusid metsa serval, võtsid löögi vaenlase rõhuvast arvulisest ülekaalust hoolimata vapralt vastu. Nende vastupidavusest olenes kogu armee päästmine. Oli tarvis säästa aega, et vägi metsast välja jõuaks ja lahingukorda rivistuks. Soldatid ja ohvitserid näitasid imekspandavat vaprust. Verest tühjaks jooksvad haavatud jätkasid tõrjelahingut. Võitlejate read hõrenesid ja sakslased triumfeerisid juba läheneva võidu puhul.

Siis aga sööstsid oma algatusel paukude ja lahingukära suunas võitlusse polgud, kes olid seisnud metsateel. Voorid sulgesid neile tee, soldatid tungisid läbi tihedalt kasvavate põõsaste ja puude ning ilmusid sakslaste üllatuseks lahinguväljale.

Sakslastele toibumiseks aega andmata sööstsid venelased „hurraa"-hüüetega täägivõitlusse. Sakslased ei pidanud sellele hoogsale löögile vastu ja hakkasid korratult põgenema, jättes maha suurtükid ning haavatud. Vene armee saavutas täieliku võidu. Peagi alistus Vene vägedele ilma lahinguta Königsbergi kindlus.

Saanud lüüa Vene vägedelt, viskles Friedrich II sinna-tänna. Ainult liitlasvägede juhtkonna pikatoimelisus päästis ta hukkumisest. Prantsusmaa ja Austria kartsid Venemaad veel enam kui Preisimaad. 1759. aastal, olles kogunud kõik oma väed, viis Friedrich II nad Vene armee vastu, kes ähvardas Oderi-äärset Frankfurdi linna. Vene väed asusid vana lahingukindrali Saltõkovi juhtimisel positsioonile Kunersdorfi küla lähedal. Hoolimata venelaste visast vastupanust õnnestus sakslastel lahingu alguses puruks lüüa venelaste vasak tiib. Friedrich II oli võidus nii kindel, et teatas lahingu lõppu ära ootamata Berliini Vene armee täielikust hävitamisest. Vahepeal aga lõid ümberkorraldunud Vene väed ennenähtamatu vaprusega korduvalt tagasi preislaste vihased rünnakud. Siis tabas vaenlast Vene ratsa- ja jalaväe hävitav löök. Sakslased põgenesid, jättes maha suurtükid ja lipud. Friedrich II pääses ise vaevu vangilangemisest.

Kaotanud peaaegu kogu armee Kunersdorfi lahingus, sattus

Preisi kuningas täielikku meeleheitesse, kavatses isegi enesetapmisega elu lõpetada. „Olen õnnetu, et veel elan," kirjutas kuningas. „Kui ma seda räägin, põgenevad kõik, ja mul puudub võim nende inimeste üle." Berliinis valitses paanika.

Lahkhelid liitlaste hulgas päästsid ka seekord Friedrich II ja andsid talle võimaluse koguda uut armeed. Kuid aasta pärast vallutati siiski Berliin Vene vägede poolt. 1760. aasta sügisel lähenes Saksa pealinnale väike Vene väeüksus. Peale relvastatud elanikkonna koosnes Berliini garnison 26 jalaväepataljonist ja 46 ratsaväe-eskadronist ning 120 raskesuurtükist. Kuid mulje Vene armee võitudest oli Saksa kindralitel nii tugev, et nad, hoolimata arvulisest ülekaalust, ei söandanud pealinna kaitsta ja viisid väed öösel salaja linnast välja. Hommikul andis Berliini linnavalitsus Vene väejuhatajale sametist padjal üle linna kindluse võtmed.

Friedrich II seisund oli lootusetu. Teda päästis Vene keisrinna Jelizaveta surm, mis järgnes 1761. aasta detsembris. Uus keiser Peeter III, Friedrich II austaja, sõlmis kohe vaherahu Preisimaaga.

Seitsme-aastane sõda kattis uue kuulsusega Vene polkude lahingulipud. Välismaalased kõnelesid, et vene soldatiga ei saa võrrelda ühegi teise armee soldatit. Isegi Friedrich II tunnistas, et venelasi on kergem tappa kui taganema sundida.

Selles sõjas saavutas tähelepanuväärseid võite silmapaistev vene väejuht Pjotr Aleksandrovitš Rumjantsev (1725—1796). Seitsme-aastases sõjas veendus Rumjantsev, kuivõrd Peeter Suure lahingukool ületab kuningas Friedrich II preisiliku sõjaväesüsteemi. Arendades edasi Peetri sõjakunsti, hakkas Rumjantsev esimesena rakendama lahkrivi vaenlase tabamiseks täpse püssitulega ja kolonnides ründamist massiliseks täägilöögiks.

§ 12. Vene teadus XVIII sajandi keskpaiku.

Peeter I poolt asutada kavatsetud Vene Teaduste Akadeemia avati 1725. aasta lõpul, kui Peeter juba surnud oli. Vene teadlaste vähesus sundis Peeter I kutsuma Venemaale kõrgema hariduse ja teadusliku töö organiseerimiseks välismaalasi. Venemaale tulnute hulgas oli mõningaid väljapaistvaid teadlasi, kelle hulka kuulusid matemaatikud Bernoulli ja Leonhard Euler. Kuid kõrvuti nendega sõitis Venemaale suur hulk avantüriste, kes varjasid end teadlase nime all. Mõjukad võimukandjad määrasid akadeemia liikmeiks välismaalasi, kes oskasid ainult õuepidustusteks värsse kirjutada.

Suureks vene teadlaseks sai Valge mere äärse talupoja poeg Mihhail Vassiljevitš Lomonossov (1711—1765).

Lomonossov sündis põhjas, Denissovka külas (Holmogorõ lähedal) jõuka kaluri perekonnas. Kui Mihhail Lomonossov sai kümne aastaseks, võttis isa teda merele kalapüügile kaasa.

M. V. Lomonossov. *XVIII saj. portree.*

Hädaohurikas kalurielu õpetas andekat poissi tähelepanelikult vaatlema loodusnähtusi. Pikkade põhjatalvede jooksul õppis noor Lomonossov hoolega aabitsat, grammatikat ja aritmeetikat. Lugemine õhutas temas veel suuremat õppimishimu. Holmogorõ kooli teda kui talupoja poega ei võetud. Siis siirdus Mihhail Lomonossov kalavooriga Moskvasse. Ta varjas oma talupoeglikku päritolu ja tänu sellele võeti ta Slaavi-Kreeka-Ladina Akadeemia õpilaste hulka. Viis aastat elas Mihhail Lomonossov poolnäljas, kulutades kolm kopikat päevas. Aadlike lapsed, akadeemia õpilased, külvasid Lomonossovi, 20-aastase nooruki, üle pilgetega, kuid tema, vaatamata puudusele ja pilgetele, õppis hästi. Pärast viieaastast Slaavi-Kreeka-Ladina Akadeemias viibimist avanes Lomonossovile võimalus üle minna Teaduste Akadeemiasse. Ka seal äratas Lomonossov oma annete ja hoolsusega professorite tähelepanu. Kolme parima üliõpilase hulgas saadeti ta hariduse jätkamiseks välismaale. Nelja-aastase välismaal viibimise jooksul õppis Lomonossov tundma parimate Euroopa õpetlaste töid keemias, metallurgias, mäeasjanduses ja matemaatikas. Pärast Venemaale

tagasijõudmist sai Lomonossov 1745. aastal professoriks ja esimeseks vene teadlaseks, kellele anti akadeemiku nimetus.

Lomonossov tegi mitmesuguseil teadusaladel hulga tähtsaid avastusi. Oma teadmiste ja tegevuse mitmekülgsuselt on ta vene teaduse ajaloos esimesel kohal. Paljud Lomonossovi mõtted ja avastused leidsid tunnustust alles XIX sajandil, kui nad mitme põlve Lääne-Euroopa ja vene teadlaste töödes said hiilgava tõestuse osaliseks.

Füüsikas kuulub Lomonossovile mateeria ehituse teooria, mis võimaldas tal mitmeid füüsikalisi nähtusi õigesti seletada. Ta töötas esimesena välja mehhaanilise soojuse teooria, kuna XVII sajandil seletati soojust erilise „tulimateeria" (flogistoni) olemasoluga. Lomonossov töötas esimesena välja keemilise elemendi mõiste ja põhjendas teaduslikult keemiliste muutuste puhul aine kaalu jäävuse seaduse. Hiljem, 40 aasta pärast avastati see seadus teistkordselt prantsuse keemiku Lavoisier' poolt ja läks teaduse ajalukku tema nime all. Geoloogias uuris Lomonossov kivimite ja maakide tekkimist, millel oli suur praktiline tähtsus geoloogiliste uurimuste suhtes. Tema tõestas esimesena kivisõe päritolu taimeriigist. Oma töödega rajas Lomonossov füüsika, keemia, astronoomia, geoloogia ja geograafia alused. Euroopas pidas ta esimesena loenguid füüsikalise keemia kursusest. Palju aega pühendas Lomonossov astronoomia ja meresõidu küsimustele ning töötas välja meetodi laeva asukoha täpseks määramiseks. Peaaegu 60 aastat enne Youngi tegi ta kindlaks maapinna võnkumiste lainekujulise tüübi. 30 aastat enne Herschelit avastas ta atmosfääri Veenusel. 135 aastat enne Nansenit näitas ta triivi suuna Põhja-Jäämeres.

Teadusalastest teadmistest ja avastustest püüdis Lomonossov alati saavutada praktilist kasu oma kodumaale. Ta töötas välja värvilise klaasi valmistamise viisi, milleks ta tegi üle 3000 katse. See võimaldas tal koos õpilastega luua mõned mosaiikpildid, sealhulgas mõõtmeilt määratu suur Poltaava lahingu pilt. Lomonossov töötas välja tähtsa Põhjamere ekspeditsiooni projekti, mis pidi rajama tee Euroopast Aasiasse mööda Põhja-Jäämerd. Ühes oma luuletuses avaldas Lomonossov veendumust, et selle ülesande lahendavad vene meremehed.

Напрасно строгая природа
От нас скрывает место входа
С брегов вечерних на восток.
Я вижу умными очами:
Колумб российский между льдами
Спешит и презирает рок.

(Tõlkes: asjata peidab meie eest karm loodus sissekäiku läänekaldailt itta. Ma näen vaimusilmaga: vene Kolumbus ruttab läbi jää ning ignoreerib saatust.)

Suured on Lomonossovi teened vene kirjakeele loomisel. Ta puhastas selle moonutustest, iganenud kiriku-kõnekäändudest ja liigseist võõrsõnadest, lähendades seda elavale rahvakeelele. Ta

töötas teaduslikult välja vene keele grammatika; tema õpiku järgi õppis mitu põlve. Isegi Lomonossovi põhitööde lühike loend näitab, kui laialdane ja mitmekülgne oli selle suure vene teadlase tegevus. Suur vene luuletaja A. S. Puškin kirjutas Lomonossovi kohta: „Ühendades erakordse tahtejõu erakordse mõistmisvõimega, haaras Lomonossov kõiki haridusalasid. Selle kirgedest täidetud hinge kõige tugevamaks kireks oli teadusejanu. Ajaloolane, kõnemees, mehhaanik, keemik, mineraloog, kunstnik ja luuletaja, katsetas ta kõigega ja tungis kõigesse."

Nii omab entsüklopeediliselt haritud teadlane-novaator Lomonossov üht esimestest ja auväärsematest kohtadest mitte ainult oma kaasaja, vaid ka järgnevate aegade ülemaailmse tähtsusega teadlaste hulgas. Tema võimas mõttejõud rikastas ja viis edasi Euroopa XVIII sajandi teadust.

Lomonossov tegi palju teaduse levitamiseks ja noorte vene õpetlaste, kirjanike ja kunstnike ettevalmistamiseks. Ta võitles energiliselt välismaalaste ülevõimu vastu tolleaegses Teaduste Akadeemias.

Lomonossovi mõtte kohaselt avati 1755. aastal Moskva Ülikool, mis kasvatas rea väljapaistvaid õpetlasi ja kirjanikke.

§ 13. Suured geograafilised avastused. Vene tsarismi koloniaalpoliitika Peeter I järglaste ajal.

Kamtšatka avastamine. Venelased jätkasid edasitungi Arktisesse, Siberisse, Amuurimaale, Vaikse ookeani rannikule ja saartele. Suurte sõjaliste kulutuste, rahva vaesumise ja maa väljakurnamise tõttu teravnes rahapuudus. Tsaarivalitsus katsus seda katta uute koloniaalsete vallutustega.

Aastail 1697—1698 läbis streletside viiskümnik (ülem) Vladimir Atlassov väikese salgaga põhjapõtradel maa-ala Anadõri kindlustatud asulaist (Anadõri jõel) kuni Kamtšatka kaldaini ja maksustas jassakiga (peamiselt karusnaha näol kogutav andam) kamtšadaale (itelmeene). Vene maadeuurija Atlassov avastas ja kirjeldas esimesena Kamtšatkat.

Kamtšadaalid elasid sugukondlike liitudena; igaühes neist oli mitusada jurti. Elanike peategevusalaks oli kalapüük. Sugukonnad olid vihavaenus ja sõdisid omavahel. Kamtšadaalide relvastus koosnes vibudest ning kivi- ja luuotstega nooltest. Pärast Atlassovi ekspeditsiooni tekkisid Kamtšatkal esimesed vene kindlustatud asulad (linnakesed), kust kasakad ja teenistuslased väljusid saagi saamiseks ja jassaki kogumiseks. Kamtšadaalid tungisid sageli jassakikogujaile kallale, lähenesid vahel ka asulaile endile, kuid ei suutnud neid vallutada. Suur kamtšadaalide ülestõus toimus 1731.—1732. a. See haaras suure arvu sugukondi. Ülestõusu juhtisid varem venelaste juures elanud ja tulirelva käsitsemist õppinud kamtšadaalid. Pärast ülestõusu mahasurumist kindlustus

Kamtšatkal lõplikult Venemaa võim. Sellest ajast peale hakkasid lagunema kamtšadaalide rohkearvulised sugukondlikud liidud.

Beringi-Tširikovi ekspeditsioon. Juba XVII sajandi keskel sõitis Semjon Dežnevi ekspeditsioon merd mööda ümber Tšuktši poolsaare ning tõestas mereväina olemasolu Aasia ja Ameerika vahel. Kuid XVIII sajandi alguseks see avastus unustati. Veidi aega enne oma surma kirjutas Peeter I Kamtšatka ekspeditsiooni käsu, millega ta tegi ülesandeks uuesti uurida Aasia kirderannikut ning kindlaks määrata, kas ta on ühendatud Ameerikaga. Ekspeditsiooni juhiks määrati Vene sõjalaevastikus teeniv taanlane Bering. Esimese ekspeditsiooni ajal (1728—1730) jõudis Bering väinani, millele on antud tema nimi. Kuid edasi sõita Ameerika rannikuni ta ei julgenud. Vene meremees Fjodorov koos geodeet Gvozdeviga jõudis kaks aastat pärast Beringi tagasitulekut väikesel laeval Ameerika rannikule ning koostas ka esimese kaardi Aasia ja Ameerika vastaskaldaist.

XVIII sajandi 40-ndate aastate algul organiseeriti teine ekspeditsioon. Seda ekspeditsiooni juhtisid Bering ja Tširikov. Pärast poolteisekuist meresõitu nägid meremehed Ameerika ranniku lumiseid mäeharju. See oli Alaska. Esimesena jõudis Ameerika rannikule ekspeditsioonist osavõtja Aleksei Tširikov. Esimest korda kirjeldati Alaskat venelaste poolt.

Tagasisõidul kannatas Beringi ekspeditsioon suuri raskusi. Joogivee ja toidu puudusel levis ekspeditsioonist osavõtjate hulgas skorbuut, millesse iga päev suri 1—2 meremeest. Ekspeditsioon jäi talvitama ühele saarele Komandori saarestikus, mida Beringi auks nimetatakse Beringi saareks. Sellel saarel suri ja maeti Bering. Alles järgmise aasta suvel ehitasid ellujäänud meremehed uue laeva ja jõudsid sellel Kamtšatka rannikuni.

Vene meresõitjate ekspeditsioonidel Ameerika rannikule oli suur teaduslik tähtsus. Nad tegid lõplikult kindlaks Aasia ja Ameerika põhjaranniku piirjoone. Ühtlasi koguti palju materjale nende maade elanike, looma- ja taimeriigi kohta.

Teaduslike ja uurimisekspeditsioonide jälgedes hakkasid Kuriili ja Aleuudi saartele ning Ameerika mandrile suunduma suurettevõtjate ekspeditsioonid. Ettevõtjad ja kaupmehed vedasid neist maadest välja suurel hulgal kotikute, merepiibrite, mustpruunide rebaste, sinirebaste ja teiste karusloomade nahku.

Tulemuste poolest eriti tähelepanuväärv oli Rõlski linnast pärit oleva Grigori Ivanovitš Šelihhovi tegevus. Innustunud kallihinnaliste karusnahkade otsinguist, võttis G. Šelihhov XVIII sajandi 70—80-ndail aastail ette rea sõite Aleuudi saartele ja Ameerika mandrile (Alaskasse). Mitte ainult rikastumispüüd ei sundinud G. Šelihhovi ette võtma kaugeid hädaohtlikke merereise tundmatuil veteavarustel. G. Šelihhov seadis endale ülesandeks vastukaaluks inglise ettevõtjate kiskjalikule tegevusele laiendada Vene valdusi kirde suunas. Ta koostas Ameerika ranniku (Alaska)

ja selle lähedaste saarte täpse kirjelduse, mis oli suureks panuseks teadusele. Esmakordselt trükiti G. Šelihhovi märkmed 1791. a.

XVIII sajandi lõpul moodustati suurettevõtjate huvides ja inglise konkurentsile vastupanemiseks „Vene-Ameerika kompanii". Sellele kompaniile anti õigus Alaska ekspluateerimiseks, mis muutus Vene asumaaks XVIII sajandi lõpust ja jäi selleks kuni 1867. a.

Baškiir. *Buchhorni gravüür.*

Baškiiria rõhumine. Pärast Aldar-Kusjumi ülestõusu (1705—1711) mahasurumist jätkas tsaarivalitsus Baškiiria maade vallutamist. Baškiirid võtsid meeleldi vastu vene jooksik-talupoegi ja keeldusid neid tsaarivalitsusele välja andmast. Võitluseks vene piire alaliselt ohustavate stepi rändrahvastega, eelkõige kasahhidega, kes rändasid Jaiki (Uraali) kallastele XVIII saj. 20-ndail aastail, võttis valitsus ette uute kindlustuste — „liinide" — ehitamise. Algul ehitati kindlustusahelik Samaarast (praegune Kuibõšev) kuni Novo-Šešminskini (Tatari ANSV rajoonikeskus), niinimetatud Uus Kaama-tagune liin. Pärast hakati kindlustama joont piki Jaiki (Uraali) jõge. Kindlustuste ehitamisega Jaikile kaasnes baškiiridelt maade äravõtmine. Samal ajal sunniti baškiire raskeile mulla- ja muudele ehitustöödele. Baškiiride tugevnenud ekspluateerimine tsaarivalitsuse poolt viis uutele rahvaülestõusudele Baškiirias.

TRÜ Raamatukogu

1735.—1740. aastail toimus Baškiirias suurim baškiiride ülestõus XVIII sajandil. Ülestõusu vahetuks põhjuseks oli Orenburgi (praeguse Orski kohal) ja teiste kindlustuste ehitamine. Ülestõusu eesotsas seisis feodaalne ülemkiht, kes protesteeris maade vallutamise ja kindlustuste ehitamise vastu ning ähvardas loobuda vene kodakondsusest. 1735.—1736. aastate jooksul lämmatas tsaari administratsioon karmilt ülestõusu ja vangistas selle juhi, vanem Kilmjak-Abõsi. Ülestõusnuilt nõuti süüditunnistamist ja iga liikumisest osavõtja pidi andma karistuseks ühe hobuse. See nõudmine viis uuele ülestõusule, mille etteotsa asus vanem Bepenja Trupberdin. Kogu 1737. ja 1738. a. jooksul toimus võitlus ülestõusnutega. Alles 1738. a. lõpuks õnnestus see maha suruda. Bepenja püüti kinni ja hukati. Valitsus alustas Baškiiria elanikkonna rahvaloenduse läbiviimist. Sellele vastasid baškiirid uue ülestõusuga. Feodaalse kõrgkihi hulgast kerkis esile isehakanud khaan Kara-Sakali. Sel korral haaras liikumine ainult Ida-Baškiiriat ja suruti üsna kiiresti maha. 1740. a. juunis purustasid tsaariväed Toboli jõe lähedal ülestõusnute peajõud. Kara-Sakalil õnnestus põgeneda Kasahhi hordi piiridesse.

Pärast selle ülestõusu mahasurumist jätkus Baškiirias elanikkonna rõhumine valitsuse poolt veel suuremal määral. Baškiiridel keelati kasutada tehaste juurde kuuluvaks tunnistatud metsi. Tsaarivalitsus seadis sisse soolamonopoli, sundides baškiire soola ostma linnadest kõrge hinna eest. Õigeusu kirik pööras baškiiremuhameedlasi vägivaldselt ristiusku. Ristimisest keelduvaid baškiire kiusati taga ja asustati neid uutele kohtadele. Kirik oli baškiiri rahva orjastamise ja rõhumise tööriistaks.

Need kitsendused kutsusid välja uue baškiiride ülestõusu, mida mõnikord ebaõigelt nimetatakse Batõrša ülestõusuks. Mulla Batõrša astus välja venelaste vastu „püha sõja" reaktsioonilise programmiga. Ta kutsus baškiire ja teisi muhameedlasi ühinema, et kihutada venelased välja Baškiiriast. Kuid baškiirid ei läinud Batõrša järele. Tõsi, 1755. a. oli kaks stiihilist baškiiride väljaastumist — üks Baškiiria lõuna-, teine põhjaosas. Kuid nad polnud seotud Batõrša programmiga. Ülestõusnud tungisid kallale tsaari administratsioonile ja oma vanematele. Liikumine suruti kiiresti maha.

Tagakiusamise eest põgenedes läks pärast ülestõusu mahasurumist Kasahhi steppi suur hulk baškiire. Tsaarivalitsusega kokku leppides tungisid kasahhid baškiiridele kallale, hävitasid osa neist ja andsid ülejäänud välja tsaarivõimudele. Nii ässitas tsaarivalitsus rahvaid üksteise kallale, et nende üle oma võimu kindlustada.

§ 14. Kesk-Aasia XVIII sajandil.

Usbeki feodaal-aristokraatia tugevnemine, kelle käes olid määratu suured maavaldused, viis Buhaara ja Hiiva khaaniriigid XVIII sajandi esimestel aastakümnetel täielikule poliitilisele lagu-

nemisele. Feodaalide vahel toimus peaaegu alaline sõda, mille jooksul vastased laostasid teineteist ja tapsid maha või viisid vangi elanikke. Isegi suured linnad — Samarkand, Buhaara jt. — jäid peaaegu elaniketa. Käsitööstus ja kaubandus olid täieliku languse olukorras. Põllud umbrohtusid. Ülejäänud elanikkond nälgis ja valgus laiali mitmele poole.

1740. a. vallutas Iraani šahh Nadir Kesk-Aasia khaaniriigid. Laastatud maa ei olnud suuteline vastupanu osutama. Šahh viis Iraani suure hulga noormehi, keda sundis teenima oma sõjaväes.

Pärast Iraani vägede äraminekut algas Hiivas taas uue jõuga võitlus üksikute feodaalide vahel. Segadusi maal kasutasid turkmeeni rändhõimud, kes tungisid paikseisse rajoonidesse ja riisusid rahvast. Võitlust Hiiva khaaniriigi taastamise eest alustas usbeki ülemkihist pärinev Muhammed-Emmin. Tal õnnestus tagasi tõrjuda turkmeene ja maha suruda üksikute feodaalide vastupanu. Maale saabus rahu, laialivalgunud elanikud hakkasid vanadele kohtadele tagasi tulema. Muhammed-Emmini lähimad järglased said Hiiva uue dünastia rajajaiks.

Buhaara khaaniriigi taastajaks oli Muhammed-Rahim, kes põlvnes samuti usbeki aristokraatiast. Sattunud vangi Iraani šahhi sõjaretke ajal, teenis ta tema sõjaväes ja saadeti pea-asevalitsejana šahhi poolt Buhaarasse. Suure julmusega surus Muhammed-Rahim maha feodaalse aristokraatia vastupanu. 1756. a. tugevnes Muhammed-Rahimi võim niivõrd, et ta võttis khaani tiitli ja sai Buhaara khaanide uue dünastia rajajaks.

XVIII sajandi teisel poolel sai Fergana org iseseisva Kokandi khaaniriigi keskuseks.

Usbeki riikide kindlustamisel Kesk-Aasias, kes päästsid oma rahvusliku iseseisvuse võitluses Iraaniga, ja kohalike feodaalide mahasurumisel oli väga suur tähtsus nende maade majanduselu ülesehitamisele. Linnad täitusid uuesti elanikega ja said käsitööstuse ja kaubanduse keskusteks. Nende arengule oli suure tähtsusega kaubanduslike sidemete tugevnemine Venemaaga.

Kasahhid. XVII sajandi lõpul jagunesid kasahhid kolmeks žuziks ehk hordiks (nagu nimetati kasahhide rändriike). Vanem Žuz rändles Balhaši järve rajoonis. Keskmine Žuz võttis enda alla stepid põhja pool Sõr-Darja jõe keskjooksu. Põhja pool Araali järve rändles Noorem Žuz.

Kasahhide valitsev klass, kes arvas end „valge luu" hulka, koosnes khaanidest ja sultanitest, kes pidasid end Tšinghis-khaani järglasteks. Khaani võim oli päritav. Sultanid, üksikute hõimude valitsejad, sõltusid khaanidest. Khaanid ja sultanid kogusid endile andameid elanikkonnalt karja karjatamise eest, kaupmeeste karavanidelt, põlluharijatelt (Sõr-Darja jõgikonnas) ja linlastelt. Mõnedes hõimudes muutusid pärilikud sugukonna vanemad valitsejaiks, kes olid sõltumatud khaanidest ja sultanitest. Evides suuri loomakarju ekspluateerisid nad rahvast, kel säilis veel patriarhaal-sugukondlik kogukondlik kord. Maa kuulus kogu-

konnale, kuid kariloomad moodustasid juba muistsest ajast eraomandi. Vanemad valitsesid karjamaade üle ja kasutasid vaeste sugukonnakaaslaste tööjõudu oma karjapidamismajandi teenindamiseks. Paljude kogukondade vanemad allusid vahetult sultanitele ja khaanidele.

Kasahhidel tuli alaliselt tagasi tõrjuda välisvaenlaste survet, kes püüdsid võtta kasahhi rahvalt sõltumatuse. Tihti asusid võitluses välisvaenlase vastu kasahhide etteotsa vahvad sõjamehed, tuntud batõride nime all.

XVIII sajandi 20-ndail aastail tungisid kasahhidele kallale džungaarid (kalmõkid) idast. See aeg on rahva mälestustes säilinud „suure hädaaja" nimetuse all. Vanem Žuz alistati ning ta kaotas ajutiselt oma poliitilise sõltumatuse. Sõr-Darja äärsed linnad alistusid džungaaridele. Keskmine Žuz rändas ära Toboli jõe äärde. Noorem Žuz rändas Vene piiride sihis Jaiki jõele. Siin põrkasid kasahhid kokku Volga kalmõkkidega.

1731. a. kasahhi Noorema Žuzi khaan Abulhaiõr, soovides saada venelastelt abi kalmõkkide vastu, võttis vastu Vene alamluse.

Lähenemine Venemaale, mis oli sõjalises ja majanduslikus suhtes tugevaimaks Kasahstani naabriks, oleks võinud olla objektiivselt-progressiivse tähtsusega. Kuid enamus kasahhi sugukondlikust aristokraatiast suhtus vaenulikult Vene kodakondsusse astumisesse. Abulhaiõri ei toetatud ja ta tapeti varsti oma poliitiliste vaenlaste poolt.

1758. a. lõi kasahhi rahvas batõri (väejuhi), Keskmise Žuzi khaani Ablai juhtimisel koos hiina vägedega rängalt džungaare ja vabanes nende ikke alt.

Oma feodaalse aristokraatia ja Vene valitsuse poolt rõhutud kasahhi rahvamassi raske olukord põhjustas Nooremas Žuzis aastail 1783—1797 suure rahvaülestõusu, mille etteotsa astus batõr Srõm.

Tsaari väesalgad ei suutnud toime tulla liikumisega, mis oli võtnud laialdase iseloomu ja oli pööratud üheaegselt nii tsaari kolonisaatorite kui ka oma feodaalide — sultanite ja rikka vanemkonna vastu. Siis ühinesid Noorema Žuzi sultanid ja said abi Keskmise Žuzi sultanitelt. Paljud jõukad vanemad läksid üle uue khaani poole, kes oli vana khaani surma järel määratud ametisse tsaarivalitsuse poolt.

Kuid Srõm oma pooldajatega tappis rahva poolt vihatud khaani ja, ränneldes sügavasse steppi, jätkas võitlust tsaarivägedega. Pärast mitmeid ebaõnnestumisi, jälitatuna kasahhi feodaalidest ja tsaari väesalkadest, põgenes Srõm Hiivasse, kus ta hukkus 1802. a. Rahva jutu järgi olevat sultanid ta mürgitanud.

Jaiki ülemjooksul põrkasid kasahhid kokku baškiiridega. Oma seisundi kindlustamiseks laialdasel territooriumil Volga taga õhutas tsaarivalitsus osavalt vaenu baškiiride, kasahhide ja teiste rahvaste vahel.

III peatükk.

Aadli-impeerium XVIII sajandi teisel poolel.

§ 15. Katariina II valitsemisaja algus.

1762. a. pööre. Pärast Jelizaveta surma sai Vene keisriks Peeter III nime all tema õepoeg Pjotr Fjodorovitš (1761—1762), endine Holsteini prints. Ta kuulutas enese Preisi kuninga pooldajaks ja lõpetas otsekohe Vene vägede sõjategevuse Friedrich II vastu. Peeter III oli ümbritsetud Holsteini kindralite ja ohvitseridega ning hakkas hoolega Vene sõjaväes, kes end õigustatult pidas Friedrich II sõjaväe võitjaks, preisi korda sisse seadma. Sõlminud Friedrich II-ga rahu, hakkas Peeter III Vene riigile võõraste Holsteini dünastia huvide pärast ette valmistuma Taanivastaseks sõjaks. Sel kombel kaitses Peeter III, olles ise Vene keiser, Preisimaa ja Holsteini huve. Vaatamata Peeter III halvustavale suhtumisele vene aadlikesse, oli ta siiski sunnitud läbi viima mõisnikele tähtsa seaduse „Aadli vabadustest" (1762. a.). Selle seadusega kaotati aadlike kohustuslik teenistus sõjaväes ja tsiviilasutustes. Paljud aadlikest läksid otsekohe erru, asusid oma mõisatesse ja hakkasid tegutsema majapidamisega. Kuid see tähtis soodustus, mille aadlikud said, hoidis ainult ajutiselt ära nördimuspuhangu Peeter III poliitika vastu. Kaardiväeohvitseride keskel tekkis vandenõu tema naise Jekaterina Aleksejevna kasuks, kes püüdis juba ammu saada Venemaa keisrinnaks.

Jekaterinaga salajastes suhetes olevate vandeseltslaste eesotsas seisid kaardiväeohvitserid vennad Orlovid. 1762. aasta 28. juuni varahommikul tõid nad Jekaterina linnatagusest lossist Peterburi ja kuulutasid ta keisrinnaks. Kaardiväepolgud läksid meeleldi tema poole üle. Järgmisel päeval Peeter III, pärast ebaõnnestunud katset põgeneda Kroonlinna, kirjutas alla troonist loobumise aktile. Varsti tapeti ta. Jekaterina Aleksejevna sai keisrinna Katariina II-ks.

Katariina II. Katariina II valitsemisaja alguses oli Venemaal riigivalitsemine ning majandus täieliku laostumise ja languse seisundis. Riigikassas ei olnud raha. Sõjavägi ei saanud kaheksandat kuud palka. Laevu ei remonditud, kindlused lagunesid.

Rahvas kaebas igal pool tsaari kohtunike ja ametnike rõhumise, altkäemaksu ja liigkasu võtmise üle. Rahutused haarasid umbes 49 000 tehaste juurde kuuluvaks tunnistatud talupoega ja 150 000 mõisnike pärisorja-talupoega. Türmid olid täidetud „kolodnikega" (kinnipeetavate jalad kinnitati puupakkude-kolodkade vahele).

Katariina mõistis pärisorjuslikku aadliriiki ähvardavat ohtu. Ta teadis, et riigi kindlustamiseks on vaja korrastada valitsemist, kõvendada sõjaväge ja taastada majandus. Tema arvates oli ainult tugev valitsusvõim võimeline peatama talurahva ülestõusude arengut. Samal ajal, juba oma valitsemise esimestel aastatel, alaliselt kartes suuri talurahva ülestõuse, suurendas Katariina II veelgi mõisnike võimu talupoegade-pärisorjade üle.

Oma valitsemise algul tutvus Katariina II valgustusfilosoofiliste töödega ja oli kirjavahetuses mõne selle suuna kirjanikuga. Valgustusfilosoofid (Voltaire ja teised) võitlesid feodaalkorra vastu ja naeruvääristasid keskaegseid eelarvamusi. Nad proklameerisid inimese mõistuse ülimuslikkust, mis pidi näitama teed ühiskondliku korra ümberkorraldamisele nii, et kõik inimesed oleksid seaduse ees üheõiguslikud. Lootuse sellisele ümberkorraldusele ühendasid valgustusfilosoofid haritud kuningate tegevusega. Nad proklameerisid „filosoofide ja kuningate liitu". Selline süsteem sai nimetuseks „valgustatud absolutism"; valgustajad arvasid, et ainuvalitseja pidi tegema kõik rahva heaks, laskmata siiski rahvast riigi juhtimisele. Valgustusfilosoofia ideed levisid laialt neis maades, kus oli ette valmistatud tingimused kodanliku ühiskondliku korra kujunemiseks, mille arenemist takistasid vanad feodaalsuhted. Kuid kodanliku progressiivse mõtte esindajad pidid paratamatult pettuma võimaluses muuta ühiskondlikku korda kuningate kaasabil. Venemaal oli valgustusfilosoofial täieliku feodaal-pärisorjusliku süsteemi valitsemise tõttu mõju ainult väikesele eesrindlikule aadli-intelligentsi kihile.

Katariina II tahtis kasutada valgustusfilosoofide mõtteid ja nende feodaalkorra kriitikat mitte selleks, et seda korda kaotada, vaid selleks, et mõnede administratiivsüsteemi paranduste abil veel enam kindlustada isevalitsuslik-pärisorjuslikku riiki.

Olles kirjavahetuses Voltaire'i, Diderot' ja teiste valgustusfilosoofidega, tahtis Katariina II ka enda kohta Euroopas luua mulje kui targast ja haritud monarhist. Ta pettis neid kirjanikke. Vene pärisorjuslikus külas valitsesid kehvus, nälg ja harimatus. Samal ajal teatas Katariina II Voltaire'ile, et Venemaal pole talupoega, kes ei sööks kana, kui ta tahab, kuid teatavast ajast alates (Katariina II vihjas oma valitsemise algusele) eelistavad talupojad kanadele kalkuneid. Katariina II oli väga silmakirjalik. Kinnitades valgustusfilosoofidele, et ta on valmis sisepoliitikas järgima nende õpetust, naeris ta samal ajal nende tööde üle. Katariina II armastas meelitusi ja kummardamist. Ta ümbritses ennast meelitajatega ja taotles, et teda ülistataks ka euroopa kirjanduses.

Erinevalt oma eelkäijaist võttis Katariina II isiklikult osa

kõigi tähtsamate poliitikaküsimuste otsustamisest. Ta kirjutas ise seaduste ja käskkirjade eelnõusid, tegeles kirjandusega ning andis välja isegi ajakirja („*Всякая всячина*").

Tema valitsemisajal saavutasid aadlikud uusi suuri eesõigusi. „Katariina-ajastu" oli aadli-impeeriumi kõrgema õitsengu ajaks.

Mõni päev pärast oma troonileastumist teatas Katariina II erilise ukaasiga, et ta nõuab talupoegadelt mõisnike sõna kuulmist. Riigielu kordaseadmiseks otsustas Katariina II kokku kutsuda komisjoni, mis pidi koostama „Novoje uloženije", s. t. uued seadused. Sellele komisjonile kirjutas Katariina II ise „Nakaz'i" (juhendi), kasutades selles laialt Montesquieu' ja mõne teise Lääne-Euroopa kirjaniku töid. „Nakaz'is" püüdis ta tõendada isevalitsuse vajalikkust Venemaal.

1767. a. suvel avati Moskvas uute seaduste koostamise komisjoni istungid. Suurem osa saadikuid kuulus aadli ja jõukate linnaelanike kihti. Talupojad-pärisorjad ei võtnud valimistest osa ja neil ei olnud oma esindajaid komisjonis. Saadikud saabusid juhenditega valijate poolt, milles olid esitatud nende vajadused ja soovid. Kozlovi aadelkonna esindaja ettepanek talurahva pärisorjusliku ekspluateerimise piiramise kohta võeti määratu enamiku aadlike poolt vastu meelepahatormiga. Aadlikud palusid mitte ainult säilitada oma õigusi ja privileege, vaid neid veel rohkem laiendada.

Suurem osa komisjoni istungeid pühendati keisrinna „Nakaz'i" lugemisele ja saadikute juhendite arutamisele. Katariina II „Nakaz'il" ja tema poolt uute seaduste koostamiseks kokku kutsutud komisjoni tööl ei olnud praktilisi tulemusi. Türgi sõja alates sõitsid paljud aadlisaadikud sõjaväkke. 1768. aasta lõpul katkes komisjoni töö, kuid Katariina II oli saanud võimaluse saadikute esinemiste kaudu hästi tutvuda vene aadelkonna meeleoludega, kes taotles feodaal-pärisorjusliku isevalitsusliku korra kindlustamist.

§ 16. Katariina II valitsuse välispoliitika enne talurahvasõda.

Venemaa rahvusvahelise seisukoha tugevnemine XVIII sajandi teisel poolel. Vene vägede edu Seitsme-aastases sõjas avaldas Lääne-Euroopas suurt mõju nii Venemaa liitlastele selles sõjas — Austriale ja Prantsusmaale — kui ka tema vastasele — Preisimaale. Hoolimata Venemaa ootamatust lahkumisest sõjast tõusis tema osatähtsus rahvusvahelistes asjades tunduvalt. Venemaa endised liitlased — Austria ja Prantsusmaa — jälgisid pahameele ja ärevusega Venemaa tugevnemist. Eriti kartis Prantsusmaa Vene mõju Idas. Prantsuse kaupmehed ja poliitikategelased unistasid kogu idakaubanduse enda kätte koondamisest. Sellepärast püüdis Prantsusmaa Venemaa vastu ühendada Türgit, Poolat, Rootsit ja Austriat. Vene välispoliitika juhid püüdsid aga Prantsuse-Austria

liidule vastu seada „põhjariikide" — Venemaa, Preisimaa, Inglismaa jt. — liidu. Kuid sellise liidu loomise katsed ebaõnnestusid, sest nende riikide vahel olid lepitamatud vastuolud.

Jätkates võitlust kaubateede ja väljapääsu eest Balti ning Mustale merele, püüdis Katariina valitsus samal ajal kindlustada oma strateegilisi positsioone läänepiiridel. Siin oli eriti tähtis Poola allutamine vene mõjule, et ta ei muutuks Prantsusmaa, Rootsi või mõne teise Euroopa suurriigi käes marionetiks, mis ähvardab Venemaad. XVIII sajandiks muutus Rzecz Pospolita niivõrd nõrgaks ja võimetuks teostama iseseisvat poliitikat ning tekkis täiesti reaalne ähvardus, et tugevad ja Venemaale vaenulikud Euroopa riigid kasutavad Poolat ära oma huvides. Pealegi ei saanud järjest tugevnev Vene valitsus enam leppida sellega, et Poola käes oli ikka veel Ukraina ja Valgevene maid ja et Poola muutis ukrainlasi ja valgevenelasi poolastunud katoliiklasteks või uniaatideks.

Rzecz Pospolita lagunemine ja tema osaline jagamine Preisi ning Austria vahel. Juba XVI—XVII saj. sõlmisid poola magnaadid ja šlahta tehinguid saksa dünastiatega, et viia läbi agressioonipoliitikat idas ning vallutada Ukraina ja Valgevene maid. Samal ajal surusid sakslased poolakaid välja nende põlistelt läänepoolsetelt maadelt. See oli poola rahvale hukutav poliitika, mis õõnestas Poola võimsust.

Rzecz Pospolita (šlahta vabariik) oli täielikus sisemise laostumise olukorras. Keskvalitsusel oli vähe võimu. Kuninga võim oli piiratud seimiga. Kui hääletamisel seimis oli kas või üksainus hääl vastu, oli ettepanek tagasi lükatud. Seda nimetati vaba keelamise (liberum veto) õiguseks. Niisugune kord viis kohutavaile kuritarvitustele. Seimi saadikud kauplesid avalikult oma häältega. Kuid isegi seimi ühehäälset otsust polnud alati võimalik teostada, sest rahulolematud aadlikud korraldasid sõjalisi konföderatsioone (liite). Neid võis kuulekusele sundida ainult sõjalise jõuga.

Poola riiklik korraldus oli kasulik suurmagnaatidele, sest see võimaldas neil oma huvides suunata välis- ja sisepoliitikat, kontrollimatult käsutada oma laialdastes valdustes. Poola talurahva olukord oli väga raske. Veel raskem oli teiste rahvaste, eriti ukrainlaste ja valgevenelaste seisund. Õigeusklikud ja luteriusulised sattusid igasuguste tagakiusamiste alla.

Pärast Poola kuninga August III surma (1763) saavutas Vene valitsus, et kuningaks valiti krahv Stanislaw Poniatowski, kes oli meelepärane Katariina II-le. Vene valitsus nõudis seimilt, et ta õigeusklikud ja protestandid õiguslikult võrdsustaks katoliiklastega. Kui seim selle nõudmise tagasi lükkas, organiseeris Vene saadik Poolas vürst Repnin kolm konföderatsiooni (liitu) õigeusklikest, protestantidest ja kuningaga rahulolematuist katoliiklastest. Konföderaadid said Vene valitsuselt suurt rahalist toetust ja Vene väed saadeti Poola territooriumile. Seimis kostis veelgi hääli igasuguste järeleandmiste vastu, kuid Repnin vahistas

otse Varssavis mõned senaatorid ja saatis nad tugeva saatevahtkonnaga Venemaale. Seim oli sunnitud nõustuma mittekatoliikliku šlahta õiguste võrdsustamisega katoliiklastega. 1768. a. sõlmiti eriline kokkulepe Poola ja Venemaa vahel, mille järgi Poola riiklik korraldus pidi tulevikuski jääma ilma igasuguste muudatusteta. Venemaa võttis enesele tema puutumatuse garantii.

Osa šlahtat, kes ei olnud rahul järeleandmistega Vene valitsusele, kogus omakorda Bari linnas relvastatud konföderatsiooni. Konföderaadid said toetust Prantsusmaalt, kes taotles Venemaa nõrgestamist, ja hakkasid kallale tungima mitte ainult Vene vägedele, vaid ka kohalikele Ukraina elanikele. See kutsus Ukrainas esile kasakate ja talurahva ülestõusu Poola ülevõimu vastu. Nüüd aitas tsaarivalitsus Poola võimudel ülestõusu maha suruda, sest ta kartis, et talurahvaliikumine kandub üle Venemaale.

Vene mõju tugevnemine Poolas erutas Austriat ja Preisimaad. Kartes, et Venemaa kindlustab oma seisukohta Poolas, koostas Preisi kuningas Friedrich II plaani osa Poola territooriumi jagamise kohta Austria, Preisimaa ja Venemaa vahel. Kartes, et Preisimaa, Austria ja Prantsusmaa astuvad välja Venemaa vastu Türgi kasuks, nõustus Katariina selle plaani elluviimisega. Preisimaa liitis endaga Poola valdused Balti mere ääres (Pomorje) ja osa Suur-Poolast. Seetõttu ühines Preisimaa idaosa Brandenburgiga üheks terviklikuks territooriumiks. Kuid Danzigit ja Toruni, mida Preisimaa püüdis saavutada, ei saanud ta, kuna Katariina II ei nõustunud sellega. Austria vallutas Ukraina-Galiitsia. Osa Valgevenest, mille elanikkond taotles taasühendamist Venemaaga, liitus nüüd viimasega.

Sõda Türgiga (1768—1774). Sündmused Poolas kiirendasid sõja algust Venemaa ja Türgi vahel. Prantsuse saadik veenis Türgi valitsust, et Venemaa mõju tugevnemine Poolas on kahjulik ja ohtlik Türgile. Türgimaad toetas ka Inglismaa, kes juba ammu ajas Balkanitel provokatsioonilist slaavi-vastast poliitikat. Kuna Poola asjad pidasid kinni osa Vene sõjaväge, siis näis türklastele olevat saabunud kohane moment, et peatada Venemaa edasitungi Musta mere äärde. 1768. a. nõudis sultan Vene saadikult Konstantinoopolis, et Venemaa viiks oma väed Poolast välja. Saanud eitava vastuse, käskis ta Vene saatkonna vahistada ja türmi paigutada.

Euroopas oldi veendunud, et Venemaa ei talu üheaegselt sõda Türgi ja Poolaga ning saab sõjas lüüa. Sõjategevust alustas Krimmi khaan. 1769. a. kevadel tungisid tatarlaste suured väed Vene piiriäärseisse lõunavaldustesse ja rüüstasid neid. See oli Krimmi tatarlaste viimane suur röövretk Vene ja Ukraina maadesse.

Vene vägede eesotsas seisis väljapaistev väejuht kindral Rumjantsev, hästi tuntud oma võitude poolest sakslaste üle Seitsme-aastases sõjas. Tema tahingutegevus paistis silma ise-

seisvuse, julguse ja võtete uudsusega. Rumjantsev ise „otsis" vaenlase üles ja püüdis esmajoones hävitada tema elavjõudu. Ta valis osavasti alluvaid väejuhte, kelle hulgast, tänu geniaalsetele sõjalistele annetele, kerkis kiiresti esikohale Aleksander Vassiljevitš Suvorov.

1770. aastal sai Rumjantsev teada, et Larga jõe lähedal seisab 80 000-meheline Türgi armee. Rumjantsevi käsutuses oli umbes 30 000 soldatit. „Meie kuulsus ja au ei salli seda," ütles ta, „et talume vaenlase juuresolekut." Märkamatult ületasid Vene väed jõe ja andsid vastasele hoogsa löögi tiivalt. Lahing lõppes Vene armee täieliku võiduga.

Kaks nädalat hiljem kohtas Rumjantsev türklaste peajõude, umbes 150 000 meest suurvesiiri juhtimisel. Rumjantsevi selja taga oli kuni 80 000 tatarlast. Türgi ülemjuhataja oli kindel, et Vene armee on kotti sattunud. Ära ootamata kallaletungi, ründas Rumjantsev vesiiri, kes oli laagris Kaguli jõe (Doonau haru) kaldal. Türgi suurtükivägi avas hävitava tule ründajate pihta ja suured ratsaväe osad tungisid kiiludena venelaste kolonnide vahele, et neid üksteisest lahutada. Saabus kriitiline silmapilk, mõned väeosad lõid kõikuma. Seal ilmus kohale Rumjantsev: „Seiske, poisid!" hüüdis ta soldateile, ja isikliku eeskujuga innustades viis nad lahingusse. Türgi eliitväeosad ei pidanud vastu venelaste täägilöögile ja põgenesid lahinguväljalt.

Selle võidu tulemuseks oli kogu Dnestri ja Doonau vahelise maa-ala puhastamine türklastest. Sõjategevus kandus Doonau jõe paremale kaldale.

Esimeses Türgi sõjas saavutatud võitude eest sai Rumjantsev peale muude autasude kindral-feldmarssali tiitli ja oma perekonnanimele lisaks „Zadunaiski" (Doonau ületamise eest).

Rumjantsevi mõtted sõja-asjandusest leiavad käsitlemist tema teoses „Teenistuse kord", mis hiljem väheste muudatustega võeti sõjaväes ametliku juhendina tarvitusele. Seda määrustikku läbib ründava strateegia ja taktika vaim. Rumjantsev nõudis hoolitsevat suhtumist sõdureisse, sõdurites ja ohvitserides sõjalise kohusetunde ning initsiatiivi arendamist. Rumjantsevi õpilane oli geniaalne vene väejuht Suvorov.

Suuri edusamme saavutati ka merel. Kuni sõja alguseni Balti merel viibinud Vene sõjalaevastik sõitis ümber Euroopa ja ilmus Vahemerre Kreeka rannikule. 1770. a. juunis ründas Vene sõjalaevastik admiral Spiridovi juhtimisel Tšesma lahe juures (Väike-Aasia rannikul, Chiose saare vastas) teda laevade arvult ja suurtükkide hulgalt rohkem kui kaks korda ületavat Türgi sõjalaevastikku. Vene sõjalaevastikule anti käsk: hävitada vaenlane või hukkuda. Pärast mõnetunnist ägedat merelahingut ei pidanud Türgi laevastik vastu ja ruttas varjule Tšesma merekääru. Järgmisel päeval hävitati kogu Türgi laevastik.

Teine Vene armee vallutas 1771. a. lühikese ajaga kogu Krimmi.

Järgmistel aastatel ületas Vene sõjaväge mitu korda Doonau. Nende sõjaretkede ajal paistis hiilgavalt välja A. V. Suvorov.

1774. aastal sõlmiti Kutšuk-Kainardži külas rahu. Katariina II kiirustas rahu sõlmimisega, sest siseriigis oli puhkemas ähvardav talurahva ülestõus Pugatšovi juhtimisel. Venemaa sai selle rahu järgi endale Dnepri ja Bugi vahel asetsevad maad, samuti Enikale ja Kertši Krimmis, mis võimaldas talle läbi Kertši väina väljapääsu Mustale merele. Esmakordselt said Vene laevad õiguse vabalt sõita Mustal merel. Türgi avas Vene kaubalaevadele läbipääsuks ka Dardanellide ja Bosporuse väina. Krimmi khaaniriik kuulutati sõltumatuks Türgist. Krimmis kasvas Vene mõju.

§ 17. Pärisorjuslik majandus XVIII sajandi teisel poolel.

Talurahva olukord. XVIII sajandi teisel poolel oli Venemaa majanduslikuks aluseks nagu varemgi feodaal-pärisorjuslik majandus. Katariina II kasutas laialdaselt maade jagamist ühes seal elavate talupoegadega autasuks aadlikele. Nii said näiteks 1762. a. paleepöördest osa võtnud vennad Orlovid kingituseks üle 50 000 talupoja, feldmarssal Potjomkin aga üle 40 000 talupoja. Üldse jagas Katariina II aadlikele kuni 800 000 talupoega. Tema ajal moodustas eravalduses elavate pärisorjuslike talupoegade arv natuke üle poole kogu talurahva arvust. Ülejäänud talupoegade hulgas oli kõige arvukam riigitalupoegade grupp. „Lossitalupoegadeks" nimetati nagu XVII sajandilgi talupoegi, kellelt saadud andamid kulutati tsaari õukonna ülalpidamiseks. Katariina II poja Paul I ajal hakati neid talupoegi, kes moodustasid tsaariperekonna isikliku omandi, kutsuma „udellitalupoegadeks". 1764. a. võttis Katariina II kloostritelt maavaldused ja andis seal elavad talupojad erilise asutuse — ökonoomiakolleegiumi — võimkonda. Seepärast kandsid need talupojad „ökonoomiatalupoegade" nimetust.

Kaubavahetuse arenemisega muutusid pärisorjusliku majanduse turusidemed tugevamaks ja mitmekesisemaks. XVIII sajandil suurenes kiiresti põllumajandussaaduste väljavedu Venemaalt Lääne-Euroopasse. Esikohal seisid kanep ja lina, mis moodustasid ligikaudu ühe kolmandiku kogu väljaveo summast. Vene kanep oli tarvilik Euroopa purjelaevastikule. Vilja väljavedu suurenes tunduvalt sajandi lõpul, kui Venemaa vallutas lõplikult Musta mere ranniku. Põllundusega mittetegeleva linnaelanikkonna kasvu tõttu tõusis kiiresti nõudmine vilja järele ka siseturul. Venemaa linnades oli 1724. a. 328 000 elanikku, 1782. a. 802 000 ja 1796. a. aga juba 1 miljon 301 000 elanikku. Vajades raha, saatsid mõisnikud turule kanepit, lina, rasva, vilja ja teisi saadusi. Oma pärisorjuslikust majapidamisest katsusid nad saada kõige suuremat tulu.

Pärisorjuslik töö oli põhjas väheviljakail metsavööndi mail niivõrd ebaproduktiivne, et mõisnikel oli kasulikum võtta talupoegadelt

Vene talupoeg XVIII sajandi lõpul.

rahalist kruntrenti kui sundida neid mõisapõldu harima. Mustmullamaadel lõunas, vastupidiselt, muutus teoorjus talupoegade peasunniseks. Nii toimus talupoegade-pärisorjade jaotus teoorjadeks ja renditalupoegadeks. Raharent kasvas Katariina II ajal keskmiselt rohkem kui kahekordseks. Et seda raha saada, läksid talupojad maalt „kõrvalteenistusse"; töötasid puuseppadena, seppadena, palkasid endid manufaktuuridesse, hakkasid linnades voorimeesteks, tegelesid väikekaubandusega jne. Talupoegade-teoorjade seisund oli veel raskem. Levis kolmepäevane teoorjus, s. t. tööle mõisamaal kulutasid talupojad 7 nädalapäevast 3 päeva. Kuid paljud mõisnikud suurendasid teoorjust veel rohkem ja mõned jätsid talupojale oma töö jaoks üksnes pühad.

Tööpäeva pikkus oli seadusega kindlaks määramata ja olenes täielikult mõisniku omavolist. Tavaliselt läksid talupojad tööle juba

Teoorjus. *Raamatust „Maaelu peegel" XVIII saj.*

enne päikesetõusu ja lõpetasid töö täispimeduse saabumisel. Et talupoegi sõnakuulmisele sundida, vajasid mõisnikud nende üle tugevat võimu. Katariina II 1765. a. ukaasi järgi said mõisnikud õiguse saata talupoegi „jultumuse" eest sunnitööle. Kahe aasta pärast keelati talupoegadel mõisniku peale ükskõik milliste kaebuste esitamine.

XVIII sajandi teisel poolel omandas suure leviku talupoegadega kauplemine. Mõisnikud müüsid oma talupoegi sageli eraldi maast, „väljaviimiseks". Lapsi müüdi sageli lahus vanemaist. Talupoegade hinnad olid väga mitmesugused: need olenesid müüdavate soost, vanusest, füüsilisest tugevusest ja elukutsest. On teada juhud, kus mõisnik müüs tüdrukuid-pärisorje 10 rubla eest. Samal ajal maksid aadlikud puhast tõugu kutsikate eest sadasid ja isegi tuhandeid rublasid. Pärisorjade müügi kuulutused trükiti avalikult ametlikes ajalehtedes koos kariloomade, koerte, asjade ja väärtuseta majakraami müügi kuulutustega.

Mõisnike võim talupoegade elu ja vara üle viis koletislikele kuritegudele. Mõisniku metsiku omavoli näiteks võib tuua naismõisniku Saltõkova loo, tuntud rahvasuus „Saltõtšihha" nimetuse all. Tühistel põhjustel piinas Saltõkova 10 aasta jooksul surnuks umbes 140 inimest, peamiselt naisi ja tütarlapsi. Piinatavate jaoks mõtles ta välja kõige rafineeritumaid metsikusi: rebis tuliseks

aetud tangidega nende kõrvu, sundis palja jalu külma käes seisma jm. Saltõkova asjas algas uurimine alles viis aastat pärast kaebuste saabumist. Aadlikuna vabastati Saltõkova ihunuhtlusest. Tema hirmutamiseks piinati seepärast kohtuliku uurimise ajal tema juuresolekul teisi inimesi. Kohus mõistis Saltõkova sunnitööle, kuid Katariina II asendas selle karistuse kloostrisse sulgemisega.

Peeru valgusel. *XVIII saj. joonistus.*

Manufaktuurtootmise arenemine. Suurem osa turustatavaid kaupu toodeti nagu XVII sajandilgi talupoegade ja linna väikekäsitööliste poolt, sest manufaktuurtootmine ei suutnud tunduvast arenemisest hoolimata rahuldada nõudmist turul. Manufaktuuride üldarv ligikaudu kolmekordistus Katariina II valitsemisajal. Manufaktuurides rakendati laialdaselt pärisorjade tööd. Ka XVIII sajandi teisel poolel jäi valitsevaks tüübiks sundtööga suurtööndus. Vabade töökäte puuduse suhtes olid maid ja talupoegi omavad aadlikud asetatud parematesse tingimustesse kui kaupmehed. Manufaktuurides oli neil võimalik kasutada oma talupoegade-pärisorjade tööd. Maapõuevarade kaevandamine ja põllumajandus andsid neile peale selle vajalikku toorainet: rauamaaki, villa, lina, kanepit jm.

Sellest hoolimata suutsid aadlike „pärusmanufaktuurid" harva konkureerida kaupmeeste manufaktuuridega. Mõned kauplemisega ja liigkasuvõtmisega rikastunud talupojad-pärisorjad asutasid samuti oma manufaktuure, palgates neisse „vabu" inimesi ja mõisnike renditalupoegi.

Vabade „tööinimeste" töö manufaktuurides oli väga raske ja erines vähe talupoegade-pärisorjade tööst. Tööd tehti tavaliselt pimedais, niiskeis ja räpastes ruumides. Tööpäeva pikkus ulatus 14-le ja isegi 16-le tunnile ööpäevas. Töötasu oli tühine ja seda maksti välja väga korratult. Töölised nälgisid ning olid sageli haiged. Eriti raskes olukorras olid mäetehaste possessioonsed ja juurdekirjutatud talupojad. Neil tuli töötada kümneid ja isegi sadu versti nende küladest eemal asetsevais tehastes.

Rahutused talupoegade ja „tööinimeste" keskel. Karm töö ja ekspluateerimine manufaktuurides kutsus XVIII sajandi keskel esile massilisi „tööinimeste" liikumisi rahutuste ja avalike väljaastumiste näol. Suurimad olid kaupmeeste Gontšarovi ja Demidovi tehaste juurde kuuluvaks tunnistatud talupoegade ülestõusud aastal 1752. Gontšarovi manufaktuuris (Malojaroslavetsi linna lähedal) saavutasid tehaste talupojad võidu nende rahustamiseks saadetud komando üle ja võtsid sellelt ära isegi kolm suurtükki. Samal aastal alustas ülestõusu terve vald, mis oli tunnistatud Demidovi rauatehaste juurde kuuluvaks. Vallas elunev erusoldat õpetas talupoegadele relvade käsitsemist. Talupojad purustasid nende vastu saadetud 500 soldatist koosneva salga.

Ülestõusud Gontšarovi ja Demidovi tehaseis suruti maha suure tsaarivägede salga poolt, mis koosnes kolmest jalaväepolgust ja suurtükiväest. Üksikud väljaastumised jätkusid Uraali mäetehastes veel 60-ndail aastail.

Alates 40-ndaist aastaist hakkasid rahutuste juhud talupoegade-pärisorjade keskel tunduvalt sagenema. Talupojad tapsid mõisnikke ja mõisavalitsejaid, põletasid mõisahooneid ja astusid mõnikord tervete küladena valitsuse väesalkade vastu. Talurahvaliikumine hoogustus eriti pärast 1762. a., kui „aadlivabaduste" seaduse tõttu oma mõisatesse tagasi tulnud mõisnikud hakkasid talupoegi veel rohkem rõhuma.

§ 18. Talurahvasõda Pugatšovi juhtimisel.

Rahutuste algus. Vastuhakujuhud talupoegade-pärisorjade keskel sagenesid XVIII sajandi 60-ndail aastail üha enam. Üksnes riigi keskosas toimus ligi 40 rahutust.

Eriti raskes olukorras olid Volgamaa rahvad, kes said maaomanike ja tsaariametnike poolt kõige häbematuma ekspluateerimise osaliseks. Pärast Batõrša ülestõusu mahasurumist Baškiirias suurenes järjest baškiiride maade vallutamine. Vene kaupmehed ja ettevõtjad laostasid baškiiride majapidamisi, raiusid

Jaiki kasakad.

maha metsi ja ehitasid uusi tehaseid. Kartes kallaletunge, muutsid nad tehased tõelisteks kindlusteks, varustasid neid relvade ja püssirohuga.

Rahutused haarasid ka vene kasakaid, kes elasid Jaiki (Uraali) kallastel. Jaiki kasakate keskel toimus XVIII sajandi keskel sama kihistumine, mis mõnevõrra varem leidis aset Zaporožje ja Doni kasakkonnas. Korduvalt toimusid kokkupõrked jõukate kasakate ja lihtkasakate massi vahel. Seesugustel juhtudel asus valitsus tavaliselt jõukate kasakate ja nende keskelt valitud atamanide poolele ning vaatas nende vastu sihitud väljaastumistele kui „mässule". 1772. aastal tapsid kasakad Jaitski linnakeses toimunud ülestõusu ajal nende juurde saadetud kindral Traubenbergi, samuti ka mõned kasaka-atamanid. Jaiki kasakate vastu saadeti valitsusväed, kes ülestõusu maha surusid ja Jaitski linnakese endi kätte võtsid. Kasakate omavalitsus hävitati ja Jaitski linnakesse seati ametisse valitsuse komandant sõjaväelise komandoga. Paljudel ülestõusust osavõtnud kasakatel õnnestus siiski varju leida jälitamise eest.

Kasakate Türgi sõtta saatmise katsed kutsusid esile rahutusi ka Doni kasakate keskel. Tol ajal hakkas kasakate hulgas Donil ja Jaikil levima kuuldus, et Peeter III olevat elus ja varjavat end kusagil kasakate seas. Hakkas ilmuma tsaarina esinejaid. Rahva hulgas tunti Peeter III lugu väga uduselt. Peeter III vägivaldset surma seletati aadlike kättemaksuga tsaarile selle eest, et ta soovis kergendada talupoegade olukorda.

Jemeljan Pugatšov. 1773. aasta sügisel hakkas kasakate ülestõusu juhiks Jemeljan Pugatšov. Ta sündis ja kasvas üles Donil, Zimoveiskaja staniitsas, sealsamas, kus sündis ka Stepan Razin. Pugatšov võttis osa Seitsme-aastasest sõjast, oli Poolas ning viibis Türgi sõja ajal tegevväes. Haiguse tõttu koju saadetud, ei tulnud ta enam tagasi sõjaväkke, vaid jäi „jooksik-kasakaks". Hulkudes mööda Doni, Volgamaad ja Jaiki, kohtus Pugatšov jooksik-talupoegadega ja Uraali tehaste töölistega, kasakakehvistuga ja vanausulistega. Selle rändlemise ajal õppis Pugatšov hästi tundma rahva meeleolu ja hädasid.

1773. a. septembris ilmus Pugatšov väikese kasakate salgaga Jaikile, esinedes tsaar Peeter III-na. Pugatšovi ümber hakkas kogunema kasakaid, kellest mitmed võtsid osa 1772. a. ülestõusust. Kasakate salgaga liikus Pugatšov üles mööda Jaiki jõge Orenburgi juurde. Piki jõge asetsesid väikesed nõrgad kindlused. Pugatšovi lähenemisel tapsid või sidusid garnisoni soldatid ja kasakad kinni oma ohvitserid ja läksid üle Pugatšovi poole. 1773. a. oktoobri algul ilmus Pugatšov Orenburgi alla, mis oli hästikindlustatud kindlus, kus oli küllalt suur garnison. Pugatšov ei suutnud Orenburgi rünnakuga vallutada, vaid läks üle piiramisele, mis kestis ligi kuus kuud.

Talurahva ja Volgamaa rahvaste ülestõus. Pugatšovi ülestõus pani liikuma kogu Volgamaa steppide elanikkonna. Kasahhid tulid oma rännetega Jaiki lähedale ja nende üksikud salgad

astusid Pugatšovi sõjaväe koosseisu. Pugatšovi sõjaväkke hakkas voolama ka kalmõkke, kes asustasid Volga alamjooksu ja Musta mere vahelist steppi. Pugatšovi lähenemisel Jaiki ülemjooksule hakkasid tema juurde tulema tatarlaste, baškiiride ja tšeremisside (maride) salgad. Ülestõus levis kiiresti ka mäekaevandustööliste ja vene talupoegade-pärisorjade keskel. Iga päev tuli Pugatšovi juurde salkadena lähedaste mõisate talupoegi ja mäetehaste töölisi.

Kasakate ülestõus muutus talurahvasõjaks, mis haaras nii Volgamaa vene kui ka mittevene elanikkonna. Orenburgi all hakkas Pugatšov korraldama mõne lähima, tsaarisõjaväe teenistuses sõjalisi kogemusi omandanud abilisega talupoegade ja kasakate salku. Talupojad ja kasakad jaotati polkudeks ja roodudeks. Olid kalmõkkide, baškiiride, tatarlaste, tehasetööliste jt. eripolgud. Iga polk paiknes laagris eraldi. Relvastus oli väga halb ja mitmekesine. Ainult üksikuil olid püssid ja püstolid. Teised olid enamikus relvastatud nugadega ja isegi ainult nuiadega. Äravõetud suurtükkidest moodustati suurtükivägi, mille juhiks oli üks endine soldat. Peale selle saatsid osa suurtükke Uraali tehaste töölised. Töölised jätkasid neis tehastes ülestõusnute jaoks suurtükkide ja teiste relvade tootmist.

Hoolimata Pugatšovi karmidest abinõudest oli distsipliin rahvaväes väga halb. Lahingus püüdis iga polk või salk iseseisvalt tegutseda. Talupojad võitlesid oma külade lähedal vaprasti, kuid niipea kui siirduti mujale, lahkusid nad sõjaväest.

Pugatšov andis keiser Peeter III nimel välja manifeste, milles lubas anda rahvale põllumaad, metsad, heinamaad, veed, kalapüügikohad, soola-allikad ja muud kõlvikud. Talupojad lubas ta vabastada „orjusikkest" ja neile tagasi anda vabadus. Kogu elanikkonnal lubas ta kaotada raske pearaha. Aadlikke nimetas ta roimariteks ja käskis neid tappa. Astudes välja mõisnike vastu, mõtlesid talupojad, et pärisorjusest võib neid vabastada „hea tsaar". Seesugust „head tsaari" nägid nad Pugatšovis.

Pugatšovi edu. 1773. a. lõpul ümberpiiratud Orenburgile abiks saadetud valitsuse väesalk kindral Kar'i juhtimisel sai täieliku kaotuse osaliseks. Pugatšovi võidul regulaarvägede üle oli suur mõju nii ülestõusust haaratud kohtades kui ka riigi siserajoonides. Aadlikud sattusid paanikasse. Isegi sadu versti Volgamaast eemal asetsevais kohtades ootasid mõisnikud ärevusega hirmsa „Pugatši" ilmumist. Ülestõusnute vastu saadeti suured regulaarsõjaväe jõud, kelle ülemaks määrati kindral Bibikov.

Talurahvasõda tõstis esile rea andekaid ja vapraid rahva väesalkade juhte. Baškiiria ratsaväe eesotsas tegutses vapper baškiir Salavat Julajev. Salavat Julajev oli rahvalaulik. Tema loodud lauludes kõneldi piiritust armastusest kodumaa, tema põldude, metsade ja rändlusalade vastu. Uraali tööliste hulgast tõusis teine andekas ülestõusujuht — Ivan Beloborodov. Mitu korda saavutas võite tsaarivägede üle lihtne Jaiki kasakas, ataman Ivan Zarubin, hüüdnimega „Tšika". Kui Pugatšov oli lähenemas Orenburgile, tuli

Jemeljan Pugatšov.

tema juurde Orenburgi kuberneri poolt saadetud talupoeg-pärisori Afanassi Hlopuša, kes oli saanud ülesande süüdata ülestõusnute püssirohutagavarad ja veenda kasakaid ülestõusust loobuma. Kuid Hlopuša läks üle Pugatšovi poolele ja sai üheks ta lähimaks abiliseks. Ta juhtis üksikut salka ning ajas oma kiirete ja ootamatute kallaletungidega aadlikele hirmu peale.

1774. a. märtsis sai Pugatšov Orenburgi lähedal lüüa ja pidi loobuma linna piiramisest. Pagedes jälitamise eest, suundus ta Baškiiriasse, mäetehaste rajooni, kus ülestõusnute salgad täienesid uuesti tehaste töölistega, vene talupoegadega ja baškiiridega. See andis Pugatšovile võimaluse suunduda Kaama jõele ja edasi Kaasani juurde. Kaasan oli kogu Volgamaa administratiivne keskus ja tema vallutamisel oleks olnud suur tähtsus ülestõusu edasise arenemise seisukohalt.

1774. a. juulis jõudis Pugatšov Kaasani alla. Suurtükid veeti linna alla heina- ja õlevoori katte all. Samal ajal hiilis relvastamata tehaste-talupoegade salk tähelepandamatult jäärakuid kaudu linna ja tungis ootamatult kindlustuste kallale. Peaaegu paljaste kätega kihutasid talupojad tsaarisoldatid minema ja, pööranud ümber nende käest äravõetud suurtüki, hakkasid sellest tulistama piki

tänavaid. Teisest küljest tungisid linna baškiirid. Tsaarigarnison peitus vanasse kindlusse. Kuid abiks Kaasanile jõudis kohale tsaari väesalk polkovnik Mihhelsoni juhtimisel. Kaasani ümbruses sai Pugatšov lüüa ja suundus väikese salgaga Volga paremale kaldale.

Pugatšovi jälitamine. Raske lüüasaamine, sügise lähenemine ning raskused toiduainete ja hobumoona saamisel sundisid Pugatšovi suunduma lõunasteppidesse. Volga paremale kaldale jäi tema vägedest ainult tühine salk. Kuid Pugatšovi ilmumine tihedalt asustatud, arvukate mõisamajanditega rajoonidesse kutsus esile uue talupoegade-pärisorjade valgumise tema juurde. Kogu Volgamaa Nižni-Novgorodist lõuna poole oli lühikese ajaga haaratud ülestõusust. Linnad alistusid peaaegu ilma vastupanuta. Talupojad tulid ise ja tõid kaasa kinniseotud mõisnikke. Kuid need talupoegadest täiendusosad lagunesid niisama kiiresti, kui nad kogunesid. Sõjaliselt väljaõpetamata talupojad ei talunud kokkupõrkeid regulaarvägedega. Tsaari väesalgad jälitasid Pugatšovi, olles pidevalt tema kannul ja andmata talle peatumiseks aega. Pensa, Saraatovi ja Kamõšini kaudu lähenes Pugatšov augusti lõpul Tsaritsõnile. Siin jõudis Mihhelson Pugatšovile järele ja lõi teda lõplikult. Mõnekümne kasakaga õnnestus Pugatšovil ületada Volga ja minna steppi. Tsaarivägedest ümberpiiratuna eksles Pugatšov mööda steppi, püüdes välja jõuda Jaikini.

Kasakate hulgas algas laostumine. Vähem vastupidavad nende hulgast hakkasid nurisema, et ataman viib nad hukkumisele. Pugatšovi salgas olevad kasaka-vanemad andsid ta välja tsaarivõimudele.

Käe- ja jalaraudadesse pandud Pugatšov viidi puust puuris Moskvasse, kus ta 1775. a. jaanuaris hukati. Moskva aadlikud sõitsid suurel arvul kokku Pugatšovi hukkamisele, sest see oli neile „aadli tõeliseks pidupäevaks". Mälestus Jemeljan Pugatšovist elab rahva hulgas; ta on säilinud rahvalauludes ning muistendites.

Tsaarivalitsus õiendas julmalt arveid ülestõusust osavõtnud rahvaga.

Talurahva ülestõus Pugatšovi juhtimisel lõppes niisama edutult kui Bolotnikovi, Stepan Razini ja Bulavini ülestõusud. Pugatšovi talurahvasalgad võitlesid visalt ainult oma külade lähedal. Nad olid halvasti relvastatud ega tundnud sõjaväelist väljaõpet. Talupoegade keskel valitses veendumus, et „hea tsaar" võib kergendada nende olukorda. Seepärast esineski Pugatšov tsaarina. Talupojad võisid võita ainult tööliste abiga, kuid töölisklassi Venemaal XVIII sajandil veel ei olnud. „Talupoegade ülestõusudel," ütles J. V. Stalin, „saab edu olla ainult sel juhul, kui nad on ühendatud tööliste ülestõusudega ja kui töölised talupoegade ülestõuse juhivad. Ainult kombineeritud ülestõus, mille eesotsas seisab töölisklass, võib viia eesmärgile." [1]

[1] J. V. Stalin, Teosed, 13. kd., Tallinn, 1952, lk. 108.

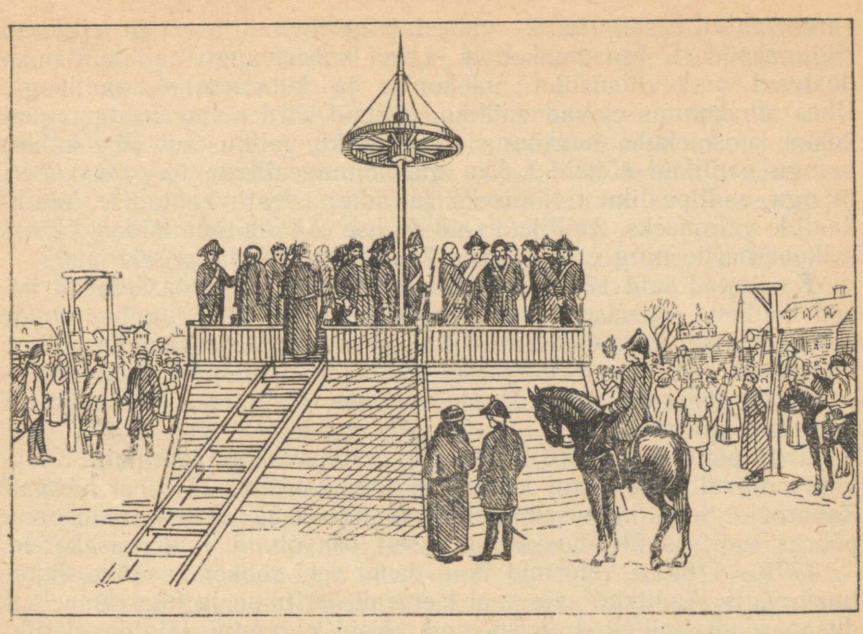

Pugatšovi hukkamine. *Pealtnägija Andrei Bolotovi joonistus.*

Kuigi 1773.—1775. a. talurahvasõda sai kaotuse osaliseks, etendas ta siiski progressiivset osa, andes võimsa hoobi feodaalkorrale.

§ 19. Aadli-diktatuuri kõvenemine.

Talurahvasõda näitas aadlile, et pärisorjusliku riigi aparaat ei olnud küllalt tugev selleks, et kindlustada mõisnike võimu paljumiljonilise pärisorjusliku talurahva üle. Saavutanud võidu talurahvasõjas, võttis Katariina II aastal 1775 seepärast ette suure kohalike asutuste reformi. Kogu maa jaotati 50 kubermanguks, igaühes umbes 300 000 elanikku. Kubermangud jaotati maakondadeks niisuguse arvestusega, et igaüks neist haaraks umbes 30 000 elanikku. Kubermangude etteotsa seati kõrgeimale võimule allutatud kubernerid. Üksikjuhtudel ühendati kaks-kolm kubermangu asevalitseja võimu alla. Sellega saavutati kogu valitsemise suurem tsentralisatsioon. Maakondi haldasid kapten-ispravnikud ühes aadli poolt enda hulgast valitud kaasistujatega. Seetõttu omandasid aadlikud peale selle võimu, mida nad omasid mõisnikena, veel administratiivvõimu oma maakondade kõigi elanike üle. Aadlike kaasatõmbamine osavõtmisele kohalikust haldamisest nõudis aadlikogude loomist maakondade ja kubermangude kaupa.

1785. a. said aadlikud „armukirja", millega kinnitati aadlike omandiõigus maale ja pärisorjadele. Selles olid kinnitatud ka kõik

varem antud eesõigused — vabastamine ihunuhtlusest ja isiklikest riigimaksudest. Iga maakonna ja iga kubermangu aadlikud moodustasid omavalitsusliku maakonna ja kubermangu aadlikogu. Ühes maakonnas elavad aadlikud sõitsid kord kolme aasta tagant kokku koosolekule maakonna aadlipealiku valimiseks. Ühe kubermangu aadlikud sõitsid kokku maakonnapealikute hulgast kubermangu aadlipealiku valimiseks ja administratiivkohtadele kandidaatide valimiseks. Aadlikud said õiguse esitada oma hädasid kindralkubernerile ning erisaadikute kaudu senatile ja keisrinnale.

Ka linnad said 1785. a. uue korralduse. Kõik linnas elavad isikud kuulusid üldseisusliikku „linnakogukonda", mis jagunes kuude kategooriasse. Linnakodanikud valisid linnapea ja saadikud linna majandust juhtivasse duumasse. Linna omavalitsus oli kaupmeeskonna kõrgema kihi käes. Haldusvõimuks oli linnas valitsuse poolt määratav gorodnitši.

Eriti püüdis valitsus kõvendada haldusvõimu ääremail. Kasakate omavalitsust Donil kitsendati veel rohkem. 1775. a. hävitati Zaporožje Setši jäänused Dnepri alamjooksul. Erilist tähelepanu pööras valitsus ülestõusust aktiivselt osavõtnud Jaiki kasakatele.

1775.—1785. a. reformid tugevdasid veel rohkem aadlike diktatuuri riigis. Aadlikud said veel tsentraliseerituma ja tugevama haldusaparaadi, millele tugedes nad võisid paremini jälgida elanikkonna meeleolu ja kiiremini tarvitusele võtta vajalikke abinõusid talurahvarahutuste lõpetamiseks. Katariina II ülistati lauludes „aadli-tsaarinnana".

§ 20. Venemaa välispoliitika pärast talurahvasõda.

Krimmi ühendamine. 1774. a. Kutšuk-Kainardži rahu tingimused kergendasid tunduvalt Musta mere äärsete steppide ühendamist Venemaaga ja Krimmi vallutamist. Seda nõudsid Venemaa elulised huvid Mustal merel. Kuigi Krimm oli tunnistatud iseseisvaks khaaniriigiks, ei suutnud ta enda jõududega kaitsta oma iseseisvust. Türgi aga ei lakanud üritamast allutada Krimmi uuesti oma võimule. Tsaarivalitsus kasutas Krimmis osavalt ära Girei'de valitseva suguvõsa liikmete vahelise võitluse võimu pärast. Üks neist, Šagin-Girei, kuulutati Krimmi toodud Vene vägede abil khaaniks. 1783. a. võttis Vene valitsus Šagin-Gireilt võimu ja Krimm ühendati Venemaaga „Tauria" nime all.

Venemaa sai tagasi viljakandvad Musta mere äärsed stepid, mida hakati nimetama Novorossiaks (Uus-Venemaaks). Sinna tungisid ahnelt vene mõisnikud. Nad haarasid parimad maad Krimmis, eriti piki rannikut ja viljakandvais orgudes. Musta mere äärseis steppides tekkis lühikese ajaga suuri põllumajapidamisi, mis kuulusid suurtele võimukandjatele ja keisrinna kindralitele. Stepialad asustusid kiiresti. Asunike hulgas olid keskmaakondadest vägivaldselt väljaviidud vene talupojad, kreeklased, armeenlased ja kohali-

kud tatarlased. Eriti rikastus keisrinna soosik kindral Potjomkin, kes määrati äsjaühendatud maa kindralkuberneriks. Potjomkin kogus sõjaväe jaoks võetud nekruteid (noorsõdureid) ja asustas need oma mõisatesse. Novorossias ja Krimmis tekkis uusi linnu ja kindlusi. Dnepri alamjooksule asutati Jekaterinoslavi linn (nüüd Dnepropetrovsk), mis muutus maa administratiivseks keskuseks. Krimmi ehitati laevastikule kindlustatud sadam — Sevastoopol. Dnepri suudme lähedale kerkis Hersoni kindlus.

Sõda Türgiga (1787—1791). Katariina II sai aru, et Türgi ei lepi Krimmi kaotamisega. Valmistudes uueks sõjaks Türgiga, sõlmis Katariina II Türgi vastu suunatud liidu Austriaga.

Sõda Türgiga kiirendasid tööd Krimmi ja Musta mere ranniku kindlustamisel, laevastiku ja kindluse ehitamisel. Taga kihutatud Prantsusmaa poolt, kes soovis Venemaa nõrgenemist, kuulutas Türgi 1787. aastal Venemaale sõja.

Sõda algas türklaste katsega vallutada väike Vene kindlus Kinburn, mis kaitses sissepääsu Dnepri suudmesse. Vene väed, keda juhatas väljapaistev väejuht Suvorov, lõid julge rünnakuga kindluse ees maandunud türklaste väesalga merre. Järgmisel aastal astus liidus Venemaaga sõtta Austria. Vene väed asusid tollal tugeva Türgi kindluse Otšakovi piiramisele. Türgi vastu tegutsevat Vene sõjaväge juhtis Potjomkin, andekas, kuid auahne ja otsustusvõimetu inimene, kes isegi sõja ajal ei unustanud toredaid lõbustusi. Samal ajal nälgisid soldatid kaevikuis Otšakovi all toidumoona puuduse tõttu ja külmetusid kergeis sineleis tugevate külmade käes. Väed kandsid suuri kaotusi surnute ja haigete näol. Kaotanud tegevusetuses mitu kuud, lubas Potjomkin lõpuks Otšakovi rünnata. Karmi pakasega, märatsevas lumetuisus, vallutasid Vene väed selle tugeva Türgi kindluse.

Izmaili piiramine ja ründamine. 1789. aastal lõi Suvorov türklasi kaks korda: Fokšanõ linna juures ja Rõmniki jõel. Võidu eest Rõmniki jõel sai Suvorov „Rõmniki" krahvi tiitli. Samal ajal sõlmis väga kindlusetult ja loiult tegutsenud Austria Türgiga eraldi rahu. Venemaa jätkas sõda. 1790. a. piirasid Vene väed Doonau suudmes ümber kõige tugevama Türgi kindluse — Izmaili. Vene sõjaväe olukord oli väga raske, eriti talve saabumise tõttu. Vägedel ei olnud piiramissuurtükke, ei olnud piisavat toidutagavara ega kütet. Soldatite hulgas hakkasid levima haigused. Siis määrati Izmaili piiravaid vägesid juhtima Suvorov. Ta alustas otsekohe ettevalmistusi kindluse ründamiseks, hoolimata Türgi garnisoni arvulisest ülekaalust. Rünnaku eel saatis Suvorov Türgi kindluse komandandile lühikese sedeli alistumisettepanekuga: „Ma saabusin vägedega. Kakskümmend neli tundi järelemõtlemiseks — vabadus; minu esimene lask — juba vangipõli; rünnak — surm." Türgi ülemjuhataja vastas: „Ennem lakkab Doonau voolamast ja langeb taevas maa peale, kui alistub Izmail." Vaatamata tapvale tulele kindlusest, seadsid vene soldatid koidikul üles redelid ja ronisid kindluse müüridele, mis mõnes kohas ulatusid 10—15

meetri kõrgusele. Kogu päeva kestis käsitsivõitlus. Õhtuks oli Izmail vallutatud. Türklased kaotasid surnutena umbes 26 000 inimest.

Musta mere laevastiku võidud. Üheaegselt Suvorovi juhtimisel tegutseva maaväe silmapaistva eduga saavutas noor Musta mere sõjalaevastik admiral Fjodor Fjodorovitš Ušakovi juhtimisel rea hiilgavaid võite Türgi laevastiku üle. Võitluses tugeva vastasega järgis Ušakov Suvorovi reeglit: hoida initsiatiiv enda käes, alati ja kõikjal otsida vaenlast taga, rünnata teda äkki kindla otsusega lõpetada lahing vastase purukslöömise ja hävitamisega. Meretaktika alal ei pidanud Ušakov end seotuks tollal kehtivate iganenud määrustikega, vaid tõi julgelt lahingu käiku uusi võtteid, mis olid rajatud avara manööverdamise rakendamisele.

Ušakov osutas maaväele suurt abi Izmaili piiramisel. Türgi laevastik koondus Krimmi lääneranniku selleks, et takistada Vene sõudelaevastiku liikumist Otšakovi juurest Doonaule, appi Izmaili piiravatele vägedele. Ušakov, kes oli jälginud vastase iga liigutust, otsustas peatada järsult türklaste edasiliikumise, kuigi viimastel oli selle aja parim laevastik. Türklasi tabati ootamatult, nii et neil ei olnud isegi aega oma laevastikku lahingukorda seada. Kabuhirmus hakkasid nad ankruköisi katki raiuma ja eemaldusid täispurjedel Doonau suudme sihis. Ušakov aga sundis Türgi laevastikku lahingut vastu võtma ja kihutas ta korratult põgenema. Järgmisel päeval jätkas Ušakov jälitamist. Põlema süttinud Türgi lipulaev uppus ja teine, 66 suurtükiga varustatud laev andis end kogu meeskonnaga vangi. Türklased kaotasid surnutena ja uppunutena ligi kaks tuhat meest, kuna Ušakovi laevastikus oli kaotusi kõigest 21 surnut ja 25 haavatut.

Pärast seda lahingut ei suutnud Türgi laevastik enam takistada maaväe tegevust Izmaili all.

1791. a. kevadeks olid türklased oma laevastikku täiendanud ja kaotused tasa teinud, nii et ta arvuliselt ikka veel ületas Vene laevastiku. Türgi laevastiku uus ülemjuhataja tõotas sultanile toimetada talle puuris kätte hirmuäratava „Ušak-paša" (nii nimetasid türklased Ušakovi). Tänu hästikorraldatud luurele võis Ušakov pidevalt jälgida oma vastast. Saanud teateid, et Türgi laevastik oli rannapatareide kaitse all koondunud Kaliakra neeme juurde, otsustas Ušakov teda rünnata muhameedlaste pühal päeval. Enamik türgi meremehi, aimamata venelaste lähedust, viibis muretult rannas. Vene laevastik ilmus ootamatult türklaste silmade ette, möödus rannapatareide tulejoonest ja lõikas Türgi laevastikul ära ühenduse maaga. Suures segaduses põrkasid Türgi laevad üksteisega kokku ja tulistasid vastastikku oma laevu. Ušakov sööstis oma lipulaeval keset vaenlase laevastikku, ja näidates vapruse eeskuju, tulistas türklasi lähedaselt distantsilt kartetšiga suurtükkidest. Türgi laevastik purustati teistkordselt.

Jassy rahu sõlmimine. Izmaili vallutamine Suvorovi poolt ja Ušakovi võit merel otsustasid sõja lõpu.

1791. a. sõlmiti Jassys rahu, mille järgi Türgi loovutas Venemaale Južnõi Bugi ja Dnestri jõe vahelised maad ning nõustus Krimmi liitmisega Venemaa külge. Teise Türgi sõja tulemusena kindlustus Venemaa lõplikult Musta mere põhjarannikul. Sellega lõppes igivana võitlus juurdepääsu pärast külmumatule Mustale merele, mis oli vajalik Venemaa majanduslikuks arenguks.

Sõda Rootsiga. Üheaegselt Türgi sõjaga pidas Venemaa sõda Rootsiga (1788—1790). Rootsi tegi katset Venemaalt ära võtta Balti mere rannikut, s. t. hävitada kõik Peeter I aegse Põhjasõja tulemused. Rootsi kuningas Gustav III uhkustas, et ta lükkab ümber Peetri kuju Senati väljakul Peterburis ja peab Venemaa üle saavutatud võidu puhul tänujumalateenistuse Peeter-Pauli peakirikus. Katariina pilkas õelalt Rootsi kuninga kelkivaid sõnu oma näidendis „Hädakangelane". Ermitaaži teatris toimunud etendusele kutsuti ka välismaised diplomaadid. Kõik rootslaste katsed välja tungida Peterburi juurde nurjusid. Sõda lõppes rahu sõlmimisega 1790. a., mille järgi mõlemad riigid säilitasid endised piirid.

§ 21. Ukraina XVIII sajandil.

Ida-Ukraina. Kuni Poola jagamiseni jagunes Ukraina Venemaa koosseisu kuuluvaks Ida-Ukrainaks (ühes Kiieviga) ja Poola võimu alla jäänud Lääne- ehk Paremkalda Ukrainaks (lääne pool Dneprit).

Vasakkalda (Ida-) Ukrainas võeti poola mõisnikelt maad ära. See kiirendas ukraina maaomanikeklassi arenemist. Kasakate vanemkond, kel ka varem oli talusid, hakkas vabade maade äravõtmisega, sõjaväemaade ostuga ja äravõtmisega suurendama oma valdusi. Osa maid sai ta tsaarilt annetustena.

Kasakate vanemkond valis endi hulgast hetmani, tema abid ja üldse kõik sõjalise võimu esindajad. Kasakate sõjaline võim oli samal ajal ka Ukraina elanikkonna üld-administratiivvõimuks. Ent vanemkonna sõltumatu ja mõjukas seisund kutsus esile kartuse tsaarivalitsuse juures, kes püüdis Ukraina halduskorraldust lähendada Venemaa teiste osade korrale. Seepärast kaotas tsaarivalitsus XVIII sajandi jooksul mitu korda Ukraina hetmani ameti, asendades selle „Väike-Vene kolleegiumiga", s. o. Peterburist saadetud kindralitest ja ohvitseridest koosneva komisjoniga. Hetmani-amet kaotati lõplikult 1764. a.

Täielik ümberkorraldus toimus ka Ukraina kasakate sõjaväeteenistuse organisatsioonis. Enamik Zaporožje kasakaid lahkus Setšist juba XVIII sajandi algul, asustudes ümber Krimmi khaanile kuuluvaile Dnepri suudme lähedasile maile. Soovimata sõdida Venemaa vastu, lahkusid zaporoožlased enne Vene-Krimmi sõja algust 1733. a. Krimmi khaani mailt ja võtsid endi alla Vana Setši lähedal asetseva maakoha, moodustades Uue Setši. Sõja ajal osu-

tasid nad Vene sõjaväele alalist abi, teostasid stepis luuret ja tungisid kallale tatari ratsaväesalkadele.

Pärast Venemaa väljajõudmist Musta mere rannikule kaotas Dnepri alamjooksu kaitsmine zaporoožlaste abil endise tähtsuse. Krimmi tatarlased ei söandanud enam kallale tungida Vene piiriäärsele territooriumile. Lõunasteppi ilmunud vene mõisnikud aga kartsid naabrust rahutu Zaporožje vabaväelaskonnaga. Seepärast hakkas tsaarivalitsus üha enam ahistama Zaporožje kasakaid, võttes neilt ära maad ja tööndused. 1775. a. võttis tsaari väeüksus Setši äkki enda alla. Mõni aasta pärast Setši hävitamist asustati osa Zaporožje kasakaid ümber Aasovi mere rannikule ja Kubani alamjooksule. Samaaegselt oli Kubanimaale osaliselt ümber asustatud Doni kasakaid. Seega pandi alus Kubani kasakaväele. 1780. a. jaotati kogu Ida-Ukraina kubermangudeks ja maakondadeks nagu Venemaa teisedki osad. 1783. a., seoses pearaha sisseseadmisega Ukrainas, avaldati ukaas, mis faktiliselt pärisorjastas ukraina talupojad. Ukaasis öeldi: „Igaühel elanikest tuleb jääda oma kohale ja kutsealale, kuhu ta on üles kirjutatud viimase revisjoni järgi." Ukraina aadlikud said samad õigused, mida vene aadel omas vastavalt „armukirjale".

Haidamakkide ülestõus Poola vastu. Poola võimu alla jäänud Ukraina lääneosas ennistati XVIII sajandi algul Poola mõisamajandus. XVIII sajandi keskel kasvas tunduvalt vilja väljavedu Poolast, mispärast mõisnikud laiendasid mõisate külvipinda ja suurendasid talupoegade teoorjust. Mõnes mõisas võeti talupoegadelt ära kogu põllunduseks kõlblik maa ja kogu kari. Kuid rahva ülestõusud takistasid endiselt Poola võimu täielikku kindlustamist Ukraina mail. Neist ülestõusudest osa võtnud talupoegi ja kasakaid hakati nimetama haidamakkideks.

Haidamakkide esimene suurem ülestõus toimus 1734. a., kui Lääne- (Poola) Ukrainasse ilmusid Vene väed. Need saatis tsaarivalitsus šlahta poolt valitud Poola kuninga August III toetamiseks. Talurahva keskel levisid kuuldused, et Vene väed tulid poola mõisnike võimu hävitama. Suure kiirusega haaras talurahva ülestõus kogu Ukraina Poola-osa. Kartes talurahvaliikumist, käskis tsaarivalitsus Poolas olevaid vägesid osa võtta haidamakkide ülestõusu mahasurumisest.

1768. a. toimus teine suur haidamakkide ülestõus. Selle ajendiks olid poola aadlike vägivallateod. Aadlikud röövisid Ukraina elanikkonda ja piinasid vangistatuid. Haidamakkide liikumine tõstis esile mitu vaprat juhti, nende hulgas zaporoožlase Maksim Železnjaki ja sotniku Ivan Gonta. Aadlike poolt veriste arveõiendustega Ukraina elanikkonna kallal väljakutsutud vihatunde mõjul laastasid haidamakid omakorda täielikult vallutatud aleveid ja panide maid. Železnjaki salgad sotnik Ivan Gonta abiga vallutasid isegi hästi kindlustatud Umani linna, kuhu aadlikud olid paanikas kokku jooksnud.

Poola ei suutnud oma jõududega haidamakkidest jagu saada.

Seepärast pöördus ta uuesti tsaarivalitsuse poole abi saamiseks. Tsaariväed surusid ülestõusu maha. Železnjak ja Gonta võeti pettusega vene väesalga poolt kinni. Železnjak saadeti Siberisse, kuid Gonta anti välja poola aadlikele, kes hukkasid ta piinarikkalt. Poola panide ja aadlike arveteõiendamine Ukraina elanikkonnaga ületas oma julmuselt kõik varem teada olevad panide vägivalla

Haidamakk. *XVIII saj. joonistus.*

koledused. Poola panid seadsid endile ülesandeks, nagu nad ütlesid, „Ukraina leegi kustutamise holoppide (s. o. talupoegade) veres". Nad pöördusid talupoegade poole erilise „universaaliga" (käskkirjaga), milles tõendasid, et talupojad on jumalast loodud panide sõna kuulma. Hoidudes panide jälitamise eest, põgenes hulk talupoegi Vene piiridesse. Poola ülevõim Ukrainas langes lõplikult pärast teist Poola jagamist 1793. aastal.

Ukraina kultuur. XVIII sajandil sattus Ukraina rahvuslik kultuur raske jälitamise alla: ukrainlastel keelati emakeelsete raamatute trükkimine. Kuid need jälitamised ei suutnud peatada ukraina kultuuri arenemist. Mälestused kasakate võitlusest poolakatega sõnastati lauludesse (duumadesse), mida lauldi külades ja linnades rahvuslike muusikariistade helide saatel. Aastalaatadel ja koolides mängiti väikesi ajaloolisi naljastseene ning komöödiaid. Ilmaliku hariduse puudumisel omas suurt tähtsust Kiievi Vaimulik Aka-

deemia, kust tulid mitmed tolleaja ukraina kirjanikud, nende hulgas rahvalaulik ja filosoof, väljapaistev vana klassikalise kirjanduse tundja Grigori Skovoroda. Ta sündis vaeses kasakaperekonnas. Kogu oma elu hulkus Skovoroda mööda Ukrainat, kepp käes ja kott seljas, milles hoidis hoolikalt mõnd raamatut ja käsikirja. Skovoroda tundis hästi vaese ukraina talupoja elu ja muresid. Seepärast õpiti tema värsid rahva poolt kiiresti pähe, need muutusid vanasõnadeks, kõnekäändudeks ja lauludeks.

XVIII sajandi jooksul jätkus Ukraina majanduslik ja kultuuriline lähenemine Venemaale. Ukrainast veeti Vene linnadesse suurel arvul vilja, samuti ka tööstussaadusi. Ukrainasse läks Venemaalt vastu puuvillaseid riideid, rauatooteid ja teisi manufaktuurtootmise saadusi. Ukraina linnades hakkas levima vene keel.

§ 22. Haridus ja kultuur XVIII sajandi teisel poolel.

Haridus. Kogu XVIII sajandi jooksul said kooliharidust ainult peamiselt aadlike lapsed. Sajandi keskel oli ainult kolm gümnaasiumi: üks Peterburis Teaduste Akadeemia juures ja kaks Moskvas ülikooli juures. Neile lisandus 50-ndate aastate lõpul gümnaasium Kaasanis. Peale selle õppisid aadlike lapsed aadli kadetikorpuses, kus esikohal oli üldhariduslike ainete õpetamine. Tütarlastele avati Peterburis Smolnõi instituut, kus olid eri osakonnad aadlikele ja linnakodanikele. Peterburis asutati Jelizaveta Petrovna ajal Kunstide Akadeemia. Katariina II ajal töötati välja suur plaan õppeasutuste arendamiseks kubermangudes ja maakondades. Kuid ainult väike osa sellest teostati. Kubermangulinnades avati „kõrgemad rahvakoolid" ja mõnes maakonnalinnas „alamad rahvakoolid".

Ettevõtlikud inimesed kasutasid vajaliku arvu õppeasutuste puudumist ja korraldasid oma majades erapansione, kuhu võeti lapsi kasvatamiseks ja õpetamiseks. Rikkad aadliperekonnad palkasid oma laste õpetamiseks välismaalastest õpetajaid ja kasvatajaid (guvernööre). Nõudmiste kasvamisega kodukooliõpetajate järele valgus Venemaale suurel hulgal harimata välismaalasi. Paljud neist tundsid vaevalt kirja. Oma õpilastele suutsid nad edasi anda ainult võõrkeele kõneoskust. XVIII sajandi keskelt alates hakkas kõrgemas aadliseltskonnas prantsuse keel isegi vene keelt välja tõrjuma. Vabalt prantsuse keelt kõnelevad noored aadlikud väljendusid vaevaliselt emakeeles. Kodune haridus täienes aadliperekondades välismaiste, peamiselt prantsuskeelsete raamatute lugemisega. Lääne ees kummardamine, mis algas juba Peeter I ajal, muutus aadlike ladviku orjalikuks lõmitamiseks kõige välismaise ees.

Kirjandus. XVII sajandi lõpul ja XVIII sajandi algul valitses lääne-euroopa kirjanduses ja kunstis klassitsism, vana-kreeka ning

Moed XVIII saj. lõpul. *XVIII saj. gravüür.*

vana-rooma kunsti ja luule jäljendamises väljenduv vool. Eriti tugeva mõju saavutas klassitsism Prantsusmaal.

Klassitsism muutub valitsevaks vooluks samuti XVIII sajandi keskpaiku ka vene kirjanduses, kusjuures Venemaal omandab klassitsism omapärase vormi. Vene klassitsismi suuremate esindajate, Lomonossovi, Sumarokovi ja Tredjakovski loomingus

väljendatakse märgatavalt ka rahvalikke ja realistlikke motiive. Sel ajal hakati suure hooga vene keelde tõlkima kreeka ja rooma autorite teoseid. Klassikalise ja lääne-euroopa kirjanduse uurimine soodustas vaimsete huvide laienemist, andis vene kirjanikele uusi teemasid.

XVIII sajandi keskel oli vene kirjanduses klassitsismi esindajaks Aleksander Petrovitš Sumarokov (1718—1777).

Sumarokov oli keskaadli poliitilise osatähtsuse tõusu pooldaja, kelles ta nägi kogu Venemaa riigikorra alust. Ta suhtus vaenulikult kõrgemasse õueaadlisse ja naeruvääristas oma teostes ignorantsi ja aadlike kõrkust.

Sumarokovi teostest on erilise tähtsusega ajaloolised tragöödiad, armastuslaulud, komöödiad ja satiirid. Isegi vene ajaloolistele teemadele kirjutatud tragöödiais kõnelesid ning tegutsesid tegelased kui kreeka ja rooma kangelased. Kuid Sumarokovi tragöödiad etendasid nendegi puudustega positiivset osa, sest nad olid materjaliks vene teatrile. Veel suurema tähtsusega olid Sumarokovi komöödiad ja satiirid. Nad valmistasid teed hilisema pilkekirjanduse arenemisele. Sumarokovi luules on tunda vene folkloori mõju. Sumarokov seadis kõrgele kirjanduse ühiskondliku tähtsuse.

XVIII sajandi viimasel veerandil asendub klassikaline tragöödia Venemaal rahvuslik-venepärase komöödiaga, millel on teravalt silmatorkav sotsiaalne temaatika. Et olla arusaadav ja köitev, pidi komöödia kasutama vene olustikulist materjali. Seda lähenemist vene tõelikkusele, realismile, leiame Denis Ivanovitš Fonvizini teostes. Fonvizin (1745—1792) naeruvääristas kaasaegse aadliühiskonna pahesid. Tema tähelepanuväärivais komöödiais „Brigadir" ja „Äbarik" („Nedorosl") esitatud tüüpides, riiakas ja ahnes brigadiri naises, rumalas ja kurjas Prostakovas, jämedas Skotininis, laisas ja harimatus Mitrofanuškas tundsid lugejad ära oma kaasaegseid inimesi.

Suur teene värsivormi lihtsustamises kuulub XVIII sajandi lõpu väljapaistvale luuletajale Gavril Romanovitš Deržavinile (1743—1816). Deržavin tõi oma luuletustesse vene rahvakeele ja näitas tema suurt musikaalsust ja jõudu. Deržavin oli aadliimpeeriumi, tema võimsuse ja tema sõjaliste edusammude laulik. Kuid samal ajal katsus ta paljastada tugevate „võimumeeste" pahesid, kes oma kuritegudega panevad värisema maa ja ülekohtuga kõigutavad taevast. Võideldes „võimumeeste" pahedega mõtles Deržavin kindlustada pärisorjuslikku riiki.

XVIII sajandi lõpul tekib Venemaal uus kirjanduslik vool — sentimentalism. Tema iseärasustes kajastuvad Venemaa XVIII sajandi tegelikkuse vastuolud. Selle suuna kirjanikud pöörasid peatähelepanu inimese tunnete kujutamisele (nimetus „sentimentalism" tuletub prantsuskeelsest sõnast — sentiment — tunne).

Vene sentimentalismi suurimaks esindajaks oli Nikolai Mihhailovitš Karamzin (1765—1826). Määratu suur menu oli luge-

jaskonnas „Vene reisija kirjadel", milles Karamzin kirjeldas oma viibimist välismaal. Eriti tuntuks sai N. M. Karamzini teos „Vaene Liisa", mille teemaks on talutüdruku õnnetu armastus aadliku vastu. Hiljem loobus N. M. Karamzin ilukirjandusest ja pühendus täielikult Vene ajaloo kirjutamisele.

Osa vene kirjanikke kasutas sentimentalismi tegelikkusele vasturääkivate maaelu rahulike ja õnnelike piltide, talupoegade ja mõisnike vahelise täieliku kooskõla kujutamiseks. Nii kirjutas Vassili Maikov kaks aastat pärast Pugatšovi ülestõusu mahasurumist koomilise ooperi „Külapidu ja kroonitud voorus". Selles oli esitatud talupoegade koor, mis pidi laulma: „Andes obrokit, mis seatud meile, elame õndsas elus härra pea varjul."

Teater ja muusika. Kirjandusliku tõusuga oli seotud vene draamateatri tekkimine. Kuni XVIII sajandi keskpaigani lavastati näidendeid peaaegu eranditult sissesõitnud itaalia, prantsuse ja saksa näitlejate poolt. Jelizaveta Petrovna ajal mängisid šlahta kadetikorpuse kasvandikud, kelle hulgas oli ka tulevane kirjanik Sumarokov, palees asjaarmastajatena näidendeis. Vene professionaalse draamateatri asutajaks oli Jaroslavli kaupmehe poeg Fjodor Volkov.

Volkov tutvus teatriga Peterburis, kus ta viibis šlahta kadetikorpuse õpilaste näitemängudel. Jaroslavli tagasi tulles kogus Volkov asjaarmastajate trupi ja lavastas nendega prantsuse näidendeid. Volkovi kui suurepärase näitleja kuulsus muutus nii suureks, et keisrinna Jelizaveta kutsus ta koos oma trupiga Peterburi. Pärast seda avati 1756. a. Peterburis „Vene teater tragöödiate ja komöödiate lavastamiseks". Selle direktoriks määrati Sumarokov; Volkov ja tema seltsimehed moodustasid esimese trupi selles teatris.

Volkov suri 1763. a., kuid tema eluajal alanud vene draamateatri arenemine jätkus. Volkovi nimetati „vene teatri isaks", sest tema ajal muutus vene teater esmakordselt professionaalseks, alaliseks ja üldkättesaadavaks.

Jäljendades pealinna aadlit, hakkasid rikkad mõisnikud oma mõisatesse asutama väikesi näitlejate-pärisorjadega teatreid. Mõisnikkude omavolist sõltuvate näitlejate-pärisorjade elu oli väga raske. Nende hulgas oli palju andekaid inimesi, kellel aga ei olnud võimalik arendada oma annet.

XVIII sajandi jooksul omandas suure leviku ilmalik muusika. Anna Ivanovna ja Jelizaveta Petrovna õukondades lavastati pidulikel juhtudel itaalia oopereid. Sel ajal loeti oopereid „paleekunstiks". Arenev huvi muusika vastu viis rahvaviiside kogumisele ja ümbertöötamisele, mis hiljem mõjutas tunduvalt vene muusikakultuuri. Ilmusid vene heliloojad ja mängijad. Mitmed väljapaistvad muusikud tulid rahva hulgast, talupoegade-pärisorjade keskkonnast ja linnaelanike kehvadest kihtidest. Vürst Potjomkini mõisateenija Handoškin oli helilooja ja imesteldav virtuoosne viiuldaja, kes ei jäänud maha oma aja parimaist lääne-euroopa

viiuldajaist. Talle kuulub rida tähelepanuväärseid teoseid. Väljapaistvad heliloojad olid soldati poeg Jevstignei Fomin ja krahv Jagužinski pärisori Mihhail Matinski.

70-ndate aastate lõpul lavastati esimesed suuremad vene ooperid: Matinski „Sankt-Peterburgi kaubahoov" ja Fomini „Nõidmölder". Mõlemad heliloojad viisid ooperisse linna- ja maaelu stseene ning kasutasid laialt rahvamotiive. Väljapaistev helilooja klaverimuusika alal oli Bortnjanski, kes kasutas ohtralt ülemaailmse muusikakunsti paremaid saavutusi ja pani aluse vene instrumentaalmuusika arenemisele.

Maalikunst, skulptuur ja arhitektuur. Vene maalikunsti arenemine tõstis esile terve rea väljapaistvaid kunstnikke. Nende hulgas oli krahv Šeremetjevi pärisori Ivan Argunov, kes oma tegevust maalikunsti alal alustas oma isanda palee seinte ja lagede värvimisega. Suure meisterlikkuse saavutas portreemaal Levitski ja tema õpilase Borovikovski töödes. Nad maalisid rikaste võimukandjate ja kõrgaadli portreid.

Välismaa kõige silmapaistvamatest meistritest ei jäänud maha tähelepanuväärne vene raidkunstnik, Valge mere äärse talupojakaluri poeg Fedot Ivanovitš Šubin. Kogu oma elu vältel võitles Šubin moodsate välismaiste mõjude vastu vene kultuuris ja tõepärasuse eest kunstis. Mitte keegi ei suutnud Šubinist paremini edasi anda marmoris portree, eriti näokuju sarnasust originaaliga. Jätnud järele rea silmapaistvaid töid, suri suur kunstnik vaesuses, ilma raha ja tööta.

Suuri edusamme saavutati vene ehituskunsti alal. Ühe Moskva kiriku vaese köstri poeg Vassili Baženov, silmapaistev suurte vaimuannete poolest, sai oma hariduse Moskva Ülikooli juures asuvas gümnaasiumis ja Kunstide Akadeemias Peterburis. Oma kunstilise hariduse lõpetas Baženov Prantsusmaal ja Itaalias, kus töötas parimate maali- ja ehituskunstnike juures ning uuris vana-aja ja kunsti mälestusmärke. Juba selle reisi ajal omandas Baženov välismaal suure meistri kuulsuse. Ta sai materiaalselt seisukohalt kasulikke ettepanekuid jääda välismaale (sealhulgas Prantsuse kuningalt). Kuid Baženov pöördus Venemaale tagasi ja andis kogu oma jõu ning suure kunstnikuande kodumaa teenistusse. Baženovi projekteeritud ehituste hulgas on üks silmapaistvamaid Lenini-nimelise raamatukogu vana hoone Moskvas (endine Paškovi maja).

Ehituskunsti alal on XVIII sajandi teiseks suureks vene meistriks Baženovi kaasaegne Matvei Kazakov, kes sündis vaeses Moskva alamdjaki perekonnas. Temale kuulub palju monumentaalseid ehitusi Moskvas, mis paistavad silma arhitektuursete vormide rabava täiuslikkuse, lihtsuse ja pehmusega. Vassili Baženov ja Matvei Kazakov on vene ehituskunsti silmapaistvamad esindajad.

Tähelepanuväärne arhitekt oli Bartholomeos Rastrelli, kes Peeter I kutsel 15-aastase poisikesena koos oma skulptorist isaga

I. P. Kulibin. Neeva ühekaarelise puusilla projekt. *Kaasaegne gravüür.*

sõitis Venemaale. Rastrelli pühendas kogu oma suure ande Venemaale, mis muutus temale uueks kodumaaks. Jelizaveta ajal ehitas Rastrelli rea paleesid ja kirikuid, sealhulgas ka Talvepalee Peterburis (Leningradis). Suurearvuline Rastrelli õpilaste pere kandis ta imestletava kunsti laiali üle kogu maa.

Leidurid. Pärisorjuslike manufaktuuride omanikud hoolitsesid vähe tootmistehnika täiustamise eest, sest peamine töö teostati neis ettevõtteis mitte masinatega, vaid käsitsi. Seetõttu ei leidnud enamik XVIII sajandi teisel poolel tehtud leiutustest praktilist rakendamist.

Üheks silmapaistvaks leiduriks oli Uraali garnisonisoldati poeg Ivan Ivanovitš Polzunov (1728—1766). Ta konstrueeris esimese aurumasina tööstuses jõuallikana kasutamiseks. Varem saadi vajalikku mehhaanilist energiat langeva vee jõu kasutamisest. Seepärast ehitati tehased järvede ja jõgede lähedusse. Aurujõumasin vähendas toormaterjali transpordikulusid ning kergendas inimese tööd. Lähtudes oma suure kaasaegse teadlase M. V. Lomonossovi uurimustest, töötas Polzunov välja ja ehitas valmis uue jõumasina, mis auru jõul paneb liikuma tehase kõik mehhaniseeritud agregaadid. Kuid üle jõu käiv töö murdis leiduri tervise, mis oli õõnestatud raskest elust. Ivan Polzunov suri hetkel, mil tema poolt Barnaulis (Altais) ehitatud „tule abil töötav masin" oli valmis käikulaskmiseks. Selle masina proovimine tõestas kõik Polzunovi arvestused. Nii ennetas vene leidur inglase James Watti 21 aasta võrra, leiutades maailmas esimese aurumasina tehaste mehhanismide liikumapanemiseks. Kuid Ivan Polzunovi geniaalne leiutis unustati. Alles nõukogude teaduses leidis Ivan Polzunov

väärilise tunnustuse kui üks suurimaid mõtlejaid ja novaatoreid tehnika alal.

Niisama kurb oli XVIII sajandi teise vene leiduri, Ivan Petrovitš Kulibini (1735—1818) saatus, kes sündis Nižni-Novgorodis kaupmehe perekonnas. Kord poisikesena nägi Ivan Kulibin tuttava juures seinakella. Mõne päeva pärast tegi ta puust samasuguse kella. Pärast isa surma jätkas Ivan Kulibin poes kaubeldes kellade valmistamist. Koos oma õpilastega kulutas ta viis aastat püsivat tööd erilise, tol ajal moodsa sürpriisidega kella valmistamiseks. Kell oli hanemuna suurune. Iga 60 minuti tagant avanesid kellas tsaariväravad väikeste liikuvate kujukestega. Kulibin kinkis selle kella Katariina II-le. Tänuks kingituse eest nimetati ta Teaduste Akadeemia mehhaanikuks. Kogu vaba aja ja saadud raha kulutas ta uutele leiutustele.

Kulibini silmapaistvaimaks tööks, mis üllatab loomingulise julgusega, oli ühekaarelise puusilla projekt üle Neeva jõe. Kulibin valmistas selle silla suure mudeli, mis kinnitas kõik ta tehnilised arvestused. Kuid praktilisi tagajärgi ta tööl ei olnud. Kulibini sillamudel kästi üles seada Tauria palee aeda. „Kulibini sild" mädanes seal aja jooksul ära. Kulibin tegi palju leiutisi, kuid ükski neist ei leidnud tollal praktilist rakendamist. Ta suri vaesuses oma kodulinnas Nižni-Novgorodis (nüüd Gorki).

Hoolimata sellest, et pärisorjuslikud suhted olid teaduse ja kunsti arenemise peatakistuseks, oli XVIII sajand, eriti tema teine pool, Venemaal kultuurilise tõusu ajaks. Vene rahva tähelepanuväärv looming ilmnes nii kirjanduses, muusikas, maalikunstis, arhitektuuris kui ka tehnikas.

IV peatükk.

Tsarism XVIII sajandi lõpul ja ta võitlus Prantsuse 1789. aasta kodanliku revolutsiooni vastu.

§ 23. Katariina II võitluses revolutsiooniga.

Kodanlik revolutsioon Prantsusmaal ja selle tähtsus maailma ajaloos. XVIII sajandi lõpul võitis Prantsusmaal kodanlik revolutsioon. Euroopa ja Ameerika eesrindlikes maades avas see kapitalismi võidu ja kindlustumise perioodi. Pärast feodaalkorra tuhandeaastast valitsemist hakkas võimule pääsema uus, kapitalistlik (kodanlik) kord.

„Kapitalistliku korra ajal on tootmissuhete aluseks tootmisvahendite kapitalistlik omandus, kusjuures omandiks ei ole tootjad — palgatöölised, keda kapitalist ei või ei tappa ega müüa, sest nad on vabad isiklikust sõltuvusest, kuid kellel pole tootmisvahendeid ja kes, et mitte nälga surra, peavad müüma oma töötõudu kapitalistile ning kandma oma turjal ekspluatatsiooni iket." [1]

1789. a. kodanlik revolutsioon avas tootmisjõududele kiirema arenemisvõimaluse, kui see oli võimalik feodaal-absolutistliku korra ajal. Prantsusmaal tühistati talupoegade viimased feodaalkohustused. Tekkisid soodsad tingimused suurtööstuse arenemiseks ja töölisklassi kasvamiseks. Pandi alus uuele poliitilisele režiimile — kodanlikule demokraatiale. Kodanlik kord kergendas proletariaadi organiseerimist ja tema klassikasvatust. See tähendas määratut edusammu võrreldes feodalismiga ja avas uue epohhi inimsoo ajaloos. Prantsuse 1789. a. revolutsioon oli kõige otsustavam kodanlikest revolutsioonidest, kuid seegi asendas ainult ühe ekspluatatsioonivormi (feodaalse) teise ekspluatatsioonivormiga (kodanlikuga).

Alles 1917. a. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon hävitas inimese igasuguse ekspluateerimise inimese poolt ja avas inim-

[1] „ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus", Tallinn, 1952, lk. 114.

soole tee klassideta kommunistlikku ühiskonda. Selles on tema sügav põhimõtteline erinevus Prantsuse kodanlikust revolutsioonist.

Tsaari-Venemaa kontrrevolutsiooniliste riikide blokis. Varased kodanlikud revolutsioonid (Madalmaade ja Inglise) ei olnud feodalismile kogu Euroopas veel tõsiseks ähvarduseks. Kuid Prantsuse kodanlik revolutsioon andis mitte üksi Prantsusmaal, vaid ka teistes Euroopa maades hoobi absolutismile ja feodalismile. Seepärast astuski Prantsuse revolutsiooniga võitlusse kogu feodaalne Euroopa. Euroopa kontrrevolutsioonist aktiivseks osavõtjaks oli ka tsaari-Venemaa.

Katariina II arvas, et Prantsusmaa revolutsioonilistesse sündmustesse vahelesegamine on kõigi Euroopa monarhide kohuseks. Ta astus läbirääkimistesse Preisi, Austria ja Rootsi monarhidega ühise sõjaretke suhtes revolutsioonilise Prantsusmaa vastu ja asus aktiivselt ette valmistama interventsiooni loosungi all: „Prantsuse kuninga küsimus on kõigi kuningate küsimus". Ta teatas, et ei või lubada, et ükskõik kus see ka oleks, valitseksid kingsepad riiki. Juba enne Louis XVI hukkamist katkestas Katariina II suhted revolutsioonilise Prantsusmaaga. Kõik Prantsusmaal elavad Vene kodanikud kutsuti tagasi Venemaale. Prantslased — revolutsiooni pooldajad — saadeti Venemaalt välja. Prantsuse emigrandid-aristokraadid said Venemaal ameteid, pensione, paleesid, mõisaid. Vene aadlikke teenivailt prantslastelt (õpetajailt, guvernantidelt, kokkadelt, käsitöölistelt) võeti vanne selle kohta, et nad katkestavad sidemed „pöörase ja roimarliku" Prantsuse valitsusega.

Kaubaleping Venemaa ja Prantsusmaa vahel tühistati. Prantsuse laevadele keelati Vene sadamatesse sõitmine. „Revolutsiooni ohjeldamiseks" ja Prantsusmaa blokeerimiseks saadeti Põhjamerre admiral Tšitšagovi eskaader.

Radištšev. Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajal taipas Katariina II seost valgustusfilosoofide ideede ja revolutsiooni vahel. Ta hakkas rakendama otsustavaid võitlusvahendeid „prantsuse nakkuse" vastu. Prantsuse valgustusfilosoofide tööd levisid varem laialdaselt vene aadliseltskonnas. Voltaire'i, Diderot', Rousseau' ja teiste filosoofide raamatud kuulusid tavaliselt paljude aadlike raamatukogudesse. Neid loeti algupärandeis, sest aadlikud tundsid enamasti hästi prantsuse keelt.

Selleks ajaks toimusid Venemaa majanduselus juba tunduvad muudatused, mis näitasid uue, kapitalistliku korra tekkimist pärisorjusliku majanduse rüpes. Prantsuse valgustajate ideed leidsid soodsat pinda eesrindliku aadlinoorsoo hulgas, kes hakkas mõistma, et pärisorjuslik kord ja reaktsiooniline isevalitsus on takistuseks maa progressiivsele arengule.

Võitluse vajadust vanade suhete vastu ja uute toetamiseks Venemaal mõistsid esialgu ainult vähesed eesrindlikud inimesed. Üheks nendest oli esimene vene aadlik-revolutsionäär, andekas kir-

janik ja mõtleja Aleksander Nikolajevitš Radištšev (1749 — 1802).

Ta sündis vaeses aadliperekonnas ja sai oma aja kohta hea hariduse. Tutvumine vene tegelikkusega ja kaasaja eesrindlike ideede tundmaõppimine aitasid Radištševil kujundada progressiivse revolutsioonilise maailmavaate. Radištševi kui aadliku-revolutsionääri maailmavaade kujunes välja venepärasel alusel. Pärisorjusliku surve kasv ja laiade talurahvamasside feodalismivastase võitluse tõus (Pugatšovi ülestõus) sundisid Radištševit mõtlema Venemaa olevikule ja tulevikule, ergutades teda välja astuma isevalitsuse ja pärisorjuse vastu terava ning vihase kriitikaga.

A. N. Radištšev.

Ta hakkas valgustuslike ideede levitamiseks tõlkima prantsuse filosoofide töid. Eriti innustus ta võrdsuse- ja vabaduseideedest Rousseau' töödes. Radištševi ühiskondlik-poliitilised vaated olid revolutsioonilisemad kui lääne „valgustajatel". Radištšev lähtus talurahva revolutsiooni ja isevalitsuse kukutamise vajadusest.

1790. a. avaldas Radištšev oma kuulsa raamatu „Teekond Peterburist Moskvasse". Raamat anti välja autori kulul 650 eksemplaris. See sattus keisrinna kätte ja kutsus esile tema äärmise pahameele. Katariina II nägi autoris „Pugatšovist hullemat roimarit" ja käskis ta vahistada, öeldes, et talle on ka „kümnest võllast vähe". Katariinat kohutanud Radištševi raamatus kujutati enneolematu kirglikkuse ja jõuga pärisorjuse koledusi ning seda toetava isevalitsuse jälkust.

„Ma vaatasin ringi ja mu hing solvus inimkannatustest," kirjutas autor eessõnas. Ta paljastas mõisnike irvitamist pärisorjade üle: „Ahned loomad, täitmatud verekaanid, mis jätame meie talupojale? Selle, mida ära võtta ei saa — õhu. Jah, üksnes õhu." Edasi andis ta kujuka iseloomustuse talupoegade kehvusest ja õigusetusest ning mõisnike piiramatust võimust nende üle: „Mõisnik on talupoja suhtes seadusandja, kohtunik, oma otsuse täitja ja oma tahte kohaselt hageja, kelle vastu kostja midagi öelda ei tohi." Radištšev nägi vahetut seost isevalitsuse ja pärisorjuse vahel ning kutsus üles tsaaride kukutamisele. „Teekonnas" esinevas oodis „Vabadus" kirjutas ta, et rahvas tõuseb üles ähvardava kättemaks-

jana ja purustab „malmist trooni". Ta nõudis pärisorjuse kaotamist, tööstuse ja põllumajanduse arendamist, laialdast rahvaharidust, võitlust rahaahnete kohtunikega ja ametnike omavoliga. Radištšev esines oma raamatus esimese aadliku-revolutsionäärina, vabariiklasena ja valgustusfilosoofina. Ta kaitses tuliselt Euroopa kodanliku progressi ja valgustuse teed pärisorjusliku Venemaa jaoks.

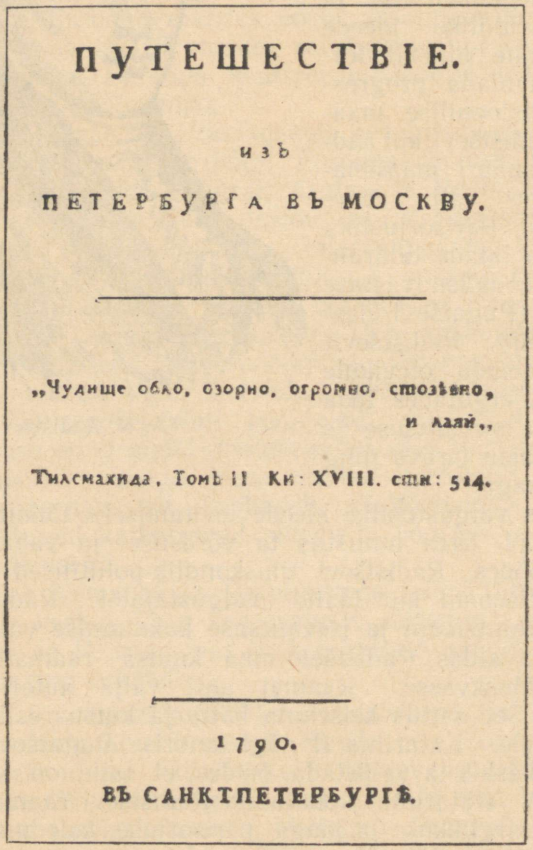

ПУТЕШЕСТВІЕ.

ИЗЪ

ПЕТЕРБУРГА ВЪ МОСКВУ.

„Чудище обло, озорно, огромно, стозѣвно, и лаяй„

Тилемахида, Томъ II Кн. XVIII. стих: 514.

1790.

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ.

„Teekond Peterburist Moskvasse", esimene trükk.

Katariina II teatas, et „autor on nakatatud prantsuse eksitusest", ning käskis teda „prantsuse nakkuse levitamise eest" kohtu alla anda. Kohus mõistis Radištševi surma, milline otsus asendati kümneks aastaks Siberisse asumisele saatmisega. Keisrinna käsul põletati Radištševi raamat ära.

Pärast Katariina II surma 1796. a. toodi Radištšev Siberist tagasi keiser Paul I poolt, kes kõigile oma ema poolt jälitatuile andis tagasi vabaduse. Radištševile keelati siiski pealinna tulek ja seepärast ta elas oma mõisas. Pealinnas elamise loa sai ta alles

Aleksander I ajal. Hoolimata jälitamisest jätkas Radištšev vabaduse-, võrdsuse- ja valgustusideede kaitsmist. Aleksander I valitsemise esimesel aastal koostas Radištšev riigi ümberkorraldamise projekti, mille aluseks oli vabadus ja kõigi võrdsus seaduse ees, olenemata seisusest. Projekt lükati tagasi. Radištševit ähvardati uuesti asumisele saatmisega. Murtud füüsiliselt ja moraalselt, ei suutnud ta uusi katsumusi taluda ja mürgitas enese 1802. a.

Novikov. Katariina II jälitas ka teisi „vabamõtlejaid". 1792. a. aprillis kirjutas ta alla ukaasile Nikolai Ivanovitš Novikovi, ühe Moskva Vabamüürlaste ringi silmapaistva tegelase arreteerimise kohta.

N. I. Novikov.

Oma põhialuseis väljendas vabamüürlus (massoonlus) Lääne-Euroopas areneva kodanluse protesti feodaalse kiriku ja riigi vastu. Venemaale tungis vabamüürlus XVIII sajandi keskel ja levis vene kõrgema aadli hulgas. Moskva Vabamüürlaste (massoonide) ring arendas laia valgustuslikku tegevust — asutas koole, trükikodasid, kirjastusi.

Moskva vabamüürlaste hulgas mängis 80-ndail aastail aktiivset osa N. I. Novikov. Ta andis välja prantsuse valgustusfilosoofide ja entsüklopedistide töid, mis peapiiskop Platoni sõnade järgi olid „kõige kahjulikumad raamatud, mis rikuvad häid kombeid ja püüavad kavalusega püha usu kantse õõnestada". Novikov andis välja 8 Rousseau', 14 Voltaire'i, 2 Diderot' teost jne.

Raamatute levitamiseks avas Novikov suure raamatukaupluste võrgu. Ühe juures neist avati esimesena Moskvas avalik raamatukogu. Novikov andis välja pilkežurnaali „Trutenj" (Lesk-mesilane), seejärel aga žurnaale „Živopissets" (Maalija) ja „Koševljok" (Kukkur). Novikovi satiiril oli suur ühiskondlik tähtsus. Ta avas lugeja ees vene elu ühiskondlikud paised. Ta paljastas aadli loidust, harimatust, uhkeldamist, kes arvas, et teadused on tühised asjad, mis ei vääri aadli tähelepanu. Ta naeruvääristas moesolevat kõige välismaise harrastamist. Novikov paljastas puudusi valitsemise alal, altkäemaksu võtmist, riigivara vargust, asjaajamise venitamist. Eriti õigesti ja tabavalt valgustas Novikov viletsuse ja omavoli poolt rõhutud pärisorjusliku talurahva olukorda.

Teoses „Härra kirjavahetus oma küla talupoegadega" ja eriti „Živopissetsis" joonistas Novikov pilte talupoegade-pärisorjade kurvast saatusest.

Novikovi satiiri suund kutsus esile Katariina II rahulolematuse. Kui Novikov arendas vabamüürlaste organisatsiooni tegevust, pidas Katariina seda veel ohtlikumaks tema žurnaalidest. Novikov vahistati ja paigutati Schlüsselburgi kindlusesse. Moskva ringi raamatukauplused suleti, trükikojad pitseeriti kinni, Novikovi abilised vahistati. Novikov mõisteti keisrinna käsul ilma kohtuta 15 aastaks kindlusvangi. Tema vara riigistati. Keisrinna tegi korralduse anda kohtule üle eranditult kõik raamatud, mis on välja antud Novikovi poolt. Novikovi vabastas Paul I. Laostatuna, haigena ja üksikuna suri ta 1818. a.

Võitlus 1791. a. 3. mai konstitutsiooni eest ja Rzecz Pospolita teine jagamine. Prantsuse kodanliku revolutsiooni mõjul kasvas Poolas ühiskonna eesrindliku osa igasugustes kihtides rahulolematus tõsist poliitilist kriisi põdeva maa sise- ja välisolukorraga. Kapitalismi arenemise tingimustes Euroopas ja Rzecz Pospolitas eneses võis Poola riiki päästa poliitilisest hukkumisest ainult pärisorjuse kaotamine ja riigi demokraatlik ümberkorraldamine.

Aadli eesrindlikud kihid moodustasid kodanluse toetusel aadellik-kodanliku bloki. Selle juhid kutsusid kokku „suure" ehk nelja-aastase seimi (1788—1791), mis võttis vastu 3. mail 1791. a. konstitutsiooni. See muutis ära kuninga valitavuse, kaotas ära liberum veto, seadis sisse uue korra küsimuste otsustamisel seimis lihthäälteenamusega. Kuid konstitutsioon säilitas aadli eesõigused ja pärisorjuse. Konstitutsiooni vastu astusid välja poola magnaadid, kes ei tahtnud kaotada oma vanu feodaalseid privileege. Nad kutsusid Targowices kokku konföderatsiooni, kes pöördus abi saamiseks Katariina II poole „Rzecz Pospolita kaitse ja säilitamise nimel nende vastu, kes unustasid, et nad on sündinud vabade aadlikena". Katariina II, kartes Prantsuse revolutsiooni mõju poola rahvale, suunas Poolasse saja tuhande mehelise väe. Seim kutsus Poola rahvast üles võitlusele „altarite, vabaduse ja vara eest". Kuid Rzecz Pospolita nõrk kolmekümne tuhande meheline vägi ei suutnud vastu seista Vene sõjaväele. Võim läks magnaatide kätte. Poola esimese konstitutsiooni pooldajad, nende hulgas ka Poola sõjaväe kindral Kościuszko, emigreerusid välismaale.

Hirmutatud Prantsuse revolutsiooni edust, mis leidis poolehoidu poola ja preisi demokraatlikes ringkondades, hakkas Preisi otsima Poola vastu liitu Venemaaga. Preisi väed läksid üle Poola piiri. 1793. a. jaanuaris teostasid Preisimaa ja Venemaa teise Rzecz Pospolita jagamise. Teise jagamise järgi sai Venemaa tagasi osa Valgevenest Minskiga, Volõõnia ja Podoolia maa-ala kolmemiljonilise valgevene ja ukraina elanikkonnaga. Preisimaa haaras Poznani, Kaliszi, Czestochowa, Toruni, Danzigi — ülekaalukalt poola elanikkonnaga maa-alad.

Kościuszko ülestõus. Poola magnaadid ja šlahta, olles viinud maa täielikule langusele, sõlmisid tehinguid mitmete välismaiste valitsustega. Ainult väike osa eesrindlikust šlahta-intelligentsist jätkas võitlust Poola iseseisvuse eest. Selle võitluse juhiks sai noor sõjaväeinsener Tadeus Kościuszko, kes oli võtnud osa ameerika kolooniate sõjast iseseisvuse eest.

Päritolult aadlik, püüdis Kościuszko luua tugevat ja sõltumatut kodanlikku Poolat.

Jõudnud Poolasse, organiseeris Kościuszko Krakovis ülestõusu. Vene väed taandusid vastuhakanud Poola vägede eduka tegevuse tagajärjel. Varssavis loodi ajutine Poola valitsus Kościuszkoga eesotsas. Kuid vastuhakk Poolas ei leidnud toetust laiades rahvahulkades. Lootuses saada uuelt revolutsiooniliselt valitsuselt maad liitusid poola talupojad algul ülestõusuga. Kuid valitsus ei andnud talupoegadele maad ega kaotanud isegi teoorjust. Pettunud talupojad hakkasid Kościuszko sõjaväge maha jätma.

Valgevene ja Ukraina nende osade talupojad, mis kuulusid Poola riigi koosseisu, ei soovinud toetada oma rõhujaid — poola panisid — ega ühinenud vastuhakuga. Leedus võttis ülestõus laiema ulatuse. Vilnos moodustati Leedu ajutine valitsus. Kuid see tegutses sõltumatult Kościuszkost. Ülestõusnute jõudude ühendamine Poolas ja Leedus ei õnnestunud juhtide kõhkleva, mitterevolutsioonilise taktika tõttu.

Ülestõus Poolas hakkas nõrgenema. Sel ajal alustasid tsaariväed pealetungi Poolale. 1794. a. juunis anti Preisi vägede kätte revolutsiooniline Krakov. Augustis purustasid tsaariväed Vilnos vastuhakanute salgad.

Varssavis alustasid revolutsioonilised massid ülestõusu, süüdistades Ajutist Valitsust reetmises. Kościuszko käskis Varssavi ülestõusu juhid üles puua. Varsti aga purustati Kościuszko sõjavägi ja ta ise võeti vangi. 24. oktoobril 1794 vallutasid Vene väed Suvorovi juhtimisel rünnakuga Varssavi eeslinna Praga. Hõivanud Varssavi, ilmutas Suvorov humaanset suhtumist elanikesse.

Kościuszko ülestõus sai lüüa. Ta oleks võinud võita ainult ühenduses talurahva revolutsiooniga, kuid šlahta kartis revolutsiooni ega lasknud seda areneda.

Pärast arveteõiendamist ülestõusnutega teostasid Venemaa, Preisi ja Austria Poola kolmanda jagamise (1795. a.). Kolmanda jagamisega läksid Venemaale läänepoolne osa Volõõniast, läänepoolne osa Valgevenest, Leedu ühes Žmuudiga ja Kuramaa; need olid valdavas osas ukraina, valgevene ja läti elanikega alad, mis varem olid vallutatud panide-Poola poolt. Preisimaa haaras Poola loodeosa ühes Varssaviga, Austria — edelaosa ühes Krakoviga.

Rzecz Pospolita jagamised pidid kergendama Euroopa feodaalsete monarhide ühendatud võitlust revolutsioonilise Prantsusmaa vastu. 1795. aastal sõlmis tsaari-Venemaa Prantsuse vabariigi vastu kokkuleppe Inglismaaga. Inglismaa lubas võitluseks revolutsiooni-

lise Prantsusmaaga tõhusat rahalist abi. Katariina II pidi Prantsusmaa vastu saatma 60 000-mehelise väe Suvorovi juhtimisel. Katariina II ootamatu surm (6. novembril 1796) takistas nende plaanide elluviimist.

§ 24. Paul I (1796—1801).

Sisepoliitika. Katariina II pärija Paul I kasvatas üles Jelizaveta, kes ta juba sündimisel vanematelt ära võttis.

Katariina ja tema poja vahel valitsesid algul külmad, hiljem aga juba vaenulikud suhted. Paul I pidas ema troonileastumist enda kui pärija õiguste rikkumiseks. Katariina II kartis poega-võistlejat ega lasknud teda riigiasjade juurde. Paul kritiseeris teravalt kogu riigivalitsemise süsteemi Katariina II ajal ja vihkas eriti tema soosikuid. Eemaldatud riigiasjadest osavõtust, andus Paul suure innuga sõjaväelisele tegevusele ema poolt kingitud Gatšina mõisas. Ta muutis Gatšina sõjaväelaagriks valvetõkete, valdaste ja kasarmuehitustega; seadis Gatšinas sisse Friedrich II sõjaväemäärustiku, preisi sõjaväevormi ja karmi kepidistsipliini.

Kui Paul I sai keisriks, siis oli tema esimeseks sooviks teha kõik teisiti, kui oli ema ajal. Kõigepealt otsustas ta käsile võtta kaardiväe ja ülejäänud sõjaväe ning seadis seal sisse karmi preisi drilli. Varahommikust peale toimusid vahiparaadid (valvepostide paigutamine) ja preisi vormi riietatud, lokkide ning patsidega soldatite sõjaväelised eksertsitsioonid (harjutused), mis kopeerisid absoluutse täpsusega preisi sõjaväelist korda. Pealinn ise omandas sõjaväelaagri ilme. Valjult kontrolliti linna sisse- ja väljasõitu. Valvetõketele ehitati musta- ja valgetriibuliseks värvitud valtad.

Paul I tahtis kogu riigielu korraldada sõjaväekasarmu eeskujul. Selles nägi ta parimat võitlusvahendit revolutsiooni vastu, millesse ta suhtus nagu Katariina II-gi suure vihkamisega.

Välismaalaste sissesõitu Venemaale piirati ja vene aadlikel keelati siirduda välismaa ülikoolidesse. Keelati ka välismaalt raamatute ja isegi nootide sissetoomine, „ükskõik mis keeles need ka oleksid, ilma erandita, samuti ka muusika". Paul I käskis sulgeda kõik eratrükikojad ning sisse seada vaimuliku ja ilmaliku tsensuuri.

Pealtnäha tundus Paul I poliitika erinevat ta ema, Katariina II poliitikast. Tegelikult dikteerisid Paul I poliitikat, nagu ta eelkäijategi oma, aadlike huvid. Välised ümberkorraldused ei muutnud mitte midagi riigi isevalitsuslik-pärisorjusliku korra olemuses.

Paul I taotles aadlike-pärisorjapidajate huvides tegutseva võimu valju tsentraliseerimist. Ennast kui isevalitsejat pidas ta ainsaks võimuallikaks. Tema abiliseks-täidesaatjaks oli kindralprokurör. „Sina ja mina, mina ja sina — üksnes meie hakkame

Mõisa rüüstamine ülestõusnud talupoegade poolt XVIII saj. lõpul.
Sterni joonistus.

asju ajama," ütles Paul I ühele oma kindralprokuröridest. Kohates tänaval tsaari sõidukit pidi iga aadlik oma sõidukist välja tulema ja tsaarile tseremoniaalse kummarduse tegema. Paul I jäi, nagu ta eelkäijadki, pärisorjapidajate-mõisnike klassihuvide kaitsjaks. Talle meelehead teinud aadlikele jagas ta heldelt maid ja riigitalupoegi. Oma nelja valitsemisaasta jooksul jagas Paul I välja üle 300 000 talupoja, muutes need mõisnike pärisorjadeks.

Aadlile vaatas Paul kui esimesele seisusele, kelle kohuseks riigi vastu oli kõigepealt sõjaväeteenistus. Rikkudes sundsõjaväeteenistuse kaotanud ukaasi aadlivabadustest, käskis Paul I aadlikel ilmuda polkudesse, kuhu nad olid auastmete saamiseks sisse kirjutatud, kuigi nad seal ei teeninud. Riigiteenistusest kõrvalehoidvad aadlikud saadeti pealinnast välja.

Talurahva suhtes jätkas Paul I täielikult Katariina II pärisorjastavat poliitikat. Ühel vahiparaadil Peterburis andsid kokkukogunenud talupojad-pärisorjad tsaarile palvekirja, paludes end vabastada mõisnike türannia alt. „Keiser käskis neid häbematuid," jutustab tolle epohhi kirjanik Bolotov, „teistele hirmuks, et keegi teine ei julgeks teda selliste tühiste palvetega tülitada, halastamatult piitsadega karistada."

Talupoegade rahutused haarasid Paul I valitsemisajal 52 kubermangust 32. Tsaar nõudis talurahva ülestõusude halastamatut mahasurumist.

1797. a. märtsi algul saatis Paul I Brassovo küla (Orjoli

kubermangus) ülestõusnud talupoegade vastu sõjaväed feldmarssal Repnini juhatusel. Varsti saadeti tsaarile teadaanne täielikust võidust talupoegade üle: „Üldse kogu tegevuse ajal lasti 33 suurtükilasku ja lasti välja 600 padrunit püssidest, kusjuures tekkis tulekahju ja põles ära 16 maja. Tapetuid oli 20, haavatuid 70."

Kartes uusi talurahvarahutusi, avaldas Paul I 1797. a. aprillis ukaasi, mis keelas teoorjuse pühapäeval ja soovitas mõisnikel kinni pidada kolmest teopäevast nädalas. Seda käskkirja mõisnikud ei täitnud. Nad tugevdasid talupoegade ekspluateerimist ja muutsid mõisateenijad tõelisteks orjadeks.

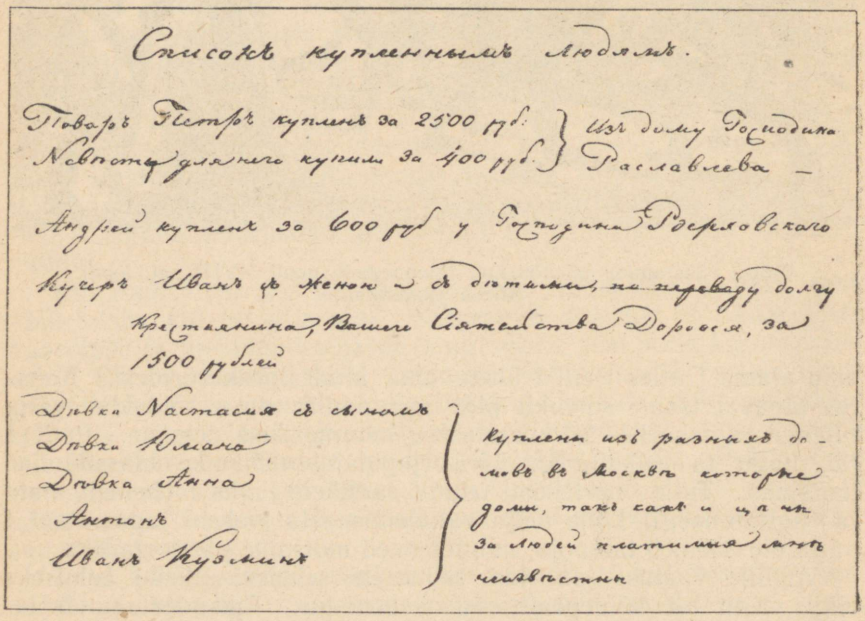
Списокъ купленнымъ людямъ.

Поваръ Петръ купленъ за 2500 руб.
Невѣсту для него купили за 400 руб. } Изъ дому Господина Раславлева —

Андрей купленъ за 600 руб у Господина Верховскаго

Кучеръ Иванъ съ женою и съ дѣтьми, по переводу долгу Крестьянина, Вашего Сіятельства Дорошея, за 1500 рублей

Дѣвка Настасия съ сыномъ
Дѣвка Юмана
Дѣвка Анна
Антонъ
Иванъ Кузминъ
} Куплены изъ разныхъ домовъ въ Москвѣ которые домы, такъ какъ и цѣны за людей платимыя мнѣ неизвѣстны

„Ostetud inimeste nimekiri". *Ajaloomuuseumi arhiivist.*

Valitsuse ajalehes ilmus iga päev pärisorjade müügi ja vahetuse kuulutusi. Siin üks neist arvukaist kuulutusist: „Müüakse 2 mõisateenijat, kellest 1 on koerapoiss, ta valmistab ka saapaid, aastat 30 vana, abielus, tema naine on pesunaine ja oskab karja talitada, aastat 25 vana; teine aga on moosekant ja laulja, aastat 17 vana, mängib fagotil ja laulab bassi. Samuti müüakse 3-aastane sõiduks väljaõpetamata hall ruun, suure kasvuga, inglise tõugu. Hinna kohta küsida Arbatskaja osa, korter 1, maja nr. 17-l."

Paul I võitlus revolutsioonilise Prantsusmaa vastu. Paul I troonileastumisel oli Venemaa Vene-Inglise 1795. a. liidulepingu põhjal sõjaseisukorras Prantsusmaaga. Juba peaaegu 40 aastat pidas Venemaa raskeid, laastavaid sõdu. Nende sõdade tulemu-

sena suurenes tugevasti Vene impeeriumi territoorium. Riigi piir oli üle 17 000 versta pikk. Impeeriumi elanikkond kasvas saja aasta jooksul vallutuste tagajärjel 25 miljonilt 37 miljonile inimesele. Peaaegu pool riigi eelarvest kulutati sõjaväele, mille suurus Katariina II valitsemisaja lõpuks tõusis 500 000 mehele.

Astudes troonile, teatas Paul I oma kavatsusest anda Venemaale „ülivajalikku ja oodatud puhkust". Ta tühistas Katariina II poolt määratud uue nekrutite võtmise. Inglise saadikule teatati, et Katariina poolt lubatud abikorpust prantslaste vastu saata ei saa. Kuid Paul I lubas liitlastele „igasuguste vahenditega vastu seista pöörasele Prantsuse vabariigile, kes ähvardab kogu Euroopat seaduste, õiguse ja kombelisuse täieliku hävitamisega".

Inglise valitsus vastas, et ta on sunnitud rahulduma Põhjameres tegutseva Venemaa abilaevastikuga. Samal ajal otsis Inglismaa koos Austriaga vahendeid Venemaa aktiivsemaks sõttatõmbamiseks Prantsusmaa vastu. Inglased tegid Paulile ettepaneku hõivata Korsika saar, arvestades, et just siin peab Venemaa enda peale võtma Prantsuse jõudude pealöögi. Vahemeres oli tähtsamaks strateegiliseks keskuseks Malta saar, mille Napoleon vallutas teel Egiptusesse. Seda saart valdav Malta rüütliordu, kes oli ühenduses tsaari õukonnaga, pöördus Pauli poole abi saamiseks, andes talle ordu kõrgmeistri tiitli. Püüdes Katariina II eeskujul „kindla jalaga astuda Vahemerre" ja samal ajal luua toetuspunkt võitluseks Prantsuse revolutsiooniga, lubas Paul Malta ordule abi. Kartes Türgi väljaastumist liidus Prantsusmaaga, andis Paul käsu suurendada mere-sõjajõudusid Mustal merel ja seada kiires korras sõjaseisukorda laevastik ja rannakindlustused. Veendudes, et Napoleoni sõjaretke eesmärgiks oli Türgi impeeriumi osaks olev Egiptus, sõlmis Türgi Prantsusmaa vastu sõjalise liidu Venemaaga.

1798. a. augustis sai Vene Musta mere laevastikku juhatav admiral Ušakov käsu kogu oma eskaadriga minna Bosporuse juurde ja vajaduse korral „otsekohe järgida ja koos tegutseda Türgi laevastikuga prantslaste vastu, kuigi see toimuks kaugemal". Ušakovi eskaader koosnes 16 laevast, mille pardail oli 792 suurtükki ja umbes 8000 madrust ning soldatit.

Kuue nädala jooksul okupeeris Ušakov neli väiksemat saart Joonia saarestikus ja alustas Korfu saarel asuva ja võitmatuks peetava merekindluse vallutamist. Selle kindluse prantsuse garnison koosnes umbes 3000 inimesest, kel oli 650 suurtükki. Samal ajal aga tundsid vene meremehed puudust kõige hädavajalikumast ja nälgisid. Mürske oli vähe. „Kogu vana-aja ajaloost," kirjutas Ušakov, „ei tunne ega leia ma midagi selletaolist, et kaugelviibiv laevastik oleks ilma igasuguse varustuseta ja niisuguses hädas, nagu seda oleme praegusel silmapilgul meie." Kuid raskused ei peatanud Ušakovi ja tema vapraid meremehi. Madrused usaldasid oma admirali samavõrra, kui sõdurid usaldasid

Suvorovit. 18. veebruaril 1799, pärast ägedat tormijooksu Korfu eelkindlustustele, alistus prantsuse garnison.

Korfu kiire vallutamine venelaste poolt avaldas tohutut mõju kogu Euroopas ja viis vaimustusse Suvorovi, kes naljatades ütles, et ta kahetseb seda, et ta ei teeninud mitšmanina (laevastiku noorema ohvitserina) Ušakovi juhatuse all.

Tõrjunud saartelt välja prantslased, pani Ušakov seal kehtima vabariikliku korra, mis kutsus esile Paul I viha Ušakovi vastu.

Pärast Korfu langemist maabusid Vene dessantväed Lõuna-Itaalias, toetasid rahva ülestõusu prantslaste vastu ja vallutasid Napoli ja Rooma. Joonia ekspeditsioon oli Ušakovi viimseks lahinguoperatsiooniks. Ülejäänud elupäevad veetis ta Tambovi kubermangus, kus ta oli sündinud ja üles kasvanud. Ušakov suri 1817. aastal.

Nagu Suvorov, nii ei kaotanud ka Ušakov oma pikaajalise lahingutegevuse jooksul ühtegi lahingut. Ta lõi vene mere-sõjakunsti koolkonna, mis kasvatas üles rea hiilgavaid vene laevastikujuhte.

1799. a. alguseks moodustus vabariikliku Prantsusmaa vastu uus koalitsioon, mille koosseisu kuulusid Venemaa, Inglismaa, Austria, Türgi ja Napoli kuningriik. 1799. a. jaanuaris purustasid prantslased Napoli sõjaväe ja kuulutasid Napolis välja vabariigi. Paul I saatis Napoli kuningale appi 11 000-mehelise korpuse, kellele anti käsk minna läbi Austria valduste ja ühineda seal varem Austriale abiks saadetud 20 000-mehelise korpusega. Kolmandal korpusel (Rimski-Korsakovi omal), kes esialgu määrati Preisimaale, kästi samuti minna „troonide ja altarite taastamisele".

Liidusõjaväe ülemjuhatajaks Põhja-Itaaliasse määrati noor ja sõjaliste kogemusteta Austria ertshertsog (Austria keisri pärija). Austria valitsus palus Vene keisrit tema „abiliseks ja juhtijaks" määrata Vene suur väejuht Suvorov.

Väejuht Suvorov. Kuulus Vene väejuht Aleksander Vassiljevitš Suvorov sündis 1730. aastal Moskvas, endise Preobraženski polgu ohvitseri perekonnas. Ta oli poisikesena kidur ja haiglane. Vastupidi tolleaja aadlike kombele ei kirjutanud Suvorovi isa poega lapsepõlvest alates polku ega valmistanud teda ette sõjaväeteenistuseks. Ometi osutas poiss varakult huvi sõjanduse vastu. Ta luges ahnelt isa raamatukogus sõjalise sisuga raamatuid, mängis innuga sõda ja lahinguid ning karastas ennast: valas üle külma veega, ei riietunud talvel soojalt, ratsutas voolava vihma all jms.

Kaheteist-aastaselt kirjutati Suvorov Semjonovski polgu soldatiks ja seitsmeteist-aastasena alustas ta sõjaväeteenistust kapralina (noorema allohvitserina). Tänu oma erandlikele sõjalistele annetele saavutas ta järk-järgult kõrgeid sõjalisi aukraade ning pärast hiilgavaid sõjalisi edusamme Türgi ja Poola sõdades ülendati ta feldmarssaliks.

Suvorov oli nii sõjaline geenius, silmapaistvalt tark ja raudse tahtega inimene kui ka erakordselt töökas ning omas sügavat huvi sõja-ajaloo vastu. Ta mõtiskles alati oma sõjaretkede kogemuste üle ja uuris maailmakuulsate väejuhtide — Caesari, Hannibali, Aleksander Suure ja teiste sõjaoperatsioone. Pidevalt osa võttes paljudest XVIII sajandi sõdadest sakslaste, türklaste, poolakate ja prantslaste vastu, töötas Suvorov välja täiesti iseseisvad sõjakunsti alused, mis mitmeti ennetasid Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajastu eesrindlikke sõjalisi vaateid.

A. V. Suvorov.

Suvorov nõudis alati teooria ühendamist praktikaga. „Mingisuguseid lahinguid pole võimalik võita kabinettides ja teooria ilma praktikata on surnud," kirjutas ta oma autobiograafias. Samal ajal koostas ta väljapaistva teose pealkirjaga „Võitmise teadus". See oli juhend soldatitele ja ohvitseridele, mille ta kirjutas Tultšinis, kuhu ta oli saadetud Katariina II valitsemisaja lõpul ühe lõunaarmee väejuhina. See juhend on kirjutatud lühidalt, lihtsas ja selges keeles, täpsete ja hästi meeldejäävate definitsioonidega. Suvorov nõudis soldatite head füüsilist ja sõjalist väljaõpet. Soldatile on tähtis mitte ainult väline rüht. Soldateid on vaja õpetada lahingu, mitte paraadi jaoks. „Õppusel nii nagu sõjaretkel," kõneles Suvorov. „Kui õppus on kerge,

siis sõjaretkel on raske, on aga õppus raske, siis sõjaretkel on kerge."

Suvorov õpetas soldatitele mehisust, külma verd, vastupidavust lahingus. Igalt sõjamehelt nõudis ta teadlikku suhtumist oma tegevusse ja selget arusaamist ülesseatud lahinguülesandest. „Iga sõdur peab aru saama oma manöövrist," kõneles Suvorov. Suvorovi strateegia ja taktika olid kokku võetud kolmes tähtsaimas sõjakunsti reeglis: silmamõõt, kiirus, pealetung. Silmamõõdu olemus on oskus õigesti kindlaks teha peavaenlast, arvestada ja ära kasutada maastiku tingimusi ja vastase omadusi. Kui on välja töötatud õige strateegiline plaan, siis on tarvis selle teostamiseks kiirust ja pealetungi. Suvorov nõudis vaenlase ründamist enne, kui see jõuab toibuda, koguda jõude ja valmistuda vastupanuks. Sõjamees peab kasvatama end mitte kaitseks ja taganemiseks, vaid julgeks ja purustavaks löögiks vaenlase vastu. Suvorov hindas kõrgelt täägirünnakut ja tormijooksu lahingu otsustaval silmapilgul.

Ühtlasi nõudis Suvorov oskuslikku püssi- ja suurtükitule kasutamist. „Lase harva, ent tabavalt," õpetas Suvorov. „Relva käsitseda ja hoida puhtuses, muutmata seda raua poleerimiseks, mis on kahjulik relvale ja suurendab vaeva, soldatile kasu toomata... Õpetada kiiresti, kuid korralikult laadima, täpselt sihtima ja õigesti ning kiiresti laskma... Harjuta väledaks jooksuks, varjatult maastikult ligi roomama, peitma end aukudes ja nõgudes, varjama end kivide, põõsaste ja kõrgustike taha ning varjus olles laskma ning selili lamades püssi laadima..." Selliste juhtnööridega õpetas Suvorov soldatitele praktilist vilumust ja sõjakunsti omandamist. Suvorov hindas kõrgelt vene soldatite sõjalisi omadusi ja hoolitses nende eest alati. „Soldat peab olema terve, vapper, kindel, julge, õiglane ja vaga," õpetas Suvorov.

Sellal kui tsarismi sõjaväeline süsteem pidas soldatit vaikivaks automaadiks, nägi Suvorov soldatis arukat ja taibukat inimest ning nõudis temalt initsiatiivi ja leidlikkust.

Väejuht ise elas tihedas suhtlemises soldatitega — sõi soldatite hapukapsasuppi ja putru, kandis lihtsat rännakuriietust, sõitis ratsa kasakahobusel. Soldatid armastasid piiritult oma komandöri ega tundnud koos temaga kaotusi.

Suvorovi vaated sõjakunstile ja tema suhtumine soldatitesse leidsid vastupanu aadlikest-mõisnikest ohvitserkonna poolt, kes oli üles kasvanud Preisi kuninga Friedrich II sõjaväelise süsteemi iganenud teooria alustel. Seda süsteemi iseloomustas väga teravalt Engels: „Friedrich pani aluse sellele pedantismile ja drillile, mis iseloomustab sellest ajast peale preislasi, ja sellega tegelikult valmistas ette ennenähtamatule häbile Jena ja Auerstedti all."

Eriti tuliseks Preisi sõjaväesüsteemi automaatsuse pooldajaks oli keiser Paul I. „Soldat on lihtsalt artikliga ette nähtud mehhanism," toonitas Paul I.

Paul I ajal taastati sõjaväes vana preisi vorm: soldatite juuksed niisutati kaljaga, raputati üle jahuga ja lasti ära kuivada; pea taha seoti poolearssinaline raudvarras patsi tegemiseks, meelekohtadele tehti vildist juukselokid. Teenistuses nõuti väiklast täpsust ja mehhaanilist käsutäitmist. Salvavalt naeruvääristas Suvorov seda Vene sõjaväele kõlbmatut preisi korda. „Puuder pole püssirohi, juukselokid pole suurtükid, pats pole lühimõõk, ja ise pole ma sakslane, vaid sündinud venelane," ütles ta.

Suvorov ei kehtestanud uusi määrustikke ja õpetas sõjaväge oma süsteemi järgi. Keset vaikivat alistumist oli Suvorovi käitumine häbematuks väljakutseks tsaarile. Paul I käsul saadeti feldmarssal Suvorov 1797. aastal asumisele oma viletsasse Kontšanskoje mõisasse ja allutati alandavale järelevalvele.

Alpi-sõjaretk. 1799. a. algul kutsus Paul I oma liitlaste Inglismaa ja Austria nõudel Suvorovi, kes oli siis 69 aastat vana, asumiselt ära ja saatis ta liitlaste vägede ülemjuhatajana prantslaste vastu, kes olid vallutanud Itaalia ja Šveitsi.

Kolme ja poole kuuga lõid Vene väed Suvorovi juhtimisel puruks parimate Prantsuse kindralite sõjaväed. Kogu Põhja-Itaalia puhastati prantslastest. Paul I liitlane Austria, soovides jagamatult valitseda Itaalias, otsustas saata Suvorovi Šveitsi otsekui abiks Rimski-Korsakovi armeele — tegelikult aga selleks, et hukutada Vene armee. Suvorov suundus Itaaliast Šveitsi läbi Sankt Gotthardi mäekuru Altdorfi linna juurde, kus ta pidi ühinema Rimski-Korsakovi vägedega. Ronides läbilõikava tuule käes peaaegu püstloodis kaljusid mööda, teostasid Suvorovi väed St. Gotthardile otserünnaku. Bagrationi väesalk tungis prantslastele selja taha. St. Gotthard vallutati septembris. Teisel pool St. Gotthardi suundus tee mägijõe Reussi juurde, millest 75 jala kõrgusel viis üle kerge kaarsild, mida nimetati „Kuradisillaks".

Taandudes Suvorovi vägede surve all, purustasid prantslased osa silda. Siis roomasid vene soldatid sillani, sidusid kaelarättide ja vööde abil mõned palgid kokku ja viskasid need üle kuristiku. Kuulide saju all jooksid soldatid palke mööda teisele kaldale. Samal ajal läbisid teised julgurid käreda mägijõe jalgsi. Täägirünnakuga paisati prantslased tagasi. Altdorfi linna taga lõppes St. Gotthardi tee. Vene vägede ees laius prantslaste poolt hõivatud Luzerni järv. Ees kerkisid uue raskeltläbitava Panixi mäeseljandiku kohutavad järsakud. Mägedes vaenlase poolt sissepiiratuna taipas Suvorov, kuivõrd erakordselt raskes seisundis olid tema väed. Kuid sõjanõukogule teatas Suvorov: „Mida ette võtta? Taganeda on häbistav — kunagi veel ei ole ma taganenud. Minna edasi Schwyzi juurde on võimatu: Massénal on üle 60 000 mehe, meil ei ole kahtkümmendki tuhandet. Pealegi oleme ilma toidumoona, padrunite ja suurtükiväeta... Abi pole meil kelleltki loota... Nüüd jääb ainus lootus... minu vägede vaprusele ja ennastsalgavusele. Oleme venelased!" Kaitstes end prantslaste

vastu alustas Suvorovi armee 5. oktoobri ööl oma viimast rännakut Šveitsis — üle kõige raskema Panixi lumise mäeaheliku.

Mäed olid kõrged, järsud, sagedate ja sügavate kuristikkudega. Soldatid ronisid vaevu mööda siledat, jäätunud pinda vihma ja lume all. Tuhanded inimesed istusid jäätanud kuristiku äärele, surusid püssid vastu keha ja libistasid endid alla. Suvorov oli soldatite keskel ja julgustas neid: „Pole viga, pole viga! Venelane pole argpüks, läheme läbi." Kui Panix oli sel kombel ületatud, oli Suvorovi armees vaevalt veel 15 000 soldatit. „See rännak," kirjutas sellest hiljem Engels, „oli kõige väljapaistvam kaasaegseist Alpi-rännakuist." Vanakese-soldati kujuka ja tabava väljenduse järgi „tungis vene tääk läbi Alpide".

Jäetud liitlaste-austerlaste poolt saatuse hooleks, püsis Suvorov Šveitsis, kuni Paul I tühistas liidu Austriaga.

Pööre Paul I välispoliitikas ja 1801. a. 11. märtsi vandenõu. Suvorovi võidud Itaalias teravdasid sisemisi vastuolusid Inglise-Austria-Vene koalitsioonis. Austerlased alustasid Venemaa teadmata rahuläbirääkimisi prantslastega. Samal ajal reetsid nad prantslaste lähenemisel Vene väed, viies oma armeed tagalasse. Lõpuks „välja ajanud Suvorovi" (tema väljenduse järgi) tema poolt võidetud Põhja-Itaaliast, vallutasid austerlased Sardiinia kuninga valdused, kellele Vene sõjavägi andis sõjalist abi, ja eemaldasid Vene sõjalaevastiku Itaaliast. Pärast niisuguseid reeturlikke tegusid oma liitlase Austria poolt kirjutas Paul I Austria keisrile kirja liidu tühistamise kohta: „Nüüdsest peale lakkan hoolitsemast teie kasude eest ja hakkan tegelema omaenese ja teiste liitlaste kasudega." Suvorovil käskis Paul I alustada tagasiteed Venemaale: „Te pidite päästma kuningaid," kirjutas ta, „nüüd päästke vene sõdurid ja oma valitseja au." Suurte raskustega viis Suvorov Vene väed Šveitsist välja. Talle annetati kõigi Venemaa sõjaliste jõudude generalissimuse aukraad, kuid peagi sattus ta uuesti tsaari põlu alla. Venemaale saabus Suvorov füüsiliselt täiesti laostatuna.

Peterburi jõudmisel kuulis Suvorov, et kõik ettevalmistused tema pidulikuks vastuvõtuks on ära keelatud. Peterburi sisse sõitma pidi ta öösel, et rahvas ei saaks väejuhti auavaldustega vastu võtta. Tsaar keelas Suvorovil tulla tema juurde paleesse. Suvorovi haigus muutus raskemaks ja 18. mail 1800. a. suri suur Vene väejuht täielikus üksinduses.

Sõnum väejuhi surmast levis kiiresti. Viimsele puhkepaigale saatsid Suvorovi põrmu tema vanad kaasvõitlejad ja suur hulk rahvast. Kuulus poeet Deržavin, tulnud tagasi matuselt, kirjutas värssides Suvorovi surmast: „Lõvi südant, kotka tiibu ei ole enam meiega. Milleks sõdida?"

Vahepeal aga teravnesid Paul I ja Inglismaa suhted, sest inglased peaaegu ei võtnudki osa sõjategevusest prantslaste vastu. Kui inglased aga vallutasid Malta, kuulutas ärritatud Paul I välja kõigi Vene sadamais viibivate inglise laevade ja

kaupade konfiskeerimise. Liitlaste lahkhelisid ruttas ära kasutama Napoleon. Ta teatas oma valmisolekust anda Paul I-le Malta saar, kui see ära võetakse inglastelt. Peale selle nõustus Napoleon ilma välja vahetamata ja täies mundris vabaks laskma kõik vene vangid. 1800. a. detsembris tekkis Paul I ja Bonaparte'i vahel isiklik kirjavahetus rahutingimuste ja ühise võitluse kohta Inglismaa vastu. Paul I uue välispoliitika aluseid käsitlevas esitises seletati lahkulöömist Inglismaast sellega, et ta „oma kadedusega, urgitsemistega ja rikkusega oli, on ja jääb mitte Prantsusmaa võistlejaks, vaid tema kurjategijaks". Inglismaa „õhutas sõjale", tähendatakse esitises edasi, „ähvardustega, kavalusega ja rahaga kõik riigid Prantsusmaa vastu" (siia kirjutas Paul I juurde: „ka meid patuseid").

Paul I-st tõukas liitu Napoleoniga ka lootus lämmatada Prantsuse revolutsioon Napoleoni abiga, kes 9. novembri (18. brumaire'i) 1799. a. pöördega seadis Prantsusmaal sisse sõjaväelise diktatuuri. Venemaa ja Prantsusmaa esimeseks ühiseks sammuks oli kavatsus kukutada Inglise valitsus Indias. 1801. aasta jaanuaris käskis Paul I Doni kasakate salgal üle Orenburgi suunduda otse läbi Buhaara ja Hiiva Induse jõele. Täiesti ettevalmistamata sõjaretk Indiasse katkestati varsti pärast Paul I surma uue keisri Aleksander I poolt, kes kutsus kasakad Orenburgist tagasi.

Oma elu viimastel kuudel hakkas Paul I rohkem huvi tundma ka Taga-Kaukaasia vastu, mis võis samuti saada teeks nii Iraani kui ka Indiasse. 18. jaanuaril 1801. a. kuulutati välja Paul I manifest Gruusia vabatahtliku ühinemise kohta Venemaaga.

Paul I vaenulikud sammud Inglismaa vastu kutsusid esile Inglise valitsuses suure rahutuse. Inglise saadiku toetusel organiseeriti Peterburis kõrgaadli vandenõu, kes ei olnud rahul Paul I välispoliitikaga, tema julmuse ja ogara käitumisega.

Vene mõisnikud, kes olid huvitatud majanduslike suhete jaluleseadmisest Inglismaaga, kuhu veeti vilja ja teisi vene kaupu, ei olnud rahul eriti Paul I välispoliitika pöördega Inglismaa vastu. 11. märtsil 1801. a. tungisid vandeseltslased Paul I poja, troonipärija Aleksandri nõusolekul keisri magamistuppa ja tapsid ta.

V peatükk.

1812. a. Isamaasõda. Napoleoni purustamine.

§ 25. Aleksander I sise- ja välispoliitika (kuni 1812. a.).

Aleksander I (1801—1825). Aleksander I trooniletulek võeti kogu aadli poolt rõõmuga vastu. Temas loodeti näha järjekindlamat ja kuulekamat aadlipoliitika elluviijat, kui seda oli tema äärmiselt tasakaalutu isa. „Vaikis põhjatuule kähisev möire, sulgus julm, hirmus vaade," kirjutas tapetud tsaarist luuletaja Deržavin, lauldes Aleksander I troonileastumisest. Uus tsaar sai oma vanaema Katariina II juhatusel hea kasvatuse. Katariina kutsus temale kasvatajaks mõõduka vabariiklase, šveitslase La-Harpe'i, kes oma kasvandikuga pidas vestlusi liberaalseil teemadel. Samal ajal kulutas Aleksander I palju aega vahiparaadidele ja preisi sõjakunsti peensustele. Juba noormehena lähenes ta Paul I soosikule, toorele pärisorjapidajale kindral Araktšejevile. Araktšejevil oli troonipärijale mitte väiksem mõju kui La-Harpe'il. Kaasaegsed rääkisid, et uus keiser oli „pooleldi Šveitsi kodanik, pooleldi preisi kapral".

Aleksander I-le iseloomulikud kahepalgelisuse, silmakirjalikkuse, arguse ja karmuse jooned, mida varjasid välise lahkuse lihv ja liberaalsed fraasid, kujunesid kahekordse mõju all — Katariina II õukonna, ühes sealsete tõusikute valitsemise, intriigide ja valega, ja Katariina II-st vihkava Paul I Gatšina „väikese õukonna" mõju all. Inimeste kohtlemisel oli Aleksander I lahke ja viisakas. Kaasaegsed jutustavad, et tsaar valmistus ette oma esinemisteks ja vastuvõttudeks nagu osav näitleja, harjutades peegli ees elegantseid kummardusi ja armulikke naeratusi.

Puškin kirjutas Aleksander I kohta, et ta oli „kogemata aupaiste saavutanud, nõrk ja salakaval valitseja".

Pärisorjusliku korra lagunemine. Aleksander I alustas oma valitsemist Euroopa tööstusliku revolutsiooni jätkuvate edusammude ja Vene pärisorjusliku korra lagunemise tingimustes.

XVIII sajandi viimasest veerandist alates oli eriti tähelepandav talupoegade massiline laostumine. Nad hülgasid oma kehvunud

majapidamised ja siirdusid väljapoole „kõrvaltöödele". Mittemustmulla-kubermangudes kasvasid talurahva tööndused, mustmullakubermangudes suurenes vilja tootmine müügiks. Mõisnikud laiendasid külvipinda. Oma põldu suurendasid ka jõukamad talupojad-pärisorjad ja riigitalupojad. Rööbiti siseturuga kasvas ka välisturg. Vene mõisnikud muutusid välismaa, peamiselt Inglismaa varustajaks põllumajandussaadustega.

Sise- ja väliskaubanduse arenemine kutsus esile ühendusteede, peamiselt jõe- ja mereteede paremustamise vajaduse. 1803. a. ehitati Põhja-Jekaterina kanal, mis ühendas Kaama ja Dvinaa jõge. 1804. a. lõpetati Oginski kanali ehitamine, mis ühendas Balti merd Musta merega. Aleksander I valitsemise esimesel aastakümnel lõppes Mariinski ja Tihvini kanali-süsteemide ehitamine, mis kergendas kaupade vedu Venemaa siseosasid Balti merega ühendavail jõgedel. Pärisorjusliku, oma iseloomult naturaalse majanduse lagunemine suurendas tarvet raha järele.

Katariina valitsemisaja lõpuks oli käibel riigis tohutu hulk määratud kursi alusel metallrahaks vahetatavat paberraha, assignaate. Metallraha hoiulepanemiseks ja paberrahaks vahetamiseks ning nende hoiuste väljaandmiseks asutati vahetuspanku. 1786. a. ühendati need pangad üheks Riiklikuks Assignaat-pangaks, mis juhtis kõiki assignaatide vahetamise operatsioone. Samal aastal asutati endiste maapankade asemele Riigi Laenupank, mis tegeles laenu andmisega aadlile. 1807. a. asutati krediidi soodustamiseks ja mõisate pantimiseks Moskvas Kommertspank ja selle panga kontorid teistes linnades.

Kooskõlas siseturu vajadustega hakkasid kasvama uued tööstusettevõtted. 1804. a. töötas 7 suhkruvabrikut, 1812. a. juba 30. 1808. a. avati esimene puuvillaketruse vabrik. 1812. a. moodustasid kaupmeeste manufaktuurid juba 62% kõigist ettevõtteist, pärusmõisate omad — ainult 16%. Enamikus manufaktuurides domineeris siiski pärisorjade- (peamiselt obroki-) talupoegade töö.

Kuid talupoegade sundtöö oli nii tööstuses kui ka põllumajanduses vähe viljakas. Talupojad harisid mõisa maad halvasti. Saagid olid väikesed. Et saada rohkem vilja, suurendasid mõisnikud teoorjust ja teisi talupoegade koormisi. Talupoegade-pärisorjade ekspluateerimise suurendamine kutsus esile talurahva rahutusi. Eriti laia ulatuse võtsid talurahva rahutused Balti kubermangudes, kus kapitalismi arenemine algas varem kui Kesk-Venemaal. 1802. a. sügisel keeldusid talupojad reas Liivimaa kubermangu mõisates teoorjust tegemast. Nende rahustamiseks saadetud soldatitega astusid talupojad tõelistesse lahingutesse.

Aleksander I sisepoliitika. Kartes revolutsiooni, pidas Aleksander I vajalikuks asuda mõnesuguste riiklike uuenduste teele, mõeldes sel teel vältida revolutsiooni. Juba troonipärijana kirjutas ta La-Harpe'ile, et loeb oma valitsemise ülesandeks „kinkida maale vabadus ja seega vältida tema muutumist tulevikus mängukanniks mõne hullu käes".

Troonile astudes kuulutas Aleksander I, et hakkab valitsema „oma vanaema Katariina II seaduste ja südamesoovide järgi". Otsekohe taastas ta kõik aadliprivileegid, tõi asumiselt ja vangistusest tagasi kõik tema isa poolt süüdi mõistetud aadlikud, kaotas välismaalt kaupade ja raamatute sisseveo keelu, andis loa välismaareisideks, avaldas ukaasi piinamise keelu ja salajase ekspeditsiooni kaotamise kohta.

Aleksander I esimesil valitsemisaastail omandas suure mõju keisri „noorte sõprade" ring (Stroganov, Novosiltsev, Kotšubei, Czartoryski), moodustades tema juures Intiimkomitee riiklike ümberkorralduste projektide koostamiseks. Tõeliselt polnud neil projektidel otsustavate uuenduste iseloomu, sest nende aluseks oli püüd puutumatuna säilitada pärisorjust ja isevalitsust ning ainult kergelt, kooskõlas ajavaimuga, muuta pärisorjusliku riigi väliskuju.

Nii lubas Intiimkomitee liikmete poolt koostatud 12. detsembri 1801. a. ukaas kaupmeestel, linnakodanikel ja riigitalupoegadel osta asustamata maid, kuid selle seadusega ei õõnestatud sugugi aadli maaomanduse pärisorjuslikku alust. Teine ukaas (20. veebruarist 1803. aastast) „vabade põllupidajate kohta" lubas mõisnikel talupoegi vabaks lasta. Kuid seda ukaasi kasutasid vaid vähesed jõukad mõisnikud ja seepärast vabastati üldse ainult 47 153 hinge ehk vähem kui pool protsenti impeeriumi pärisorjuses olevast elanikkonnast. Selle ukaasi alusel lasti pärisorje vabaks tohutu väljaostu eest — vahel kuni 5000 rubla. Talurahvaküsimuse kohta vastuvõetud otsused ei kõigutanud seega sugugi pärisorjuse alustugesid, kuigi neid otsuseid tingis kodanlike suhete arenemine. Intiimkomitee laialdastest uuendusplaanidest osutus reaalseks ainult juba Katariina II poolt kaotatud Peetri-aegsete kolleegiumide asemele kaheksa ministeeriumi asutamine 1802. aastal. Asutati sõja-maajõudude, sõja-merejõudude, välisasjade, siseasjade, kohtu-, rahandus-, kaubandus- ja rahvaharidusministeerium. Loodi ministrite komitee. Erinevalt kolleegiumidest juhtis ministeeriumides kõiki asju minister isiklikult, kandes tähtsamatest asjadest tsaarile ette. Ministeeriumide asutamine soodustas tsaari-Venemaal riigiaparaadi edasist tsentraliseerimist. Senat reorganiseeriti riigi kõrgemaks kohtuorganiks. Ta pidi olema seaduste kaitsja ning valvama üldise „rahu ja vaikuse" järele. Kõik tähtsamad riigiasjad anti Venemaal 1810. a. loodud Riiginõukogusse otsustamisele.

Põhiliselt säilis see valitsemissüsteem kogu XIX sajandi vältel.

Aleksander I esimeste valitsemisaastate kõige tähtsamate reformide hulka kuulub Venemaal uue koolisüsteemi sisseseadmine, mis nägi ette kolme tüüpi õppeasutusi: gümnaasiumid (neli klassi), kreiskoolid (kaks klassi) ja kihelkonnakoolid (üks klass). 1804. a. statuut andis ülikoolidele autonoomia; rektor ja dekaanid valiti professorite koosoleku poolt, ülikoolid võisid anda teaduslikke kraade jms.

Kuid pärast statuudi andmist algasid sellest hulgalised kõrvalekaldumised. Aadlikud panid oma lapsi vastumeelselt gümnaasiumi-

desse. Seepärast organiseeris valitsus väljaspool üldist koolisüsteemi aadlilütseumid — Tsarskoje Seloo ja Richelieu' (Odessas) lütseumid.

Ülikoole oli XIX sajandi algul ainult kaks: Moskvas ja Tartus. Aastal 1805 avati veel ülikoolid Harkovis ja Kaasanis. Pedagoogiline Peainstituut Peterburis kujundati ümber ülikooliks (1819).

Haridusala juhtimiseks asutati eriline „rahvahariduse, noorsookasvatuse ja teaduste levitamise ministeerium". Kuid see ministeerium valvas rohkem õpetajate ja üliõpilaste poliitilise ustavuse kui hariduslikusimuse korraldamise järele.

1804. a. avaldati tsensuurimäärustik, mis seadis sisse käsikirjade eeltsensuuri.

Nii ei teinud Aleksander I sisepoliitika alal midagi niisugust, mis oleks olnud otsustavaks loobumiseks tema eelkäijate pärisorjuslikust poliitikast.

Sõda Napoleoniga (1805—1807). Aleksander I teostas oma välispoliitikat olukorras, mil Prantsusmaa revolutsioonisõjad muutusid Napoleoni vallutussõdadeks.

Lenin kriipsutas alla, et sõjad, mis Prantsusmaa pidas Napoleoni keisririigi ajastul, kandsid anastuslikku, vallutuslikku iseloomu. „Mitte aastail 1792—1793, vaid hulk aastaid hiljem, *pärast* reaktsiooni võitu siseriigis, muutis Napoleoni kontrrevolutsiooniline diktatuur Prantsusmaa poolt peetavad sõjad kaitsesõdadest vallutussõdadeks." [1]

Teiseks tähtsaks Napoleoni sõdasid iseloomustavaks asjaoluks on vastuolude suurenemine Prantsusmaa ja Inglismaa vahel turgude jaotamise pärast. Kuna Vene tsarism oli huvitatud kaubandusest Inglismaaga, asetus ta tema poolele. Astunud troonile, taastas Aleksander I otsekohe sõbralikud suhted Inglismaaga, võttis ära aresti inglise laevadelt, lubas inglise kaupade sisseveo. 1801. a. sõlmiti Venemaa ja Inglismaa vahel vastastikuse sõpruse konventsioon. Kuid Aleksander I ei katkestanud suhteid ka Napoleoniga. Venemaa liitlane Inglismaa oli samuti sunnitud Napoleoniga rahu sõlmima (1802. a. Amiens'is). Amiens'i rahu ei olnud püsiv, sest juba 1804. a. kirjutati alla sõjaline leping Venemaa ja Inglismaa vahel. Inglismaa juhtimisel moodustati Prantsusmaa vastu uus koalitsioon koosseisus: Inglismaa, Venemaa, Austria ja Rootsi. Inglismaa lubas oma liitlastele rahalist abi ja nõudis viivitamatut väljaastumist. Selle koalitsiooni eesmärgiks oli mitte üksnes võitlus Napoleoni vallutuste vastu, vaid ka Bourbonide monarhia restaureerimine Prantsusmaal.

Austria astus esimesena võitlusse Napoleoni-Prantsusmaaga. 1805. a. augustis saadeti temale appi Vene armee Kutuzovi juhtimisel. Vene vägede ilmumine Euroopasse ajas nurja Napoleoni plaani forsseerida La Manche'i väin ja päästis seega Inglismaa Prantsuse dessandist, milleks Napoleonil oli varutud 150 000-meheline armee.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 25 kd., Tallinn, 1954, lk. 337

Raskete tingimustes jõudis Kutuzov kiirmarsil Braunau linnakeseni Baieris. Seal sai ta teada, et liitlase Austria peajõud koos kindral Mackiga olid kapituleerunud Ulmi kindluses. Kutuzovil oli viis korda vähem mehi kui Napoleonil ja seepärast tuli tal taganeda. Napoleon tegi korralduse oma parimaile väejuhtidele, et nad lõikaksid Kutuzovil ära taganemistee. Kutuzov käskis omakorda Bagrationil kinni pidada Murat' ratsavägi, kes jälitas Vene armeed. Bagrationi eel liikuvad austerlased reetsid oma liitlased ning astusid Murat'ga läbirääkimistesse ja väike kuuetuhandeline Bagrationi väesalk piirati ümber 30 000-mehelise Prantsuse väe poolt. Lahing venelaste ja prantslaste vahel toimus Schöngrabeni juures ning kestis terve päeva ja pool ööd. Õises heitluses õnnestus Bagrationil piiramisrõngast läbi murda. Igale Schöngrabeni lahingust eluga pääsenud sõdurile annetati pael pealkirjaga „Üks viie vastu", mis osutas sellele, et prantslased ületasid arvuliselt venelasi viiekordselt.

Vaenlast kurnav Vene vägede taganemine tõi muutusi jõudude vahekorras. Juba novembri keskpaiku koondas Kutuzov Olmützi alla positsioonile 86 000 meest, kuna Napoleon koondas siia 90 000 meest. Vene sõjaväe varustamine oli halb ja ta oli väga kurnatud. Kuid armee juurde saabunud Aleksander I unistas väejuhi kuulsusest ega tahtnud soldatite puhkusest kuuldagi. Samuti nõudsid Austria keiser Franz I ja tema kindralid, et viibimata antaks pealahing. Hoolimata Kutuzovi vastuseisust otsustas sõjanõukogu astuda lahingusse. Eelseisva lahingu plaani koostas andetu austria kindral Weihrother. Kutuzov kõrvaldati tegelikult vägede juhtimisest. Vene-Austria sõjavägi asetus künklikul maastikul Austerlitzi küla lähedal (Tšehhimaal). 2. detsembri udusel hommikul teostasid Vene vägede kolm kolonni rünnaku prantslaste paremale tiivale. Tsaar Aleksander avaldas Kutuzovile rahulolematust pealetungi aeglase arengu üle. Kutuzov seletas, et ta ootab, kuni kõik väeosad kokku kogutakse. „Meie ei viibi ju Tsaritsõni väljakul," ütles keiser pahaselt, „kus enne ei alustata paraadi, kui kõik polgud on kohal." Kutuzov vastas: „Jah, majesteet, just sellepärast ma ei alustagi lahingut, et me ei viibi Tsaritsõni väljakul." Prantslased andsid Austerlitzi all killustatud liitlasvägedele kohutava löögi. Vene sõdurid võitlesid kangelaslikult, kuid ei suutnud vastase ülekaalukate jõudude marulist rünnakut tagasi lüüa. Isegi Napoleon tunnustas vene sõdurite kangelaslikkust.

Lüüasaamine Austerlitzi all oli tingitud Austria ja Vene keisri vahelesegamisest sõjategevuse juhtimisse. See lüüasaamine sundis Austriat Prantsusmaaga rahu sõlmima. Napoleon hõivas Viini ja hakkas jõude koguma sõja jätkamiseks Euroopas, esmajoones Preisimaa vastu.

1806. a. sügisel saatis Aleksander väed Preisimaale abiks. Kuid samal ajal piiras Napoleon kiire pealetungiga preislased ümber ja purustas nad Jena all. Berliin anti prantslastele ilma lahinguta ja kahe aasta jooksul (1806—1808) oli ta prantslaste käes. Napoleon

koondas oma väed Vislale, ähvardades kallale tungida Venemaale. 1807. a. jaanuaris marssis Napoleon Varssavisse. Kuu aja pärast toimus lahing Vene armeega Preussisch-Eylau juures, mis näitas venelaste jõudu. Napoleon ei saavutanud siin võitu ja hakkas valmistuma uueks otsustavaks lahinguks. Lahing Friedlandi juures 1807. a. suvel, kus Vene sõjavägi kaotas peaaegu neljandiku oma koosseisust, otsustas sõjaretke lõpu. Kuid Napoleon ei tundnud ennast veel küllalt tugeva olevat võitluse jätkamiseks Venemaaga. Ta oli huvitatud rahu sõlmimisest.

Vastavalt 1807. a. juunis Tilsitis Napoleoni ja Aleksander I vahel sõlmitud rahule pidi Venemaa tunnustama kõiki Napoleoni vallutusi, Napoleoni ennast aga tunnistama keisriks ja sõlmima temaga kaitse- ja pealetungiliidu, ja mis peaasi — Venemaa pidi ühinema nõndanimetatud kontinentaalblokaadiga, s. o. majandusliku sõjaga Inglismaa vastu.

Napoleon lootis murda Inglismaa kaubanduslikku ülevõimu tema isoleerimisega Euroopa maadest. 1806. a. kuulutas Napoleon välja kontinentaalse süsteemi. Kõigil Napoleoni keisririigist sõltuvail riikidel keelati Inglismaaga kauplemine. Venemaa kohustus samuti katkestama vilja väljaveo Inglismaale ja kaupade sisseveo Inglismaalt. Kuid see blokaad tõi Venemaale suurt majanduslikku kahju. Ta laostas paljusid vene mõisnikke. Viljahinnad langesid. Kaubakäive vähenes. Blokaad kutsus maal esile rahanduskriisi.

Tilsiti rahu võeti vene aadli poolt vastu vaenulikult. Aleksander I lähimad sõbrad — Kotšubei, Czartoryski, Novosiltsev — läksid erru. Tsaarile lähedaseks nõunikuks sai Speranski, keda peeti prantsuse partei pooldajaks.

M. M. Speranski (1772—1839). Mõisnike rahulolematus kontinentaalblokaadiga liitus nende juures terava opositsiooniga riiklike uuenduste projektide vastu, mille kõige kardetavamaks pooldajaks nad pidasid Speranskit.

Külapreestri poeg, endine seminarist ja asjaajaja kindralprokuröri kantseleis Mihhail Mihhailovitš Speranski tegi kiiret karjääri, saades riigisekretäriks ja pärast Tilsiti rahu Aleksander I lähimaks nõuandjaks. 1809. a. lõpetas Speranski oma uuenduste projekti nimetuse all „Sissejuhatus riiklike seaduste koodeksile". See oli suureulatuslik reformide plaan, mille aluseks oli mõte kohandada feodaalset monarhiat arenevaile kodanlikele suhetele. Speranski nõudis kaitset „teadusele, kaubandusele ja tööstusele". Talupoegade vabastamise nõuet avalikult mitte esile tuues taotles Speranski nende jaoks „isiklikku vabadust". „Ajaloos pole näidet, et haritud ja kaubanduslik rahvas võiks kauaks jääda orjusse," kirjutas ta oma projektis.

Speranski soovitas kokku kutsuda riigiduuma varandusega inimestest, vaatamata nende seisuslikule kuuluvusele. Kinnisvara omanikud pidid igas vallas valima valladuuma. Valladuumad valivad saadikud ringkonnaduumadesse, kes saadavad saadikud kubermanguduumadesse, ja kubermanguduumad — riigiduumasse. Nõnda

olid ette nähtud neljaastmelised valimised. Ilma riigiduumata ja riiginõukoguta ei saa läbi viia ühtki seadust. Täidesaatvat võimu pidid omama duuma ees vastutavad ministrid. Speranski projekt kandis selle aja kohta progressiivset iseloomu.

Speranski projektid kutsusid mõisnike enamiku hulgas esile äärmise pahameele. Speranskit kutsuti „roimariks", „revolutsionääriks", „Cromwell'iks". Aadli meeleolust kohkunud Aleksander I keeldus otsustavalt igasugustest Venemaa konstitutsioonilise ümberkorralduse plaanidest. 1810. a. moodustati ainult Riiginõukogu, mille liikmed määras tsaar. See oli tsaari juures nõuandvaks asutuseks, missugusel kujul ta säilis kuni 1906. aastani. Ministrite arv suurenes 11-ni — loodi juurde politsei-, teede- ja riigikontrolli ministeerium.

Aadli opositsioon nõudis tungivalt blokaadist loobumist ja Speranski errusaatmist. Pärisorjapidajate-mõisnike meeleolude kõige kujukamaks väljendajaks oli tuntud ajaloolane N. M. Karamzin. Tema kirjutatud „Märkmed vanast ja uuest Venemaast" formuleeris aadli põhinõuded. Isevalitsuse piiramise asemel esitas Karamzin projekti välja valida 50 „head" kuberneri, kellele tuleb usaldada riigi valitsemine. Aadlike reaktsiooniline opositsioon nõudis pärisorjuse puutumatuks jätmist, kaubanduse uuendamist Inglismaaga, loobumist Tilsiti lepingust, võitlust Napoleoniga ja samuti „ohtliku reformaatori" Speranski eemaldamist valitsemisest.

Vene-Rootsi sõda aastail 1808—1809 ja Soome ühendamine Venemaaga. Tilsiti rahu muutis rahvusvahelised suhted Euroopas. Napoleon püüdis Venemaad kasutada oma vallutuspoliitika huvides kõigepealt võitluseks Inglismaa vastu. Tema pealekäimisel katkestas Venemaa diplomaatilised suhted Inglismaaga. Napoleon tõukas Venemaa sõtta ka Rootsiga, kes keeldus ühinemast kontinentaalblokaadiga ja sõlmis liidu Inglismaaga. Võitluseks Rootsiga, mille koosseisu tol ajal kuulus ka Soome, sundisid Venemaad tõsised strateegilised kaalutlused. Oli vaja põhjas julgestada Venemaa pealinna — Peterburi, mis asus piiri lähedal. 1808. a. veebruaris ületasid Vene väed piiri. Märtsis hõivasid nad Ahvenamaa saared ja aprillis Suursaare. 1808. a. viimastel kuudel kanti sõjategevus üle Rootsi territooriumile. Vene väeosad alustasid pealetungi raskeis talvetingimusis. Väesalk Barclay de Tolly juhtimisel sooritas kuulsa jääränaku mööda Põhjalahe jääd Vaasast Rootsi. Teed tõkestasid määratu suured jääpangad. Lumi ulatus mitmes kohas üle põlve. Jääränaku raskusi kangelaslikult ületades lähenesid Vene väed Rootsi-poolsele rannale.

Kui pealetung Rootsile oli käimas, kutsus Aleksander I Porvoos 1809. a. märtsis kokku Soome seimi. Päev enne seda avaldati Soome autonoomia tunnustamise akt. Seimis tõotas tsaar Soomele, mis oli kuulutatud Vene provintsiks, „hoida rikkumatus ja muutumatus jõus ning kehtivuses Soome konstitutsiooni".

Seimi istungjärgu ajal algasid Venemaa rahuläbirääkimised Rootsiga, mis lõppesid 5. septembril 1809. a. rahulepingu allakirju-

tamisega Haminas. Rootsi loovutas Venemaale kogu Vene vägede poolt vallutatud Soome. Rootsi kuningas teatas oma ühinemisest kontinentaalblokaadiga.

Ettevalmistus Napoleoni vallutussõjaretkeks Venemaale. Napoleoni valitsus oli „kodanlik valitsus, kes lämmatas Prantsuse revolutsiooni ja säilitas ainult need revolutsiooni tulemused, mis olid suurkodanlusele kasulikud" [1].

Napoleon pidas oma vallutussõdu Euroopas ja väljaspool selle piire Inglise kapitaliga võistleva Prantsusmaa suurkodanluse huvides. Napoleon sundis kõiki tema poolt vallutatud Euroopa maid vägivaldselt ühinema kontinentaalblokaadiga Inglismaa vastu. Hoolimata Tilsitis sõlmitud rahust valmistus Napoleon hoolega ka oma vallutusretkeks Venemaale. Sõtta Venemaa vastu ergutasid Napoleoni tema maailmavalitsemise taotlused, mida ta ei võinud saavutada ilma Venemaad purustamata.

Valmistudes sõjaks kogus Napoleon teateid Venemaa kohta, uuris tema majanduslikku olukorda, saatis Venemaale spioone ja läkitas sinna isegi võltsitud Vene assignaate. Samal ajal rajas Napoleon ka sõjalise tugiala Venemaa vastu. Selleks tugialaks sai Poola. Tilsiti rahu põhjal lõi Napoleon 1807. a. pärast jagamisi Preisile läinud provintsidest uue Poola riigi Varssavi suurhertsogiriigi nime all. Sellega liideti hiljem ka Austria Galiitsia. Püüdes kindlustada Poola šlahta toetust, lubas Napoleon restaureerida Poola tema vanades agressiivsetes piirides, s. t. ühendada temaga Leedu, Valgevene ja osa Ukrainast. Napoleoni ettepanekul kaotati 1807. a. Poolas pärisorjus. Talupojad said isikliku vabaduse, kuid maa jäi poola mõisnike omandiks.

Tsaarivalitsus oli väga rahutu olukorra pärast Poolas. Aleksander I nõudis Napoleonilt, et see loobuks poolakate toetamisest vanade Poola piiride restaureerimisel ega takistaks Venemaad taotlustes kindlustuda Musta mere väinades. Napoleon keeldus neid nõudmisi täitmast. Suhted liitlaste vahel teravnesid.

Vahepeal muutusid sündmused Euroopas keerukamaks. Hispaanias arenes rahvuslik vabadussõda prantslastest vallutajate vastu. Hispaanlased lõid prantslasi reas suurtes lahingutes. Austria hakkas relvastuma ja otsima Napoleoni vastu liitu Venemaaga. Preisimaa alustas samuti oma sõjaväe reorganiseerimist. Püüdes hoida Venemaad oma poolel, oli Napoleon uuel kahe keisri kohtumisel Erfurdis 1808. a. sügisel sunnitud nõustuma Moldaavia ja Valahhia ühendamisega Venemaaga. Hoolimata võitluse teravnemisest Euroopa mandril, mis oli välja kutsutud vastupanust Napoleoni vallutuspoliitikale, jätkas viimane agressiooni. 1810. a. ühendas Napoleon oma keisririigiga Hollandi, Hansa linnad ja Oldenburgi hertsogkonna, mida valitses Aleksander I sugulane. Vene keiser esitas kategoorilise protesti. Napoleon ei võtnud demonstratiivselt Vene protestinooti vastu.

[1] J. Stalin, Parteitöö puudustest ning abinõudest trotskistide ja teiste kahekeelsete likvideerimiseks, Tallinn, 1947, lk. 9.

Aleksander I-st sundis suhete katkestamisele Napoleoniga ka Venemaa siseolukord. Kontinentaalblokaad asetas maa majandusliku laostumise ohu ette. Napoleoniga suhteid katkestamata alustas Aleksander I temaga faktilist tollisõda. Tollitariifi prantsuse kaupadele kõrgendati. Inglise kaubad saabusid Venemaale erapooletu riigi lipu all sõitvail laevadel.

Venemaal saavutas tol ajal kõrgaadel Speranski eemaldamise, keda kõik pidasid Napoleoniga liidu pooldajaks. Riigisekretäri süüdistati reetmises ja ta saadeti algul Nižni-Novgorodi ning hiljem Permi.

Venemaa sõda Türgiga aastail 1806—1812. Ettevalmistus sõjaks Prantsusmaaga kiirendas sõjategevuse lõpetamist Türgi vastu, kellega peeti sõda juba 1806. aastast alates. Türklased püüdsid ära kasutada Vene armee lüüasaamist Euroopa lahinguväljadel, et tõrjuda Vene väed välja Lääne-Taga-Kaukaasiast ning taastada oma ülevõim Mustal merel. Türgit toetas Prantsusmaa. Venemaa poolt algatatud katsed lahendada tüliküsimused rahulikul teel ei andnud tulemusi. Osa Vene vägesid tungis 1806. a. novembris Türgi valitsuse all olevate Doonau-äärsete vürstiriikide territooriumile, ehkki Vene armee peajõud olid tegevuses Euroopas. Varsti hõivasid Vene väed kogu Bessaraabia, Moldaavia ja Valahhia. Vene armee edasitung peatati alles Doonau jõe ääres, kus asusid tugevad Türgi kindlused.

Vene väejuhatus otsustas alustada pealetungi türklaste vastu Taga-Kaukaasias. Mõlemad pooled tegid ettevalmistusi suurteks pealetungi-operatsioonideks, kuid sel ajal saabus sõnum rahulepingu allakirjutamisest Tilsitis. Napoleon astus välja vaheltsobitajana Venemaa ja Türgi vahel, eesmärgiga saavutada nende vahel sõja lõpetamine. Erfurdi kohtumisel sai tsaar Aleksander I Napoleonilt nõusoleku Doonau-äärsete vürstiriikide liitmise kohta Venemaaga, Serbia iseseisvaks kuulutamise ja Vene protektoraadi tunnustamise kohta Gruusia üle. Türgi keeldus rahuläbirääkimistest neil tingimustel. 1809. aasta märtsis algas sõjategevus Türgi ja Venemaa vahel uuesti. Vene väed piirasid sisse rea Türgi kindlusi, võtsid kindlalt oma valdusse Doonau parempoolse kalda ja jõudsid välja Balkani mäejalale.

Türgi väed said rea raskete kaotuste osaliseks, kuid nende vastupanu ei olnud veel lõplikult murtud. Küpsev suhete katkestamine Napoleoniga nõudis pikaleveniva Vene-Türgi sõja kiiret lõpetamist. 1811. a. võttis türklaste vastu tegutseva armee juhtimise enda kätte M. I. Kutuzov. Purustanud türklased lahingus Ruštšuki juures, piiras ja hävitas ta varsti vaenlase kuuekümne-tuhandelise armee. See Kutuzovi hiilgav võit sundis suurvesiiri rahu paluma. 16. mail 1812. a. sõlmiti Bukaresti rahu, mille järgi Türgi loovutas Venemaale Bessaraabia. Taga-Kaukaasias andis Venemaa Türgile tagasi Poti ja Ahalkalaki.

Bukaresti rahu oli suureks võiduks Venemaale, kes võis nüüd paisata oma Doonau-äärse armee võitlusse Napoleoni vastu.

§ 26. 1812. aasta Isamaasõda.

Napoleoni sissetung Venemaale. Napoleon suunas sõjaretkele Venemaa vastu mitte üksnes oma peaarmee, vaid mobiliseeris ka kõigi tema poolt alistatud Euroopa riikide sõjajõud.

Mais 1812 sõitis Napoleon pidulikult Dresdenist välja, vastu „suurele armeele", nagu kutsuti Neemeni juurde liikuvat Napoleoni tohutut sõjaväge.

Sõda kuulutamata alustasid ööl vastu 12. (24.) juunit 1812 Napoleoni väed nelja pideva vooluna Neemeni jõest üleminekut. Esimeste hulgas jõe ületanud, sööstis Napoleon vana kaardiväega naabruses asuva metsa juurde, oodates esimesi kokkupõrkeid Vene vägedega. Kuid teda ümbritsesid tühjad põllud ja ääretud häälestud metsad. Kuskil ei olnud elamut ega inimest. Vene väed olid lahkunud Napoleoni eest.

Läänepiiril asuvais Vene armeedes oli kõigest 180 000 soldatit. Barclay de Tolly armee viibis piiril, Neemeni juures, Bagrationi armee Lõuna-Leedus ja kolmas, kindral Tormassovi armee — reservis Volõõnias. Arvestades lahusolevate Vene armeede liikumist, seadis Napoleon endale ülesandeks lüüa neid üksikult. Napoleoni sõjalised jõud ületasid arvuliselt kaugelt Venemaa jõud: tema sõjaväes oli enam kui 500 000 soldatit.

Vene sõjaväe nõrgaks küljeks, milles kajastusid pärisorjusliku Venemaa üldised puudused, oli karm kepidistsipliin, soldateid paljaks varastavate sõjaväeametnike ja intendantide riisumine ning riigivara-vargus.

Kuid ka Napoleoni sõjavägi ei olnud enam see, mis oli Prantsuse armee 20 aastat varem. See määratu suur paljurahvuseline, mitmekeeleline sunnikorras värvatud sõjavägi ei olnud mitte prantsuse, vaid üle-euroopaline sõjavägi, kes sõdis talle võõraste prantslastest vallutajate eesmärkide eest. Sakslased, itaallased, šveitslased, kroaadid ja eriti hispaanlased vihkasid Napoleoni kui oma isamaa orjastajat. Sõdurid lootsid isiklikule rikastumisele ja muutusid marodööride ks, niipea kui nad astusid Vene territooriumile.

Kui poolemiljoniline Napoleoni armee Venemaale tungis, otsustas Barclay de Tolly lahingut vastu võtmata taanduda ja suunduda ühinema Bagrationi armeega, kes hakkas vastu liikuma Barclay armeele. Vilnost taandus Barclay kindlustatud laagrisse Drissa asulas Zapadnaja Dvinaa jõel, mis ehitati Aleksander I heakskiitmisel, kes sõjaasjandust vähe mõistis, andetu välismaalase kindral Phull'i poolt. Drissa laager ehitati kahe maantee vahele selleks, et kinni pidada Napoleoni, kes oleks võinud minna Peterburi või Moskva peale. Tegelikult muutis see asetus laagri lõksuks Vene armeele, keda oleks kergesti võinud igast küljest ümber piirata. Seepärast taandus Barclay Drissat maha jättes läbi Polotski Vitebski juurde. Peterburi tee kaitseks eraldas ta eri

armee Wittgensteini juhtimisel, kes lõi edukalt tagasi marssal Oudinot' pealetungi.

Bagrationi seisukord oli eriti raske. Temale järgnesid marssal Davout 50 000-mehelise väega ja Napoleoni vend Jerôme 60 000-mehelise armeega. Davout ja Jerôme püüdsid Bagrationi väikest armeed ümber piirata ja tal taandumisteed ära lõigata. Kuid Bagrationil õnnestus lahkuda enne prantsuse pihtide sulgumist. Bagrationi taandumist kaitses ratsasalk Platovi juhtimisel. Davout hõivas Minski ja suundus sealt Berezina juurde, lootes Bagrationi teed uuesti ära lõigata. Sel ajal viis Bagration oma armee ära, hajutades ta kitsastel soodevahelistel teedel. Ära lõigatud peajõududest, paisatud kaugele lõunasse, ületas Bagrationi armee Berezina ja Dnepri jõe ning pääses uuesti ümberpiiramisest. Jõudmata ära oodata Bagrationi, jättis Barclay Vitebskisse kaitse ja, kustutanud tuled, lahkus käratult laagrist, jätkates taganemist.

Mõlema armee taandumine oli väga raske. Vaenlase surve all, kanges kuumuses, tervete päevade kaupa värsket vett nägemata, poolnäljastena, kannatades haiguste käes, tundes puudust arstidest ja arstimitest, ühinesid lõpuks mõlemad Vene armeed Smolenskis. Augustis lähenes Napoleon Smolenskile ja käskis selle rünnakuga vallutada. 13 tunni jooksul tulistas Napoleon linna suurtükkidest ja põletas selle maani maha.

Smolenski ees sõdisid Vene väed suure vaimustusega. Kuid Barclay nägi, et prantslaste arvulise ülekaalu tõttu ähvardab Vene väge purustamine. Seepärast otsustas ta mitte anda neis tingimustes ebasoodsat pealahingut.

Barclay käskis püssirohukeldrid õhku lasta ja põlev linn maha jätta. Koos vägedega lahkusid ka Smolenski elanikud.

Barclayl jätkus küllalt tahet ja kindlust, et süstemaatiliselt täita oma taandumisplaani, mis oli ainsaks võimaluseks päästa sõjavägi purustamisest. Nagu näitas Marx, muutus nüüd Vene sõjaväe taandumise plaan mitte vaba valiku küsimuseks, vaid karmiks paratamatuseks.

Kuid hirmunud aadel ei olnud sugugi rahul taandumisega. Barclay de Tollyt süüdistati arguses ja isegi reetmises. Suhted mõlema väejuhi — Barclay ja Bagrationi vahel muutusid ikka rohkem ja rohkem vaenulikeks. „Barclay viib külalise otse Moskvasse," ütles Bagration. Suvorovi õpilasena, hulljulge mehena kippus Bagration lahingusse. Ta mõistis hukka Smolenski liiga kiire loovutamise ja nõudis väejuhataja vahetamist.

Sõjaväe ja aadli nõudmisel otsustas Aleksander I määrata ülemjuhatajaks 67-aastase väejuhi Kutuzovi.

Mihhail Illarionovitš Kutuzov oli Suvorovi lemmikõpilane ja üks andekamaid vene väejuhte. Kutuzov oli pärit vanast aadliperekonnast. Ta oli väga vapper. Kui ta oli 29-aastane, lõi türgi kuul ühes lahingus Krimmis tal silma välja. Kaks korda sai ta raskesti haavata, kuid ikka tuli ta tagasi rivisse. Soldatid armas-

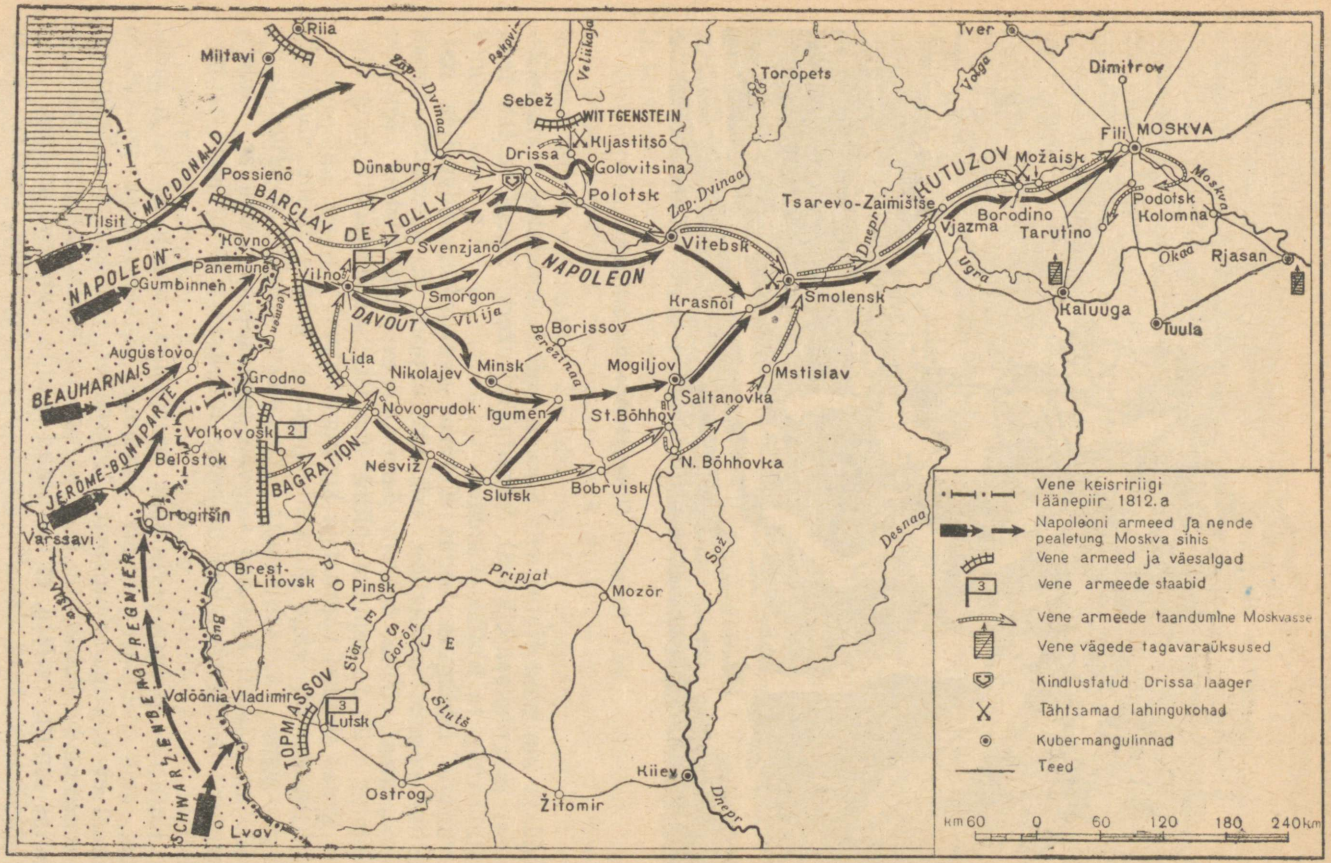

Napoleoni sissetung Venemaale 1812. a.

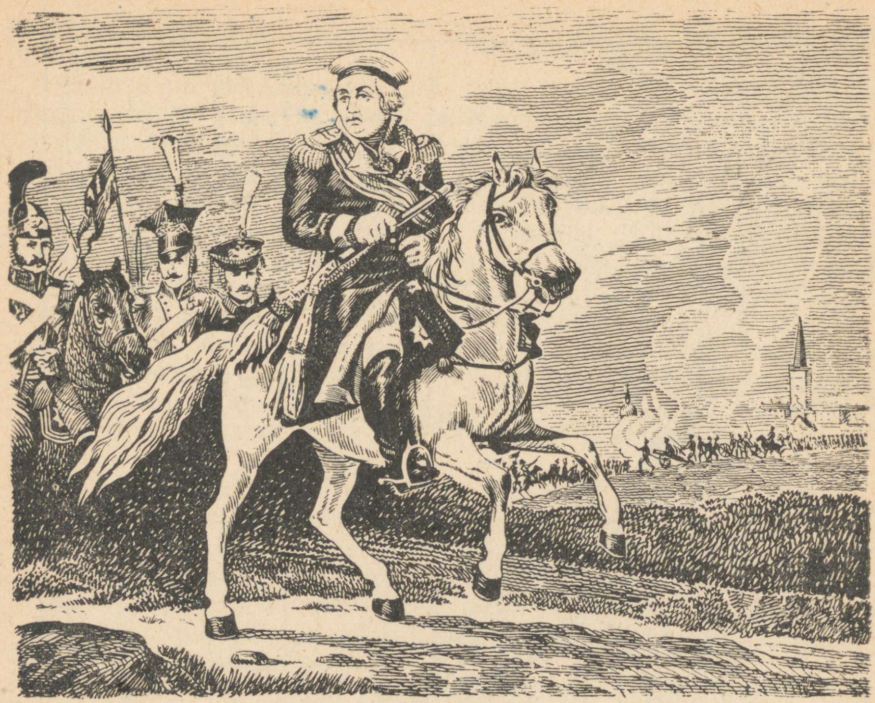

M. I. Kutuzov. *Orlovski maalitud portree.*

tasid ja hindasid Kutuzovit. Suvorov oli vaimustatud tema mõistusest ja annetest. „Kaval, kaval! Tark, tark! Keegi ei saa teda petta!" ütles ta Kutuzovi kohta.

Kõigis lahinguis osutas Kutuzov erakordset osavust ja initsiatiivi vägede juhtimises, isiklikku vaprust ja imestamisväärset sõjakavalust. Oma õpetaja Suvorovi eeskujul vihkas Kutuzov mõttetut drilli ja kepidistsipliini, armastas vene soldatit ning hindas temas sõjalist vaprust ja kangelaslikkust.

Kutuzov oli väga haritud inimene: valdas mitut võõrkeelt, jälgis vene ja välismaist kirjandust, eriti sõjaliteratuuri. 1795. a. määrati Kutuzov sõjaväe õppeasutuse (Maaväe Kadetikorpuse) direktoriks, kus ta pidas loenguid sõja ajaloost ja taktikast.

Kutuzov põlgas orjalikku lipitsemist, meelitusi ja müüdavust, mis valitsesid tsaari õukonnas. Otsekohesuse ja aususe pärast ei sallitud Kutuzovit Aleksander I õukonnas. Kutuzovit ei sallinud ka keiser ise, eriti pärast Austerlitzi lahingut, mille ta kaotas ainult seetõttu, et ei võtnud kuulda Kutuzovi hoiatusi.

Määrates 1812. a. Kutuzovi ülemjuhatajaks, teatas tsaar lähikondseile: „Publik soovis tema nimetamist — ma nimeta-

sin ta. Mis puutub minusse isiklikult, siis pesen ma käed puhtaks."

Rahvasõda. Napoleoni pealetungiva sõjaväe seisund muutus seda raskemaks, mida kaugemale sisemaale ta tungis. Hajudes määratu suurele maa-alale, jättes linnadesse garnisonid, vaevaga alal hoides kommunikatsioone, eemaldudes oma vooridest, kannatades raskusi toiduainetega ja moonaga varustamisel, nõrgenes „suur armee" märgatavalt. Vene elanikud kohtlesid prantsuse vallutajaid vaenulikult. Vallutajate vastu alustasid esimesena võitlust leedu ja valgevene talupojad. Napoleon okupeeris kogu Leedu ja Valgevene ning moodustas mõisnikest „Leedu suurvürstiriigi" valitsuse. Aadlikele Mogiljovis peetud kõnes kinnitas marssal Davout neile, et „talupojad jäävad endiselt alluvaiks oma mõisnikele". Rõhumistele ja tagakiusamistele, mida talupojad kannatasid mõisnike-pärisorjapidajate poolt, lisandusid uued kannatused: rahvuslik alandamine, röövimised, marodeerimine, rekvisitsioonid ja alalised maksuvõtmised prantslastest vallutajate poolt.

Sõda Napoleoni vastu omandas kohe rahvaliku iseloomu. „Sõda pole nüüd harilik, vaid rahvuslik," kirjutas Bagration. Elanikud püüdsid kinni luurajaid ja spioone, keeldusid varustamast prantsuse soldateid, nende lähenemisel põletasid talutared ja vilja, läksid metsa ning pidasid partisanisõda. Regulaarväe soldatid hämmastasid oma kangelaslikkusega. Kõrvuti venelaste, ukrainlaste ja valgevenelastega võitlesid vahvalt baškiiride diviis ja teistest rahvustest soldatid.

Rahvasõda, mis tekitas Prantsuse armeele ränki kaotusi, kutsus esile Napoleoni meelepaha, kes kuskil Euroopas ei olnud leidnud sellist vastupanu. Ta pöördus 23. septembril 1812 Vene väejuhatuse poole protestiga vene rahva „barbaarse ja ebahariliku" sõjapidamise vastu ning pani ette „lõpetada" rahvasõda. Kindral Lauristoni kaudu esitas Napoleon nõude — „kooskõlastada sõjategevus reeglitega, mis on kehtivad kõigis sõdades". Kutuzov vastas: „Rahvas näeb selles sõjas tatarlaste sissetungi ja ei pea enda päästmiseks vaenlasest ühtki abinõu taunitavaks, vaid koguni kiiduväärseks ja pühaks."

Borodino lahing. Vene sõjaväes oli vähe neid, kes uskusid taandumise tõelist hädavajalikkust. Kõik, alates soldatist ja lõpetades kõrgemate ohvitseridega, põlesid soovist kohtuda otsustavas lahingus vihatud vaenlasega selleks, et kas surra või „võiduga lunastada hukkuva isamaa päästmine". Jõudnud armeesse ja tervitanud auvalvet, ütles M. I. Kutuzov: „Kuidas võis taanduda niisuguste tublide meestega!" Need suure väejuhi lihtsad ergutavad sõnad tugevdasid vägede lahinguvaimu. Soldatid andsid suust suhu edasi: „Sõitis kohale Kutuzov prantslasi peksma." Ära oodanud uute täienduste saabumise, tegi Kutuzov tõsiseid ettevalmistusi otsustavaks lahinguks, mille eesmärgiks oli mitte lasta Napoleoni Moskvasse. Ta valis välja pealahinguks soodsa positsiooni — välja Borodino küla juures 112 versta kaugusel Moskvast.

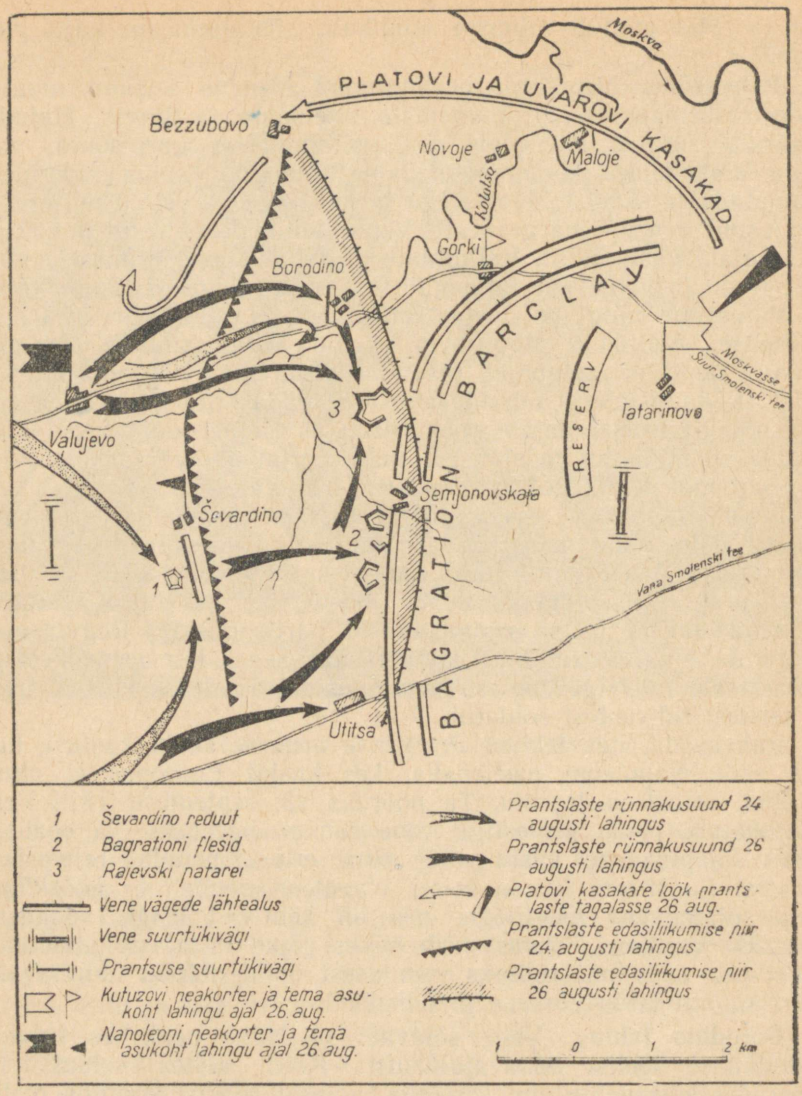

Borodino 24. ja 26. augustil 1812. a.

24. augustil lähenes Napoleon vene reduudile Ševardino küla juures. Ševardino reduuti kaitses suurima kangelaslikkusega väikesearvuline garnison. Kella neljast päeval kuni pimeduse saabumiseni lõid nad tagasi Prantsuse jala- ja ratsaväe ägedad rünnakud ning alles öösel taandusid peapositsioonile. Pärast lahingut Ševardino juures muutus mõlema sõjaväe pealahing paratamatuks. 26. augusti koidikul kohtusid viimaks Vene ja Prantsuse sõjaväed.

Vene vägede paremat tiiba ja keskosa juhtis Barclay de Tolly, kel oli koos reservidega 76 000 meest.

Vasakut tiiba juhtis Suvorovi lemmik Bagration. Pjotr Ivanovitš Bagration oli päritolult grusiinlane. Ta alustas sõjaväeteenistust 17-aastaselt, kui ta seersandina määrati musketäripolku Kaukaasias. Bagration oli Suvorovi andekamaid õpilasi. Tema vahvus oli piiritu. Kõige riskantsemates operatsioonides tegid vene soldatid tema juhtimisel imesid. Napoleon saatis Bagrationi vastu kõige vilunumaid marssaleid, rõhutades: „Bagration on Vene armee parim kindral."

Valmistudes Borodino lahinguks, kavatses Napoleon anda pealöögi Bagrationi fleššidele — nii nimetati väikesi välikindlustusi, mis olid ehitatud venelaste poolt Semjonovskaja küla ette. Neid kaitses Bagration. Tehnilisest küljest olid Bagrationi flešid halvasti ehitatud ja Napoleon lootis need kindlustused kergesti vallutada, seda enam et Bagrationil oli väike armee, arvult pisut üle 35 000 mehe. Üldse oli Borodino all Vene regulaarvägesid 112 000 ümber. Nendega liitusid seitse tuhat kasakat ja kümme tuhat Moskva ja Smolenski maakaitseväelast.

Borodino väljale lähenes Napoleon 130 000-mehelise sõjaväega ja 578 suurtükiga.

Lahing algas Borodino küla ründamisega, mille prantslased vallutasid. Puhkes tugev lahing „Bagrationi fleššide" pärast. Nende kaitsmine oli äge. Flešid käisid mitu korda käest kätte. Üks prantsuse kindral, kes neist rünnakuist osa võttis, jutustab, et prantslased jooksid kaheksa korda tormi „Bagrationi fleššidele" ja ikka jälle taandusid, jättes fleššide lähistele laipade mägesid. „Sedamööda, kuidas Bagrationi meestele abiväed kohale jõudsid, läksid nad suurima julgusega edasi üle langenute laipade, et loovutatud seisukohti tagasi vallutada. Meie silmade all liikusid Vene kolonnid oma ülemuste juhtimisel nagu liikuvad šantsid (kindlustused) terase ja leegi särades. Tabatuna lahtisel maastikul meie kartetšitulest, rünnatud kord ratsaväe, kord jalaväe poolt, kandsid nad tohutuid kaotusi. Ent need vaprad sõjamehed, võttes kokku viimse jõu, ründasid meid endiselt."

Kriitilisel silmapilgul saatis Kutuzov Bagrationile abiväge. Sel ajal pommitas enam kui 400 prantsuse suurtükki vene rinde vasakut tiiba. Venelastel oli umbes 300 suurtükki. Nõnda mürises ühe-ruutkilomeetrilisel maa-alal ligi 700 suurtükki. Vene suurtükiväelaste vaprus pani prantslased imestama. Üks lahingust osavõtjaist kirjutab oma memuaarides: „Vene suurtükiväelased olid ustavad oma kohusele. Vallutasid reduute, viskusid suurtükkidele ega andnud neid võitluseta käest. Tihti tegutses käest haavatud suurtükiväelane ainult ühe käega." Taevas oli kaetud püssirohusuitsu musta pilvega ja lõhkevate granaatide punaste tuledega. Semjonovskaja küla põles igast küljest süüdatuna. Napoleon tõi lahingusse värsked varuväed. Bagration suunas

oma väed vasturünnakule. Selles lahingus sai Bagration surmavalt haavata. Ta püüdis maast üles tõusta, kuid ei suutnud. Soldatid kandsid kangelasliku väejuhi lahinguväljalt ära. Summutades valu, andis Bagration viimased käsklused. Meelemärkust kaotades küsis ta: „Kuidas läheb minu soldatitel?" — „Peavad visalt vastu," vastati temale.

Vapper Dohturov võttis väejuhtimise üle. Tal õnnestus peatada tekkinud segadust sõjaväes, kus saadi teada Bagrationi surmavast haavatasaamisest. „Kõik sureme, — mitte sammugi tagasi!" käsutas ta. Siiski oli vene rinde vasak tiib purustatud. Prantslased vallutasid „Bagrationi flešid".

Samal ajal, kui veel käis rünnak „Bagrationi fleššidele", otsustas Kutuzov ette võtta ratsaväe rünnaku vaenlase tagalasse. Ataman Platovi kasakate ja kindral Uvarovi ratsaväe löök tekitas tõsist segadust Prantsuse vägede ridades, tõmbas vaenlase tähelepanu endale ja andis Kutuzovile võimaluse jõudude ümbergrupeerimiseks ja tsentrumi kaitse tugevdamiseks.

Pärast „Bagrationi fleššide" vallutamist suunas Napoleon võimsa suurtükitule Rajevski patareile, mis muutus kahe vaenuliku armee vahelise verise võitluse areeniks. Päeva lõpuks hukkusid ägedas lahingus peaaegu kõik patarei kaitsjad. Rajevski patarei vallutati. Kuid see osaline taktikaline edu ei võinud hüvitada kogu prantslaste võitluse ebaedu.

Suur vene luuletaja Lermontov kujutab oma luuletuses „Borodino" lahingu pinget ja vene soldatite sangarlikkust:

Изведал враг в тот день немало,
Что значит русский бой удалый,
Наш рукопашный бой! . .

Земля тряслась — как наши груди,
Смешались в кучу кони, люди,
И залпы тысячи орудий
Слились в протяжный вой . . .

Вот смерклось. Были все готовы
Заутра бой затеять новый
И до конца стоять . . .

(Tõlkes: Tol päeval sai vaenlane küllalt tunda, mis tähendab vene vapper võitlus — meie käsitsivõitlus! . . . Maa värises nagu meie rinnad, hunnikusse segunesid hobused ja inimesed ning tuhandete suurtükkide lasud ühinesid kestvaks ulgumiseks . . . Nüüd pimenes. Kõik olid valmis hommikul uut lahingut algama ja lõpuni seisma . . .)

Õhtul käskis Napoleon oma väed lahinguväljalt ära viia. Vene sõjavägi taandus täies korras Borodinost Moskva suunas, kuna tal polnud enam mürske ega reserve. Borodino lahingus näitas vene rahvas veel kord, millise kangelaslikkuse ja ennastsalgavusega ta oskab võidelda, kui lahingus on vaja kaitsta oma kodumaad, oma rahvuslikku iseseisvust.

Moskva põlemine. Kutuzov taandus Borodinost Možaiskisse ja edasi Moskva suunas. 1. septembril 1812. a. kutsus Kutuzov Fili

külas, Moskva all, kokku sõjanõukogu. Arutati küsimust: kas võtta vastu uus lahing või taanduda Moskva taha. Kindralite arvamused läksid lahku. Siis katkestas Kutuzov nõupidamise ja teatas, et käsib taanduda: „Moskva kaotusega ei ole Venemaa kadunud," ütles Kutuzov.

Aleksander I hukutav poliitika, mis ajas nurja Vene armee varustamise ja tema täiendamise reservidega, sundis Kutuzovit tegema sellist otsust. Ta mõistis, et ees seisab veel raske võitlus; oli vaja valmistuda vastupealetungiks, mille jaoks on vaja säilitada armee elavjõudu.

2. septembri varahommikust alates läbis Vene sõjaväegi pidevas marsis Moskva. Koos sõjaväega lahkusid ka Moskva elanikud. Jalgsi ja sõidukeis, kiirelt haaratud majakraamiga, ummistasid moskvalased kõik Moskvast väljuvad teed. Kui aga pikka ja kitsast Arbatti mööda venis Moskvasse sissesõitnud Murat' ratsaväegi, oli linn vaikne ja tühi. Sinna olid jäänud ainult välismaalased ja elanikud, kes polnud jõudnud ära sõita.

Samal ööl algasid Moskvas tulekahjud. Tuul puistas sädemeid tulise vihmana puuehitustele ja need süttisid üksteise järel. Põlesid elumajad, laod, kauplused ja kaubahoovid Punasel väljakul. Prantsuse soldatid ja marodöörid tungisid majadesse ja viisid ära kõik, mis jäi järele tulest. Tulekahjud kestsid 6 ööpäeva järjest. Moskva tulekahju pealtnägijad-venelased tunnistavad, et Napoleon süütas ja hävitas suure linna ettekavatsetult. Isegi prantsuse kindral Chambrun kirjutas, et „. . . alates Smolenskist võttis sõjakäik röövretke ilme, mis meenutab barbarite kallaletunge".

Ettevalmistus Vene armee vastupealetungiks. Kurnatuna pikaajalisest raskest sõjaretkest, näljasena, rõivasteta, demoraliseerituna jäi Napoleoni sõjavägi põlevasse Moskvasse. Napoleon hakkas taotlema rahu Venemaaga. Ta püüdis rahu alla kirjutada just Moskvas, et päästa Euroopas oma prestiiž.

Napoleon tegi Aleksander I mitu rahuettepanekut. Jakovleviga (Herzeni isaga) saadetud isiklikus kirjas tsaarile kutsus Napoleon Aleksander I sõprust uuesti jalule seadma. Kuid Aleksander I ei vastanud ühelegi rahuettepanekule. Lähenes talv. Toiduaineid Moskvas ei olnud. See-eest oli aga Moskva keldrites säilinud palju viina. Prantsuse soldatite hulgas algas üldine purjutamine. Soldatid muutusid purjus marodöörideks. Linnas toimusid alalised röövimised ja tapmised.

Moskvast taganedes viis Kutuzov oma armee Rjasani teele, sealt aga pöördus järsku Tarutino poole. Siin kaitses Kutuzov Kaluugat tema toidu- ja sõjavarustus-tagavaradega ning Tuulat tema relvatehastega. Siin täiendas ta samuti oma armeed isikulise koosseisuga ja valmistus vastupealetungiks. See tähelepanuväärne tiibmarss oli Napoleoni-vastase pealetungi ja tema lõuna poolt ümberpiiramise alguseks. Alles nüüd sai Napoleon aru Kutuzovi taktikast ja otsustas Moskvast kiiresti lahkuda.

6. oktoobril kell 7 hommikul alustas Napoleon taandumist

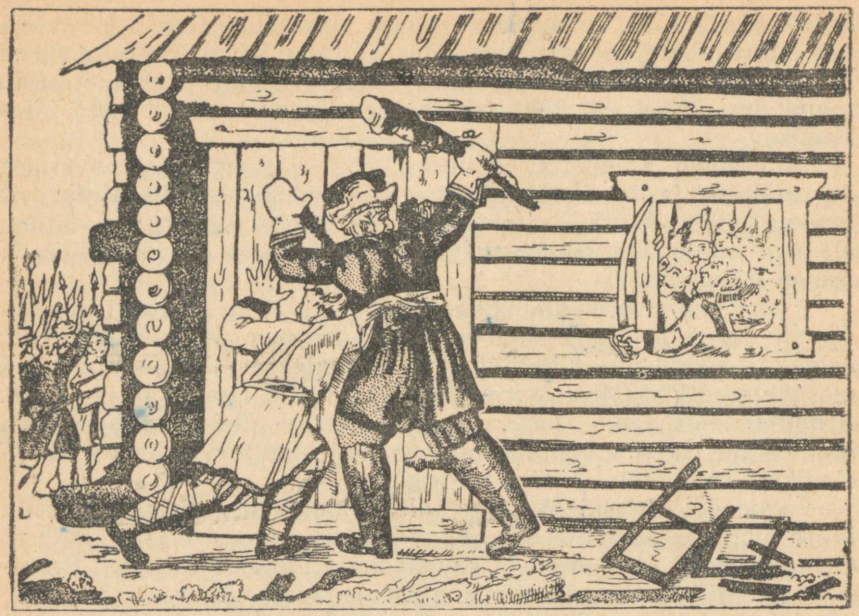

Sõtševski kreisi talupojad-partisanid. *Vanaaegne joonistus.*

Moskvast. Tema käsul tehti katset Kreml õhku lasta. Kuid vihm leotas süütenöörid miinides läbi ja purustused osutusid väikesteks. Purustati ainult üks tornidest ja osa Kremli müüri.

Napoleon otsustas lõunasse läbi murda ja suundus Kaluuga peale, kus asusid Vene armee toidutagavarad. Kuid Kutuzov, teostades haardemanöövri, tõkestas Napoleoni tee.

Malojaroslavetsi all arenes tõsine lahing: linn käis mitu korda käest kätte. Napoleon oli sunnitud pöörduma Smolenski teele. Prantsuse sõjavägi läbis laastatud linnu ja külasid, põletades kõik, mis veel oli järele jäänud. Nälg võttis sellal armees katastroofilise ulatuse. Peale hobuseliha ei olnud midagi süüa. Kogu Smolenski tee, millel liikusid korratult Napoleoni väed, oli kaetud inimeste ja hobuste laipadega.

Talupojad võtsid osa partisanivõitlusest vaenlase vastu, raskendades prantslaste taganemist arvukate ootamatute kallaletungidega.

Üheks partisanisalkade organiseerijaks oli alampolkovnik Deniss Davõdov. Husar ja luuletaja Deniss Davõdov oli ratsaväeohvitseri poeg. Varasest lapsepõlvest peale unistas ta sõjakuulsusest. Juba 9-aastase poisikesena tõmbas ta endale Suvorovi tähelepanu. Väejuht ennustas talle kuulsat tulevikku sõjaväes. Sellest ajast peale innustas suure Suvorovi kuju Davõdovit kogu eluaja. 1812. aasta sõja alguses, kui Vene vägi taganes Moskva suunas, esitas tookordne Ahtõrski husaripolgu alampolkovnik Deniss Davõdov vürst Kutu-

zovile oma partisanisõja projekti vaenlase tagalas, laiade rahvahulkade aktiivsel toetusel. Kutuzov hindas Davõdovi projekti kõne õigesti ja kiitis selle heaks. Ta soovitas Davõdovile organiseerida katsena väikese salga 50 husarist ja 150 kasakast; see astus peagi tegevusse Gžatskist lõuna pool. Davõdov sõlmis sidemeid talupoegade vabatahtlike salkadega ja hakkas nende toetusel prantslaste tagalas edukalt tegutsema. Davõdovi väesalk kasvas kiiresti suuremaks. Kutuzov kutsus Deniss Davõdovi enda juurde ja tänas teda tubli teenistuse eest. Suudeldes Davõdovit lisas Kutuzov: „Sinu õnnestunud katsed tõestasid mulle partisanisõja kasulikkust, mis tekitas, tekitab ja tulevikuski toob niipalju kahju vaenlasele." Hiljem Deniss Davõdov võttis kokku oma rikkalikud kogemused partisanisõjast eri teoses pealkirjaga „Partisanitegevuse teooria kogemused". Iseloomustades „tõelist partisanisõda", kirjutas Davõdov, et see „haarab ja hõlmab kogu ruumi vastase armee tagalas algusest lõpuni; jagades hoope vaenlase nõrgematesse kohtadesse kisub välja tema olemasolu juured, jagab hoope temale oma armeega, jätab varustuseta ja laskemoonata ning sulgeb temale tee taganemiseks. See on partisanisõda selle sõna täielikus mõttes". Davõdov ennustas, et partisanivõitlus etendab suurt osa ka teistes vene rahva vabadussõdades.

Partisanid panid kogu prantslaste käes oleval joonel toime kallaletunge ja äkilisi retki ladudele, toidumoonavooridele, kirju viivaile käskjalgadele. Partisanisalkade organiseerijaiks olid sageli soldatid ja talupojad. Prantsuse sõjavangist põgenenud tragunipolgu soldat Jermolai Tšetvertakov kogus Gžatski ümbruskonna külades kokku partisanisalga. Partisan-ohvitser Figner tungis prantsuse mundrisse riietatuna mitu korda Napoleoni laagrisse. Partisan Seslavin tõi kord sadulas kaasa tema poolt vangistatud prantsuse luureohvitseri.

Partisan Gerassim Kurin koostas talupoegadest salga ja relvastas selle prantslastelt äravõetud relvadega. Külavanema naine Vassilissa Kožina (Smolenski kubermangus) tappis isiklikult vigla ja vikatiga hulga marodööre — Napoleoni soldateid.

Vene armee vastupealetung ja Napoleoni lüüasaamine. Napoleoni „suur armee" jõudis lakkamatult jälitatuna ja Vene armee poolt rünnatuna suurte raskustega Smolenskini, kus ta lootis leida toitu ja saada puhkust. Kuid Smolensk oli maha põlenud samuti kui Moskvagi. Kõik hobused hukkusid, sest polnud moona. Toiduainete jäänused riisuti näljaste soldatite poolt, kes purustasid ladusid. Distsipliin langes lõplikult. Peale selle saabus tugev pakane. Platsidel põletasid soldatid tõldu, vankreid, majades säilinud mööblit. Soldatite hulgas oli vähemalt 30 000 haiget.

Kuid mitte „vene külm" ei olnud „suure armee" lüüasaamise põhjuseks. Eriuurimuses „Kas külm hävitas 1812. aastal Prantsuse armee?" jutustab Deniss Davõdov, et Napoleoni armee taganemise päevadel oli soe ilm. Esimene lumi tuli maha alles Jelnja läheduses

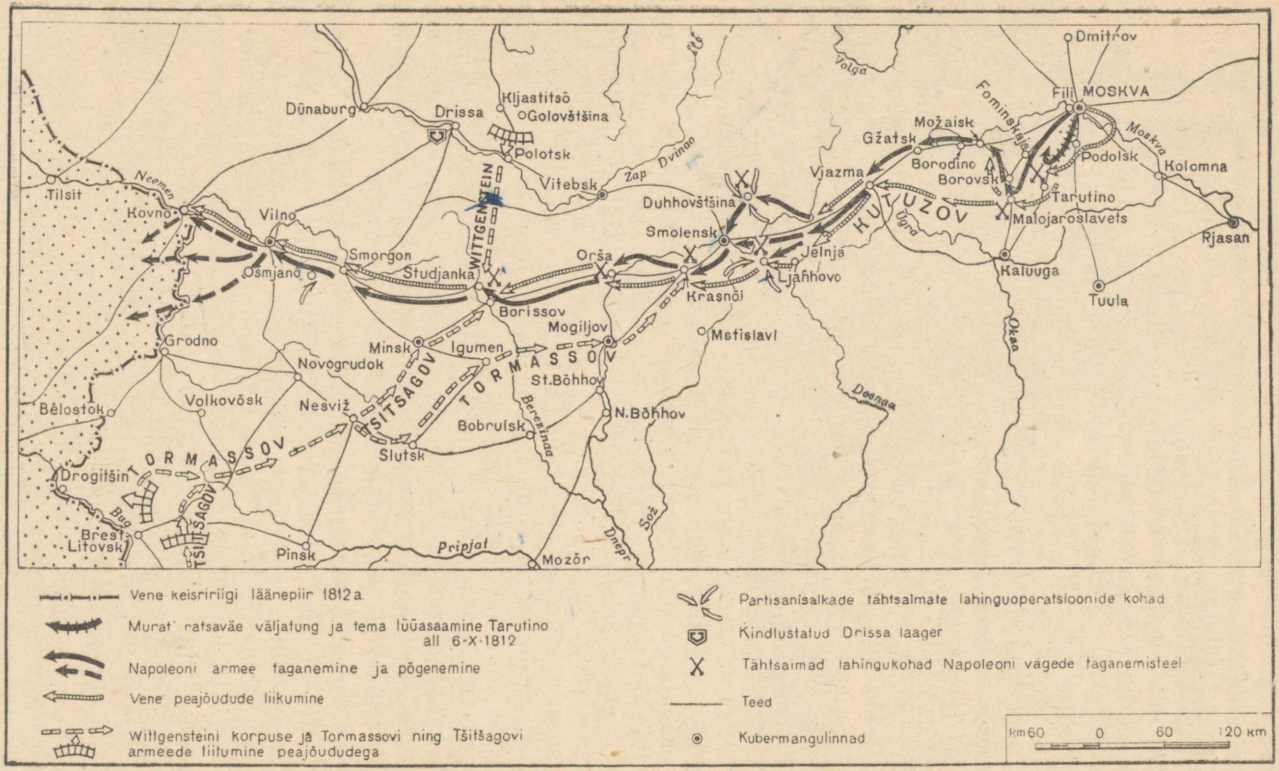

Napoleoni väljaajamine Venemaalt 1812. a.

Prantslaste põgenemine Venemaalt. *Kleini joonistus.*

ja külm ei ületanud 12 kraadi, kestes mitte enam kui 3—5 ööpäeva. „Kuidas võib arvata," kirjutab Davõdov, „et 150 000-meheline armee võis kaotada 65 000 inimest ainuüksi 3—5 päeva kestnud külma tõttu, kuna palju tugevam külm Hollandis 1795. a., ligi kaks kuud järjest kestnud külm 1807. a. Eylau sõjaretke ajal ja kogu talvise kampaania jooksul Hispaanias Kastiilia mägedes 1808. a. valitsenud külm libises n. ö. üle Prantsuse armee pinna, tungimata tema sisemusse."

Napoleoni armee purustamise põhjuseks oli Vene armee vaprus ja sitkus, kusjuures armeed toetas kogu rahvas, kes oli üles tõusnud isamaasõjaks. Jälitades hoogsalt vaenlast paralleelselt tema taganemisteele, jagas Kutuzov prantslastele reas lahinguis tugevaid lööke. Napoleoni armee kaotas kogu suurtükiväe ning lagunes faktiliselt ka ise.

Vaevaga tungis Napoleon Berezina jõe äärde, mis tuli ületada. Kaitstes end kallalekippuvate Vene vägede vastu, alustas Napoleon oma hiljutise „suure armee" jäänuste üleviimist. Üleminek toimus suurtüki- ja püssikuulide saju all sildu mööda, mis koos inimestega jõkke varisesid. Paljud sõtkuti hobuste alla, teised niideti suurtüki- ja püssikuulidest või uputati üleminekul. Berezina juures hukkus vähemalt 10 000 prantslast.

Üle Berezina läks umbes 60 000 meest, kuid seegi vägi hõrenes järjest. Detsembri lõpuks jäi „suurest armeest" järele vaid 30 000 meest; Napoleon jättis maha oma purustatud armee ja sõitis kiires korras Pariisi.

Tehes kokkuvõtteid Vene armee vastupealetungist, kirjutas Kutuzov 21. detsembril 1812. a. käskkirjas vägedele: „Ei ole veel olnud näidist nii hiilgavatest võitudest: päev-päevalt kahe kuu jooksul karistas teie käsi kurjategijaid. Nende tee on kaetud laipadega, isegi põgenemisel ei otsinud nende juht muud kui isiklikku pääsmist."

1812. a. sõda oli rahvasõda, isamaasõda, õiglane sõda. Selles sõjas kaitses vene rahvas Venemaa rahvuslikku sõltumatust. Soldatite kangelaslikkus lahinguis Napoleoniga ja partisanide relvastatud väljaastumised aitasid Venemaal võita Napoleoni, ühe kõige võimsama maadevallutaja, keda on tundnud maailma ajalugu. 1812. aasta sõjas olid suured teened ka meie geniaalsel väejuhil M. I. Kutuzovil, „. . . kes lõi Napoleoni ja tema armeed hästi ettevalmistatud vastupealetungi abil." [1] Suure Isamaasõja aastail hitlerliku Saksamaa vastu autasustati nõukogude võitlejaid suurimate sõjalise vapruse ja kangelaslikkuse eeskujude eest Kutuzovi ordeniga.

§ 27. Tsarism Euroopa reaktsiooni eesotsas.

Aleksander I sõjaretk Euroopasse. 1813. a. jaanuaris astus Napoleoni sõjaväge jälitav Vene armee Poola ja Preisi territooriumile. Euroopa rahvad astusid üles rahvuslikule vabadusvõitlusele vallutaja Napoleoni vastu. Napoleoni poolt alistatud Euroopa rahvaste rahvuslik vabadusliikumine aitas kaasa Napoleoni jälitava riikide koalitsiooni sõjalisele edule. Kuid tsaar ja ta liitlased ei kasutanud rahvuslikku vabadusvõitlust tõeliseks rahvaste vabastamiseks, vaid feodaalkorra taastamiseks Euroopas.

1813. a. sügisel sai Napoleon Leipzigi all nn. „rahvastelahingus" lüüa. Liitlaste armeed eesotsas Aleksander I-ga marssisid 1814. a. märtsis Pariisi. Prantsusmaal restaureeriti revolutsiooni poolt kukutatud Bourbonide monarhia. Napoleon tõugati troonilt ja saadeti asumisele Elba saarele. Prantsusmaalt äravõetud territooriumide jagamiseks kutsuti Viinis kokku Euroopa monarhide kongress. 1815. a. maikuus kirjutati alla Viini kongressi peaakt, mille järgi Venemaa sai „igaveseks ajaks" suurema osa Varssavi hertsogiriigist.

Viini kongressi ajal põgenes Napoleon Elba saarelt ja tuli tagasi Pariisi. Ta võitles umbes sada päeva võimu eest, kuid ta purustati lõplikult lahingus Waterloo all. Liitlasarmee hõivas Pariisi teist korda. Napoleon saadeti Püha Helena saarele, kus ta surigi aastal 1821. Prantsuse troonile astus Louis XVIII, revolutsiooni ajal hukatud kuningas Louis XVI vend.

Võitluseks revolutsiooni vastu Euroopas sõlmiti 1815. aastal kolme — Austria, Preisi ja Vene — reaktsioonilise monarhi vahel

[1] J. V. Stalini vastus sm. Razini kirjale. „Eesti Bolševik", 1947, nr. 6, lk. 5.

Püha Liit, millega järk-järgult ühinesid kõik mandri monarhid. Püha Liidu juhtijaks ja õhutajaks oli Aleksander I. Pärast võitu Napoleoni üle ja pärast Viini kongressi kasvas tsaari-Venemaa osatähtsus Euroopas ääretult. „Püha Liit," kirjutas Marx, „oli ainult tsaari hegemoonia maskiks kõigi Euroopa valitsuste üle." [1]

Püha Liidu kongressidel töötati Vene tsaari näpunäidetel välja abinõud võitluseks revolutsioonilise liikumisega Itaalias, Hispaanias ja teistes Euroopa maades. Vene tsarism muutus rahvusvaheliseks sandarmiks.

Araktšejevlus. Püha Liidu kontrrevolutsiooniline programm sai ka Aleksander I sisepoliitika aluseks. Selle kõige selgemaks väljendajaks oli tsaari sõber ja nõuandja Araktšejev. Sõjaministriks saanud väheharitud suurtükiväe-ohvitser Araktšejev omandas erakordse mõju ja võimu. Araktšejev määras ja tagandas kubernere ning kõrgemaid ametnikke. Tema käsutuses oli politsei. Altkäemaksu võtmine, libitsemine, ostetavus, omavoli ja metsik julmus iseloomustasid kogu Araktšejevi valitsemissüsteemi, mis sai nimeks „araktšejevlus". Araktšejevit nimetati „poolkeisriks". Tal olid keisri allkirjaga puhtad plangid, mida Araktšejev kasutas oma äranägemise järgi. Eriti irvitas ta pärisorjade üle. Tema mõisas Gruzinos seisid alati tünnid soolveega, milles ligunesid vitsad pärisorjade piinamiseks. Vähimagi üleastumise eest käisid naised ja lapsed nädalaid okkalise kaelusega. „Neetud madu", „pöörane koletis" — nii kõnelesid temast isegi tsaari lähikondlased. Andes Araktšejevile krahvi tiitli, kirjutas Paul I tema vappi sõnad: „Ilma meelituseta ustav". Seltskonnas tehti need sõnad ümber: „Kurivaim, meelitusele ustav." [2] Üldist Araktšejevi vihkamist väljendas suurepäraselt Puškin epigrammis:

Всей России притеснитель,
Губернаторов мучитель
И Совета он учитель,
А царю он — друг и брат.

Полон злобы, полон мести,
Кто ж он, «преданный без лести»?
Без ума, без чувств, без чести,
...грошевый солдат.

(Tõlkes: Kogu Venemaa rõhuja, kuberneride piinaja ja Riiginõukogu õpetaja, aga tsaarile — sõber ja vend. Täis kurjust, täis kättemaksu, kes ta on, „ustav ilma meelituseta"?, ilma mõistuseta, ilma tunneteta, ilma auta ... krossine soldat.)

Eriti vihati Araktšejevit sõjaväeliste asulate sisseseadmise pärast, mille initsiaatoriks oli Aleksander I ise. Nii nimetati riigitalupoegade külasid ja valdu, mis anti üle sõjaministeeriumile. Sõjaväelistes asulates muudeti talupojad eluaegseiks ja pärilikeks soldatiteks. Samaaegselt tegid nad ka põllutööd. Nii pidas armee end ise ülal. Peale püüde vähendada hiiglasuure armee ülalpidamise kulusid lootis tsaar kindlustada end sõjaväeliste asulate kaudu talurahva rahutuste eest. Soldatid olid jaotatud roodudeks

[1] Маркс и Энгельс, Сочинения, т. XV, стр. 548.

[2] Sõnade mäng: без — ilma ja бес — kurivaim on vene keeles ühekõlalised sõnad. Tõlkija märkus.

ja pataljonideks, elasid kasarmutaolistes majades, tegid kõik range tunniplaani järgi: hommikul nad tõusid, läksid põllutööle, võtsid toitu sõjaväelise signaali ning trummilöökide järgi. Iga päev said sõjaväeasukad sõjaväe komandöridelt kindlaksmääratud ülesande. Ülesande mittetäitmise või halva töö eest peksti neid keppidega ja saadeti isegi läbi kadalipu. See oli piinav karistus: vööni paljastatud ja käsipidi kahe püssipära külge seotud süüdlane talutati läbi soldatite rivi, kes olid nägudega vastastikku rivistatud ja süüdimõistetut keppide või vitstega peksid. Sõjaväeasukad allusid karmile ekspluateerimisele. Neile anti viletsaid saadusi ja kehva toitu. Aga kui sõjaväelisi asulaid külastas tsaar, nägi ta igas tares laual vaagnat praetud hane ja põrsaga. Seda vaagnat kanti kähku tagateid kaudu tarest tarre, kuna tsaar läks peateed mööda.

Eriti raske oli soldatite laste, nn. kantonistide seisund. Kaheksaaastasena võeti nad sõjaväkke ja riietati sõjaväevormi. Lapsi-kantoniste õpetasid allohvitserid erilistes roodukoolides, kus nad läbisid sõjaväelise drilli ja said karmilt karistada vähimagi eksimuse eest.

20-ndate aastate algul oli sõjaväelistes asulates kuni 375 000 riigitalupoega. Sõjaväelised asulad paiknesid Venemaa läänepiiril: Novgorodi kubermangus ja Ukraina kubermangudes (Tšugujevis ja teistes kohtades).

Talupojad panid visalt vastu nende üleviimisele sõjaväelistesse asulatesse. Eriti ulatuslikud olid rahutused Novgorodi ja Ukraina asukate keskel.

1819. aastal toimus suur sõjaväeasukate ülestõus Tšugujevis, Ukrainas. Asunikke toetasid naabertalupojad. Ülestõus kandus Taganrogi ja võttis laia ulatuse. Ülestõusnud Tšugujevi asukate vastu saadeti kaks jalaväepataljoni ja suurtükiväge. „Mässajad" anti sõjakohtu alla. Kohtusse sõitis Araktšejev ise. Ta käskis süüdimõistetute perekondade juuresolekul karistada kadalipuga 40 „ninameest", andes igale neist 10 000 hoopi. Süüdimõistetud ja nende perekonnad käitusid mehiselt. Suurem osa suri kepihoopide all. Araktšejev mõistis avalikku peksu ka 29 naisele — ülestõusust osavõtjale. Mitmed sajad sõjaväeasukad saadeti Siberisse sunnitööle.

Kui kord Aleksander I tähelepanu juhiti sõjaväeliste asulate kahjulikkusele, vastas ta järsult: „Sõjaväelised asulad jäävad, saagu mis saab, kuigi tuleks kogu tee Peterburist Tšudovoni sillutada laipadega." (Tšudovo, kust algas sõjaväeliste asulate vöönd, asus 73 kilomeetri kaugusel Peterburist.)

VI peatükk.

Tsaari-Venemaa rahvad ja tsarismi koloniaalpoliitika XIX sajandi esimesel veerandil.

§ 28. Tsarismi poliitika Poolas, Ukrainas, Valgevenes ja Baltimail.

Poola kuningriik. 1815. a. Viini kongressi otsuse järgi loovutati suurem osa Varssavi hertsogiriigi Poola-ala maadest Poola kuningriigi nime all Venemaale. Aleksander I kuulutas enese Poola kuningriigi pärilikuks tsaariks (kuningaks). Tsaari eemaloleku ajal asendas teda tema poolt määratud asevalitseja. Arvestades Viini kongressi nõudmisi, samuti ka Poola šlahta hulgas oma mõju kindlustamise huvides, andis Aleksander I Poolale konstitutsioonilise harta. 1815. a. konstitutsiooni järgi kutsuti Poola kuningriigis kokku seim, mis arutas tsaari poolt esitatud seaduseelnõusid. Seimil ei olnud õigust esitada iseseisvalt seaduseelnõusid. Seimi ja kogu poliitilist elu juhtis šlahta, keda toetas ka tekkiv poola kodanlus.

Kapitalism arenes Poolas kiiremini kui Venemaal. Kapitalistliku tööstuse kasvu soodustasid samuti mõned tsaarivalitsuse majanduslikud üritused. Nii anti 1819. a. uus tollitariif, mis kergendas kaubavahetust Venemaa ja Poola vahel. Läbi Poola Venemaale tungivate Preisi kaupade eest kaitses tsarism poola ja vene vabrikante keelutolliga. Poola vabrikantidele tehti mitmesuguseid soodustusi, eriti kalevi- ja puuvillatööstuse alal. Poolas ergutati ka välismaa ettevõtteid. 1829. a. asutati Poola pank. Poola kuningriigi finantsseisundi kindlustamiseks asutati maksuvõlgade sissenõudmiseks erikomisjonid, seati sisse uued maksud. Kasutades Vene turgu, rikastusid poola šlahta ja kodanlus. Samal ajal laostus ja vaesus maksudega koormatud, maast ilma jäetud poola talurahvas. Külad tühjenesid. Töökäsi oli palju ja nad olid odavad. Et põllumajandussaaduste hinnad tõusid, püüdsid mõisnikud laiendada külvipinda. Nad ajasid talupojad minema nende vanadelt jaosmaadelt ja kas kündsid nende maad palgatud tööjõu abil üles või muutsid need karjamaaks lammastele, kelle vill läks kalevivabrikusse. Maata talupojad töötasid moonakatena mõisniku juures; nende töötingimused

olid orjastavad. Nii kannatas poola talurahvas kahekordselt — rahvuslikku rõhumist tsarismi poolt ja ekspluateerimist oma mõisniku poolt. Seepärast oli nende hulgas alaliselt rahutusi.

Poola šlahta ja kasvav kodanlus taotlesid majanduslikult tugevnedes ka täielikku poliitilist iseseisvust. Nad nõudsid Poola territoriaalset restaureerimist 1772. a. piirides, s. o. Valgevene ja Ukraina maade tagasiandmist Poolale. Poola aadel püüdis vabaneda ka asehaldusest. Vene tsarismi vastane liikumine Poolas tugines inglise diplomaatide salajasele toetusele. Poola kuningriigi seimid möödusid šlahta tunduva osa kasvava opositsiooni õhkkonnas. Tsaarivalitsuse poolt esitatud seaduseelnõud lükati seimi poolt tagasi. Ärritatud Aleksander I käskis sisendada seimile, et 1815. a. konstitutsioon ei anna seimile õigust kritiseerida tsaarivalitsuse tegevust. Järgnes surveabinõusid ja kitsendusi, kuid need üksnes tugevdasid rahvulikku vabadusliikumist maal. Poola kuningriigis hakkas tekkima salaühinguid, kes seadsid oma eesmärgiks võitlemise poliitiliselt iseseisva Poola riigi taastamise eest.

Leedu ja Valgevene. Pärast Rzecz Pospolita jagamist läksid Leedu ja Valgevene Vene impeeriumi koosseisu. Neis kehtestati vene kubermanguseadus. Nende uute kubermangude ja maakondade eesotsas seisid tsaariametnikud. Algul lootsid leedu ja valgevene aadlikud saavutada iseseisvust. Nad nõudsid, et Leedu ja Valgevene territooriumil ei oleks Vene vägesid ega Vene administratsiooni. Neid nõudeid ei rahuldatud. Vastupidi, tsaarivalitsus hakkas just andma maad vene aadlikele, püüdes luua isevalitsuse tuge uutes asumaades.

1812. a. sõda nõrgestas äärmiselt Leedu ja Valgevene majanduslikku seisundit. Rahvastik vaesus ja vähenes ühe kolmandiku võrra. Külvipind vähenes kahekordselt. Talupojad kaotasid peaaegu kõik oma kariloomad.

Pärast 1812. a. sõda taastasid mõisnikud oma majandust talurahva veel suurema ekspluateerimise teel. Aastail 1820—1821 tabas Valgevenet raske näljahäda. Valgevene nälgivad talupojad loobusid maast ja läksid tööle Venemaa keskkubermangudesse — kanalite ehitustöödele ja äsjaavatud vabrikuisse.

Umbes 70 protsenti valgevene ja leedu linnaelanikkonnast moodustasid juudid. Juutide arv maaelanikkonnas oli tähtsusetu. Linnades tegelesid juudid kaubanduse ja käsitööga.

1796. a. viidi vene mõisnike ja kaupmeeste huvides läbi nn. „juutide asustamisvöönd". Selle seaduse järgi võisid juudid eluneda üksnes Valgevene, samuti ka Kiievi, Podoolia, Volõõnia, Jekaterinoslavi ning Tauria kubermangudes ja sealgi mitte kõigis kubermangulinnades.

1823. aastal anti määrus juutide väljasaatmiseks valgevene küladest.

Laostatud ja kõigist jälitatud juutide mass ühines oma rahvuslik-usundlikesse organisatsioonidesse. Juudi kehvikud sattusid juudi kodanlusest täielikku sõltuvusse.

Baltimaad. Balti mere äärsed Leedu ja Valgevene naaberkubermangud (Liivi- ja Eestimaa) olid Põhjasõja ajal liidetud Venemaaga. Kuramaa kubermang läks Venemaale 1795. a. Poola kolmanda jagamise alusel. Balti kubermangudes valitsesid vene kubernerid. Majanduslik ülevõim Baltimaadel kuulus suurmaapidajaile — tsarismi poolt toetatavaile saksa paruneile.

Balti mõisnikud muutusid tsaaritrooni ustavaiks tugedeks ja andsid kuni 1917. a. revolutsioonini tsaari-Venemaale õukonna ja kõrgemate ametnike kaadreid.

Balti kubermangudes hakkas kapitalism arenema varem kui Vene impeeriumi ülejäänud osades. Balti mõisnikud läksid vähetootvalt, kahjulikult pärisorjuslikult tööjõult meelsasti üle vabal kokkuleppel palgatud ilma maata moonakate tööjõule, kes sattusid neist täielikku majanduslikku sõltuvusse. Balti mõisnike pealekäimisel andis Aleksander I seaduse Balti talupoegade vabastamiseks isiklikust pärisorjuslikust sõltuvusest.

1816. a. vabastati Eestimaa, 1817. a. Kuramaa ja 1819. a. Liivimaa talupojad. Kogu maa jäi aga saksa parunitele. Talupojad — eestlased ja lätlased — ei saanud isegi täit isiklikku vabadust. Neil ei olnud õigust minna linna tööle ilma mõisnike nõusolekuta. Mõisnikud säilitasid kohtumõistmise- ja karistamisõiguse talupoegade üle. Baltimaade talupojad olid kahekordse — saksa mõisnike ja vene tsarismi — rõhumise all.

Soome. Pärast Venemaaga ühendamist kujundati Soome ümber Soome suurvürstkonnaks ja tsaar Aleksander I lisandas oma senisele kogu Venemaa keisri ja Poola kuninga tiitlile ka veel Soome suurvürsti tiitli. Soome valitsemiseks moodustati 12-st kohalikust elanikust valitsusnõukogu, mille eesotsas seisis tsaari poolt nimetatav kindralkuberner. Kindralkuberneri käes oli mitte ainult kogu administratiivne võim, vaid ta pidi valvama ka seaduste täitmise ja õigusemõistmise teostamise järele. Soomele anti autonoomia. Tal oli oma kohus ja oma sõjavägi. Seaduseelnõusid arutati maapäeval. Kuid tsarism rikkus Soome konstitutsiooni ja pidurdas soome rahva majanduslikku ja kultuurilist arengut. Alles XIX sajandi esimesel veerandil hakkas soome tööstus arenema. Rahvastiku enamiku moodustasid talupojad, kel peaaegu polnud oma maad. Maa jäi soome ja rootsi mõisnike valdusse. Maa rentnikud, nn. „torparid", sõlmisid pikaajalisi rendilepinguid. Maatükkide kasutamise eest olid nad kohustatud maaomanikele tegema kindlaksmääratud arvu tööpäevi. Eriti raskeis tingimustes olid talupojad-karjalased. Nad arendasid oma algelist alemaaharimist kivistel maatükkidel, tegelesid ka jahipidamise ja kalapüügiga. Kahekordne rõhumine (tsarismi ja soome ning rootsi mõisnike poolt) kutsus sageli esile talupoegade rahutusi, mis suruti maha tsarismi ja suurmaapidajate ühiste jõupingutustega.

Ukraina. Ukraina stepi-ala asundamisprotsess, mis algas XVIII sajandil, jätkus ka XIX sajandi esimesel poolel. Ukraina hakkas kiiresti muutuma mitte ainult Venemaa, vaid ka Euroopa vilja-

aidaks. Ukrainast veeti teraviljasaadusi ja põllumajanduslikke tooraineid Inglismaale 5—6 korda enam kui XVIII sajandi keskel. Kasvav rahvastik Venemaa ja Ukraina linnades tarvitas samuti rohkem vilja, seepärast tõusis tunduvalt nõudmine Ukraina leivavilja järele. Maad hinnati kõrgelt ja mõisnikud tahtsid kindlustada endile tasuta tööjõudu. Ukrainas suurenes töö mõisateol 5 kuni 6 päevani nädalas. Tööpäev mõisateol kestis päikese tõusust päikese loojanguni. Mõisateol töötasid täiskasvanud ja lapsed, mehed ja naised. XIX sajandi esimese veerandi lõpul viidi talupojad mõnikord päriselt mõisamaale üle ja nad muutusid mõisnike moonakaiks, saades kuuviisi ülalpidamist natuuras. Seda ekspluateerimise viisi nimetati kuumoonakluseks.

Riigitalupoegi maksustati Ukrainas kõrgete maksudega, mis võttis neilt kuni 40% nende aastasest üldsissetulekust. Sageli, suutmata tasuda makse ja riiklikke kohustusi, jätsid talupojad oma jaosmaad maha ja läksid mõisnike juurde moonakaiks või siirdusid kõrvalistele tööndusaladele, eriti sageli vooriveo alale. Need olid tšumakid (voorivedajad), kes toimetasid Krimmist soola, Donilt kalu, leivavilja ning kaupu sadamaisse ja laevadele. Arenesid ka sellised tööndusalad, nagu puusepatöö, pottsepatöö, söepõletamine, tõkatiajamine, metsaparvetus jne.

XIX sajandi esimesel veerandil tekkisid Ukrainas küllaltki suured kapitalistlikud manufaktuurid. Vabapalgalise tööjõuga töötasid ka mütsi-, naha-, seebikeetmise, kõie-, rasvasulatamise ja teised väikeettevõtted, mis enamikus kuulusid kaupmeestele. Mõisnikele jäid endiselt kalevimanufaktuurid, samuti ka viinapõletamise- ja suhkrutehased.

Edukalt arenes Ukrainas viinapõletamine. Suuresti levisid Ukrainas laadad. Kiievi lepingulaadal sõlmiti kontrahte viljamüügiks, mõisate rentimiseks, käsitööndusliike saaduste turustamiseks jms.

Ukraina muutus üha enam vene kaupade realiseerimisturuks. XIX sajandi esimesel veerandil müüdi Ukrainas peaaegu kolmandik kogu vene tekstiilitööstuse toodangust. Musta mere sadamad — Odessa, Nikolajev ja Herson muutusid Venemaa kaubanduskeskusteks kauplemisel Lääne-Euroopa ja Idamaadega.

XVIII sajandi teisest poolest alates suurenes veel enam Ukraina koloniaalne sõltuvus tsaari-Venemaast, kuid ühes sellega kasvas ka ukraina ja vene rahva tihedam majanduslik ning kultuuriline side.

Ukraina lääneosa, mis Rzecz Pospolita jagamise järel läks Austriale, hakati kutsuma Galiitsiaks. Austria valitsus püüdis Galiitsia rahvast saksastada. Selleks avati Lvovis XVIII sajandi lõpul saksa ülikool. Austria valitsemise all jäi Galiitsia agraarseks, majanduslikult mahajäänud maaks. Maa oli endiselt poola mõisnike käes. Poola šlahta püüdis säilitada pärisorjust. See kutsus Galiitsias esile sagedasi talupoegade ülestõuse.

§ 29. Taga-Kaukaasia XIX sajandi esimesel veerandil.

Ida-Gruusia siirdumine Venemaa võimu alla. XVIII sajandil oli Taga-Kaukaasia tükeldatud väikesteks feodaalriikideks. Ida-Gruusia oli sõltuvuses Iraanist, Lääne-Gruusia aga Türgist. Verised sõjad Iraani ja Türgi vahel viisid Kaukaasia ja Taga-Kaukaasia veel suuremale killustumisele.

XVIII sajandil kannatasid gruusia talupojad nii välisvaenlaste süstemaatiliste kallaletungide kui ka feodaalsete tülide ja feodaalpärisorjusliku ekspluateerimise all. Oma alaliste tülidega soodustasid gruusia feodaalid oma maa alandamist ja laostumist. Paljud tuhanded grusiinlased sunniti Türgi vallutajate poolt vägivaldselt muhamedi usku astuma. Taga-Kaukaasia elanikke müüdi igal aastal türklaste ja iraanlaste poolt tuhandete kaupa orjadeks. Eriti õitses inimestega kaubitsemine Tšerkessias. Niihästi Türgi sultaniriik kui ka Iraani šahhiriik laastasid ja tühjendasid nende poolt Taga-Kaukaasias vallutatud maid.

Iraani šahhi Nadiri sõjad XVIII sajandi teisel veerandil türklaste ja dagestanlastega Taga-Kaukaasia ja Dagestani valdamise pärast lasksid maa verest täiesti tühjaks joosta. Ühenduses šahh Nadiri India sõjaretkega Gruusia elanikkonnale pealepandud „erakordne maks" põhjustas rea talupoegade ülestõuse, mis suruti julmalt maha. Alles pärast Gruusia vallutaja Nadir-šahhi surma hakkas maa uuesti jõudu koguma.

Kuningas Erekle II võimu all loodi Taga-Kaukaasias Ida-Gruusia riik, mis oli sõltumatu niihästi Iraanist kui ka Türgist. Püüdes luua tugevat Gruusia riiki, võitles ta edukalt feodaalide ja Dagestani hõimude röövretkede vastu.

Erekle kandis samuti hoolt ka rahvahariduse eest: avas seminarid Telavis ja Tifliisis, püüdis arendada Gruusias käsitööd, kaubandust ja tööstust. Selles tegevuses sai ta toetust armeenia kodanluselt. Kuid eelnevaist sõdadest laostunud talupojad ei suutnud tasuda neid makse, mida neilt nõuti sõjaväelise jõu abil. Gruusia feodaalid röövisid ja laostasid talupoegi. Relvad käes astusid talupojad oma kurnajate vastu välja. Nii leidis aset massiline kloostritalupoegade väljaastumine (1770. a.) Bodbi kloostri vastu. Eriti ulatuslikud väljaastumised leidsid aset Kartlias aastail 1719, 1743 ja 1744. Tõsised talupoegade ülestõusud feodaalide vastu toimusid 1773. a. mägises Pšaavias. 1775. a. tõusid üles Portanti kloostri talupojad ja järgmisel aastal Arbi piiskopi Justinuse talupojad.

XVIII sajandi 80-ndatel aastatel levisid talupoegade ülestõusud kogu Kahheetias. Kuningas Erekle oli sunnitud tegelema talupoegade-küsimusega.

Ta tegi pärisorjuse pehmendamise katseid: andis välja seadused, milledega sõjavangist tagasipöörduvail pärisorjadel lubati valida isandat oma soovi järgi ning keelati müüa talupoegi ilma maata ja üksikult. Erekle II määras põgenenud pärisorjade taga-

otsimiseks 30-aastase aegumuse, mille möödumisel nad vabaks said.

Gruusia riigi raske seisund, keda ähvardasid sellised tugevad välisvaenlased, nagu Iraan ja Türgi, sundis Erekle II otsima välismaist abi, eelkõige Venemaalt. Kartes uut iraanlaste ja türklaste vallutusretke, kirjutas ta 1783. aastal alla lepingule Gruusia Venemaa protektoraadi alla andmise kohta. Kasutades lepingut, hakkas tsarism end Taga-Kaukaasias kindlustama. Gruusiasse viiva mäestikutee alguse juurde ehitas Vene väejuhatus paljutähendava nimega kindluse „Vladikavkaz" („Valitse Kaukaasiat"). Läbi Darjali mäekuru ehitasid vene soldatid Gruusia sõjatee, mis maksis palju vaeva ja ohvreid.

Vene protektoraadileping Gruusia üle kutsus esile äärmise pahameele Gruusia põlistes vaenlastes — Iraanis ja Türgis. 1795. aastal tungisid suured Iraani šahhi Agha Muhammedi sõjaväed Aserbaidžani, kuid kohtasid seal tugevat vastupanu. Septembris samal aastal teostasid nad kallaletungi Gruusiale. Sellist hirmsat sissetungi ei olnud Tšinghis-khaani ja Timuri aegadest saadik olnud. Tifliisi linn muudeti varemeiks. Üle 10 000 vangivõetud grusiinlase veeti vangidena Iraani.

1798. a. algul suri elatanud Erekle II, jättes oma riigi lagunemise ja jõuetuse olukorda. Gruusia kuningaks sai Erekle poeg Giorgi XII, kelle valitsemisajal süttisid uued metsikud sisetülid Gruusias.

Giorgi XII vandus Venemaale truudust kui tema vasall ja saatis Peterburi saatkonna „palvepunktidega" Gruusia ühendamise kohta Venemaaga. Ta suri 1800. a. lõpus, enne ühendamismanifesti kättesaamist Paul I käest. See manifest avaldati hiljem (18. jaanuaril 1801), kuid Paul I surma tõttu jäi see küsimus uuesti vormistamata. Uus vene keiser Aleksander I andis 1801. a. septembris välja Gruusia ühendamise manifesti — „gruusia rahva murede vältimiseks". Ida-Gruusiast sai Venemaa osa, mis hiljem nimetati Tifliisi kubermanguks.

Liidendamine sellise tugeva riigiga, nagu oli Vene impeerium, päästis gruusia rahva täielikust orjastamisest Iraani šahhi või Türgi sultani poolt. Venemaa seisis Gruusiale lähedal usundi ja kultuuri poolest ning oli neis ajaloolistes tingimustes ainsaks progressiivseks jõuks, mis oli suuteline kindlustama Gruusia tootlike jõudude edasist arengut.

Venemaa sõjad Iraaniga (1805—1813) ja Türgiga (1806—1812). Pärast Ida-Gruusia liitmist Venemaaga 1801. aastal ühendas tsaarivalitsus Venemaaga Mingreelia, Guuria ja Imereetia. See Taga-Kaukaasia valduste „ümardamine" toimus mitte ainult relvade abil, vaid ka kavala diplomaatia ja altkäemaksude kaudu. 1802. a. ülemjuhatajaks määratud vürst Tsitsianov kasutas osavalt alalist vaenu feodaalide vahel ja nendevastaseid talupoegade ülestõuse, et kindlustada tsaari-Venemaa võimu Taga-Kaukaasias.

Osa gruusia feodaale taotles oma feodaalsete eesõiguste tagasi-

saamist ja Gruusia riigi restaureerimist Iraani protektoraadi all. Kõige lepitamatum feodaalidest, Erekle II poeg, troonipärija Aleksander, sõitis koos teiste rahulolematute vürstidega Iraani, et koguda seal jõude Venemaa vastu.

1804. a. alustas Tsitsianov pealetungi Erevani khanaadile. Pärast kahekuist Erevani kindluse piiramist tuli tal taanduda. 1805. a. lõpus võttis Tsitsianov ette sõjaretke Bakuu khanaadi vastu. Selle vallutamine oli tähtis väljapääsuks Kaspia merele, samuti ka edasiseks võitluseks Iraaniga. Tsitsianov piiras Bakuu kindluse ümber ja nõudis kindluseväravate võtmete väljaandmist. Bakuu khaan nõustus silmakirjaks. Kuid poole versta kaugusel linnast toimuvate läbirääkimiste ajal tapeti Tsitsianov lasuga kuklasse ühe khaani lähikondlase poolt. Ta pea saadeti Iraani šahhi troonipärijale kingituseks.

Bakuu khanaat ühendati alles 1806. a. sügisel, pärast Tsitsianovi surma. Samal ajal ühendati ka Kuba khanaat, mis asus Bakuu khanaadi naabruses.

Ühendatud Aserbaidžani khanaatidest moodustati kaks kubermangu — Jelizavetpoli ja Bakuu.

Iraan ja Türgi, toetatud Inglis- ja Prantsusmaa poolt, ei nõustunud Kaukaasia ja Taga-Kaukaasia valduste loovutamisega Vene tsaarile. Inglise ja Prantsuse valitsused abistasid neid raha ja relvadega, tõugates neid sõtta Venemaaga.

1805. a. kuulutas Venemaale sõja Iraan ja 1806. a. lõpul Türgi. Mõlemad sõjad kestsid palju aastaid. Iraanile osutas abi Napoleon, kes saatis sinna oma instruktoreid ja insenere. Ka Inglismaa teostas Iraanis ja Türgis nende maade Venemaa vastu ässitamise poliitikat. Kuid hoolimata nende määratu suurest arvulisest ülekaalust ja prantsuse ning inglise instruktorite abist said Iraani ja Türgi väed korduvalt rängasti lüüa. Sõlmitud lepingu järgi loobus Iraan nõudlusist Dagestani ja Gruusia suhtes. Venemaa sai õiguse pidada Kaspia merel sõjalaevu. Vene kaupmeestele anti soodustusi. Sõda Türgiga käis kahel rindel — Taga-Kaukaasias ja Balkanil. See lõppes 1812. aastal Bukaresti rahuga, mille põhjal Venemaa sai Bessaraabia.

Aasias taastati endised piirid Venemaa ja Türgi vahel. Türgi loobus nõudlusist Lääne-Gruusia suhtes, mis hiljem muudeti Kutaisi kubermanguks.

Sõda Venemaa ja Iraani vahel kestis kuni 1813. a. Sõja lõpetamiseks astus vahendajana välja Inglismaa, kes liidus tsaari-Venemaaga püüdis teha sõjale Napoleoniga kiiremat lõppu.

Vene armee võidud Taga-Kaukaasias sundisid Iraani sõlmima Gülistani rahu (1813. a.), mille järgi ühendati Venemaaga „igaveseks ajaks" need khanaadid, mis asusid nüüdisaegse Aserbaidžani pinnal.

Taga-Kaukaasia pärast ühendamist Venemaaga. Väline julgeolek, mille Gruusia sai ühendamisel Venemaaga, päästis gruusia rahva mitte ainult füüsilisest hävingust, vaid ka muhamedi usu

vägivaldsest levitamisest. Taga-Kaukaasia lülitamine Vene impeeriumi koosseisu soodustas ta siirdumist kapitalistliku arenemise teele.

XVIII—XIX sajandi vahetusel valitses Gruusias eranditult naturaalmajapidamine. Talupoja perekond tootis mitte ainult vilja, vaid ka riiet, jalanõusid ja koduses majapidamises vajalikke esemeid. Gruusia linnad ei olnud veel maa tööstusliku elu keskusteks. Ainult Tifliisis leidus algelist tööstust: suurtüki-, püssirohu- ja klaasivabrik, trükikodasid, rahapada.

Esimesil aastail pärast ühendamist Venemaaga arenes kaubandus Gruusias teede puudumise ja sõdade tõttu Gruusia piiridel veel väga pikkamisi. Peamiselt kauplesid armeenia kaupmehed. Nad vedasid toorsiidi ja villa Moskvasse ning Makarjevi laadale. Et soodustada kohaliku kaubanduse arengut, kaotasid vene võimud sisemised piiritõkked.

Välismaiste kaupade soodsa tollitariifi tõttu muutus Tifliis vahendajaks Prantsusmaa ja Saksamaa kaubanduse alal Pärsiaga. Kuid Taga-Kaukaasias kehtiv tariif oli vene kaupmeestele ja vabrikantidele kahjulik. 1831. a. saavutasid nad selle tühistamise.

Aserbaidžanis seati sisse nn. „komandandivalitsus". Khanaadid nimetati ümber provintsideks. Nende eesotsas seisid vene ohvitseridest komandandid. Kõigis ühendatud maades tugevnes elanikkonna, eriti talurahva feodaalse rõhumise süsteem.

Tsaarivalitsus katsus leida gruusia mõisnikelt tuge ja nõudis, et talupojad oleksid neile tõrkumatult sõnakuulelikud. Talupoegade ülestõuse suruti maha sõjaväelise jõu abil. Tugevnenud pärisorjuslikule rõhumisele lisandus koloniaalne surve. Kui varem sõitsid oma saatjaskondadega ringi ja röövisid talupoegade asundusi printsid, siis sõitsid nüüd jahile ning elasid ja toitusid nädalate viisi gruusia talurahva arvel vene ja gruusia ametnikud ning ohvitserid. Kohtupidamist ja valitsemist toimetati vene keeles. Talupojad ei mõistnud seda ega saanud kuskilt kaitset. Üle jõu käivad proviandi ja veovahendite hankimise nõuded, sundtöö teede ehitamisel — kõik viis lakkamatuile talupoegade rahutustele ja ülestõusudele.

1804. a. kevadel puhkes ülestõus mägises Gruusias (Gruusia sõjateel) talupoegade keskel, kes olid kurnatud teetegemise kohustustega. Ülestõusnud haarasid enda kätte kogu Gruusia sõjatee. Ülestõus kestis mitu kuud ja suruti maha üksnes sõjaväe abiga, kes saabus kohale Kaukaasia liinilt.

Lõuna-Osseetias 1809. a. alanud talupoegade ülestõus kestis kogu aasta. Kuid kõige ähvardavam oli ülestõus Kahheetias 1812.—1813. a. Siin olid talupojad kohustatud varustama sõjaväetransporte veoloomade, kaarikute ja inimestega. See laostas nende majapidamised täielikult. Hirmus nälg ja katk viisid talupoegade viletsuse haritipule.

Ülestõus puhkes 1812. a. jaanuaris Telavi kreisis Ahmeti asun-

duses. Talupojad astusid üksmeelselt välja hädakella helina peale. Mõne päevaga haaras ülestõus kolm maakonda. Ülestõus suruti 1813. aastal suure vaevaga maha.

§ 30. Volgamaa, Baškiiria ja Siberi rahvad XIX sajandi esimesel veerandil.

Volgamaa rahvad. Kesk-Volga piirkonnas püsivalt elunevad vene, samuti ka ristitud tatari murzadest ja vürstidest mõisnikud jätkasid metsastepi rajoonides kohalike talupoegade mustmullamaade oma valdusse haaramist. Tšuvašid ja marid, tatarlased ja mordvalased aeti ära oma maadelt ning paisati steppi, kus asundamine veel jätkus. Talupoegadelt võeti ära parimad maad, mis asusid piki jõgesid. Nn. „Üldise maamõõtmise akti" (1765) järgi kinnistati kohalike talupoegade maad vene mõisnikele-kolonisaatoreile. Kaasani kubernerile esitatud tatarlaste, tšuvaššide ja maride arvukais palvekirjades kaebasid talupojad nende niitude, karjamaade ja põldude äralõikamise üle.

Alates XVIII sajandi teisest poolest hakati Volgamaa elanikke vägivaldselt ristima. Tsaarivõimud ajasid tšuvašše ja mordvalasi tervete asunduste kaupa jõkke ja ristisid kõiki korraga. Mõnikord ahvatleti neid kingitustega: igale end ristida lasknule anti rist, rubla raha ja valge särk. Ristimata tatari murzadelt ja sultaneilt võeti valitsuse erilisel käsul pärisorjad ära.

Koloniseerides Volgamaad jõe alamjooksul, asustas valitsus siia Kesk- ja Ülem-Volgamaalt tatarlasi, mordvalasi ja tšuvašše. Koos vene rahvaga panid need rahvad aluse Alam-Volgamaa majanduslikule ja kultuurilisele assimileerimisele. XVIII sajandi teisel poolel kasvasid Volga mõlemal kaldal, Saraatovi ümber ja lõuna pool, saksa asunike külad. Laialdaste steppide kiire asustamise eesmärgil andis Katariina II valitsus 1763. a. välja manifesti, mis kutsus kohale asunikke-välismaalasi. Selle üleskutse peale asus Volga kaldaile üle 20 000 emigrandi Prantsusmaalt, Rootsist, eriti aga Saksamaalt, kus talupoegkond oli laostunud Seitsme-aastase sõja tagajärjel. Asunikud-välismaalased said 80 tiinu maad perekonna peale ja laenu majapidamise sisseseadmiseks. Nad muutusid peagi külaelanikkonna rikkamaks ning reaktsioonilisemaks osaks, suhtudes põlastavalt ja vaenulikult vene elanikesse.

Alam-Volgamaal tekkisid ukraina tšumakkide külad, keda Ukrainast kutsuti Eltoni järvest soola ammutama ja vedama. Tsaritsõnist edasi olid kasaka-vägede maad, kes kaitsesid Volgamaad rändrahvaste kalmõkkide ja kasahhide kallaletungide vastu.

Siseturu laienemine ja vilja vedu välismaale suurendasid nõudmist mõisnike leivavilja järele. Uute künnimaade otsinguil asustasid mõisnikud eriti energiliselt Volgamaa steppe. XVIII sajandi viimasel ja XIX sajandi esimesel veerandil jaotati kõik

riigi valduses olevad „kasutamata" Volgamaa alad aadlikele ja mitmesugustele riigiametnikele. Eriti palju maid jaotati ära Paul I valitsemisajal. Ühele oma lähikondlasele — Narõškinile — „annetas" Paul I üle poole miljoni tiinu maad. Kümneid tuhandeid tiine jaotati ka teistele mõisnikele kuni 1820. a., mil anti ukaas maade jaotamise keelu kohta Volga parempoolsel kõrgkaldal.

Vene mõisnikud-kolonisaatorid võtsid oma valdusse maid, mis olid antud varem ümberasunud mitmesugustest rahvustest talupoegadele.

Koloniaalne rõhumine ja Volgamaa rahvaste halastamatu ekspluateerimine kutsusid esile talupoegade ülestõuse. Kõige ulatuslikumad olid sel perioodil mordvalaste ülestõusud Nižni-Novgorodi kubermangus (1808—1810).

Tjureševi valla talupojad rüüstasid mõisniku kontori, tapsid mõisavalitseja ja viisid ära viljasaagi mõisniku põldudelt. Ülestõusu maha suruma saadetud tsaariväesalk löödi talupoegade poolt puruks. Metsades toimusid salajased koosolekud, kus arutati küsimust, kuidas oleks mordvalastel võimalik vene mõisnike rõhumise alt vabaneda. Liikumise eesotsas oli talupoeg-pärisori mordvalane Kuzma Aleksejev.

Valitsus arreteeris kõik ülestõusu juhid. Aleksejevit süüdistati selles, et ta nõudis mordvalastele õigust kanda rahvariideid ja elada mordva kommete järgi. Tsaarikohus mõistis Aleksejevile karistuseks piitsadega peksmise ja Siberisse asumisele saatmise.

Baškiirid. Baškiiri elanikkonna peamine osa asus XIX sajandi esimesel poolel Orenburgi kubermangus. Baškiiride peategevusalaks oli karjandus, kuid juba siis hakkasid baškiirid siirduma ka põlluharimisele. XIX sajandi alguseks läksid baškiirid rändlemiselt üle juba pool-rändlemisele. Suvel nad rändlesid, talvel aga elasid alatistes elamutes. 1798. a. seadusega muudeti baškiirid sõjaväeliseks seisuseks. Koos Orenburgi kasakatega olid nad kohustatud pidama valveteenistust Orenburgi piiriäärsel liinil, Tobolist kuni Kaspia mereni. Piiriäärsele liinile teenistusse saadetud pidid omama sõjakõlblikke hobuseid, isiklikku relvastust ja varustust. Kohustuste korratu täitmise eest pandi baškiirid Uraali riigitehaseis ja -kaevandustes sunduslikule tööle. 1832. a. anti välja seadus maade mõõtmiseks baškiiride ja „juurdelastute" vahel, s. t. inimeste vahel, kes mitmesugustel tingimustel olid asunud Baškiiria maadele. Seaduse eesmärgiks oli baškiiride maaomandi piiramine. Mõõtmise sildi all toimus uus baškiiride maade haaramine. Enam kui üks kord tõusid baškiirid oma rõhujate vastu üles, pidades kogu XIX sajandi esimese poole kestel lakkamatut vabadusvõitlust.

Siberi rahvad. Siberis ei olnud mõisnike maavaldusi ega pärisorjust. Kuid kuni XIX sajandi esimese veerandini säilis siberi mittevene rahvaste hulgas patriarhaalne orjapidamine. Siberis keelati orjus alles 1826. a. Peaaegu orjuse kuju omas ka kolo-

niaalne rõhumine. Määratu suure maa arvukad rahvad olid kontrollimatu ja täievõimulise kõrgema ametkonna käes.

1819. aastal määrati Siberi kindralkuberneriks 1812. aastast saadik ebasoosingus olnud M. M. Speranski. Ta viis maa valitsemise ja Siberi majandusliku elu alal läbi terve rea „reforme".

Speranski koostas nn. „Muulaste määrustiku", mis tähistas uut valitsemissüsteemi Siberi alistatud rahvaste üle. Siberi hõime, keda varem kutsuti muu-usulisteks ja jassaklasteks, hakati nimetama „muulasteks". Nad jaotati paikseiks, rändlevaiks ja hulkuvaiks. „Muulaste määrustik" kinnitas feodaalide ladviku valitseva seisundi ja kõige mahajäänumad eluvormid.

Speranski võttis tarvitusele abinõud jassaki korrapäraseks laekumiseks. „Muulastele" antava maa suurus ja väärtus viidi kooskõlla nende poolt tasutava jassaki suurusega.

Elanikkonna põhimassile muutusid andamid ja koormised üha rohkem üle jõu käivaiks. XIX sajandi algul pidid „muulased" tasuma andameid 1763. a. loenduse alusel, s. t. tasuma iseenese ja surnud sugulaste eest. Oli juhtumeid, kus elanikkond, kes võrreldes 1763. aastaga oli vähenenud neljakordselt, tasus andameid vanade nimestikkude alusel. Sageli haarasid päriselanike maid oma valdusse Siberisse ümberasunud vene kulakud. Kohalik elanikkond tõrjuti vähekõlblikele maadele. Evengid näiteks tõrjuti eemale jõgede kaldailt, nende parimad jahipidamisalad võeti ümberasunud venelaste künni- ja heinamaade alla.

Metsik koloniaalne rõhumine viis töötava rahva laiad massid vaesumisele, näljale, haigestumisele ja väljasuremisele. Turuhanski krais oli XIX sajandi algul nälja ajal palju inimsöömise juhtumeid.

XIX sajandi 20-ndate aastate lõpul algas vägivaldne Siberi rahvaste ristiusustamine. Misjonärid ristisid siberi rahvaid nii ähvarduste kui ka lubaduste abil.

Kirjaoskuse levitamise eest kohaliku elanikkonna hulgas ei hoolitsenud keegi. Koolid olid ainult linnades, „muulased" tegelikult neisse ei pääsenud. Kuberneri palvele — lubada komandeerida Peterburi tehnoloogilisse instituuti mõningaid jakuudi poisse, kes ilmutasid erandlikke andeid, vastas ministeerium, et neid tuleks saata mõnesse kohalikku kodutööndusse. Ainult jõukail kihtidel õnnestus mõnikord haridust saada.

Ekspeditsioonid ja reisid XIX sajandi esimesel veerandil. XIX sajandi algul korraldati Siberi kirde- ja põhjakallastele suuri ekspeditsioone. Suur osa neist oli ühendatud Vene-Ameerika kompanii tegevusega, mis oli asutatud Paul I valitsemisajal. Selle „kõrgeima kaitse all oleva" kompanii monopoolsesse kasutusse anti karusnahkade ja kõigi rikkuste kogumise õigus Põhja-Ameerikas, Aasias, Sahalini lõunaosas ja Amuuri suudmes.

Esimene ja tähtsaim oli Krusensterni suur reis ümber maailma (1803—1806). Tollal toimus karusnahakaubandus Hiinaga maanteed mööda Kjahtasse. Krusenstern jõudis järeldusele, et see võiks

merd kaudu toimuda tulusamalt. Tema projekti teostamiseks organiseeriti 1803. a. ekspeditsioon. Krusenstern ületas Atlandi ookeani ja läks ümber Lõuna-Ameerika Vaiksesse ookeani. Teostanud laevamatka Kamtšatka ja Jaapani kallastele, pöördus Krusenstern lõunas ümber Aasia ja Aafrika ning jõudis uuesti Atlandi ookeani. Tänu sellele reisile uuriti läbi Sahalini idakaldad, Kamtšatka, Kuriili ja Aleuudi saared ning Põhja-Ameerika looderannik. Oma reisi kirjeldas Krusenstern üksikasjaliselt raamatus „Reis ümber maailma aastail 1803—1806 laevadel „Nadežda" ja „Neva" Krusensterni juhtimisel".

Uus-Siberi saarte (Põhja-Jäämeres) uurimiseks korraldati aastail 1809—1811 Hedenströmi ekspeditsioon. Aastail 1815—1818 uuris ekspeditsioon laeval „Rjurik" Kamtšatkat, Tšuktši neeme ja Beringi väina. Esimesena koostas Kamtšatka ja Tšuktši neeme kaardi tuntud meresõitja Litke, kes uuris Siberi kirderannikut.

Suurt tähtsust omas ekspeditsioon (1820—1824) Wrangeli juhtimisel. Ta uuris Siberi põhjaranniku vööndit Leena suudmest kuni Beringi väinani.

VII peatükk.

Dekabristid.

§ 31. Revolutsiooniline liikumine XIX sajandi esimesel veerandil.

Tööstusliku kapitalismi algus. Tsaari-Venemaa astus kapitalistliku arenemise teele hiljem kui teised maad. Juba XVII sajandi keskpaiku ei olnud Inglismaal enam pärisorjuslikku tööd. Tööstusliku revolutsiooni käigus XVIII sajandil asendus käsitootlustehnika masinatega. Prantsusmaal likvideeriti pärisorjuslikud vahekorrad aastail 1789—1794 kodanliku revolutsiooni tagajärjel. XIX sajandi algul asus pärisorjuse kaotamise teele ka Preisimaa, mis oli tol ajal enam maha jäänud maa kui Inglis- ja Prantsusmaa. Venemaal domineeris aga endiselt aadlike-mõisnike pärisorjuslik majapidamine. Siiski arenesid XIX sajandi esimesel veerandil ka Venemaal kapitalistlikud manufaktuurid. Marx iseloomustab manufaktuuri „kapitalistliku tootmisprotsessi iseloomuliku vormina" [1]. Kuid üksikud manufaktuurid, mis Venemaal olid juba XVII sajandil olemas, ei tähendanud veel üleminekut kapitalismile. Alles XVIII sajandi lõpust hakkas palgatööga manufaktuuride arv kiiresti kasvama. Manufaktuuride arvu tõus ja eriti vabapalgalise tööjõu rakendamine andsid tunnistust kahtlematuist edusammudest kapitalistliku tööstuse arenemises. 1804. a. oli 2423 manufaktuuri 95 000 töölisega, kellede hulgas oli vabapalgalisi 45 000. 1825. aastaks kasvas manufaktuuride arv 5261-ni, tööliste arv 211 000-ni, neist vabapalgalisi 114 000.

Sel kombel töötas juba pool kõigist vabrikuis töölolevaist töölistest vabal kokkuleppel palgatuina. Mõned ettevõtted, nagu näiteks puuvillavabrikud, olid rajatud peamiselt vabapalgalisele tööjõule, kuigi enamik vabapalgalistest töölistest olid talupojad-pärisorjad, kes töötasid vabrikuis sageli mõisniku käsul, et tasuda talle raharenti. Raharendisüsteemi levimine mõisnike mõisates XIX sajandi algul oli lahutamatult seotud tööstuse kasvuga. Tööstustööliste peamise armee moodustasid kümned tuhanded obrokitalupojad, kes läksid vabrikuisse ja tehaseisse.

[1] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 294.

Vabapalgalist tööjõudu rakendavate kapitalistlike manufaktuuride kasvuga üheaegselt arenes ka talupoegade väiketööstus. XIX sajandi algul oli Ivanovo küla talupoegade väiketööstusest kasvanud kapitalistliku manufaktuuri keskuseks. Ülesostjad ja tööde väljajaotamise kontorid varustasid talupoegi lõngadega ja ostsid neilt kokku kangaid, mis lõpliku väljatöötluse said manufaktuurides. Mitmed oma külakaaslaste ekspluateerimisest rikastunud talupojad-pärisorjad omandasid hiljem ise manufaktuure.

Vene tööstustööliste arvu ja koosseisu muutumine

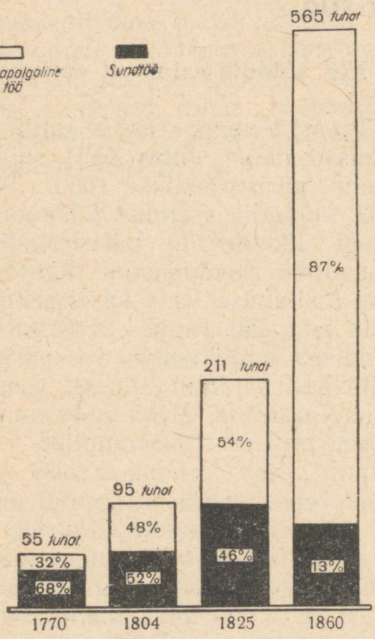

Puuvillatööstuse kasv Venemaal enne 1861. a. reformi

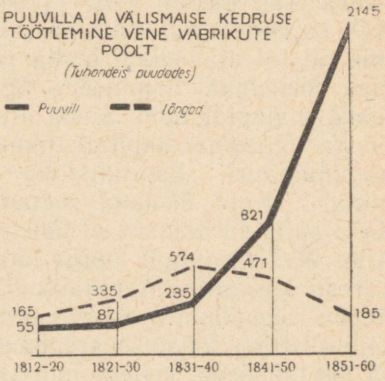

Kuid pärisorjusliku korra juures ei võinud tööstus tõeliselt areneda. Pärisorjus pidurdas tööstusliku proletariaadi tekkimist ja takistas küla kihistumist, s. t. kulakute, keskmike ja kehvikute tekkimist. Obrokitalupoegadest vabapalgalisi töölisi võidi isanda tahtel vabrikust külasse tagasi kutsuda. Loovutades peaaegu kogu oma töötasu mõisnikule, ei olnud töölised sellest huvitatud ja töötasid halvasti. Nende tööd iseloomustab madal tootlikkus.

Kapitalistliku tööstuse arenemiseks on vaja avarat siseturgu, kuid pärisorjusliku naturaalmajapidamise tingimustes, kus kõik nõuded rahuldati kohapeal, oli siseturg kitsas. Seetõttu kasvas nõudmine kaupade järele pikkamööda, ehkki järjekindlalt. Lõpuks takistasid pärisorjuslikud suhted kapitalide vaba akumulatsiooni,

Vilja väljavedu Venemaalt enne 1861. a. reformi.

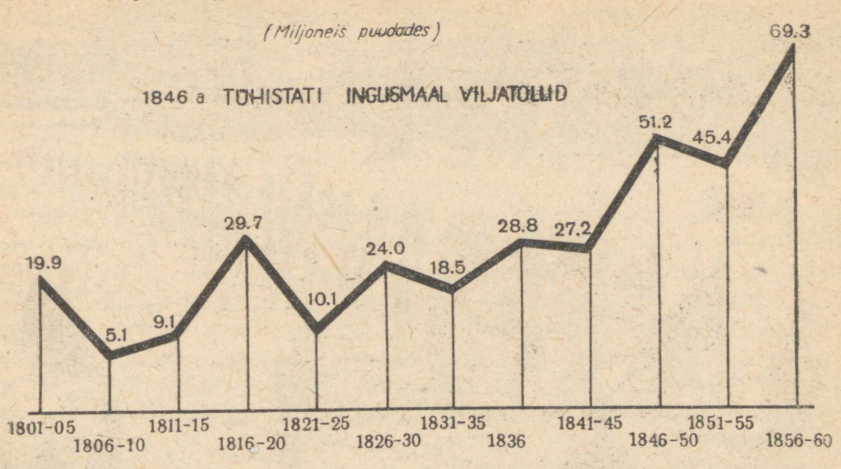

mida oleks võinud tööstusse mahutada, kuid ilma nende alalise juurdevooluta ei võinud tööstus areneda.

Rahvaliikumine XIX sajandi esimesel veerandil. Kasvav nõudmine leivavilja järele sise- ja välisturgudel tõukas mõisnikke laiendama müügivilja tootmist. Mõisnik-pärisorjapidaja püüdis saada rohkem vilja, suurendades pärisorjuslikku ekspluateerimist. Ta suurendas teoorjust (5—6 päevani nädalas) ja tõstis renti (kuni 75 rublani majapidamiselt). Pärisorjusliku ekspluateerimise tugevdamisele vastasid talupojad ülestõusudega. Mõisnikud surusid neid julmalt maha relvastatud jõudude abil. Kõige ulatuslikum oli 1820. a. ülestõus Donil, mis haaras Donimaa ja Jekaterinoslavi kubermangu naabermaakonnad. Ülestõusu alustasid Doni talupojad, protesteerides ametnike-mõisnike kavatsuse vastu pärisorjastada Donile tulnud talupoegi, kes asundasid seni asustamata maid ja pidasid endid vabadeks. Ülestõus suruti maha sõjaväe jõuga.

Massilise ulatuse võttis liikumine Uraali tehastes, eriti Kõštõmi tehastes. Tõukeks tööliste ja talupoegade ülestõusule Uraalis oli palga mittemaksmine ja leiva kallidus tehaste kauplustes. Kõštõmi töölistega ühinesid ka naabruses olevate Ufaleja tehaste töölised. Ülestõusnud töölised valisid oma juhiks Kõštõmi töölise Klimenti Kossolapovi. Kõštõmi ja Ufaleja töölisi saadeti rahustama sõjaväelised komandod. Kossolapov ja ta 12 seltsimeest arreteeriti ning viidi Jekaterinburgi (nüüdne Sverdlovsk). Töölisi karistati vitsadega.

Rahulolematus haaras ka sõjaväge. Soldatiteenistus kestis 25 aastat. Väiksemategi eksimuste eest langesid soldatid rängade kehaliste karistuste alla. „Kuigi isamaad ma kaitsen, aina selg mul peksust paistes," lauldi tolleaegseis soldatilauludes.

Karistamine kadalipuga. *Tenginski polgu album.*

Pärast võitu Napoleoni üle koju tagasi pöördudes lootsid maakaitseväelased saada vabaduse, kuid neid ootas mõisnike poolt endine rõhumine. „Me valasime verd," kurtsid maakaitseväelased, „kuid meid pannakse jälle higistama mõisateol. Me päästsime kodumaa türanni käest, kuid isandad türanniseerivad meid jällegi."

Kõige suurem ülestõus sõjaväes toimus 1820. a. oktoobris Peterburi Semjonovski kaardiväepolgus. Selle kutsus esile soldatite loomalik kohtlemine polgukomandöri Schwarzi poolt, kes seadis polgus sisse isegi Araktšejevi aegadel talumatu terrori. Ülestõusnud roodu toetas kogu pataljon. Soldatid käitusid rahulikena, kuigi neil olid relvad. Ülestõusnud semjonovlaste poole hoidus kogu garnison. Kuid soldateil polnud juhte. Nendega õiendati julmalt arveid. 600 soldatit karistati kadalipuga, mitu inimest nende hulgast peksti surnuks.

1820. a. oktoobri lõpul leiti Preobraženski polgu kasarmuis proklamatsioone Semjonovski polgu sündmuste kohta. Proklamatsioonides kirjutati, et „tsaarilt ei ole loota midagi; ta ise pole muud kui tugev röövel". See oli esimene tsaarivastane proklamatsioon sõdurite keskel.

Aadlikud-revolutsionäärid. Pärisorjusliku Venemaa eesrindlikud inimesed hakkasid kapitalismi algava arenemise mõjul aru saama, mil määral maa tootvate jõudude pidurdajaks on pärisorjus. Nad veendusid ka isevalitsuse poliitilise korra muutmise vajaduses, mille all miljonid inimesed olid muudetud õigusteta orjadeks. Määratut revolutsioneerivat mõju vene aadlike hulgast päritolevatele eesrindlikele inimestele avaldas samuti A. N. Radištšev, kes isevalit-

suse ja pärisorjusliku korra vastu aktiivselt välja astus juba Katariina II ajal. Tõukeks pärisorjuse vastu võitlemise vajalikkusest arusaamisele oli paljudele eesrindlikele inimestele ka 1812. a. rahvasõda. See pani neid mõtlema kodumaa eest kangelaslikult võidelnud pärisorjuses oleva rahva raske olukorra üle ja otsima sellest väljapääsu. Tugevat mõju avaldasid vene haritud aadli parima osa poliitilise teadvuse ärkamisele ka Prantsuse kodanliku revolutsiooni eesrindlikud ideed.

1812. a. sõjast ja välismaistest sõjaretkedest osavõtnud noored ohvitserid-patrioodid õppisid tundma entsüklopedistide valgustuslikke ideid ja lugesid innukalt Montesquieu', Rousseau' ja teiste eesrindlike kirjanike poliitilisi teoseid. Noored aadlikud-revolutsionäärid uurisid mitmesuguste maade kodanlikke konstitutsioone, arutasid nende paremusi ja rakendatavust Venemaal.

Veel suuremat mõju avaldasid eesrindlikele ohvitseridele rahvuslik vabadusliikumine ja revolutsioonilised sündmused Euroopas — Balkanil, Itaalias ja Hispaanias. „Ühest Euroopa otsast teiseni," kirjutas Pestel, „kõikjal üks ja seesama. Portugalist Venemaani ühtegi maad, isegi Inglismaad ja Türgit — neid kahte vastandit — välja jätmata, paneb reformivaim, ajavaim kõikjal niiöelda meeled pulbitsema."

Hispaania vabadusvõitlejate juhi Riego eeskuju muutus aadlikele-revolutsionääridele vabaduse eest kangelasliku võitlemise sümboliks. Riego hukkamine (1823) kutsus nende keskel esile äärmise pahameele ja protestipuhangu.

Välismaistelt sõjaretkedelt tagasipöördunud noored ohvitserid tundsid eriti sügavalt teravat vastuolu kodanliku Euroopa ja pärisorjusliku Venemaa vahel. Pärisorjuslikul Venemaal nägid nad uuesti maa majanduse mahajäämust, pärisorjuslikku orjapidamist, isevalitsuse omavoli. Eriti tekitas neis pahameelt talupoegade ja linna alamkihi vilets olukord. Eesrindlikud aadlikud tegid järelduse, et „talupoegade pärisorjastamine on kõigi meie sisemiste pahede põhjus".

Kirjeldades talumatut soldatielu, osutasid nad soldati-orja saatusele, kes oli kohustatud teenima 25 aastat, kel ei olnud lootustki perekonna juurde tagasi pääseda, kes sattus range drilli ja julma peksu alla ning kiratses näljas.

§ 32. 1825. a. 14. detsembri ülestõus.

Aadlike-revolutsionääride salaühingud. Vene sisekorra reorganiseerimiseks asutasid aadlikud-revolutsionäärid poliitilisi salaühinguid. Algul olid paljud vene aadlikud-revolutsionäärid usuliskõlbeliste seltside — vabamüürlaste loožide — liikmed, kasutades neid oma poliitilisteks eesmärkideks.

Aadlike-revolutsionääride esimene poliitiline salaühing asutati 1816. a. Seda nimetati „Tõelike ja Ustavate Isamaapoegade Ühin-

P. I. Pestel.

guks" ehk „Päästeliiduks". Ühingu asutajaks oli polkovnik Aleksander Muravjov. Ühingus oli 26—30 liiget. Ta seadis oma eesmärgiks talupoegade pärisorjuslikust sõltuvusest vabastamise ja konstitutsioonilise monarhia sisseseadmise Venemaal. Ühingus kujunes kaks voolu — mõõdukas ja võitlev. Viimase eesotsas seisis polkovnik Pavel Ivanovitš Pestel.

Sisemised lahkhelid ideelistes ja taktikalistes küsimustes viisid esimese salaühingu likvideerimisele. Selle asemele loodi 1818. a. uus ühing — Hüveolu Liit (1818—1821). See ei olnud enam nii kitsas vandenõu-organisatsioon. Selles oli 200 liiget. Organiseeriti kohalikud osakonnad — upraavad. Kõige revolutsioonilisem neist — Lõuna upraava — loodi polkovnik Pesteli poolt Ukrainas (Tultšinis). Pesteli mõjul pooldas Hüveolu Liit vabariiklikku korda Venemaal.

1821. a. jaanuaris toimus Moskvas Liidu kongress, kus ilmnesid teravad sisemised lahkhelid. Mõõdukad liikmed kuulutasid Hüveolu Liidu laialisaadetuks.

Pestel ei nõustunud kongressi otsusega. Ta lõi 1821. a. uue organisatsiooni — Lõunaühingu (1821—1825). Selle koosseisu kuulusid Pestel, Bestužev-Rjumin, Sergei Muravjov-Apostol, Davõ-

dov ja teised. Lõunaühingu juhiks oli Pestel. Ta oli avara mõistuse, laialdase hariduse ja võimuka iseloomuga inimene. Puškin kirjutas temast: „Pestel on tark mees selle sõna täies mõttes. Ta on originaalsemaid vaimuinimesi, keda ma tunnen."

Pavel Ivanovitš Pestel (sünd. 1793) sai suurepärase hariduse. 1812. aastal võitles ta vapralt Napoleoni vastu ja sai haavata Borodino lahingus. Koos Vene sõjaväega võttis ta aastail 1813—1815 osa välismaistest sõjaretkedest. Meelepaha pärisorjusliku korra ja omavoli üle Venemaal ning poliitilise kirjanduse lugemine tegid Pestelist revolutsiooni ja vabariigi tulise pooldaja. Varasest noorusest alates innustus Pestel ühiskondlikest õpetusist, uuris Radištševi, Voltaire'i, Diderot', Rousseau' ja paljude teiste Euroopa mõtlejate teoseid.

Pestel töötas välja Venemaa konstitutsioonilise ümberkorraldamise programmi. Ta nimetas seda „Vene Õiguseks".

Pesteli eelnõu järgi pidi riigipöörde tagajärjel Venemaast saama „jagamatu vabariik" tugevasti keskendatud võimuga. Pestel pani ette hävitada kõik tsaariperekonna liikmed. Pärast monarhia kukutamist pidi välja kuulutatama Ajutise Ülemvalitsuse diktatuur. Kõrgemaid võimuorganeid oli ette nähtud kolm: kõrgem seadusandlik organ — Rahvaveetše, kõrgem täidesaatev organ — Riigiduuma ja järelevalve organ — Ülemnõukogu, kes kontrollib, kas seadust õigesti täidetakse. Pestel pani ette vabariigi demokraatliku korralduse: kõik seisused kaotatakse, kõik kodanikud saavad ühetaolised õigused ja kasutavad ühesuguseid vabadusi, valimistest osavõtuks ei nõuta ei varanduslikku ega hariduslikku tsensust.

„Vene Õigus" kuulutas talupoegade vabastamist koos maaga ja ilma igasuguse väljaostuta. Kogu harimiskõlblik maa jaotatakse kahte ossa. Riigi poolt mõisnikelt konfiskeeritud maadest kujundab üks pool ühiskondliku fondi. Sellest võib iga kodanik saada jaosmaad. See osa maad on kogukonna valduses. Seda maad ei saa müüa ega osta. Teine osa maad koosneb riigi ja sellest eraomanike maade osast, mis ei ole riigi poolt konfiskeeritud. See määrati „ülejäägiks" ja seda maad võis osta ja müüa. Kuigi Pesteli maaseaduse eelnõu ei hävitanud täielikult mõisnike maaomandit, õõnestas ta seda siiski tugevasti.

1822. a. tekkis Peterburis Põhjaühing, mis eksisteeris 1825. aastani. Selle koosseisu kuulusid poeet Rõlejev, Puštšin, Jakušin ja paljud teised. Põhjaühingu juhiks oli kaardiväe ohvitser Nikita Muravjov. 1812. a. jooksis nooruk Muravjov kodunt ära sõjaväkke ja tegi kaasa välismaise sõjaretke. Pöördunud tagasi Venemaale, oli ta üheks salajase Põhjaühingu organiseerijaks.

Muravjov õppis põhjalikult tundma mitmesuguste Euroopa riikide konstitutsioone. Paljud nende konstitutsioonide jooned said aluseks tema poolt väljatöötatud konstitutsiooniprojektile. N. Muravjovi eelnõu järgi püsis Venemaal monarhia. Selle eesotsas pidi seisma keiser, kelle võimu piirab rahvaveetše, mis koosneb kahest kojast: ülemast ehk ülemduumast ja alamast — rahvaesindajate

K. F. Rõlejev.

kojast. Rahvaveetšesse ja eriti ülemduumasse valimise ja kandideerimise õiguse omasid üksnes vallas- ja kinnisvaraomanikud. Pärisorjus kuulus kaotamisele, kuid maa pidi jääma mõisnikele. Talupojad pidid saama üksnes aiamaad, hurtsiku, loomad ja inventari. N. Muravjovi lõpliku projekti järgi pidi varustatama iga talupojapärisorja perekonda vabastamise puhul 2-tiinulise jaosmaaga.

N. Muravjovi eelnõu kutsus esile kriitika Põhjaühingu radikaalselt häälestatud liikmete poolt.

„Peamiselt tuleb lahendada maaomanduse küsimus," ütles Pestel, „maa tuleb anda talupoegadele: ainult siis saavutatakse revolutsiooni eesmärk."

Põhjaühingus etendas suurt osa poeet Kondrati Fjodorovitš Rõlejev (1795—1826). Ka tema võttis osa sõjast Napoleoni vastu ja välismaisest sõjaretkest. Sõjaväeteenistus Rõlejevit ei rahuldanud ja ta läks erru. 1823. a. hakkas ta koos Bestuževiga välja andma ajakirja „Poljarnaja zvezda". See ajakiri, samuti kui Rõlejevi „Duumad" ja poeemid, avaldas määratu suurt mõju aadlinoorsoole. 1820. a. omandas Rõlejevi nimi populaarsuse, sest ta oli esimene, kes julges paljastada soosikut Araktšejevit. Rõlejev astus Põhjaühingusse 1823. aastal. Ta võttis aktiivselt osa 1825. a. 14. detsembri ülestõusu ettevalmistamisest. Rõlejev ise ütles enda kohta: „Ma ei ole poeet, vaid kodanik." Ta poeesiat läbisid ühiskondlikud motiivid, vabadusearmastus, orjuse vihkamine. Rõlejev oli üks tulisemaid tsarismivastase võitluse pooldajaid. Ta teadis, et

lüüasaamine on võimalik, kuid ta oli täis tulist usku õige ürituse lõppvõidusse. Neid tundeid andis Rõlejev suurepäraselt edasi „Nalivaiko pihtimuses":

Известно мне: погибель ждёт
Того, кто первый восстаёт
На утеснителей народа.
Судьба меня уж обрекла.
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?
Погибну я за край родной, —
Я это чувствую, я знаю...
И радостно, отец святой,
Свой жребий я благословляю!

(Tõlkes: Tean küll: hukatus ootab seda, kes tõuseb esimesena rahva rõhujate vastu. Saatus juba mind määras. Kuid ütle, kus ja kas kunagi saavutati vabadus ohvriteta? Hukkun ma kodumaa eest — seda tunnen ma, tean... Ja rõõmsalt, püha isa, oma liisku õnnistan!)

Üheaegselt Põhja- ja Lõunaühinguga tekkis Ukrainas (Volõõnias) 1823. a. veel üks salaühing — Ühendatud Slaavlaste Ühing. Selle asutajaiks olid ohvitserid vennad Borissovid, Gorbatševski ja teised. Selle koosseisu kuulusid vähejõukad ja mittenimekad madalamates auastmetes ohvitserid, samuti ka aadlikud, kes ei seisnud sõjaväeteenistuses. Ühendatud Slaavlaste Ühingul ei olnud väljatöötatud programmi, kuid rõhutati eriti otsustavalt tsaarivõimu ja pärisorjuse kaotamise nõuet. „Slaavlased" nõudsid kõigi slaavi maade föderatiivse demokraatliku vabariigi loomist. Sellal, kui Põhja- ja Lõunaühingu liikmed olid vandeseltslaste kitsa ringi poolt ettevalmistatava sõjaväelise pöörde pooldajad, püüdsid Ühendatud Slaavlaste Ühingu liikmed teha agitatsiooni ka soldatite massi hulgas. 1825. a. suvel võtsid „slaavlased" Pesteli programmi omaks ja liitusid Lõunaühinguga.

Dekabristide ülestõus. 1825. a. novembris suri Taganrogis ootamatult Aleksander I. Lapsi tal ei olnud. Troonile pidi astuma ta vend Konstantin, kuid ta loobus troonist juba Aleksander I eluajal. Niisiis pidi troon üle minema kolmandale vennale Nikolaile. Kuna akti troonist loobumise kohta hoiti saladuses, oli Peterburi sõjaväelt ja elanikkonnalt kohe pärast Aleksander I surma võetud truudusvanne Konstantinile. Kuni kestis kirjavahetus vendade vahel ning käskjalad sõitsid Peterburi ja Varssavi vahet (kus elas Konstantin), oli riigis tegelikult interregnum. Valitsevais ringkondades tekkis segadus, mida kasutasid Põhjaühingu liikmed. Nad otsustasid viia sõjaväed 14. detsembril, Nikolaile vande andmise päeval, tänavale ja vande andmisest keeldudes nõuda konstitutsiooni.

14. detsembri hommikul 1825. a. läksid polgud komandöride-dekabristidega Senati väljakule. Ülestõusnud soldateid ja madruseid oli väljakul üle 3000. Sõjaväed rivistusid Peeter I mälestussamba ümber karreesse — nelinurgakujulisse lahingurivisse, kuid jäid tegevusetuks. Ülestõus oli ette valmistamata ja juhid ei ilmutanud otsustavust. Diktaatoriks määratud Sergei Trubetskoi hakkas viimasel hetkel kartma, et ülestõusnuil on liiga vähe jõude, ega ilmunud üldse väljakule. Juhita jäänud ülestõusnud kaotasid otsekohe igasuguse algatuse tegutsemiseks. Kella 12-ks päeval

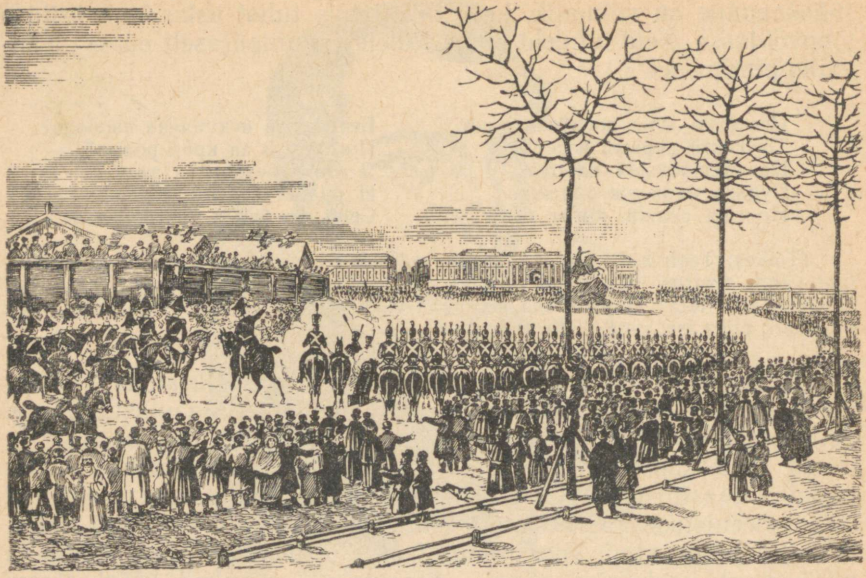

1825. a. 14. detsembri ülestõus.

koondas uus tsaar Nikolai I väljaku juurde usaldusväärsed väeosad ja suurtükiväe. Senati väljakule voolas kokku pärisorje, käsitöölisi ja linnakehvistu. Iisaku peakirikut ehitavad töölised pildusid puuhalge tsaari ja ta sõjavägede suunas. Ülestõusnud soldatite vastu võeti tsaari käsul ette mitu ratsarünnakut, kuid need löödi kuulirahega, mis lendas karreest, edukalt tagasi. Komandöride keelitlused ja metropoliidi manitsused ei suutnud murda ülestõusnud soldatite revolutsioonilist kindlameelsust. Peterburi kindralkuberner Miloradovitš, püüdes mõjutada ülestõusnuid laialiminekule, sai surmavalt haavata ühe kõige kindlameelsema dekabristi — Kahhovski poolt. Ülestõusnuile lähenevale tsaarile avati püssidest kiirtuli. Kuid ükski neist dekabristide tegudest ei kandnud pealetungi iseloomu. Kartes, et rahutus kandub üle „pööblile", käskis tugevasti hirmunud tsaar tulistada kartetšidega. Ülestõusnute kolonnid aeti laiali suurtükitulega. Senati väljak, Neeva kallas ja tänavad olid laipadest üle külvatud. Öösel tehti Neevasse jääaugud ja lasti neisse mitte ainult tapetud, vaid ka haavatud. Ülestõusu juhid arreteeriti.

Tšernigovi polgu ülestõus Ukrainas, mis algas 29. detsembril (10. jaan.) 1825, sai samuti kaotuse osaliseks. Provokaatori ülesandmisel arreteeriti Pestel Peterburi sündmuste eelõhtul. Ülestõusu asus juhtima Sergei Muravjov-Apostol. Kuid nagu Peterburiski, nii ei julgenud ka tšernigovlased otsustavale pealetungile üle minna.

Julgemad Ühendatud Slaavlaste Ühingu liikmed panid ette saata ülestõusnute polk vallutama Kiievit, kus olid sõbralikud sõja-

väeosad. Kuid mõõdukamad juhid, eesotsas Sergei Muravjov-Apostoliga, võtsid tarvitusele äraootamise taktika. Kiievi ründamise asemel viis Sergei Muravjov-Apostol sõjaväed Vassilkovist Belaja Tserkovi ja hiljem Žitomiri suunas, arvestades Lõunaühingu liikmete poolt juhitavate väeosadega ühinemist. Kuid tema arvestused ei osutunud õigeks. 3. jaanuaril 1826 kohtas ülestõusnud polk Kovaljovka küla juures valitsusvägesid ja teda tulistati kartetšiga.

Ülestõus suruti maha. Tsaar Nikolai I karistas julmalt ülestõusnuid. 13. juulil 1826 poodi üles viis dekabristi — Pestel, Rõlejev, Kahhovski, Muravjov-Apostol ja Bestužev-Rjumin. Paljud ülestõusust osavõtjad saadeti sunnitööle Siberisse. Sõdurid aeti läbi kadalipu, kusjuures igaühele anti 10 000—12 000 vitsahoopi, mille tagajärjel paljud kohapeal surid. Nii hukkus soldat Anoitšenko, kes kohtu otsusega pidi saama 12 000 hoopi. Palju soldateid saadeti Kaukaasiasse, kus sel ajal peeti võitlust mägilastega.

Dekabristide ülestõus lõppes ebaõnnestumisega. Aadlikud-revolutsionäärid olid massidest eraldatud ega arvestanud masside liikumist. Olles sõjaväelise vandenõu taktika pooldajad, kartsid nad masside liikumist. Seepärast saidki nad lüüa. Kuid dekabristide väljaastumise tähtsus on väga suur. See oli esimene avalik sõjaväeline ülestõus tsarismi vastu. Kuni selle ajani oli Venemaal üksnes talupoegade stiihilisi ülestõuse. Dekabristide loosungid innustasid aastakümnete vältel vene revolutsionääre. „Kitsas on nende revolutsionääride ring. Hirmus kaugel on nad rahvast. Kuid nende töö ei olnud asjata," [1] kirjutas Lenin dekabristidest.

Hinnates seda epohhi XIX sajandi vabadusvõitluse ajaloos ja dekabristide ülestõusu osa selles, kirjutas Lenin: „See on epohh dekabristidest Herzenini. Pärisorjuslik Venemaa on mahasurutud ja tardunud. Protesteerib tühine vähemik aadlikke, kes on rahva toetuseta jõuetud. Kuid parimad inimesed aadli hulgast aitasid rahva *üles äratada*." [2]

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., Tallinn, 1953, lk. 14.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., Tallinn, 1953, lk. 297—298.

VIII peatükk.

Pärisorjusliku süsteemi kriis.

§ 33. Nikolai I monarhia.

Nikolai I isevalitsus (1825—1855). Keiser Nikolai I saavutas võimu, purustades dekabristide ülestõusu. Isevalitsusliku korra ja pärisorjuse säilitamine ning kõvendamine muutus tema valitsemise peaülesandeks.

„... endaga rahulolev keskpärasus, roodukomandöri silmaringiga, inimene, kes peab julmust energiaks ja kapriisset kangekaelsust tahtejõuks, hinnates üle kõige võimu väliseid tunnuseid ja valmis nende eest kõige peale välja minema" [1] — selline oli uus Vene keiser Engelsi iseloomustuse järgi. Nikolai I kasvatajaks oli kuramaalane Lamsdorff, kes sisendas talle kummardamist preisi sõjaväelise distsipliini ja riigi sõjalis-poliitilise organisatsiooni ees. Nikolai I sõbraks ja nõuandjaks oli Preisi kuningas Friedrich Wilhelm III, kelle tütre Charlottega Nikolai oli abielus. Sümpaatia preisi sõjaväelise vaimu vastu juurdus sügavasti tsaari perekonnas. Preisi korra suurimaks austajaks oli tsaar ise.

Juba nooruses oli ta halastamatu temale alluvate soldatite drillimisel. Nikolai tunnistas ise, et ta tunneb end õnnelikuna üksnes kasarmus. „Siin on vali kord, absoluutne seaduslikkus, ei mingit kõiketeadmist ega vasturääkimist. Kõik järeldub üksteisest. Keegi ei anna käske, enne kui pole ise õppinud sõna kuulama," kõneles Nikolai.

Julm, nürimeelne, enesekindel Nikolai, kes kunagi raamatuid ei lugenud, pidas Araktšejevi korrast valjult kinni. Kui keegi kuberner pani ette määrata kahele salakaubavedajale surmanuhtlus, andis Nikolai I resolutsiooni: „Kihutada süüdlasi 12 korda läbi tuhande mehe. Jumal tänatud, meil surmanuhtlust pole olnud ega hakka minagi seda sisse seadma." Süüdlased peksti keppidega surnuks. Seda juhtus Nikolai I valitsemisajal tihti. Rahvas ristis tsaari tabavalt Nikolai Palkiniks (palka — kepp).

---

[1] Маркс и Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. II, стр. 24.

Nekrutite drillimine Nikolai I ajal. *Vassiljevi joonistus.*

Nikolai I jätkas oma eelkäijate võitlust revolutsiooni vastu. Pärast dekabristide hävitamist iseloomustas keiser Nikolai I oma poliitilist programmi järgmiselt: „Kõige halastamatum ja armuheitmatum tuleb võitlus vandeseltslaste ja vandenõu juhtidega. Ma jään järeleandmatuks. Olen kohustatud andma seda õppetundi Venemaale ja kogu Euroopale."

Isevalitsuse kõikumatuse kindlustamist teostas Nikolai I julmima terroriga ja politseilis-bürokraatliku aparaadi edasise tugevdamisega.

Nikolai I lõi keiserliku kantselei erilise Kolmanda osakonna, kelle ülesandeks määrati poliitiline nuhkimine. Selle eesotsas seisis sandarmiülem kindral Benkendorff, kes organiseeris sandarmite korpuse ja poliitilise salapolitsei. Kogu Venemaa jaotati seitsmeks sandarmiringkonnaks, kusjuures igasse ringkonda määrati üks sandarmikindral. Arvuka salaagentuuri kaudu olid sandarmid kohustatud „jälgima kodanike meelsust, tähele panema, kes väljendub vabalt ja aupakkumatult usu ja valitsuse vastu, jälgima, kas kuskil ei teki salaühinguid".

Eesmärgiga „lämmatada kehtiva korra vaenlaste kavatsused" teostati puhastust sõjaväes. Sõjaväe ohvitseride koosseisust heideti välja kõik need, keda kahtlustati dekabristidega ühenduse pidamises.

Nikolai I püüdis bürokraatlikku riigiaparaati veel enam tsentraliseerida. Ta segas end kõigisse riigivalitsemise pisi- ja üksik-

Vahimees. *Kaasaegne joonistus.*

asjusse. Kogu Venemaa kujutas pärisorjuslikku sõjakasarmut, mis oli hirmust maha surutud ega julgenud protesteerida. Keegi Venemaad külastanud välismaa vaatleja kirjutas: „Kõik toimub seal nagu sõjakoolis, üksnes selle vahega, et õpilased seda enne surma ei lõpeta." Nikolai I ajal kasvas kogu riigivalitsemise alal ametnike osatähtsus. Sõjaväele ja politseile kulutati pool riigi sissetulekust, haridusele aga — mitte üle ühe protsendi. Nikolai-ajastu altkäemaksuvõtmine, äraostmine, liigkasuvõtmine, asjaajamise viivitamine, kohtute ja ametnike bürokraatia muutusid kõnekäändudeks.

Esialgu oli Nikolai I-sel kavatsus riigiasutuste süsteem „korda seada". Sel eesmärgil asutas ta 6. detsembril 1826 „Erilise salakomitee" Riiginõukogu esimehe V. P. Kotšubeiga eesotsas.

Selle töö peaorganiseerijaks määrati M. M. Speranski, kelle Aleksander I oli asumiselt tagasi kutsunud. Komitee eksisteeris mitu aastat, kirjutas terveid virnu pabereid, kuid ei teostanud mingeid ümberkorraldusi.

Nikolai I reaktsiooniline poliitika hariduse alal. Aadlinoorsoo hulgaline osavõtt dekabristide ülestõusust sundis Nikolai I erilist tähelepanu osutama noorsoo kasvatussüsteemile ja õpetamisele.

1828. aastast peale kehtestati koolimäärustik, mis kooliõpetuse alal kindlalt läbi viis seisuslikkuse põhimõtte. Määrati kindlaks, et kihelkonnakoolid olid ette nähtud „kõige alamatele kihtidele", kreiskoolid — kaupmeestele ja käsitöölistele, gümnaasiumid ja ülikoolid — aadlikele. Kogu õppeasutuste tööd teostati „õigeusu, isevalitsuse ja rahvuslikkuse ühendatud vaimus". See formuleering oli

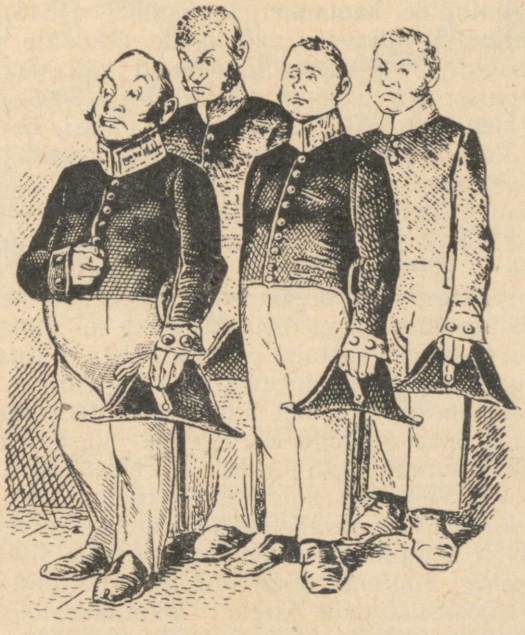

Nikolai-aegsed ametnikud. *Pauli joonistus.*

tolle aja eesrindlike ja revolutsiooniliste ideedega võitlemise ideoloogiliseks aluseks. Seati sisse õpetuse maksulisus ja õpilaste ihunuhtlus. Peaõppeaineiks olid gümnaasiumides usuõpetus ja vanad keeled — kreeka ja ladina keel. Mõnede gümnaasiumide ja kreiskoolide juurde asutati nn. reaalklassid, kus osutati enam tähelepanu matemaatikale ja füüsikale.

Pärast dekabristide ülestõusu kaotati ülikoolide autonoomia. 1835. a. anti uus ülikoolide seadus. See allutas ülikoolid õpperingkondade kuraatoreile. Üliõpilastele seati sisse vormiriietus. Kõigis teaduskondades oli usuteadus sunduslikuks õppeaineks. Paremad professorid ja õpetajad vallandati, üliõpilaste arv vähenes. Õppemaksu tõsteti, „et peatada ühiskonna alamais kihtides sündinud noorte inimeste juurdevoolu, kelledele kõrgem haridus on kasutu, sest see tekitab liigset luksust ja viib nad oma seisuse ringist välja, ilma et sellest oleks kasu neile endile ja riigile". Nõnda põhjendas seda abinõu Nikolai I aegne rahvahariduse minister Uvarov.

§ 34. Pärisorjusliku korra edasine laostumine.

Sise- ja välisturu kasv. XIX sajandi teisel veerandil tugevnes tunduvalt pärisorjusliku majanduse laostumine. Lenin näitas, et „teravilja tootmine mõisnike poolt müügi otstarbel, mis arenes eriti pärisorjuse viimasel perioodil, oli juba vana režiimi lagunemise ennustajaks" [1].

Pärast viljatollide kaotamist Inglismaal (1846) kasvas tugevasti vene teravilja väljavedu välismaale. 50-ndate aastate lõpuks moodustas teravilja väljavedu Venemaalt välismaale 35% kogu väljaveost, tõusis aga üksikuil aastail kuni 50%-ni. Peale vilja vedas tsaari-Venemaa välja kanepit, lina, kõisi, harjaseid, rasva, nahku jms. Venemaale veeti sisse luksusesemeid ja seesuguseid kaupu, mida sisemaal ei toodetud.

Vene tööstusettevõtete omanikud, kellel pärisorjusliku korra tõttu ei olnud küllalt laia siseturgu, püüdsid toimetada oma kaupu välisturgudele — Türgisse, Iraani, Kesk-Aasiasse. Nende turgude monopoolsele valitsemisele pretendeeris Inglismaa, kel XIX sajandi keskel oli tööstusmaade hulgas esikoht ja kes sai „maailma töökoja" nimetuse. 30—40-ndaist aastaist peale algabki võitlus Lähis-Ida ja Kesk-Aasia turgude pärast Venemaa ning Inglismaa vahel.

40-ndate aastate teisel poolel sidus tsaari-Venemaa enda kaubalepingute kaudu peaaegu kogu Euroopaga. Venemaa väliskaubanduse kogukäive suurenes 2,75 korda. Võrreldes aga teiste maade kaubakäibega oli Venemaa käive alles tühine: tema arvele tuli üksnes 3,6% kõigist rahvusvahelise kaubanduse käivetest.

Venemaal oli kapitalismi arenemise aluseks siseturu aeglane, kuid pidev kasv. Suurenes nõudmine teravilja, põllumajanduslike toorainete ja tööstuskaupade järele. Nõudmise tõus kutsus esile sisemise kaubakäibe suurenemise. See nähtub eriti kohalike ja ülevenemaaliste laatade kasvust XIX sajandi esimesel poolel. Venemaa rahvamajandusele oli määratu suure tähtsusega Nižni-Novgorodi laat, mis Makarjevi külast viidi üle Nižni-Novgorodi. Suured läbikäigud olid Ukraina laatadel.

Sisekaubanduse arengule aitasid kaasa ülesostjad ja rändkaupmehed. Ülesostjad sõitsid külasid ja asundusi mööda ning ostsid kohalikelt tootjailt põllumajanduslikke tooraineid ja käsitööstussaadusi, vedades need hiljem laatadele või linnadesse. Rändkaupmehed ja harjuskid vedasid ning kandsid külasid mööda laiali mitmesuguseid kaupu, mida vajasid talupojad.

Kapitalistlike vormide kasv tööstuse alal. 40—50-ndaist aastaist hakkab kapitalistlik manufaktuur asenduma mehhaniseeritud suurtööstusega, mis töötab vabapalgalise tööjõuga. Üleminek manufaktuurilt, kus oli toimunud tunduv tööjaotus käsitootmises, masinatega varustatud vabrikuile oli suurimaks sammuks kapitalismi arenemisel tööstuses. Paljud suurtööstused kerkisid esile talu-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., Tallinn, 1950, lk. 152.

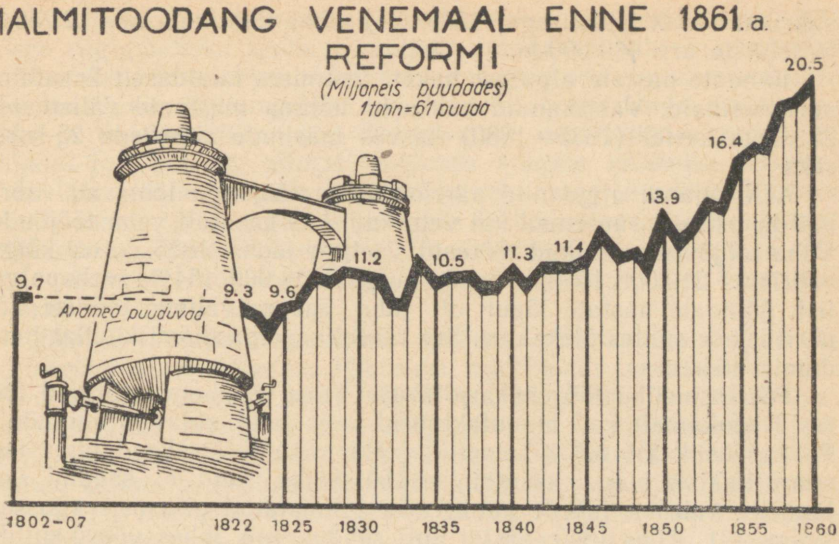

poegade-kodutööndajate hulgast. Nad rikastusid laostunud ja vaesunud talupoegade halastamatu ekspluateerimise arvel. Nikolski manufaktuuri omanik Savva Morozov näiteks oli algul talupoeg-pärisori. 1820. a. ostis ta enese vabaks. Morozov oli karjane, voorimees, kangur-tööline, kangur-kodutööndaja, käis jalgsi Moskvas oma tooteid ülesostjaile müümas, avas seejärel jaotuskontori ja lõpuks muutis selle vabrikuks. Samasuguse tee tegid läbi Prohhorovid, Garelinid ja mõned teised XIX sajandi vene vabrikandid.

XIX sajandi esimesel poolel hakkas arenema kapitalistlik metallurgiatööstus, kuid selle arenemine toimus väga aeglaselt. XIX sajandi esimese poole lõpul avastati rauamaaki Ukrainas, Bahmuti maakonnas ja Mariupoli läheduses. Metallurgiatööstus ei olnud Ukrainas veel välja kujunenud. Vene metallurgia keskuseks jäi edasi mäetööstuslik Uraal, kus tootmine oli rajatud pärisorjuslikule tööle ja mahajäänud tehnikale.

Nii euroopa kui ka vene tööstusele oli XIX sajandi esimesel poolel iseloomustavaks linase riide toodangu langus, sest üleminek purjelaevadelt aurulaevadele vähendas järsult linase riide nõudmist välismaal. 40—50-ndail aastail toimus puuvillatööstuse kasv. Puuvillatööstus oli sel perioodil juhtivaks tööstusharuks. Just sel alal hakkas kõige varem teostuma üleminek manufaktuurilt vabrikule (algul ketruse ja sitsitrükkimise, hiljem kudumise alal).

30-ndate aastate lõpul algas kullatööstuse arenemine Ida-Siberi eratööstuses, Jenissei jõe basseinis ja veidi hiljem Leena jõel.

Üldist pilti vabrikutööstuse arengust XIX sajandi esimesel poolel pakuvad järgmised andmed: 1815. a. oli Venemaal üldse 4189

vabrikut 173 000 töölisega; 1858. a. kasvas vabrikute arv 12 259-le ja tööliste arv 549 000-le.

40-ndate aastate algusest hakati tootmises laialdaselt kasutama aurumasinaid. Vabrikandid hakkasid tellima masinaid välismaalt. 25 aasta kestel (1835—1860) kasvas masinate sissevedu 25-kordseks.

XIX sajandi algul olid pärisorjusliku tööjõuga töötavad vabrikud ja tehased suuremad kui vabrikud, kus kasutati vaba tööjõudu. Vaba tööjõuga vabrikud töötasid siseturu jaoks. 1825. a. oli kõigis vabrikuis 210 000 töölist, nende hulgas 114 000 (54%) vabapalgalist. 50-ndate aastate lõpul oli juba vabapalgaliste tööliste töö pärisorjade suhtes ülekaalus. See tähendas kapitalismi kindlat juurdumist tööstuses.

Pärisorjusliku töö ebakasulikkus. Vaba tööjõuga vabrikud töötasid edukamalt kui manufaktuurid, mis olid rajatud sundtööle. Pärisorjuslik töö oli vähetootlik. Masinate töölerakendamine tegi suure tööliste hulga kasutamise üleliigseks, kuid ei saadud vallandada vabriku juurde kuuluvaiks tunnistatud pärisorje (possessioonseid). Alles 1840. aastal anti seadus, mis lubas vabrikantidel neile kuuluvaid possessioonseid töölisi vabaks lasta. Ainult väga vähesed vabrikandid kasutasid seda seadust.

Ka põllumajanduse alal hakkas pärisorjusliku töö kahjulikkus silma paistma. Põllumajanduse alal oli tehnika veel mahajäänum kui tööstuses. Maa kurnati välja. Saagid olid väikesed. Perioodilised näljaajad viisid talupoegade majapidamised laostumisele ja külaelanikkonna väljasuremisele. Mõisnikud aga, vajades raha, suurendasid ekspluateerimist. Mõisateol töötasid pärisorjad halvasti. Pärisorjade mõisategu muutus vähem kasulikuks kui töö vabal kokkuleppel palgatud moonakatega. Mõningad eesrindlikud mõisnikud hakkasid sisse seadma viljavaheldussüsteemi, parandama maaharimist, kasutades täielikumaid põllutööriistu. Paljud vene mõisnikud viisid oma pärisorjad üle kuumoonaga mõisateenijaiks, nende maad aga liitsid mõisa künnimaaga. Kuid kõik need abinõud ei andnud soovitud toodangu suurenemist.

Mõisnike poolt maata jäetud talurahvas laostus. Obroki pärisorjad lasti mõisnike poolt kõrvalistele tööndusaladele, uutesse vabrikutesse, hiljem aga — raudteede ehitustöödele. Külas toimus klassiline kihistumine. Hakkas tekkima külakodanlus — kulakud. Kulakuile andsid mõisnikud sageli suure väljaostu eest vabaduse. Samal ajal suurenes kehvikute arv. Nende ridadest tuli arenevale tööstusele ja kapitalistlikule põllumajandusele uusi odava tööjõu laialdasi kaadreid.

Raske oli ka riigitalupoegade olukord, keda aastal 1836 arvati olevat üle 9 miljoni. Nad elasid riigimaal ja peale kõigi talupoegade üldise pearaha maksid riigile ka veel obrokit. Riigitalupoegade rahalised kohustused olid äärmiselt segased ja koormavad. Kohalik politsei pressis talurahvalt välja seadusevastaseid makse. Riigitalupojad ei suutnud tasuda kasvavaid makse ja laostusid. Riigitalupoe-

gade maksuvõime tõstmiseks ja nende rahutuste peatamiseks viidi kõrge riigiametniku krahv Kisseljovi juhtimisel läbi riigimõisate valitsemise reform. Moodustati eriline riigivarade ministeerium, mis pidi hooldama riigitalupoegi, segades end igati nende majanduslikku ja ühiskondlikku ellu. Talupoegade omavalitsuse esindajad külades ja valdades allutati määratu suurele ametnike hulgale. Viidi läbi abinõud maade väljamõõtmiseks, maa juurdemõõtmiseks vähese maaga talupoegadele ja nende ümberasundamiseks, abiandmiskassade sisseseadmiseks jne. Tsaariametnikud ahistasid ja röövisid endiselt talupoegi, kelle olukord paranes vähe Kisseljovi reformi teostamise tagajärjel.

Nikolai I majanduspoliitika. Püüdes puutumatuna säilitada pärisorjapidajate-mõisnike diktatuuri, oli Nikolai I samal ajal sunnitud toetama ja enda poole meelitama kaupmehi ja vabrikante. Selle poliitika põhjustas maa majandusliku ja rahandusliku olukorra parandamise vajadus. Kaubandus ja tööstus said valitsuselt toetust kaitse- ja keelutollide näol. 1822. a. seati sisse tariif, mis keelas 3110 liiki toodete sisseveo ja 21 liigi väljaveo. See tariif kehtis väheste muudatustega ka Nikolai I valitsemisajal.

Et rahuldada kvalifitseeritud spetsialistide vajadust tööstuses, loodi eriõppeasutused: tehnoloogiline instituut, metsainstituut jne. Aeg-ajalt korraldati tööstuslikke näitusi, vene tööstustooteid saadeti esmakordselt ülemaailmsele näitusele Londoni 1851. aastal.

Vene rubla kursi kindlustamise huvides viis rahandusminister Kankrin läbi rahareformi, ennistades metallraha käibe riigis. XIX sajandi esimesel poolel lasti välja määratu suur hulk paberist assignaate. Rubla kurss assignaatides saavutas vaevalt veerandi hõberaha väärtusest. Valitsus ostis need väärtusetuks muutunud assignaadid tagasi ja kõrvaldas need käibelt, seades sisse uue rahaühiku — hõberubla. Varem väljalastud paberist krediiditähed vahetati hõberahaks juba rubla rubla vastu.

Valitsus hakkas tööstuse ja kaubanduse huvides arendama transporti ja parandama teid. 1837. a. ehitati 24 versta pikkune raudtee Peterburist Pavlovski. Esimene raudtee ja esimene kodumaine vedur Venemaal ehitati 1833.—1835. a. Nižni-Tagili tehaseis. Selle ehitajaiks olid silmapaistvad vene meistrid-novaatorid Jefim Aleksejevitš Tšerepanov ja ta poeg Miron Jefimovitš. Tšerepanovi töö seadis meie maa esimese nelja riigi hulka, kes seadsid sisse auru jõul käiva raudtee: Inglismaa, Ameerika Ühendriigid, Prantsusmaa ja Venemaa. Kuid Nižni-Tagili mehhaanikute Tšerepanovite tähelepanuvääriv algatus ei leidnud toetust pärisorjusliku valitsuse poolt. Orjalikult kummardudes välismaa ees, eelistas tsaarivalitsus esimeste raudteede jaoks tellida vedureid Inglismaalt. Esimeseks teeks, mis omas majanduslikku tähtsust, oli raudtee Peterburi ja Moskva vahel (nüüd Oktoobri-raudtee), mis avati 1851. a. ja mida ehitati 9 aastat. 1855. aastaks moodustas kogu Venemaa raudteevõrk kokku 980 versta ja oli 5 korda lühem Prantsusmaa ja 6 korda lühem Saksamaa raudteevõrgust. Valitsus püüdis kasutada ka vee-

Peterburi—Moskva raudtee. *Vene rahvamaal.*

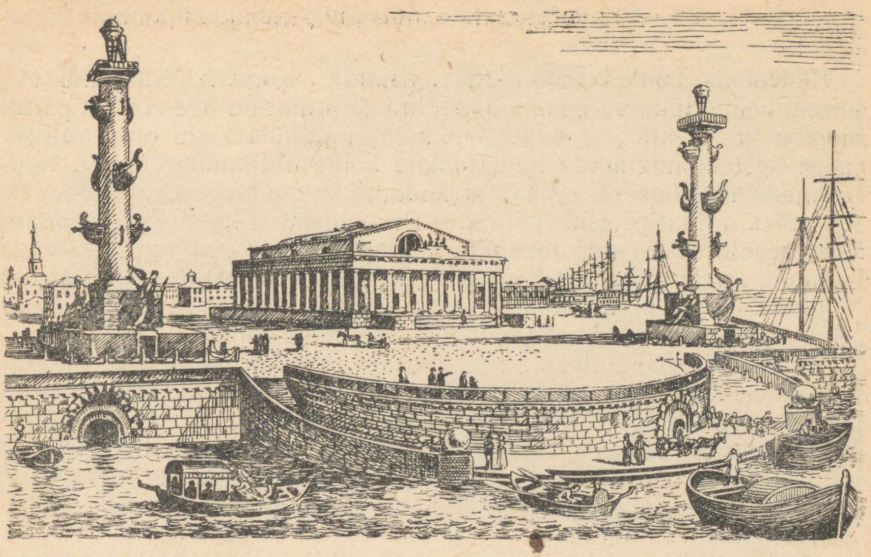

Börsihoone Peterburis.

teid. 40-ndail aastail hakkas Volgal arenema kaubalaevandus ja 50-ndail aastail — reisijate vedu. Sajandi keskel liikles Volgal juba 20 aurikut. Selleks ajaks oli ehitatud esimene aurulaevatehas.

Tsaari-Venemaa tehnilis-majanduslik mahajäämus. Tehnilis-majanduslikus suhtes jäi tsaari-Venemaa ikka enam maha Lääne-Euroopa eesrindlikest maadest. Eriti näitlikult tuleb esile see mahajäämus Venemaa ja Inglismaa majandusliku arenemise võrdlemisel. Feodaal-pärisorjuslik kord soodustas tehnilis-majandusliku mahajäämuse suurenemist ning meie maa kultuurilise ning ühiskondlik-poliitilise arenemise pikaldast käiku. XVIII sajandi lõpul sulatasid Venemaa ja Inglismaa välja ühesuguse hulga malmi — kumbki 8 miljonit puuda aastas. Venemaa kahekordistas selle hulga XIX sajandi esimesel poolel ja viis väljasulatamise 16 miljoni puudani, Inglismaa suurendas malmisulatamist aga peaaegu 30-kordselt ja sulatas 1859. a. 234 miljonit puuda. 50-ndate aastate keskpaiku sulatati Inglismaal malmi 15 korda ja Prantsusmaal 3 korda rohkem kui Venemaal. Samasugune Lääne-Euroopast mahajäämine avaldus Venemaal ka teistel tööstus-, kaubandus-, raudtee- ja veetranspordialadel. Venemaa tööstuses kasutati laialdaselt pärisorjuslikku tööjõudu.

Üha kasvav mahajäämus valmistas ette pärisorjusliku Venemaa paratamatut katastroofi, esmajärjekorras sõjalist katastroofi.

§ 35. 30—40-ndate aastate rahvuslik vabadusliikumine.

Ülestõus Poolas 1830.—1831. aastail. Kogu XIX sajandi esimesel poolel jätkus Venemaal eesrindlike inimeste äge võitlus pärisorjuse ja isevalitsuse vastu. Nikolai I püüdis kogu oma valitsemise kestel lämmatada kaht temale kõige ohtlikumat jõudu: talupoegade ülestõuse sisemaal ja kodanlikku revolutsiooni Euroopas. 1830. a. juulirevolutsiooni võit Prantsusmaal kutsus esile kodanliku revolutsiooni uue tõusu Euroopas. Pariisi sündmustest teada saanud, andis Nikolai I käsu seada valmis 250 000-meheline armee sõjaretkeks Prantsusmaale. Tollal Poolas alanud ülestõus päästis Prantsusmaa tsarismi võimalikust interventsioonist.

Juba XIX sajandi 20-ndate aastate lõpul organiseeriti Varssavis salaselts alamhorunžide (alamlipnike) kooli õpilastest. Olles Prantsuse 1830. a. revolutsiooni ideede mõju all ja lootes selle abile, teostasid nad 1830. a. novembris ülestõusu. Ülestõusnud seadsid endale ülesandeks Poola eraldamise Venemaast ja iseseisva riigi loomise. Varssavi langes ülestõusnute kätte, kes vallutasid arsenali ja relvastasid linnarahva.

Diktaatoriks sai kindral Chlopicki, väga mõõdukate vaadetega mees. Ta kuulus šlahta sellesse ossa, kelle käes olid kõrgemad ametikohad Poolas ja kes oli Venemaast eraldumise vastu. Varsti pani kindral Chlopicki diktaatori-ameti maha. Loodi uus rahvavalitsus, kelle koosseisu läksid samuti ka väikešlahta demokraatlike kihtide esindajad.

Uus seim kutsuti kokku 1830. a. detsembris. Seimi kõige otsustavamaks aktiks oli Nikolai tõukamine troonilt, kes 1815. a. konstitutsiooni järgi oli ühtaegu kogu Venemaa keiser ja Poola kuningas.

Poola ülestõusu mahasurumiseks saatis Nikolai I suure armee kindral Diebitschi juhtimisel. Kuni 100 000 meheni kasvanud Poola armee lõi 7 kuu jooksul edukalt tagasi tsaariarmee surve. Varsti suri Diebitsch koolerasse. Uue armeega saadeti Poolasse kindral Paskevitš.

26. augustil 1831 vallutas Paskevitš tormijooksuga Varssavi ja karistas ülestõusnuid julmalt. 5000 šlahtaperekonda saadeti välja Kaukaasiasse, nende maad konfiskeeriti, 260 üliõpilast anti sõduriks, 30 ülestõusust osavõtnud naist pühitseti vägivaldselt nunnadeks.

Poola asehalduriks määratud kindral Paskevitš kandis 1833. a. algul tsaarile ette: „Hirm on maale juba peale aetud."

Poola 1830.—1831. a. ülestõus lõppes täieliku kaotusega. Selle kaotuse peapõhjus seisis selles, et rahvuslik šlahtaliikumine Poolas ei olnud iseloomult poliitiline ega sotsiaalne rahvarevolutsioon. Ta ei liitunud talurahvaliikumisega. Kuna šlahta ei tahtnud talupoegadele maad anda, siis ei saanud ta ka nendelt toetust. Engelsi sõnade järgi oli see konservatiivne revolutsioon.

Ülestõusul puudus masside toetus ja ta purustati. 1815. a. kons-

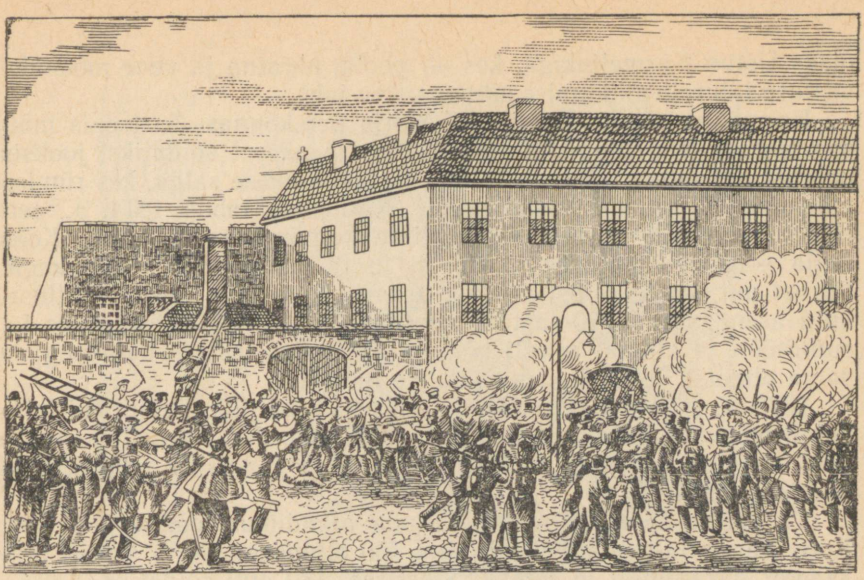

Vangla vallutamine ülestõusnute poolt 1830. a. Varssavis.

titutsioon tühistati. Poola sõjavägi saadeti laiali. Varssavi ülikool suleti. Seati sisse vali tsensuur, keelati kõik poola kirjanike teosed. Pagedes jälitamise eest emigreerusid ülestõusu juhid välismaale.

Ülestõusud Valgevenes ja Ukrainas. Poolast paiskus ülestõus Leedusse, Valgevenesse ja Ukrainasse, kuid ei võtnud kuskil massilist iseloomu.

Vene sõjavägede juhataja avaldas käskkirja, lubades selles vabastada pärisorjusest kõik, kes aitavad tsaarisõjaväge võitluses ülestõusnutega. Talupojad uskusid seda ja hakkasid tsaarivalitsuse poole üle minema. Ülestõusud suruti ka siin maha. Kõigil ülestõusudest osavõtnud aadlikel konfiskeeriti maad, talupoegadele vabadust tõotav käskkiri kuulutati aga mitteseaduslikuks.

Ukrainas levis ülestõus ainult Dnepri paremal kaldal asuvas osas, Kiievi ja Podoolia kubermangus. See haaras üksnes väikesearvulist poolastunud šlahtat. Ukraina talupojad ei toetanud ülestõusu, pidades seda ukraina ja poola panide algatuseks. Samuti ei toetanud ukraina ja vene suurmõisnikud ülestõusu, sest tsarism rahuldas nende majanduslikke huve.

Talurahvaliikumine Ukrainas. XIX sajandi 30-ndail aastail puhkes Ukrainas laialdane talurahvaliikumine. Selle kutsus välja suurenev pärisorjuslik ja koloniaalne rõhumine. Talupojad keeldusid mõisateole minemast ja teisi koormisi täitmast. Eriti püsiva iseloomu võttis talupoegade võitlus mõisnike ja tsaarivõimu esindajate vastu Podoolias. Siin võttis ta partisaniliikumise kuju, ees-

otsas Ustim Karmeljukiga, kes oli poola, ukraina ja vene mõisnike vastase talurahvaliikumise silmapaistev juht.

Karmeljuk sündis kehviku-pärisorja perekonnas. Ta teenis mõisas, anti hiljem mingisuguse üleastumise pärast soldatiks, jooksis polgust ära ja organiseeris talupoegadest väikese salga, kes ründas mõisnikke ja rikkaid taluomanikke. Karmeljuk tabati 1814. a., aeti läbi kadalipu ja saadeti sõjaväelisse komandosse Krimmi. Koos nelja soldatiga põgenes ta uuesti ja jätkas võitlust mõisnikega. Pärast uut arreteerimist mõistis tsaarikohus talle surmanuhtluse, kuid asendas selle 10-aastase sunnitööga. Karmeljuk põgenes ka sunnitöölt ja alustas uuesti võitlust Podoolias, asudes talupoegade salga etteotsa ja hävitades mõisnike mõisaid.

1827. a. suvel võtsid mõisnikud Karmeljuki jälle kinni. Kui talupojad mõisnike käsul teda kinni sidusid, pöördus Karmeljuk nende poole raevuka kõnega: „Miks ei seo te neid (panisid) selle eest, et nad teid rõhuvad?"

Ta veenis talupoegi mitte taluma alandlikult pärisorjuse iket. Koos Karmeljukiga anti kohtu alla 750 talupoega. Neist peksti piitsadega 300 inimest ja saadeti Siberisse, 180 anti soldatiks.

Aastal 1830 põgenes Karmeljuk (juba seitsmendat korda) Siberist sunnitöölt ja asus mõisnikevastase võitluse etteotsa. Karmeljuki suur populaarsus talupoegade keskel tegi ta tabamatuks. Igas talumajas leidis ta kaitset ja pelgupaika. 1835. a. septembris, ühe haarangu ajal, mille mõisnikud korraldasid Karmeljuki tabamiseks, lasti ta maha kellegi šlahtitši poolt.

Siiski ei vaibunud veel kaua Karmeljuki poolt mõisnike vastu tõstetud talurahvaliikumise laine.

Kooleramässud ja ülestõusud sõjaväes. Võitluseks pärisorjusliku rõhumise vastu tõusid talupoegade massid kogu Venemaal. 1830.—1831. aastail haaras maad kooleratаud. Saanud alguse Kaukaasiast, jõudis see Moskvani ja Peterburini. Kuulduste mõjul, et mõisnikud mürgitavad talupoegi surmava mürgiga, puhkesid rahutused. Rahvahulgad ründasid külades ja linnades haiglaid, sageli surmati arste.

1831. a. suvel puhkes ülestõus Novgorodi kubermangu sõjaväeasukate keskel. Selle ülestõusu tulemuseks oli sõjaväeliste asulate järkjärguline likvideerimine.

Eriti laia ulatuse võttis madruste, soldatite, käsitööliste ja muude „lihtseisuslike inimeste" ülestõus Sevastoopolis 1830. a. suvel. Ülestõusu põhjuseks oli talumatu rõhumine tsaarisõjaväes ja -laevastikus. Kui Kaukaasias ja Bessaraabias algas sõjaväes katk, seati Sevastoopoli linnas ja laevastikus sisse vali karantiin. Kellelgi ei olnud õigust oma majast väljuda. Linnas algas nälg. Meeleheiteni viidud inimesed lõid eesotsas madrus Timofei Ivanoviga 1830. a. juunis alarmikella ja alustasid ülestõusu. Ülestõusnutega ühinesid töölised ja laevastiku meeskondade madrused. Kogu linn oli ülestõusnute käes.

Nikolai I karistas julmalt Sevastoopoli „mässulisi". Sõjakohtu

Sõjaväeasukate ülestõus.

Talupojad-sunnitöölised almuseid palumas.

alla anti 1580 soldatit, madrust ja töölist. Iga kümnes mõisteti surma. Mõnedele mõisteti 3000 kadalipuhoopi, mis tähendas samuti surma. 375 naist, madruste ja soldatite naised ja tütred, saadeti sunnitööle.

Talupoegade liikumine haaras 30-ndail aastail 26 kubermangu. See suurenes veel enam ühenduses ikaldusе, nälja ja tulekahjudega reas Volga-äärseis linnades ja külades. Talupojad pidasid mõisnikke ja ametnikke süütajaiks ning õiendasid nendega arveid.

Masside liikumise kasv riigis kõneles masside üha suurenevast rahulolematusest pärisorjusega. Sandarmiülem Benkendorff kandis ärevuses tsaarile ette: „Rahva kogu vaim on suunatud ühele eesmärgile — vabanemisele." Ta andis tsaarile nõu teha talupoegadele järeleandmisi. 1842. a. anti kohustuslike talupoegade ukaas, mis andis mõisnikele õiguse võimaldada talupoegadele isiklikku vabadust, kuid kohustas talupoegi tegema mõisnikule teoorjust või maksma obrokit. Uus seadus ei muutnud talurahva olukorras midagi. Seepärast jätkas talurahvas rahutustest osavõtmist ning pärisorjuslikust vangipõlvest vabastamise nõudmist.

Rahutuste arv kasvas. Aastail 1826—1834 oli neid 145, aga aastail 1845—1854 juba 348. Suurenes talupoegade põgenemine ääremaadele. Põgeneti sageli tervete küladena.

§ 36. Kaukaasia lõplik vallutamine. Venemaa uued sõjad Iraani ja Türgiga.

Ida- ja Põhja-Kaukaasia vallutamine. Pärast Napoleoniga peetud sõja võidukat lõppu asus Venemaa Kaukaasia lõplikule vallutamisele. Ülemjuhatajaks Kaukaasias määrati A. P. Jermolov. Ta esitas Kirde-Kaukaasia süstemaatilise vallutamise plaani sõjaliste kindlustuste ehitamise teel, kust teostati katkestamatult sõjalisi ekspeditsioone mägilaste vastu. Jermolov käskis raiuda metsadesse sihte, öeldes, et maa rahustamisel mängib kirves sama tähtsat osa kui püss ja tääk. Samaaegselt meelitati venelaste poolt üksikuid kohalikke feodaale. Jermolov tegi katset allutada maad ka rahulikul teel. Vene vägede poolt hõivatud rajoonides teostas Jermolov majanduslikke uuendusi, nii näiteks toetas ta siidikasvatuse arendamist ja soodustas hariduse levitamist, avades kohalikule elanikkonnale koole. Ta püüdis korraldada maavahekordi kohalike feodaalide ja talurahva vahel. Surmanuhtluse ähvardusel keelati inimeste orjusesse müümine.

Kirde-Kaukaasia oli asustatud killustatud, mahajäänud väikeste mägihõimude poolt. Nad elasid kahes põhilises rajoonis — Dagestanis ja Tšetšeenias. Enamik neist mägirahvaist elas üle patriarhaal-sugukondlike suhete lagunemise staadiumi ja astus alles feodalismi. Eriti mahajäänud oli Tšetšeenia. Enamarenenud ja rikkamad olid Mereäärne- ja Lõuna-Dagestan, kus olid valitsevaiks feodaalsuhted ja kaubandusel oli märkimisväärne osatähtsus.

Dagestani elanikkond sõltus mitmel viisil kohalikest feodaalidest. Talupojad-uzdeenid töötasid bekkide maadel, tasudes neile osaga oma saagist. Kuid osa uzdeene oli juba saavutanud majandusliku sõltumatuse ja jõukuse. Peale uzdeenide töötasid kohalike feodaalide — bekkide ja vaimulike juures raiaadid. Need olid sisuliselt talupojad-pärisorjad, kellelt oli võetud õigus ühest külast teise ümber asuda. Väike- ja suurfeodaalidel oli ka orje — kulisid.

Elanikkonna hulgas tekkis sageli tülisid maatükkide ja karjamaade pärast. Neid vaidlusi ja hagisid lahendati muhamedi õiguse järgi, mis põhines tavadel (adata). Mägilaste hulgas säilis ka veretasu. Muhamedi vaimulikud omasid piiramatut mõju mägielanike üle. Dagestani feodaalsetes valdustes oli valitsev seisukoht khaanidel ja bekkidel (vürstidel). Kaukaasia vallutamisega läksid mõned khaanid ja bekid vene tsaari teenistusse. Kasutades tsaarivõimude eestkostet, haarasid nad sugukondlike kogukondade maid ja muutsid uzdeenid talupoegadeks-pärisorjadeks. See kutsus mägilaste hõimudes esile rahulolematuse ja stiihilise meelepaha nii tsaarivõimude kui ka oma khaanide ja bekkide vastu.

Kirde-Kaukaasia lõpliku vallutamise võttis tsaarivalitsus ette XIX sajandi teisel veerandil. See samm oli seotud tõsiste välispoliitiliste komplikatsioonidega, mis tingisid Venemaa uusi sõdu Iraani ja Türgiga.

Venemaa sõda Iraaniga (1826—1828). Venemaa edasiliikumine

itta Kaukaasia kaudu kutsus šahhi-Iraanis esile ärevuse ja rahulolematuse. Inglismaa, kes kartis Venemaa tugevnemist Lähis-Idas, ässitas salaja Iraani šahhi Venemaa vastu sõda alustama. Juba 1814. a. sõlmisid inglased šahhiga sõjalise liidu ja saatsid oma instruktoreid Iraani armee reorganiseerimiseks. Iraan kuulutas kehtetuks Gülistani lepingu, mille järgi Venemaaga liideti Aserbaidžani territooriumil asuvad khanaadid. Samaaegselt alustas inglise agentuur Taga- ja Põhja-Kaukaasias relvastatud ülestõusu ettevalmistamist kohaliku elanikkonna hulgas Venemaa vastu. 1826. a. juulis ületas Iraani armee juhataja Abbas-Mirza 60 000-mehelise sõjaväega Vene piiri.

Iraani uus kallaletung laastas sajad armeenia külad. Tuhandeid armeenlasi vangistati ja küüditati Pärsiasse. Koos Abbas-Mirzaga pöördusid tagasi põgenenud khaanid, kes püüdsid Iraani šahhi eestkostel allutada oma võimule Armeenia ja Aserbaidžani elanikkonda. Armeenia elanikkond nägi venelastes oma päästjaid sajanditepikkusest Iraani ikkest ja toetas Vene vägesid. Kindral Jermolov kogus suure armee ja alustas edukat lahingutegevust. Jermolovil õnnestus juba esimesel sõja-aastal Iraani väed Taga-Kaukaasiast välja tõrjuda. Kuid tsaarivalitsus ei usaldanud Jermolovit tema sidemete tõttu dekabristidega. Kaukaasia ülemjuhatajaks ja valitsejaks määrati kindral Paskevitš. Ta lõpetas kiiresti Jermolovi poolt alustatud Erevani sõjaretke ettevalmistused ja suunas 1827. a. kevadel Vene korpuse Erevani alla. Armeenlased moodustasid kõikjal vabatahtlike salku, kes ühinesid Vene vägedega. Kohaliku elanikkonna abi kergendas tunduvalt Vene armee sõjategevust. 1. oktoobril 1827. a. hõivasid Vene väed rünnakuga Erevani kindluse. Erevani armeenlased võtsid rõõmu ja tänuga vastu enda vabastajaid pika-ajalisest Iraani ikkest. Neid armeenlaste tundeid näitas hästi oma ajaloolises romaanis „Armeenia haavad" suur Armeenia valgustaja Abovjan.

Vene väed vabastasid kohaliku elanikkonna toetusel ka Nahitševani khanaadi. Hõivates 1827. a. oktoobri alguses Täbrise, ähvardasid Vene väed Iraani pealinna Teherani. Šahhi valitsus ei võinud kauem vastu panna ja nõustus kõikide tingimustega, mida esitas Vene valitsus. 1828. a. veebruaris kirjutati Turkmantšais (küla Iraanis Täbrise lähedal) alla rahuleping Venemaa ja Iraani vahel.

Turkmantšai lepingu järgi ühendati Venemaaga Erevani ja Nahitševani khanaadid. Iraan kaotas õiguse pidada Kaspia merel laevastikku ja kohustus Venemaale maksma suurt kontributsiooni. Ida-Armeenia vabastati lõplikult šahhi-Iraani võimu alt. Koos sellega purustas Vene armee võit Taga-Kaukaasias prantsuse ja inglise kolonisaatorite plaanid kindlustuda Taga-Kaukaasias oma Iraani vasallide kaasabil. Niisugune sõja tulemus andis hoobi inglaste kolonisaatorlikele plaanidele Lähis-Idas ja vabastas Vene valitsuse käed sõjaks Türgi vastu.

Venemaa sõda Türgiga (1828—1829). Nikolai I valitsemisaja alguses teravnesid uuesti suhted Venemaa ja Türgi vahel.

Venemaa püüdis endiselt tagada endale vaba väljapääsu Mustast merest Vahemerre ja kindlustuda Balkani poolsaarel. Seejuures arvestas Venemaa Balkanil elavate ristiusuliste rahvaste toetust, kes võitlesid oma rahvusliku ja riikliku sõltumatuse eest türgi ikke vastu.

XIX sajandi 20-ndate aastate alguses puhkes Kreekas ülestõus türgi ikke vastu. Türklased õiendasid julmalt arveid ülestõusnud kreeka rahvaga. Selleks et kindlustada oma poliitilist mõju Balkanil, otsustas tsaarivalitsus segada ennast aktiivselt Kreeka sündmustesse. Inglismaa, kes kuni selle ajani oli toetanud Türgit Venemaa vastu, ei tahtnud lubada Kreeka küsimuse lahendamist Venemaa jõududega ja tegi Nikolai I-le ettepaneku kooskõlastatud tegevuseks. 1826. a. märtsis kirjutati Inglismaa ja Venemaa vahel alla protokoll, mis muudeti järgmisel aastal konventsiooniks (kokkuleppeks). Selle konventsiooni alusel otsustati taotleda Kreekale autonoomiat. Kuid sultan ei nõustunud järele andma ja jätkas sõjategevust. Siis tungis Inglise-Prantsuse-Vene ühendatud eskaader 8. oktoobril 1827. a. Navarino lahte, kus seisis Türgi laevastik. Merelahingu tulemusena hävitati Türgi laevastik peaaegu täielikult. Navarino lahing tingis Türgi vaenuliku tegevuse Venemaa vastu. 1828. a. kevadel, sõlminud rahu Iraaniga, alustas Nikolai I sõda Türgiga.

Sõjategevus Türgi vastu hargnes kahel peamisel sõjatandril — Balkani poolsaarel ja Taga-Kaukaasias. Paskevitši armee purustas mitmel korral türklased ja hõivas Türgi kindlused Karsi ja Erzerumi. See edu avas Vene armeele tee Väike-Aasiasse.

Kuid Balkani poolsaarel arenes sõjategevus väiksema eduga. Peale Doonau ületamist kohtasid Vene väed kangekaelset vastupanu hästi relvastatud Türgi kindluste Silistria, Sumla ja Varna poolt. Vene väed kandsid suuri kaotusi. Alanud talv raskendas veelgi teed Konstantinoopolisse üle raskesti ületatavate Balkani mägede. Ühtlasi avaldasid Inglismaa ja Austria avalikult oma rahulolematust seoses Vene vägede edasiliikumisega ja toetasid Türgit. Kuid 1829. a. uus ülemjuhataja I. I. Diebitsch purustas Türgi armee, ületas Balkani mäed ja hõivas peaaegu ilma lahinguta Adrianoopoli — türklaste viimase kindluse Konstantinoopoli läänelähistel. Kohkunud sultan palus rahu. Euroopa diplomaadid forsseerisid rahu allakirjutamist Venemaa ja Türgi vahel.

2. septembril 1829. a. kirjutasid Venemaa ja Türgi alla Adrianoopoli rahulepingule. Selle alusel liideti Venemaaga kogu Musta mere äärne Kaukaasia (välja arvatud Batuumi). Türgi oli sunnitud tunnistama kõiki Venemaa vallutusi Taga-Kaukaasias. Peale selle sai Venemaa Doonau suudme koos lähedalasuvate saartega. Bosporus ja Dardanellid kuulutati avatuks vene ja välismaa kaubalaevadele. Türgi kohustus andma Serbiale, Kreekale, Moldaaviale ja Valahhiale laialdase autonoomia.

Adrianoopoli leping kindlustas Venemaa seisukohti Balkani poolsaarel, kuid teravdas vastuolusid Venemaa ja Euroopa suurriikide

vahel. Eriti rahulolematu oli Inglismaa, kes tugevdas salasepitsusi mitmesuguste Kaukaasia rahvaste hulgas selleks, et ässitada neid rahvaid ülestõusule Venemaa vastu ja takistada viimasel kindlustuda Lähis-Ida lähistel.

Müridism — Türgi ja Inglismaa agentuur. Inglise ja Türgi agentuur püüdis Venemaa vastu üles ässitada eriti just Kirde-Kaukaasia mägielanikkonda. Sel eesmärgil kasutas ta muhamedi jutlustajate suurt mõju mahajäänud mägilaste hõimude hulgas. Juba XIX sajandi 20-ndail aastail levis Kaukaasias mägilaste hulgas laialdaselt usulis-poliitiline õpetus müridism (araabia sõnast „müriid" — kuulekas). Müriidid pidid olema vastuvaidlematult kuulekad oma kõrgemale ülemale — imaamile. Müridism jutlustas asketismi, „maistest hüvedest loobumist", tegelikult aga varjas rangete religioossete reeglite taga ilmalike ja vaimulike feodaalide mitmesuguseid klassivalitsuse vorme. Müridism jutlustas „ghasavatist" — pühast sõjast vene rahva vastu. Õhutatuina Inglismaa poolt, kasutasid müriidid oma poliitilisteks eesmärkideks mägirahvaste hulki, kes ei julgenud vastu rääkida, vaid pidid pimesi alluma oma juhtidele. Esimesena tõusid mägilased ghasavati loosungi all Venemaa vastu üles Ghasi Muhammedi juhtimisel, kes koondas tuhandeid müriide ja hakkas kallale tungima üksikuile Vene armee osadele. Tema õpilaseks ja järglaseks oli Šamiil, kes pärines rikaste mägilaste hulgast. Ta valmistus kaua muhamedi vaimuliku karjääriks ja oli üks kõige fanaatilisemaid müriide. Peale oma õpetaja Ghasi Muhammedi surma valisid Dagestani müriidid Šamiili imaamiks — vaimulikuks ja ilmalikuks valitsejaks. Šamiili imamaat oli usulis-poliitiline organisatsioon tsentraliseeritud sõjaväelise juhtimisega. Karmide religioossete eeskirjade vormis loodi ühtne süsteem mahajäänud mägirahvaste poliitiliseks juhtimiseks. Auulid, mis keeldusid pidamast „püha sõda", purustas Šamiil täielikult. Õhutatuna Inglismaa ja Türgi poolt, kuulutas Šamiil ghasavati venelaste vastu. Tal õnnestus koondada tsaarivägede vastu võrdlemisi suuri jõude.

Vene kindralid pöördusid mitmel korral Šamiili poole rahuettepanekutega, kuid viimane keeldus. Šamiil lootis türklaste ja inglaste abile, kellega ta sõlmis kokkuleppe. Šamiil oli kirjavahetuses Türgi sultaniga, kes lubas talle peale Tifliisi vallutamist Taga-Kaukaasia kuninga tiitli. Šamiil sai ametlikult Türgi Portalt tšerkessi ja gruusia armee generalissimuse nimetuse. Võitluses Venemaa vastu püüdis Šamiil oma tegevust kooskõlastada türklaste ja inglastega. Inglise eskaader kontradmiral Lions'i juhtimisel pidi astuma kontakti tšerkessidega, eriti Šamiiliga, ja toetama nende väljaastumist Venemaa vastu. Samal ajal pidi Türgi laevastik varustama ülestõusnud mägilasi vajaliku relvastusega. Inglise ja prantsuse agendid varustasidki tegelikult Musta mere ranniku kaudu mägilasi relvade ja laskemoonaga. Inglise ja prantsuse spioonid õppisid hoolikalt tundma Musta mere rannikut, püüdes kasutada Šamiili ja müriidide poolt petetud mägielanikke oma poliitilistes ja

kolonisaatorlikes huvides. Kõik need asjaolud andsidki Šamiili liikumisele võimaluse kesta peaaegu 40 aastat.

1839. aastal hõivasid Vene väed kuulsa kindluse Ahhulgo. Šamiil kaotas peaaegu kõik oma müriidid ja põgenes Tšetšeenia mägirajoonidesse. Tsaarivalitsus arvas, et mägilaste liikumine Tšetšeenias ja Dagestanis on lõplikult maha surutud. Kuid Šamiil jätkas tõsiseid ettevalmistusi järgnevaks võitluseks. Oma valduses oleval territooriumil ehitas Šamiil uusi sõjalisi kindlustusi ja organiseeris talle kõige truumatest müriididest salku. Oma residentsiks valis Šamiil Dargo auuli, kust oli hõlpus juhtida liikumist nii Tšetšeenias kui Dagestanis. Kogu oma võimualuse territooriumi jagas Šamiil ringkondadeks — naiibkondadeks, millede etteotsa seadis oma lähedasi abilisi, naiibe. Iga naiibi käsutuses oli kohtunike, vaimulike ja sõjameeste aparaat, mis allus vastuvaidlematult Šamiili tahtele. Šamiil püüdis organiseerida sõjalis-despootlikku riiki, mis vastuolus rahva huvidega oleks mägilaste sõltumatuse eest võitlemise lipu all teeninud Türgi ja Inglismaa vallutuslikke eesmärke ja huvisid Kaukaasias.

Määratud summad, mida Šamiil kulutas sõjaks, korjati kokku mägielanikkonda laostavate erakorraliste sõjaliste maksude näol. Uzdeenide rikkast ekspluataatorlikust kõrgkihist pärinevad naiibid laostasid talurahvast mitmesuguste maksude ja kohustustega. Võimu juurde pääsenud auuli kõrgkiht kasutas oma seisukohta talurahva kurnamiseks ja ekspluateerimiseks. Šamiilile lähimatele naiibidele jagati kõige vaesemate talupoegade-uzdeenide maid. Sõjakoorma ning naiibide ekspluatatsiooni raskuste all hakkas talurahvas ikka rohkem ja rohkem nurisema ja eemalduma Šamiilist. Šamiili imamaadi lagunemine muutus järjest ilmsemaks ja nõrgestas tema jõudusid. Majanduslike ja sõjaliste jõudude väljakurnamine, sisemine võitlus naiibide vahel ning järjest kasvav rahvamasside rahulolematus põhjustasid Šamiili purustamise.

Šamiil lootis kasutada Venemaa rasket olukorda, mille kutsus välja Krimmi ehk Idasõda (1853.—1856. a.). Šamiili plaan seisis koos Türgi sultaniga Venemaale püha sõja kuulutamises ja Türgi armee toetamises tugeva löögiga mägilaste poolt. Samal ajal pidi Inglise-Prantsuse laevastik valmistuma kallaletungiks Musta mere ranniku kindlustustele. Püüdes tegutseda Türgi armeega kooskõlastatult, tegi Šamiil 1854. a. katse tungida Gruusiasse. Võttes sõjasaaki ja vange, taandusid müriidid, keda ähvardas täielik purustamine, Gruusiast, leidmata Gruusia elanikkonna hulgas kaastunnet ja toetust oma plaanidele.

Krimmi sõja lõppemine 1856. a. vabastas tsaarivalitsuse käed otsustavaks võitluseks mägilaste vastu. Vene vägede, kelle poole läksid üle paljud Šamiili naiibid, pealetung teostati samaaegselt mitme suure salgaga. Mägielanikkond lõi lõplikult Šamiilist lahku ja lakkas teda toetamast. 1859. a. augustis piirasid tsaari väesalgad ligipääsmatul Gunibi mäel täielikult sisse Šamiili viimase pelgupaiga ja Šamiil oli sunnitud alla andma. Vangistatud Šamiil

saadeti Peterburi, kust ta hiljem saadeti Kaluugasse asumisele. Mõne aasta pärast lubati Šamiil palverännakule Mekasse, kus ta ka suri.

Pärast võidu saavutamist Šamiili üle saatis tsaarivalitsus tunduvad sõjalised jõud Lääne-Kaukaasia, Kubanimaa ja Musta mere rannikujoone vallutamiseks Anapast Suhuumini. 60-ndate aastate alguses alistati Loode-Kaukaasia mägihõimud lõplikult.

Seega sai Šamiili poolt juhitud mägilaste liikumine täieliku lüüasaamise osaliseks. Üheks lüüasaamise põhjuseks oli petetud mägielanikkonna lahkulöömine Šamiilist ning toetuse puudumine teiste Põhja- ja Taga-Kaukaasia rahvaste poolt. Šamiili poolt juhitud mägilaste liikumine ei olnud rahvuslik vabadusliikumine ega demokraatlik liikumine, vaid reaktsiooniline ja natsionalistlik liikumine, mis teenis inglise kapitalismi ja Türgi sultanit. See oli suunatud mägirahvaste tõeliste rahvuslike huvide vastu. Šamiil suhtus oma rahvasse põlguse ja kõrkusega. „Ma juhtisin viletsat rahvast," rääkis Šamiil, „röövleid, kes ainult siis teevad midagi head, kui näevad, et nende pea kohal ripub mõõk, mis on juba maha raiunud mitu pead."

Kaukaasia rahvaste ühendamine Venemaa koosseisu, vaatamata tsaarivalitsuse rahvavaenulikule rõhumispoliitikale, omas suurt progressiivset tähtsust kogu nende rahvaste edasisele saatusele. See soodustas Kaukaasia rahvaste majanduslikku ja kultuurilist lähenemist vene rahvale, kes asus juhtima kõigi Venemaa rõhutud rahvaste võitlust rahvusliku ja sotsiaalse vabastamise eest.

§ 37. Kesk-Aasia rahvad ja tsarismi edasiliikumine Kasahstani ja Kesk-Aasiasse.

Kesk-Aasia khanaadid. Kolme Kesk-Aasia khanaadi — Buhaara, Hiiva ja Kokandi — kujunemine XVIII sajandi lõpuks oli üheks tähtsamaks etapiks teel Kesk-Aasia poliitilisele ühendamisele, mis selle ajani oli killustatud paljudeks vaenulikeks feodaalvaldusteks. Nende kolme khanaadi võimu all olid usbekid, tadžikid, kirgiisid ja osa turkmeene. Suur osa Turkmeeniast kuulus Iraani ülemvõimu alla. Turkmeenide rändlev majandus ei omanud kindlat toidubaasi ega küllaldast hulka veeallikaid. Äärmise vaesuse mõjul teostasid turkmeenid sageli röövretki Buhaara, Afganistani ja Iraani paikseisse asundustesse. Sugukondlik aristokraatia, olles kindlustatud paremate maatükkide ja niisutuskanalitega, muutus Turkmeenia elanikkonna ekspluateerivaks kihiks.

Tunduv osa praegusest Tadžikistanist säilitas XIX sajandi alguses samuti vormiliselt sõltumatuse, kuuludes kohalike valitsejate võimu alla.

Kesk-Aasia khanaadid pidasid lakkamatut võitlust naabervalduste alistamiseks. Kõige laialdasemad olid Kokandi khanaadi vallutused. XIX sajandi alguses allutas ta endale Kesk-Aasia suure

kaubandusliku ja strateegilise keskuse — Taškendi. Taškendi vallutamine kergendas Kokandil ümbritsevate Kasahhi stepirajoonide ja Kirgiisia alistamist.

Oma võimu kindlustamiseks katsid Kokandi khaanid lõunapoolsete Kasahhi rajoonide ja Kirgiisia maa-alad kindluste võrguga, ehitasid mošeesid ja medreseid (muhamedi usu koolid), levitades muhamedi usku. Kindluste ümber kasvasid kaubanduslikud ja käsitööstuslikud linn-asulad: Ak-Metšet, Aulije-Ata, Pišpek jt. XIX sajandi 30-ndail aastail oli Kesk-Aasias suurimaks riiklikuks moodustiseks Kokandi khanaat, piiridega Pamiiri eelmäestikust Sõr-Darja alamjooksuni ja Lääne-Hiinani.

Tunduvalt suurenesid XIX sajandi alguseks ka Hiiva khanaadi piirid, kes alistas endale naabruses asuvad kasahhide, turkmeenide ja karakalpakkide maad. Hiiva feodaalid õhutasid turkmeeni elanikkonna keskel osavasti hõimude-vahelist vaenu. Buhaara khanaadi piirid seevastu kitsenesid XIX sajandi esimesil aastakümneil Kokandi ja Hiiva khanaatide poolt teostatud vallutuste tõttu.

Kokandile läks üle Turkestan, mis oli Buhaara kaitse all, ja paljud kindlused. Hiiva sai mõned Turkmeenia valdused. Oma poliitilisest nõrkusest hoolimata jätkas Buhaara XIX sajandi keskel veel silmapaistva majandusliku osa etendamist. Buhaaras elas käsitööliste peamine mass, kes oma puuvilla- ja siiditoodetega võistlesid edukalt kõigi teiste linnadega.

Khanaatide klassistruktuur ja valitsemine olid ühesugused. Nende eesotsas seisis usbeki feodaalne aristokraatia ja kõrgem muhamedi vaimulikkond. Viimane ei tegelnud ise oma majapidamisega, vaid andis maa talupoegadele osa põllusaagi eest. Peamisteks tootjateks olid talupojad, kes tegutsesid põlluharimise ja karjakasvatamisega. Erakordset osa etendas majanduses vee kasutamine, ilma selleta ei ole Kesk-Aasias maal väärtust. Kui keegi teostas niisutustöid varem „surnud" maades, said need maad tema omandiks.

Kasahhid XIX sajandi teisel veerandil. XIX sajandi 20-ndaist aastaist alates rajati Kasahhi steppidesse rida kindlustusi, mille abil tsarism püüdis alluvuses hoida kasahhe ja kavatses alustada pealetungi Kesk-Aasia riikidele.

1835.—1837. a. asus Orenburgi kindralkuberner V. A. Perovski Orski ja Troitski vahel kindlustuste liini ehitamisele, milleks ta lõikas ära 10 000 ruutkilomeetri ulatuses rändlusalasid, mis olid rikkad karjamaade, vee ja metsade poolest. Kasahhid tõrjuti vähesobivatele maadele. Rändlemisõigust kindlustuste rajoonides kitsendati. Kasahhid ei olnud sellega rahul ning valmistusid relvastatud võitluseks tsaari kolonisaatorite vastu.

Kasahhide vastupanu nõrgendamiseks eraldas tsarism veel Paul I valitsemisajal Nooremast Žuzist Bukei khaani rändlemisalad ja lõi tsaari-Venemaale alluva erilise Bukei khanaadi. Osa Kaspia mere rannikust, kus asusid Bukei khanaadi kasahhide rändlusalad, kuulutati vene mõisnike omandiks, kes nõudsid karjamaade kasutamise eest kasahhidelt ülemäära kõrget maksu.

Maksukoorma suurenemine ja ekspluateerimine kohalike, khaani määratud vanemate poolt, keda toetas tsarism, ning maade äravõtmine khaanide ja sultanite poolt kutsusid esile laialdase rahvaülestõusu tsarismi vastu, mis algas 1836. a. Selle ülestõusu eesotsas seisid vanemad, batõr Issatai Taimanov ja rahvalaulik (akõn) Mahhambet Utemissov. Nad piirasid sisse khaani laagri, põletasid maha palju sultanite varasid ja andsid nende rändlusalad vaesemaile kasahhidele. Ülestõusul oli talurahvasõja iseloom, mis oli samaaegselt suunatud tsarismi ja tema koloniaalpoliitika vastu. See suruti maha khaanide, sultanite ja tsaarivõimude ühendatud jõul.

Kõrvuti progressiivsete, antikoloniaalsete rahvuslike vabadusliikumistega XIX saj. esimesel poolel oli Kasahstanis terve rida tsarismivastaseid väljaastumisi, mis oma iseloomult olid reaktsioonilised, feodaal-monarhistlikud. Nende organiseerijateks olid kasahhi feodaalide kõrgkihi esindajad, kes olid mitmesugustel põhjustel rahulolematud tsaarivalitsuse poliitikaga. Eriti tugevnes nende rahulolematus pärast khaanivõimu likvideerimist 1822. a. Kasahhi suurfeodaalid, kelle õigusi ja eesõigusi oli kärbitud, alustasid võitlust Kaukaasia ja Venemaa ühendamise vastu, keskaegse khaanivõimu taastamise eest. Seda võitlust juhtis algul Sarżan Kassõmov, tema surma järel aga ta vend sultan Kenessarõ Kassõmov.

Khaan Ablai pojapoeg, sultan Kenessarõ vaatas Kasahstani territooriumile kui oma suguvõsa omandusele ning unistas Kasahstanis taastada kord, mis valitses seal XVIII saj. khaan Ablai ajal. Ta kasutas tsarismi koloniaalpoliitikaga rahulolematuid rahvamasse oma kitsastes klassihuvides. Algul ühinesid Kenessarõ Kassõmovi liikumisega küllaltki suured töötajate hulgad. Ent peagi veendusid nad, et sultan Kenessarõ Kassõmovi võim ei too neile kergendust. Kenessarõ tahtis säilitada adaadi, s. o. vana tavaõiguse võtta kasahhidelt, kes ei tahtnud talle alistuda, kariloomad ning julmalt õiendada arveid kõigiga, kes polnud rahul tema tegevusega. Kenessarõ õhutas sugukondade vahelist vaenu, ässitades üht teise kallale.

Olles saavutanud khaanivõimu, nõustus Kenessarõ vasallsõltuvusega Venemaast, sobitas kokkuleppe tsaari administratsiooniga ning sai tsaari kindralitelt maid ja autasusid. Samal ajal võitles ta ühendamise vastu Venemaaga ning astus läbirääkimistesse Venemaale vaenulike Kesk-Aasia khaaniriikidega, kes olid huvitatud oma mõju laiendamisest Kasahstanis Kenessarõ toetusel. Kenessarõ Kassõmovi poeg Sadõk jätkas võitlust Venemaa vastu ning osutus viimaks inglastega ühenduses olevate Kesk-Aasia khaanide teenistuses olevaks.

Kenessarõ Kasssõmovi liikumine, mis kestab 10 aastat (1837—1847), vaibus aegamööda. Algul temaga liitunud töötavate kasahhide mitmesugused kihid lõid temast lahku. Kenessarõ liikumise peamise toetuse ning sõjalise jõu moodustasid ta feodaalsed väesalgad, samuti ka tema kaassugukondlased ning teised feodaalid.

Pärast rida lüüasaamisi rändas Kenessarõ stepi idaossa. Saatus-

likuks sai Kenessarõle sõttaastumine Kirgiisiaga. Kenessarõ rüüstas ning süütas mitte ainult kirgiisi feodaalide, vaid ka kehvikute auule. See kutsus esile kirgiisi rahva üldise meelepaha Kenessarõ Kassõmovi vastu. Varsti võtsid kirgiisid Kenessarõ kinni ning hukkasid ta.

Nii lõppes Kenessarõ Kassõmovi liikumine, mis püüdis Kasahstanis taastada khaanivõimu ning lahutada Kasahstan Venemaast, täieliku lüüasaamisega.

Edasiliikumine Kesk-Aasiasse. Üheaegselt võitlusega Kenessarõ Kassõmovi vastu valmistas Vene tsarism ette ka Kesk-Aasia khanaatide alistamist.

Kindralkuberner Perovski organiseeris väheldase armee, mis oli tugevdatud kasakate, samuti ka baškiiri ja kasahhi ratsaväega. Selle väega väljus ta 1839. a. sügisel Orenburgist sõjaretkele Hiiva vastu. 15 000 kaamelit saatsid väesalka kõrbesteppides, kandes toiduaineid ja vett ekspeditsiooni jaoks. Kuid lumetuisud ja kange külm hävitasid kaamelid ja hobused ning sundisid Perovskit suurte kaotustega taganema. Pärast seda ebaõnnestumist hakkas Perovski ette valmistama pealetungi läbi Kirgiisi stepi. Uuriti teede suundi, kaevati kaevusid, ehitati kindlustusi. Sõr-Darja jõele püstitati fort Aralsk. Varsti kujunes see laialdase vene põllundusliku koloonia keskuseks Araali järve ääres. Järvele ehitati aurulaevastik. Orenburgi ja Araali järve vahel seati sisse alaline ühendus.

1835. a. kevadel tungis Perovski suurte jõududega Sõr-Darjat mööda üles Kokandi khaani valdustesse. Perovski piiras sisse Kokandi kindluse Ak-Metšeti, hävitas kõik selle kaitsjad ja muutis selle Vene kindluseks Perovskiks. Sõr-Darjale ehitas Perovski viis uut kindlustust, nn. Sõr-Darja liini. Tsaariväed vallutasid Pišpeki, Tokmaki ja teised linnad. Need linnad, mis kuulusid tollal Kokandi khanaadile, olid asustatud kirgiiside poolt, kuid Kirgiisia on mägine ja raskesti ligipääsetav maa, mistõttu tema lõplik alistamine tsaari-Venemaale toimus hiljem, alles 60-ndail aastail.

Jätkus ka edasiliikumine Kasahstani. 1854. a. asutati Vernoje kindlustus, hiljem Vernõi linn (nüüd Alma-Ata).

1854. a. alustas Perovski oma baasist Sõr-Darjalt sõjaretke Hiivasse, kuid Hiiva khaan saatis saadikud Vene laagrisse ja sõlmis lepingu, tunnustades Vene ülevõimu ja andes talle eesõigusi kaubitsemiseks Hiivaga.

Nõnda oli 50-ndate aastate lõpuks loodud üldine kindlustuste liin Sõr-Darjast Semipalatinskini. Kasahhide ja kirgiiside stepid olid tsarismi täieliku võimu all.

Kesk-Aasia khanaatide — Hiiva, Kokandi ja Buhaara — lõplik vallutamine oli ainult aja küsimus.

IX peatükk.

Tsarism — Euroopa sandarm.

§ 38. Nikolai I välispoliitika.

Ida-küsimus. Dekabristide ülestõus, mille peapõhjuseks Nikolai I pidas Euroopa revolutsiooni mõju, sundis tsaari juba ta valitsemisaja esimestest päevadest peale loobuma Aleksander I välispoliitika ettevaatlikkusest, kahepaiksusest ja pikatoimelisusest ning välja kuulutama tsaaririigi välispoliitika „uued alused": energia, otsustavuse, pealetungi. Nikolai I välispoliitika peaeesmärgid olid samad, mis Aleksander I-lgi. Kuid oma lähimaks ülesandeks seadis ta tsaari-Venemaa täieliku ülevõimu saavutamise Lähis-Idas. Olles suurimaks Musta mere äärseks riigiks, tundis Venemaa elavat huvi väinade vaba kasutamise vastu, sest väinad olid ainsaks väljapääsuteeks Mustalt merelt. Ka oli Venemaa huvitatud sellise olukorra loomisest, mis ei võimaldaks Venemaale vaenulikel riikidel kasutada väinu kallaletungiks Musta mere äärsetele Vene valdustele. Lähis-Idas olid aga Venemaal võimsad vastased: Inglismaa, Prantsusmaa ja Austria. Austria püüdis saada enda kätte Doonau laevandust ja kindlustuda majanduslikult Balkani poolsaare loodeosas. Prantsusmaa püüdis Türgilt Egiptust ära kiskuda. Inglismaa tahtis muuta Türgit oma pool-kolooniaks ja tõkkeks Venemaa edasitungile Vahemerele ja Itta. Seepärast püüdsid Inglismaa ja Prantsusmaa enda kätte saada kontrolli Musta mere väinade üle. Nõnda kujunes Lähis-Idas omavahel võistlevate riikide blokk (Inglismaa, Prantsusmaa, Austria), mis toetas Türgit Venemaa vastu.

Venemaa üha kasvav tehnilis-majanduslik mahajäämus aitas eesrindlikul Inglismaal ikka enam turgudelt välja tõrjuda oma feodaal-pärisorjuslikku võistlejat Venemaad. Ajal, kui Venemaa pidas Taga-Kaukaasia pärast sõdu Türgi ja Iraaniga, tegi Inglismaa intensiivset õõnestustööd Venemaa vastu. Eriti kadedalt suhtus Inglismaa tsaari-Venemaa nõudlustesse Aasia suhtes. Lähis- ja Kesk-Ida said nõnda rahvusvaheliste vastuolude sõlmpunktideks ning lähtekohaks tsaari-Venemaa ägedale välispoliitilisele võitlusele tema võistlejatega.

Oma valitsemise esimesil aastail püüdis Nikolai I kindlustada oma mõju Balkani poolsaarel, toetades Kreekat, kes sõdis oma iseseisvuse eest Türgiga. Inglismaa jättis tsarismi selle võitluse tulemustest siiski ilma, sest ta kiskus oma sidemete abil Kreeka kodanlusega ja Kreeka valitsusele antud laenudega Kreeka Vene mõju alt ära.

Vene-Iraani sõja (1826.—1828. a.) ja Vene-Türgi sõja (1828.—1829. a.) ajal õnnestus tsaari-Venemaal saavutada uuesti oma mõju suurenemist Lähis-Idas.

Turkmantšai ja Adrianoopoli lepingud tähistasid Nikolai I välispoliitika suurt edu. 1828. a. Turkmantšais Venemaa ja Iraani vahel sõlmitud leping andis Venemaale võimaluse kindlustuda Kaspia merel.

Kartes Venemaa mõju suurenemist Iraanis ja kogu Ees-Aasias, püüdis Inglismaa seda mõju miinimumini vähendada. Juba aasta pärast puhkes Inglise residendi aktiivsel kaasabil Teheranis Venemaa vastu ülestõus, mille kestel tapeti peaaegu kogu Vene missioon saadikuga — luuletaja A. S. Gribojedoviga — eesotsas.

1829. a. Adrianoopoli leping Türgiga oli Venemaale kasulik. Bosporus ja Dardanellid kuulutati avatuks vene ja välismaa kaubalaevade läbisõiduks. Kinnitati Vene alamate õigus kaubelda vabalt Ottomani impeeriumi (Türgi) piirides. Kreekale, Serbiale, Moldaaviale ja Valahhiale anti laialdane autonoomia. Tegelikult olid aga Doonau vürstiriigid okupeeritud Vene sõjaväe poolt. Kuid Euroopa riigid, eriti Inglismaa, ei võinud leppida Venemaa mõju domineerimisega Türgimaal; nad ootasid sobivat juhust, et teha lõpp sellele mõjule.

Sel ajal muutus Türgi olukord veelgi keerulisemaks, sest Egiptuse valitseja Muhammed-Ali, toetatuna Prantsusmaa poolt, saatis oma väed tema vastu. Türgi sultan pöördus abi saamiseks Nikolai I poole.

Vene laevastik admiral Lazarevi juhtimisel väljus Sevastoopolist Türgi rannavetesse. 1833. a. veebruaris sõitsid Vene sõjalaevad Bosporusesse.

Häirituna tekkinud olukorrast, ruttasid Inglismaa ja Prantsusmaa lepitama hiljutisi vastaseid — Türgi sultanit ja Egiptuse pašat ning nõudsid seejärel Vene laevastiku lahkumist Türgi vetest.

Püüdes tühistada lepinguid, mis andsid Venemaale suuri eesõigusi Balkanil, kutsus Inglismaa 1840. a. suvel Londonis kokku asjast huvitatud riikide konverentsi, kus Türgi küsimuses kirjutati alla kokkuleppele Inglismaa, Austria, Preisimaa ja Venemaa vahel. Londoni konventsioon (kokkulepe) seadis Türgi kokkuleppinud nelja riigi „kollektiivse kaitse" alla. Tsaari-Venemaa oli seega sunnitud loobuma domineerivast seisundist Türgis.

Kuid kasvav revolutsiooniline liikumine Euroopas tugevdas uuesti tsarismi juhtivat osa rahvusvahelises poliitikas. Kõik Euroopa

valitsused otsisid abi ja kaitset revolutsiooni vastu ainult „Euroopa sandarmilt" — Nikolai I-selt.

1833. a. sügisel sõlmisid Austria, Venemaa ja Preisi välisohu või revolutsiooniähvarduse puhuks vastastikuse abistamise lepingu. See oli tegelikult kolmest Euroopa feodaalsest monarhist koosneva Püha liidu jaluleseadmine kodanliku revolutsiooni vastu. Kui 1846. a. toimus Krakovis poola revolutsionääride relvastatud ülestõus, saatsid Austria ja Venemaa sõjavägesid Krakovisse ja surusid selle maha. Kuid 1848. a. veebruaris algas Prantsusmaal revolutsioon, mis võttis varsti üle-euroopalise iseloomu.

§ 39. 1848. a. revolutsioon Euroopas ja tsaari-Venemaa interventsioon Ungaris.

Maailma proletariaadi juhid K. Marx ja Fr. Engels. Euroopa tööliste esimesed iseseisvad väljaastumised (Lyon'i kangrute ülestõus Prantsusmaal ja tšartism Inglismaal) said lüüa. Töölisklassi esimene kodusõda kodanlusega Pariisis 1848. a. suvel lõppes samuti proletariaadi lüüasaamisega. Sel ajajärgul oli töölisklass veel kõikjal noor, nõrk ja halvasti organiseeritud. Venemaal oli töölisklass nagu kapitalistlik tööstuski alles arenemise algstaadiumis. Kuid uue ühiskonnaklassi, proletariaadi ilmumise fakt ise avab uue ja tähtsaima epohhi inimkonna ajaloos. Proletariaadi juhtideks olid XIX sajandi keskel Karl Marx ja Friedrich Engels.

Marx sündis 5. mail 1818. a. Saksamaal Trieri linnas; samas Reini provintsis Barmeni linnas sündis 28. novembril 1820. a. Engels. 1844. a. kohtusid need kaks suurt proletaarset revolutsionääri ja töötasid peaaegu 40 aasta kestel käsikäes kogu maailma tööliste ja töötava rahva vabastamiseks.

Marx ja Engels avastasid proletariaadi kui kommunistliku ühiskonna looja maailma-ajaloolise osa. Nende juhtimisel loodi proletaarne partei, kes hakkas juhtima proletariaadi revolutsioonilist võitlust. 1847. a. organiseerisid Marx ja Engels esimese kommunistliku partei — „Kommunistide liidu". Samal ajal töötasid nad välja rahvusvahelise proletariaadi partei programmi — „Kommunistliku partei manifesti". Teadusliku kommunismi „Manifesti" peamõte seisab kodanluse kukutamise ja proletariaadi diktatuuri sisseseadmise paratamatuses võitluseks klasside kaotamise ja klassideta, kommunistliku ühiskonna ülesehitamise eest. „Manifest" lõpeb üleskutsega — „Kõigi maade proletaarlased, ühinege!".

1848. a. revolutsioon ja Nikolai I. Teade revolutsioonist Pariisis 1848. a. veebruaris tabas Nikolai I-st õueballil. Raevunud sellest uudisest, pöördus „Euroopa sandarm" teda ümbritseva saatjaskonna poole ja ütles: „Saduldage hobused, härrad ohvitserid! Pariisis on revolutsioon."

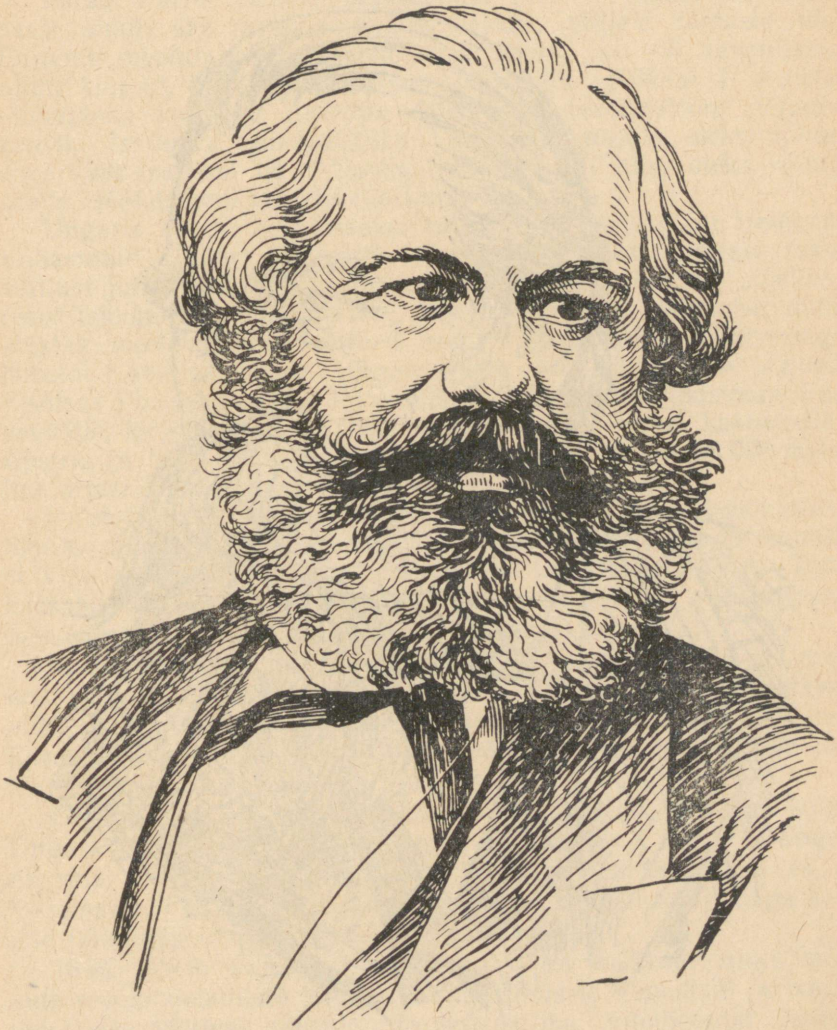

Karl Marx.

Friedrich Engels.

Nikolai I aitas Austria reaktsioonil maha suruda 1848. a. revolutsiooni Viinis. Võitluseks rahvusliku vabadusliikumisega Itaalias andis ta Austriale 6 miljonit rubla. Nikolai I oli killustatud Saksamaa ühendamise vastu, mida nõudis progressiivne saksa kodanlus.

Pärast Pariisi tööliste lüüasaamist 1848. a. juunis jäi Euroopasse ainult üks revolutsiooniline keskus, millele toetusid kõik Euroopa revolutsioonilised jõud, eriti Poola; see oli revolutsiooniline Ungari, kes end Austriast lahku lõi. Nikolai I otsustas lämmatada ka selle Euroopa kodanliku revolutsiooni viimase kantsi. Iseseisva demokraatliku Ungari olemasolu oleks võinud ähvardada tsarismi huve Doonaul ja Balkanil ning oleks võinud saada revolutsiooni koldeks Ida-Euroopas.

Ungaris kandis revolutsioon rahvuslik-vabastuslikku iseloomu. Vabastatud Ungari kuulutati iseseisvaks riigiks. Ungari rahva võitlust juhtis Lajos Kossuth, kellest Marx kirjutas kui „tõelisest revolutsioonilisest karakterist", kes oma rahva päästmise nimel alustas meeleheitlikku võitlust kogu reaktsioonilise Euroopaga. Nikolai I saatis väikese Ungari vastu 140 000-mehelise sõjaväe eesotsas Poola rahustaja Paskevitšiga. Andes instruktsioone Paskevitšile, kirjutas Nikolai temale: „Ära heida armu kaabakaile." Austria ja Vene sõjavägedest ümberpiiratud Ungari 23 000-meheline armee oli sunnitud alistuma (1849).

Ungari revolutsiooni purukslöömine tähendas feodaal-monarhistliku sõjaväelise reaktsiooni triumfi Euroopas. See tähendas samuti, et Vene tsaar muutus otsustavaks jõuks Euroopa poliitikas. Tema kaasabil kindlustus kontrrevolutsioon peale Ungari revolutsiooni mahasurumist Preisimaal, Austrias ja Prantsusmaal.

Marx ja Engels, pöördudes tagasi Saksamaale 1848. a. revolutsiooni perioodil, kutsusid väsimatult kõiki Euroopa revolutsioonilisi ja demokraatlikke jõude võitlusele Vene tsarismi vastu, sest Euroopa revolutsiooni võit ei olnud võimalik ilma Vene pärisorjusliku monarhia purustamiseta.

Euroopa kodanlik-demokraatliku revolutsiooni viimase kolde, Ungari purustamist tsaari-Venemaa poolt pidasid Marx ja Engels niisama otsustavaks sündmuseks Ida- ja Kesk-Euroopale (s. o. Venemaale, Poolale, Austriale, Itaaliale ja Saksamaale), nagu seda olid juunivõitlused Pariisis Lääne-Euroopale.

1848.—1849. aastate revolutsioon omas määratu suurt mõju uute revolutsiooniliste jõudude formeerumisele Venemaal ja tsarismivastase võitluse tõusule. Demokraatliku intelligentsi hulgas kasvas huvi vabariikliku ja sotsialistliku liikumise vastu. Võimud märkasid kohkudes, et tugevnevad talupoegade arutlused „vabadusest". Mõnes kohas levitati revolutsioonilisi üleskutseid, mis kutsusid ülestõusule tsarismi vastu. Poolas avastati 1848. a. kolm revolutsioonilist vandenõu. Venemaa eesrindlikud inimesed astusid välja tsarismi interventsiooni vastu Ungaris.

1848.—1849. a. revolutsioon soodustas selleaegse Venemaa kõige eesrindlikuma revolutsioonilis-demokraatliku liikumise tekkimist N. G. Tšernõševskiga eesotsas.

§ 40. Krimmi sõda.

Rahvusvaheline olukord enne sõda. Euroopa reaktsiooni võit, mis tugevdas tsarismi osa rahvusvahelises poliitikas, õhutas Nikolai I-st kasutama soodsalt kujunenud olukorda Lähis-Idas kaotatud positsioonide taastamiseks. Kuid kapitalistlik Inglismaa, kes püüdis end visalt kindlustada Lähis- ja Kesk-Idas, ei võinud nõustuda Vene mõju tugevnemisega Balkanil ja väinade — nende idaturgude võtmete — üleminekuga Vene kontrolli alla. Bosporus ja Dardanellid olid Marxi sõnade järgi „esimese järgu sõjalised positsioonid". Inglismaa, kes püüdis kindlustada oma võimu meredel, tahtis need sõjalised positsioonid saada ainuüksi enda käsutusse.

Prantsuse kodanlus kartis samuti Venemaa tugevnemist Lähis-Idas. Ta esines ammugi Venemaa võistlejana Konstantinoopolis. XIX sajandi keskel kasvas Türgi sõltuvus prantsuse laenudest ja prantsuse sõjalisest abist. Seepärast teatas Prantsusmaa, et Moldaavia ja Valahhia okupeerimise korral Vene vägede poolt on ta valmis sõjaks.

Nikolai I arvestas oma vanade liitlaste — Austria keisri ja Preisi kuninga toetust, kellele ta osutas suuri teeneid nende võitluses 1848.—1849. a. revolutsiooniga. Kuid Austria otsustas mitte lubada Venemaad vallutada Doonau vürstiriike, sest see oleks ähvardanud tema enese kaubandust Doonaul.

Preisimaa aga ei olnud rahul tsarismi vastutöötamisega Saksamaa taasühendamisele ega avaldanud samuti valmisolekut tsarismi aitamiseks. Lõpuks oli Vene tsaaril veel üks vastane — Euroopa demokraatia, kes nägi Vene tsarismis rahvusvahelist sandarmit ja peatakistust Euroopa edu teel.

Selline oli rahvusvaheline olukord Krimmi sõja eel.

Krimmi sõja (1853—1856) käik ja iseloom. Ajendiks uuele sõjalisele kokkupõrkele Venemaa ja Türgi vahel oli „Palestiina pühade paikade" küsimus (Palestiina kuulus türklastele). 1853. a. alguses saadeti Peterburist Konstantinoopolisse erakorraline saatkond, kes nõudis sultanilt, et õigeusu kirikule antaks õigus pidada enda käes Palestiina Betlema templi võtmed, mis Türgi ja Prantsusmaa vahelise kokkuleppe alusel olid varem antud katoliiklastele. Arvestades Prantsusmaa ja Inglismaa toetust, ei rahuldanud sultan kõiki ultimaatumi punkte. Pärast seda katkestati diplomaatilised suhted Venemaa ja Türgi vahel. 1853. a. juunis tungis 80 000-meheline Vene armee Moldaaviasse ja Valahhiasse.

Suurriikide volinikud kutsusid Viinis kokku konverentsi „Idakriisi" lahendamiseks. Toetatuna Inglismaa poolt, keeldus Türgi alustamast läbirääkimisi Venemaaga enne, kui viimane ei vii oma vägesid välja Doonau vürstkondadest. Et seda ei tehtud, alustasid Türgi väed pealetungi Doonaul, Aasia piiril ja Kaukaasia rannikul.

Esimene suurem lahing toimus Sinope juures, Musta mere lõunarannikul. 1853. a. novembris ründas Vene laevastik viitseadmiral Nahhimovi juhtimisel Türgi laevastikku ja hävitas selle. Türgi admiral ja ohvitserid võeti vangi. Vene laevastiku võit Sinope lahingus oli admiral Nahhimovi kõrge mere-sõjakunsti ja vene meremeeste väljaõppe ning vapruse tulemus.

Türgi laevastiku purustamine kiirendas Inglismaa ja Prantsusmaa sõtta-astumist. Et takistada Vene laevastiku edasist tegutsemist, sõitis Musta merre Inglise ja Prantsuse laevastik. Preisimaa ja Austria keeldusid Venemaad toetamast. Venemaal tuli võidelda üksinda Türgi, Inglismaa, Prantsusmaa ja nendega ühinenud Sardiinia vastu. Austria nõudel oli tsaarivalitsus 1854. a. suvel sunnitud viima oma väed välja Doonau vürstiriikidest.

Liitlas-eskaadrid pommitasid 1. aprillil 1854 Odessat, vallutasid sama aasta suvel Ahvenamaa saared, tulistasid Solovetski kloostrit Valges meres ja pommitasid isegi Petropavlovskit Kamtšatkal. Kuid kõik need aktsioonid kandsid üksnes sõjalise demonstratsiooni ilmet. Tsarismi täielikku hävingut ei soovinud inglise kodanlus, kes „Euroopa sandarmi" likvideerimise korral kartis Euroopa revolutsiooni kasvu. Seepärast ei paistnud Inglismaa ja Prantsusmaa sõjaplaanid silma suure otsustavuse poolest. Nad soovisid piirata sõja ulatust, ja tõepoolest koonduski Idasõda varsti peamiselt Krimmi rindele. Oma iseloomult oli Idaehk Krimmi sõda ebaõiglane sõda, oli mõlemapoolne vallutussõda. Samal ajal näitas see sõda kogu maailmale veel kord vene soldatite kangelaslikkust, vene rahva kangelaslikkust ja ennastsalgavust, mis eriti kujukalt ilmnes Sevastoopoli kaitsmisel.

Sevastoopoli kaitsmine. Mustal merel oli Venemaa toeks Sevastoopoli merekindlus ja sõjasadam. Sevastoopoli vastu pidasidki liitlased võitlust. Sevastoopoli vallutamise eesmärgil põhja poolt saatis Inglise-Prantsuse laevastik 1854. a. septembri algul Jevpatooria juures maale dessandi. 62 000-meheline inglaste, prantslaste ja türklaste vägi liikus rannikut mööda Sevastoopoli suunas. Vene väed püüdsid liitlaste armeed kinni pidada, astudes sellega võitlusse Alma jõe juures. Venelastel oli peaaegu poole vähem soldateid ja suurtükiväge, kuid vene soldatid arendasid nii hoogsalt täägivõitlust, et võitluse tagajärjel inglased kandsid suuri kaotusi, kuigi nad osutusid võitjaiks. „Veel üks selline võit, ja Inglismaal ei ole enam armeed," — pidi tunnistama üks inglise väejuht. Kohates venelaste otsustavat vastupanu ja olles kaotanud suure osa oma vägedest Alma jõe juures, pidurdusid liitlasväed. Seetõttu polnud nad enam võimelised jätkama edasist pealetungi Sevastoopolile.

Seda viivitust kasutasid Sevastoopoli kaitsjad linna kindlustamiseks.

Musta mere purjelaevastik ei võinud astuda võitlusse liitlaste aurulaevastikuga. Seepärast uputati ta Sevastoopoli lahe sissekäigu juures, et sulgeda liitlaste eskaadrile pääsu sellesse. Sevastoopoli garnison täienes Musta mere laevastiku meremeeste arvel.

Erakordset energiat ja mehisust osutasid Sevastoopoli kaitsmisel kaitse staabiülem admiral Kornilov ja tema lähemad abilised: viitse-admiral Nahhimov ja kontradmiral Istomin. Sevastoopol muudeti võimsaks maakindluseks. Kõik Sevastoopoli elanikud asusid linna kaitsmisele. Kahe nädala jooksul ümbritseti linn bastionide ja reduutidega. Kogu kindluse elanikkond mobiliseeriti töödele. Varustatud kirkade ja labidatega, kaevasid tuhanded inimesed päeval ja öösel kaevikuid ning kandsid kuulide all kottidega ja korvidega liiva ning mulda ohtlikemate kohtade kindlustamiseks. Kui vaenlase armee jõudis Sevastoopoli alla, lootes kindlust kiiresti tormijooksuga vallutada, nägi ta enda ees võimsat kindlustuste vööndit. Mitte lootes tormijooksu edule, olid Inglise-Prantsuse väed sunnitud asuma pikaajalisele piiramisele. Möödunud Sevastoopolist ida poolt, peatusid nad kagupoolsel küljel, vallutades Balaklava ja Fedjuhhini kõrgustikud.

Algas Sevastoopoli 11-kuuline kangelaslik kaitsmine. Sel ajal püüdis välisarmee asjatult purustada Inglise-Prantsuse vägesid lahinguis Balaklava, Inkermani ja Tšornaja jõe ääres. Krimmi armee seisund oli väga raske. 1855. a. kevadel otsustas uus Prantsuse armee juhataja jätta Vene armee ilma varustusest, mida veeti talle Aasovi mere rannikult. Sellel eesmärgil suundus liitlas-eskaader Aasovi merre ja rüüstas ranniku.

Tänu soldatite ja madruste kangelaslikkusele jätkas Sevastoopol mehiselt enda kaitsmist. Sevastoopoli kaitsjad lõid tagasi mitu vaenlase tormijooksu. Kindluse kaitsmine arenes aga väga raskeis tingimusis. Vaenlane pommitas linna maalt ja merelt. Pommid, kartetšid, raketid ja teised mürsud langesid rahena kindlusse. Garnison vastas energilise ja tabava tulega, ehkki tal oli kasutada tunduvalt vähem suurtükke kui vaenlasel. Purustatud kindlustused taastati viivitamata. Soldatid ja ohvitserid osutasid kartmatust ja ebatavalist vastupidavust.

Kui pommitamine ei andnud soovitud tulemusi, siis suunas vaenlane kõik oma jõud uute pealetungi-kindlustuste liinide püstitamisele otse Sevastoopoli külje all, mis pidid teda raudse rõngana kokku pigistama. Vaenlase kõige tugevamale tulerünnakule pidas vastu üks tähtsamaid kindlustusi — Malahhovi kurgaan.

Algasid talvised halvad ilmad. Vihmade tõttu muutus maa lausa poriks. Vene soldatid oma õhukestes mundrites kannatasid külma käes. Mürske ja püssirohtu oli vähe. Toiduained ja hobusemoon saabusid kohale ebaregulaarselt. Haavatud surid arstide ja arstimite vähesuse tõttu. Sellele vaatamata ei kaotanud kindluse kaitsjad julgust ega mehisust. Kannatusist hoolimata panid nad kangelas-

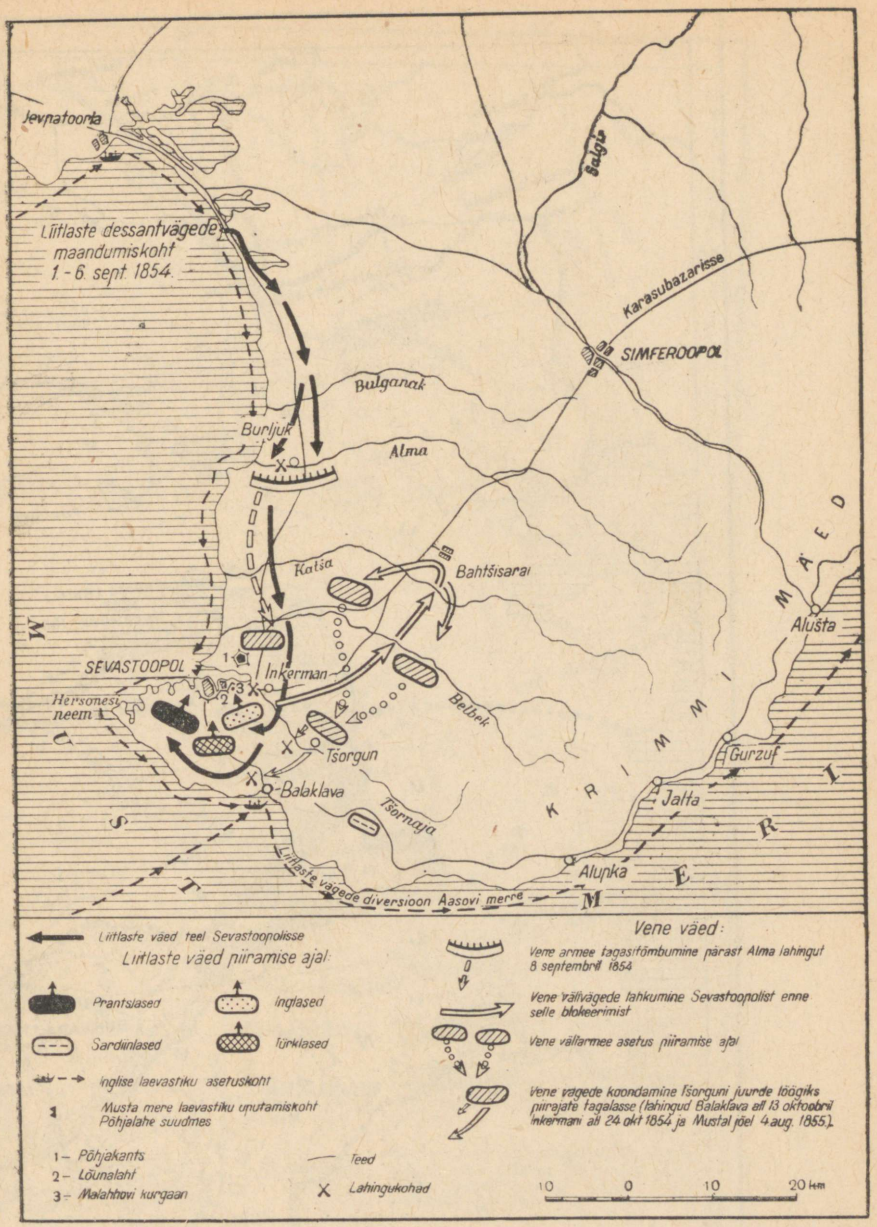

Sevastoopoli piiramine.

likult vastu. Linna tänavad olid kaetud barrikaadidega. Paljud majad muutusid kindlustusteks. Soldatid võtsid vapralt ette öisi rünnakuid ja teostasid julgeid väljatunge. Kui saabus öö, väljusid

Kesk-Aasia rahvad ja riigid XIX sajan

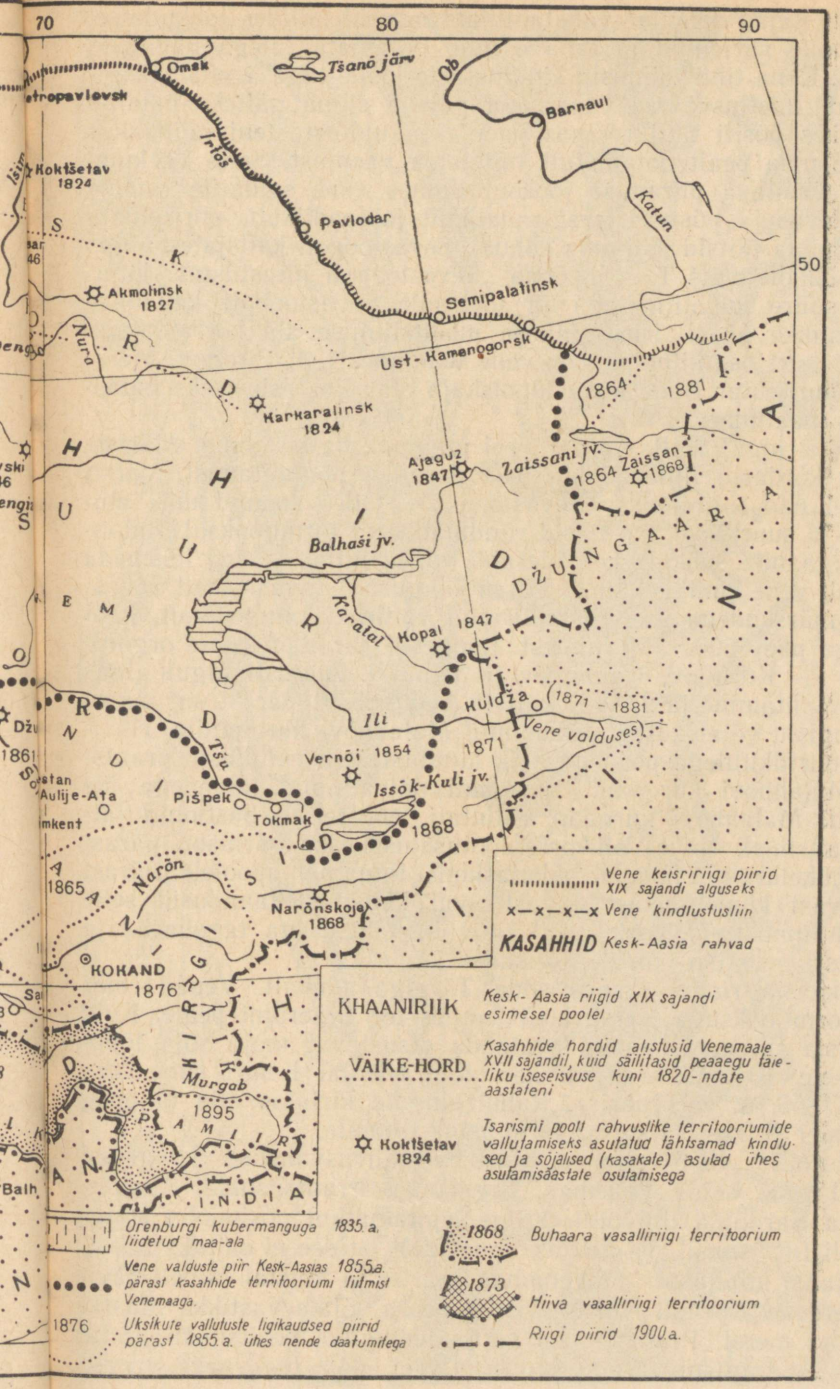

sajate vallutamine Vene impeeriumi poolt.

kindlusest sajad soovijad-vabatahtlikud, asusid hiilides lohkudesse, tegid endile varjendid ja tabava ning ootamatu tulega hävitasid vaenlast. Üsna tihti toimusid kindlustuste joone taga ägedad täägivõitlused. Imetlusväärse vaprusega paistis silma näiteks madrus Koška, kes öösiti tihti roomas vaenlase kindlustusteni ja hakkas lähedase maa pealt ootamatult tulistama vaenlast. Selle 11 kuud kestnud väsitava piiramise jooksul ilmnes vene soldatite raudne vastupidavus ja püsivus, sest rahulikult ja teadlikult, nurisemata ja kaebamata täitsid nad oma kohust. Sevastoopoli kaitsjate hulgas oli Lev Nikolajevitš Tolstoi. Oma „Sevastoopoli jutustustes" kujutas ta suure kunstilisusega ja tõetruult Sevastoopoli kaitsmise kangelaslikke päevi. Kirurgina ja meditsiinilise ala korraldajana etendas suurt osa silmapaistev vene teadlane N. I. Pirogov. Meremehe-sõduri tütar Daša Sevastopolskaja oli sõjas esimeseks halastajaõeks maailmas.

1855. a. algul võttis võitlus veel pingelisema iseloomu. Märtsis ja mais kordasid liitlased kindluse marulist pommitamist. Varsti alustasid nad tormijooksu Sevastoopolile. Olles saanud uusi abivägesid ja suurtükke, kasutasid ründajad neid tormijooksul Malahhovi kurgaanile. Õhkulasketööde abil võisid liitlaste väed läheneda tunduvalt vene kindlustustele. 150 m kauguselt külvasid nad Sevastoopoli mürskudega üle. Sissepiiratud võitlesid sangarlikult, kaotades iga päev 500—700 inimest. Langesid parimad kaitse organiseerijad — Kornilov, Nahhimov ja Istomin. Augusti algul algas viies pommitamine ja 27. augustil (8. septembril) pärast uut marutuld tungisid võimsad ründekolonnid Malahhovi kurgaanile. Hävitanud suurtükitulega peaaegu kõik kindlustused, vallutasid prantslased Malahhovi kurgaani. Kurgaani nõlvad olid laipadega üle külvatud. Malahhovi kurgaan vallutati, ent teised bastionid jätkasid kaitsmist. Nähes olukorra lootusetust, läks garnison pärast püssirohukeldrite ja hoonete õhkulaskmist linna põhjapoolele. Pärast 349-päevast kuulsusrikast Sevastoopoli kaitsmist taandusid selle kaitsjad linnast, hävitades kõik sõjalise tähtsusega tagavarad ja uputades laevastiku viimased riismed.

Kaukaasia rindel arenes sõda Türgiga edukalt. Vene armee võttis tormijooksuga Karsi, kust avanes tee Erzerumi peale. Kuid Kaukaasia rinne ei saanud avaldada otsustavat mõju sõja lõpptulemusele. Krimmi sõda oli kaotatud. Nikolai I suri enne sõja lõppu (1855. a. veebruaris). Rahulepingule kirjutas alla ta poeg Aleksander II, kes isa surma järel astus troonile.

Veebruaris 1856 algasid Pariisis rahvusvahelise kongressi istungid rahu asjus Venemaa, Inglismaa, Prantsusmaa, Austria, Türgi ja Sardiinia osavõtul. Kõige lepitamatum positsioon kongressil oli Inglismaal. Ta nõudis Venemaalt, et see ei ehitaks uuesti üles sõjalisi kindlustusi Ahvenamaa saartel ja Mustal merel, hävitaks mereväe arsenali Nikolajevis, ei peaks sõjalaevastikku Mustal ja Aasovi merel. Prantsusmaa võttis leplikuma positsiooni, mitte soovides, et Inglismaa Venemaa arvel veel enam tugevneks.

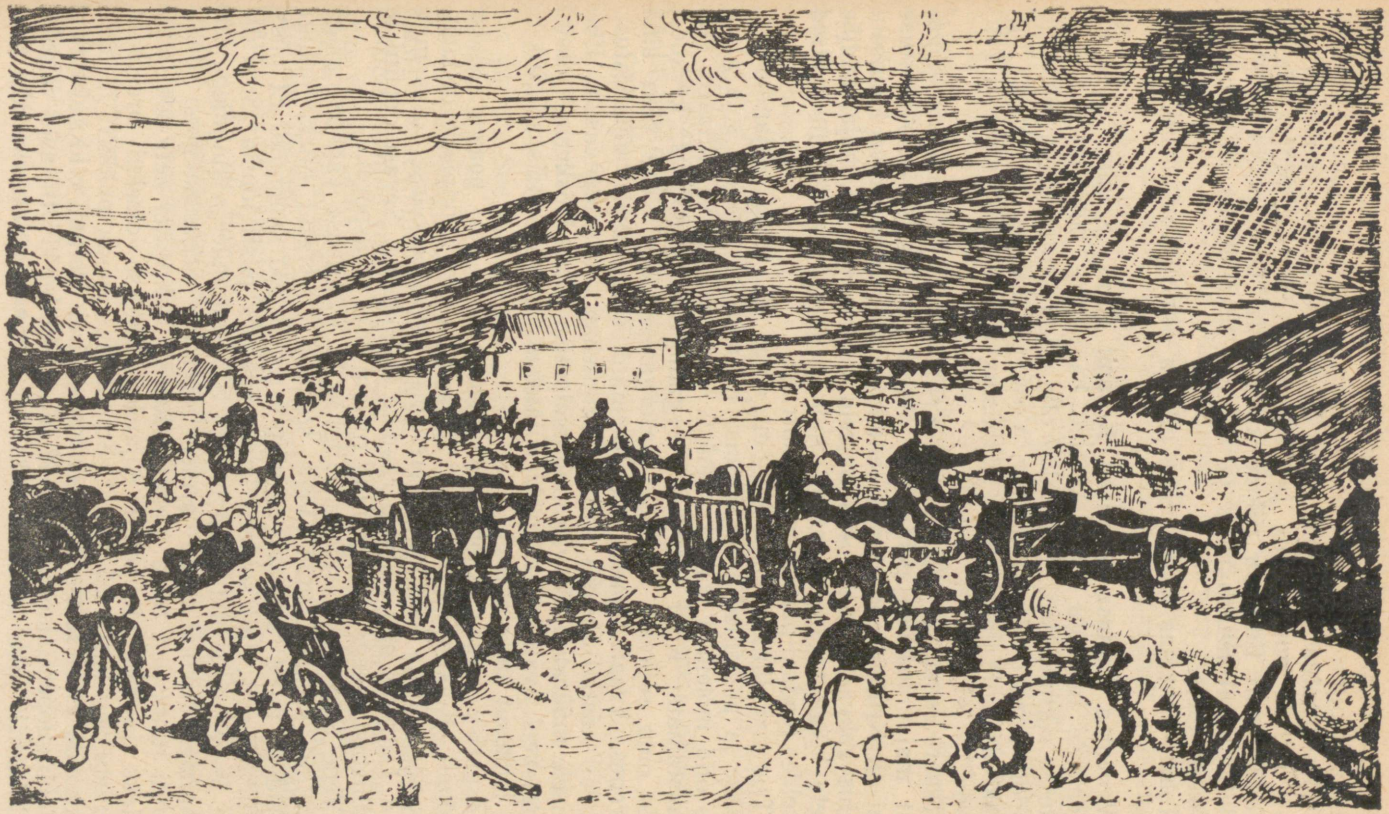

Moonavoorid Sevastoopoli all. *Simpsoni joonistus.*

Rahulepingu järgi, mis sõlmiti Pariisis 1856. a., võeti tsaari-Venemaalt õigus pidada sõjalaevu Mustal merel ja kindlusi rannikul. Bessaraabia lõunaosa anti Türgile. Ottomani impeeriumile tagati piiride puutumatus ja sõltumatus. Serbia, Moldaavia ja Valahhia seati Euroopa riikide kaitse alla. Dardanellid ja Must meri kuulutati neutraalseks ja avatuks liiklemiseks kõigi maade kaubalaevadele.

Tsaari-Venemaa kaotas oma juhtiva osa rahvusvahelises poliitikas.

Venemaa kaotuse põhjused Krimmi sõjas. Krimmi sõda tõi Venemaale määratu suuri kaotusi haavatute, langenute ja haigustesse surnute näol. Sõjakulud olid väga suured. Sõja tekitatud laos oli samuti vägagi tunduv. Vene väliskaubandus langes ligi neljakordselt. Põllumajandus ja tööstus olid saanud tugevasti kannatada.

Tsaari-Venemaa lüüasaamine Krimmi sõjas oli tingitud sügavaist majanduslikest põhjustest. Marxi ja Engelsi iseloomustuse järgi oli Krimmi sõda mahajäänud tootmisviisiga rahva lootusetu võitlus rahvaste vastu, kes omasid sotsiaalsete ja majanduslike suhete kõige uuemaid vorme. Sõda paljastas kapitalismi eelised võrreldes feodaal-pärisorjusliku korraga.

Tsarismi lüüasaamine Krimmi sõjas oli tema majandusliku, sõjalise ja poliitilise mahajäämuse tulemuseks. Krimmi sõja alguseks olid mõlemad pooled, niihästi Venemaa kui ka liitlased, ette valmistamata. Kuid liitlased reorganiseerisid 1855. a. kevadest peale oma sõjaväe. Seevastu desorganisatsioon Vene väes aina suurenes. Tsaari-Venemaa ei omanud küllaldaselt sõjatööstust. 40-ndail aastail Kertšis ehitatud sõjatehas seisis tegevuseta. Ehitamisele määratud sõjaväe malmivalamise tehas Moskvas ei olnud ikkagi veel avatud. Kamenski sõjatehas Uraalis andis suurtükke, mis lõhkesid katsetamisel.

Tsaari-Venemaa ei omanud Krimmi sõja ajal peaaegu üldse raudteid. Kõik veod toimetati talupoegadelt rekvireeritud küüthobustega. Vilja toomiseks Perekopist Sevastoopolisse kulus mitu kuud. Liitlased aga ehitasid raudtee Balaklavast Sevastoopolini ja kindlustasid seega vägede ning moona kiire transpordi.

Vene armee relvastus oli Inglise ja Prantsuse vägede omaga võrreldes maha jäänud. Vene soldatid tulistasid tulekivilukuga püssidest, mille laskekaugus ulatus ainult 300 sammule. Et püssi laadida (eest), tuli soldatil kogu pikkuses püsti tõusta. Suurtükkide laskekaugus ulatus kartetšiga 300 sammule ja kuulidega 600 sammule. Nikolai-aegse armee sisemine organisatsioon andis samuti tunnistust tema mahajäämusest. Nekrutitel aeti pool pead paljaks ja neid toimetati sõjaväeüksustesse otsekui arestante. Teenistusaeg kestis 25 aastat. Soldat võis saada puhkust ja näha perekonda alles 15-aastase teenistuse järel. Polgud olid kohmakad ja lahinguoperatsioonideks ebakohased. Sellal kui liitlaste vägedes praktiseeriti juba lahkrivi, läks tsaariarmee rünnakule ikka veel

koondkolonnides, olles nõnda sobivaks märklauaks vaenlase suurtükiväele.

Krimmi sõja ajal oli Vene armee juhtimine täielikus sisemise desorganisatsiooni olukorras.

Bürokraatlik sõjaväeaparaat andis vastukäivaid korraldusi. Vene vägedel Krimmis ei olnud isegi kaarte ja plaane. Müüdavus, kroonuvargus, soldatite toiduvarustuse ja riietuse otsene röövimine intendantide ja sõjaväeametnike poolt, arstiabi ja ravimite puudumine — see kõik täiendas pilti tsarismi täielikust võimetusest sõdida eesrindlike kapitalistlike armeedega.

Üheks põhjuseks, mis viis lüüasaamisele, oli ka sügav rahulolematus riigis ja sõjaväes. Kogu Krimmi sõja kestel kasvasid maal talurahvarahutused. 1854. a. haaras talurahvaliikumine 10 kubermangu. Kevadel 1855. a. toimus värbamine maakaitseväkke. Sadu tuhandeid talupoegi läks end sinna üles andma, sest liikus kuulujutt, et vabatahtlikud vabastatakse pärisorjusest. Kuulujutt ei osutunud tõeks. Talupojad tõusid massiliselt üles.

Marx ja Engels rõhutasid, et „... Venemaa ei suuda tõsta oma sõjalist jõudu, ... kui ta enne seda ei teosta täielikku pööret kogu oma sisemises sotsiaalses ja poliitilises organisatsioonis ja eriti oma tootmises". [1]

Lenin kirjutas: „Krimmi sõda näitas, et pärisorjuslik Venemaa on pehkinud ja jõuetu." [2]

Lüüasaamine Krimmi sõjas seadis tsaari-Venemaa pärisorjuse kaotamise möödapääsmatuse ette.

Ühtlasi viis lüüasaamine Krimmi sõjas langusele Vene tsarismi selle juhtiva osa, mida ta etendas Euroopa mandril 1815.—1853. a. „Vene keisririiki tema mahajäämuse tõttu iseloomustas sel ajal sügavamate sisemiste vastuolude puudumine tema sõjalis-feodaalses korras. See asjaolu põhjustas Venemaa võimsuse ja kindlustas temale juhtiva seisukoha Euroopa kontinendil. Erinevalt Läänest puudus Venemaal arenenud ja poliitiliselt küps kodanlus. Töölisklassi kui revolutsioonilist jõudu Venemaal veel ei eksisteerinud. Paljumiljoniline vene talurahvas, olles ammutamatuks elavjõu allikaks riigile, asus ebateadliku ja ebakultuurse pärisorjusliku massi seisundis. Talurahva ülestõusude koordineerimata puhangud ei suutnud tõsiselt nõrgestada tsaari politsei, sõjaväe ja ametnikkonna jõudu. Tsaari-Venemaa tema kuuleka sõjaväega, tema diplomaatiaga oli Euroopa sandarmiks — revolutsiooniliste ja rahvuslike vabadusliikumiste hirmutiseks Euroopas. Nikolai I ajal saavutab see Venemaa mõju ülima määra." [3]

---

[1] Маркс и Энгельс, Сочинения, т. VIII, стр. 462.

[2] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 92.

[3] «История дипломатии», т. I, Огиз, 1941, стр. 299—300.

§ 41. Tsarism Kaug-Idas.

Tsarismi lüüasaamine Krimmi sõjas, mille tagajärjel Venemaa jäi ilma võimalusest kindlustuda Lähis-Idas, tõstis uuesti päevakorda Vaikse ookeani probleemi. Juba 40-ndate aastate algul tungis Middendorfi ekspeditsioon, kes oli Teaduste Akadeemia poolt Siberisse saadetud, Amuurimaale ja veendunud, et see ei olnud Hiina valduses, sõlmis sidemed Amuuri põliselanikega — giljakkidega. Amuuri suudme läbiuurimine tehti ülesandeks Vene-Ameerika kompaniile, kuid selle kompanii esindajad, samuti ka Nesselrode, välispoliitika juht Nikolai I valitsemisajal, suhtusid eitavalt Venemaa mõju kindlustamisse Amuuril.

Ekspeditsioon ei jõudnud Amuuri suudmele. Toetudes selle lohakalt teostatud ekspeditsiooni tulemustele, kirjutas Nesselrode oma ettekandes tsaarile: „Sahalin on poolsaar, Amuuril ei ole Venemaa jaoks mingisugust tähtsust." Selle ettekande põhjal jäeti kõrvale Amuuri kui Vaikse ookeani lõunameredega mitte ühenduses oleva jõe küsimus.

Kuid 40-ndate aastate lõpul Vene mereväe ohvitser Nevelski, kasutades Ida-Siberi kindralkuberneri Muravjovi toetust, korraldas ekspeditsiooni brikil „Baikal" Petropavlovskist Sahalini idarannikule. Septembris, kui brikki loeti juba hukkunuks, ilmus ta, olles Sahalini saarelt tagasi tulnud, Ajani lahte. „Sahalin on saar. Sissesõit Amuuri jõkke on meresõidulaevadele võimalik nii põhjast kui ka lõunast. Igivana eksitus on hajutatud," teatas Nevelski.

Nevelski avastus ei leidnud valitsuse heakskiitu, ta ise anti kohtu alla ja talt võeti ära ohvitseri aukraad tsaari käsu rikkumise pärast, mis keelas ära ekspeditsiooni. Alles Muravjovi sobituste järel lubati Nevelskil asutada Ohhoota mere kaguranni-kule talikorter ja heisata Vene sõjalipp Amuuri jõe suudmes. Sellest ajast peale algas Amuuri kallaste energiline koloniseerimine, siia hakati asutama linnu, siia hakkasid ümber asunduma kasakad ja talupojad.

1858. a. kirjutas Hiina alla Aiguni lepingule (linna nime järgi, kus leping alla kirjutati), mis andis tsaari-Venemaale üle Amuuri vasaku kalda. Ussuurimaa jäi Venemaa ja Hiina ühiskasutusse. 1858. a. rajati Habarovski linn. 1860. a. talvel kinnitati Aiguni leping Pekingi lepinguga, mille järgi tsaari-Venemaale läksid laialdased maa-alad Ussuuri jõest kuni Vaikse ookeanini, mille rannikule püstitati Vladivostoki kindlus (1860). Siia toodi üle sõjalaevastik.

Sel perioodil alustas tsaarivalitsus läbirääkimisi Ameerika Ühendriikidega, et müüa viimasele oma Ameerika kolooniad — Alaska ja Aleuudi saared. Tsarism pidas kahjulikuks oma kaugete Ameerika kolooniate edaspidist ekspluateerimist, millede kaitse oli seotud suurte raskustega. 1867. a. müüs tsaarivalitsus Alaska koos Aleuudi saartega 7 miljoni dollari eest Ameerika Ühendriikidele.

X peatükk.

Venemaa ühiskondlik liikumine ja kultuur XIX sajandi 30—50-ndail aastail.

§ 42. Ideeliste voolude kujunemine ja ühiskondlik liikumine 30—50-ndail aastail.

Nikolai I võitlus Euroopa kodanliku revolutsiooni ideelise mõjuga. XIX saj. keskel Venemaal toimuv vanade feodaal-pärisorjuslike suhete lammutamise ja väljatõrjumise protsess uute, kodanlik-kapitalistlike suhete poolt peegeldus maa parimate inimeste maailmavaate formeerumises. Prantsuse kodanliku revolutsiooni ideed — vabadus, võrdsus, vendlus — kujunesid Venemaa olukorras pärisorjuse kaotamist ja isevalitsuse kukutamist taotlevaiks revolutsioonilis-demokraatlikeks nõudmisteks. Suhtumist neisse põhiküsimustesse väljendasid need üsna mitmekesised ideelised voolud, millede poolest paistis silma ühiskondlik elu Venemaal neil aastail.

Nikolai I pidas Euroopas võitlust revolutsiooniga mitte ainult sõjaliste ja diplomaatiliste vahendite abil, mitte ainult avalike repressioonidega, asumisele saatmiste ja arreteerimistega Venemaal, vaid ka ideelist laadi vahendite abil. Revolutsioonilistele eesrindlikele ideedele ja teooriatele seadis tsaarivalitsus vastu „ametliku rahvusluse" teooria. Selle formuleeringu andis aastail 1833—1849 haridusministriks olnud S. S. Uvarov. See teooria kinnitas, nagu oleks vene rahvas loomu poolest usklik, põliselt truu tsaarile ja peab pärisorjust normaalseks. Selline mõte oli Uvarovi vormelil „õigeusk, isevalitsus, rahvuslus".

„Ametliku rahvusluse" teooria seadis „püsiva" pärisorjusliku Venemaa vastu „lagunevale" Läänele. See reaktsiooniline teooria oli sügavalt vaenulik oma ajastu eesrindlikele ideedele ja oli faktiliselt reaktsiooni platvormiks, et põhjendada karmi võitlust kõigi eesrindlike ja revolutsiooniliste ideede ning inimestega Nikolai valitsemisajal.

Stankevitši ja Herzeni ringid. Talurahva ülestõusud Venemaal ja kodanlikud revolutsioonid Euroopas 1830. ja 1848. aastal sead-

sid Nikolai-aegsete progressiivsete inimeste ette põhilise küsimuse: „Mis ootab Venemaad? Mis suunas peab minema tema ühiskondlik arenemine?"

Ideelis-poliitilise elu keskuseks 30—50-ndail aastail oli Moskva Ülikool, kus õppis palju tulevasi andekaid kirjanikke ja ühiskonnategelasi. 30-ndate aastate algul organiseerus Moskva Ülikoolis ring noore üliõpilase-filosoofi Nikolai Vladimirovitš Stankevitši ümber, kes oli suure hariduse ja sügava mõistusega inimene. Ringi liikmed innustusid Fichte, Schellingi ja eriti Hegeli saksa filosoofiast. Stankevitši ringi kohta kirjutas Tšernõševski: „Need inimesed elasid täiesti vaid filosoofiale, kokku tulles arutasid nad seda ööd ja päevad. Nad vaatasid kõigele ja otsustasid kõike filosoofilisest vaatepunktist."

Mõned vene aadliseltskonna haritud esindajad õppisid hoolega tundma kodanlike õpetlaste ja filosoofide poliitilisi teooriaid, püüdes leida neilt vastust küsimusele Venemaa arenemisteede ja perspektiivide kohta.

Kuid paljusid eesrindlikest ühiskondlikest tegelastest, eriti revolutsioonilis-demokraatliku noorsoo hulgast, ei rahuldanud kaldumine abstraktsete ideede valdkonda. Nad nõudsid abstraktselt filosoofialt poliitilisele tegevusele ja sotsialismi-ideede propageerimisele üleminekut. Selle eesrindliku noorsoo huvide ning nõuete väljendajaks oli Herzeni ja Ogarjovi ring. Herzeni ringi liikmed pidasid endid „dekabristide lasteks", kes on kutsutud jätkama nende võitlust isevalitsuse ja pärisorjuse vastu.

A. I. Herzen (1812—1870). Aleksander Ivanovitš Herzen sündis 1812. a. Tema isa oli rikas vene mõisnik Jakovlev, ema — Württembergist pärinev Louise Haag. Nende abielu ei olnud seaduslikult sõlmitud, seepärast sai poeg perekonnanimeks Herzen (saksakeelsest sõnast Herz — süda).

Herzen sai väga hea koduse kasvatuse. Teadmiste allikaks teadushimulisele ja andekale poisile oli ta isa väga rikkalik raamatukogu. Õpetaja-seminarist hankis Herzenile Rõlejevi ja Puškini revolutsioonilisi laule. Rõlejevi „Duumad" riivasid sügavalt Herzeni tundlikku hinge. „Pesteli ja ta seltsimeeste hukkamine äratas lõplikult mu hinge lapseunest," kirjutas Herzen dekabristide mõjust endale.

1825. a. kohtus Herzen ja sai eluaegseks sõbraks tulevase poeedi Ogarjoviga. Ühel jalutuskäigul Moskvas, tõustes Vorobjovi mägedele, andsid nad „Hannibali vande" — ohverdada oma elu revolutsioonilisele võitlusele. Sellele tõotusvandele jäid nad truuks kogu oma eluajaks. Astudes Moskva Ülikooli, sai Herzen revolutsioonilise noorsooringi keskseks kujuks. Herzen arreteeriti peagi ja oli mitu aastat asumisel.

Moskvasse tagasi pöördudes arendas Herzen nagu Belinskigi laialdast kirjanduslik-publitsistlikku tegevust. Lenin kirjutas tolle aja Herzeni kohta:

„XIX sajandi 40-ndate aastate pärisorjuslikul Venemaal suutis ta

A. I. Herzen 30-ndail aastail.

tõusta sellisele kõrgusele, et oli samal tasemel omaaja suurimate mõtlejatega." [1]

1847. a. sõitis Herzen välismaale. Ta reisis revolutsioonilisel Prantsusmaal ja Itaalias. 1848. a. revolutsioon tabas Herzenit Pariisis. Pariisi proletariaadi purustamine, väikekodanlike juhtide pelgurlik käitumine, kontrrevolutsioonilise kodanluse arveteõiendamine töölistega kutsusid Herzenis esile sügava pessimismi.

Pettunud Euroopa revolutsioonis, kandis Herzen kõik oma lootused üle vene talurahva kogukonnale (obštšina). Herzenist sai talupoeglik-utopistliku sotsialismi rajaja Venemaal. Ta võitles talurahva vabastamise eest tsarismist ja pärisorjusest, lootis, et Venemaa pääseb kodanlikust korrast, et ta jõuab välja sotsialismini, kasutades kogukonda sotsialistliku ülesehitustöö rakukesena. Herzen kõhkles ja eksles sel perioodil. Ajuti pani ta lootused reformile, mitte aga revolutsioonile. Kuid tema kõhklemine oli ajutine ja lühike. Herzen jäi revolutsiooniliseks demokraadiks. Lenin seletas Herzeni vigu üleminekuepohhi tingimustega, milles ta elas:

[1] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 9—10.

„Herzeni hingeline draama oli selle maailmaajaloolise ajastu sünnitus ja peegeldus, millal kodanliku demokraatia revolutsioonilisus oli *juba* suremas (Euroopas), sotsialistliku proletariaadi revolutsioonilisus *ei olnud veel* küps." [1]

Herzeni armastus vene rahva vastu, pärisorjuse ja tsarismi vihkamine suurenesid võõrsil veel enam. Vene kodakondsuse kaotanud, hakkas Herzen Šveitsi kodanikuks ja sõitis seejärel Londoni. 1853. a. asutas ta Londonis „Vaba vene trükikoja" ja hakkas välja andma revolutsioonilist ajakirja „Poljarnaja zvezda" (Põhjatäht). Ajakirja kaanele olid asetatud dekabristide pildid. Nimetus „Poljarnaja zvezda" (seesugust pealkirja kandis dekabristide Rõlejevi ja Bestuževi almanahh) tähendas, et Herzen jätkab dekabristide tööd. 1857. a. kuni 1867. a. andis Herzen välismaal välja kuulsat ajakirja „Kolokol" (Tornikell). Deviisi all „Kutsun elavaid" kutsus ta kõiki eesrindlikke vene inimesi üles võitlusele isevalitsuse vastu, pärisorjuse vastu.

Nagu Herzeni äratasid dekabristid, nii oli Herzen esimeseks kasvatajaks uuele revolutsioonilisele sugupõlvele — 60-ndate aastate revolutsionääridele-raznotšinetsitele, kelle silmapaistvaks esindajaks oli Tšernõševski.

V. G. Belinski (1811—1848). Herzeni kaasaegseks oli suur vene kriitik, revolutsiooniline demokraat Vissarion Grigorjevitš Belinski. Ta sündis 1811. a. vaese mereväearsti perekonnas. Oma lapsepõlve- ja noorusaastad veetis Belinski väga rasketes elutingimustes.

Puškini, Žukovski ja Deržavini teoste lugemine väga varases eas arendas Belinskis palava armastuse kirjanduse vastu. Juba Moskva Ülikooli üliõpilasena kirjutas Belinski dramaatilise jutustuse „Dmitri Kalinin". Nõrk kunstilisest küljest, rabas see oma protestijõu ja kirglikkusega, mis oli sihitud pärisorjuse vastu. Jutustus tunnistati ülemuse poolt kahjulikuks ja häbistavaks üliõpilasele. Noort kirjanikku ähvardas Siber. Ülikoolivalitsus heitis Belinski ülikoolist välja atestatsiooniga: „Välja heidetud nõrga tervise ja sealjuures võimete piiratuse tõttu." Sellega asi lõppeski. Belinskil algas vaeva- ja viletsusrikas Nikolai-aegse literaadi elu.

Belinski oli vene kriitika loojaks. Belinski kriitika etendas määratu suurt osa vene realistliku kirjanduse arenemises. Belinski arvamus oli lõplikuks otsuseks paljudele vene kirjanikele, kelle talente ta avastas ja hoolikalt oma juhatustega kasvatas. Oma kirjanduslikule tegevusele vaatas Belinski kui rahva teenimisele, kui rahva revolutsioonilise kasvatamise vahendile. Belinski vaated kirjaniku ühiskondlikust tähtsusest ja kõrgest osast Venemaal kajastusid eriti kirkalt tema kuulsas kirjas Gogolile. Selles kirjas piitsutas Belinski Gogolit katse eest reeta rahva huvid ja tsarismi poole üle minna. See oli 40-ndate aastate revolutsioonilise demokraatia

[1] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 10.

V. G. Belinski.

manifest, mis peegeldas eesrindlike inimeste kirglikku protesti ja talupoegade võitlust pärisorjuse vastu. Sadades koopiates käis kiri käest kätte. Selles kritiseeris Belinski teravalt Gogoli publitsistlike artiklite reaktsioonilisust, mis olid Gogoli poolt välja antud nimetuse all „Valitud kohad kirjavahetusest sõpradega". Belinski kirjutas Gogolile, et Venemaa pääsemine ei seisa jutlustes ja palvetes, vaid pärisorjuse kaotamises, inimväärsustunde äratamises rahvas ja rahva hariduse tõstmises. Belinski kiri Gogolile oli Lenini tuntud definitsiooni kohaselt üks „tsensuurivaba demokraatliku ajakirjanduse parimaid teoseid". [1]

Belinski oli esimesi revolutsioonilisi haridustegelasi. Tsensuur aheldas ja surus maha kirjaniku mõtte ja sõna, kuid ta murdis siiski läbi tsensuuri tõkkeist ja sõnastas osavasti kõige revolutsioonilisemaid ideid tsensuurialuses keeles. Belinski ise kirjutas kibeduse ja vihaga tsensuuri survest: „Loodus on mind määranud haukuma koerana ja ulguma šaakalina, kuid olud sunnivad mind nurru lööma kassina ja saba liputama rebase moodi."

[1] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 219.

V. G. Belinski enne surma. *A. A. Naumovi maal.*

Belinski oli püsiv hariduse kaitsja ja revolutsiooniline demokraat, kes oli innustatud põlevast vaenust pärisorjuse ning igasuguse rõhumise vastu. Ta armastas kuumalt oma kodumaad ja uskus tema suurde tulevikku.

Peaaegu sada aastat tagasi, veidi aega enne oma surma, kirjutas Belinski: „Kadestame oma lapselapsi ja lapselapse-lapsi, kellele on antud näha Venemaad 1940. aastal, millal ta seisab haritud maailma eesotsas, annab seadusi nii teadusele kui ka kunstile ja võtab vastu hardaid austusavaldusi haritud inimkonnalt."

1848. a. suri Belinski tiisikusse. Surm päästis ta Petropavlovski kindlusest, kuhu ta pidi tsaari käsul kinni pandama.

Läänlased ja slavofiilid. 1840. aastaks kujunes Venemaal kaks kirjanduslik-poliitilist suunda — läänlased ja slavofiilid.

Läänlased ja slavofiilid vaidlesid omavahel pärisorjuse likvideerimise teede ja viiside üle. Läänlased idealiseerisid lääne-euroopalikku korda ja kaldusid selle ees kummardama. Läänlased Tšitšerin, Granovski, Turgenev jt. olid revolutsiooni ja sotsialismi vastasteks, sest nende ideaaliks olid konstitutsiooniline monarhia ja kodanlik-liberaalsed reformid. V. I. Lenin nimetas liberaalseid läänlasi — Kavelinit jt. — lobisejateks ja kiitlejateks, võimude ees roomajateks.

Slavofiilid (Romjakov, vennad Kirejevskid, vennad Aksakovid jt.) olid enamuses intelligentse mõisnikest noorsoo esindajaiks. Nad kaitsesid Venemaa omapärast arenemisteed, mille aluseks pidi olema vene külakogukond. Slavofiilide arvates võis kogukond vältida proletariaadi tekkimist ja revolutsiooni. Slavofiilid samuti kui läänlased pooldasid pärisorjusliku korra kaotamist, kuid ainult ülaltpoolt ning järkjärguliselt. Oma poliitilist ideaali nägid slavofiilid

kõigi slaavlaste ühendamises Venemaa ümber. Nad nõudsid maakogu (zemski sobor) kokkukutsumist, millele nad ei pannud mingisuguseid revolutsioonilisi ülesandeid. „Valitsusele valitsusvõim, rahvale — arvamisvõim," ütlesid slavofiilid.

40-ndate aastate slavofiilide ja läänlaste ühiskondlik-ideelisele võitlusele seisid vastu V. G. Belinski ja A. I. Herzen.

Belinski ja Herzen, olles revolutsioonilised demokraadid, arendasid revolutsioonilise võitluse ja sotsialismi (s. t. Marxi-eelse) ideid ning astusid otsustavalt välja slavofiilide ja läänlaste vastu. Belinski ja Herzen, võttes osa läänlaste ja slavofiilide vahelistest vaidlustest, seisid revolutsiooniliste demokraatide ning valgustajate positsioonidel. Belinski ja Herzen olid tulihingelised patrioodid ja uskusid kindlalt vene rahva loomingulisse jõusse.

Petraševski ring. XIX sajandi 40-ndate aastate keskel tekkis Peterburis M. V. Petraševski juhtimisel revolutsiooniline sotsialistide-utopistide ring. Ring koosnes raznotšinetsite eesrindlikust noorsoost, keda ühendas isevalitsuse ja pärisorjuse vihkamine.

Ringiga olid tihedas ühenduses kirjanikud Dostojevski, Saltõkov-Štšedrin jt.

Ringi peaorganisaatoriks ja ideeliseks juhiks oli Mihhail Vassiljevitš Butaševitš-Petraševski, kes oli sündinud 1821. aastal aadliperekonnas. Petraševski oli tark ja julge mees. Ta sai hea hariduse ja pidas ennast kuulsa prantsuse sotsialisti-utopisti Fourier' (1772—1837) õpilaseks ja järelkäijaks.

Iga nädal kogunes reedeti Petraševski korterisse tema ring ja arutas Fourier' õpetuse põhiprintsiipe ning avalikkust erutavaid jooksvaid poliitilisi küsimusi. Petraševski ringis loeti ja arutati pooldavalt Belinski kirja Gogolile.

Petraševski koostas ja toimetas „Võõrsõnade taskusõnastiku", milles ta, seletades võõrsõnu, esitas Lääne-Euroopa utopistide-sotsialistide õpetusi. Petraševski pooldas sotsialismi elluviimist rahulikul teel.

1848. a. revolutsioonid Lääne-Euroopas avaldasid suurt mõju ringi liikmeile. Mõned neist ei rahuldunud enam kõnede ja lugemisega, vaid hakkasid otsima võimalusi tegutsemiseks revolutsiooni kasuks. Revolutsiooniline positsioon Petraševski ringis oli Spešnevil. Ta pooldas vandenõu taktikat, nõudis salaseltsi organiseerimist ja tsarismivastase ülestõusu ettevalmistamist. Suurt ulatust petraševskilaste agitatsioon ei võtnud.

1849. a. arreteeriti politseiagendi ülesandmisel petraševskilased. Juurdlus ei suutnud avastada mingit organiseeritud salaühingut. Juurdluskomisjon süüdistas petraševskilasi „ideede vandenõus", mis „rikub meeli". 15 inimest 34-st arreteeritust mõisteti kommunistlikele ja vabariiklikele ideedele kaasatundmise eest surma, ülejäänud mõisteti sunnitööle ning Siberisse asumisele. Hukkamõistetud toodi Petropavlovski kindlusest väljakule, kus oli juba üles seatud kõrge must tapalava, mille ümber seisid sõjaväesalgad ja rahvahulk. Petraševski ja veel kaks tema ringikaaslast seoti postide

M. V. Butaševitš-Petraševski.

külge ja nende näod kaeti valgete torumütsidega. Soldatid tõstsid püssid palge. Trummid põrisesid. Petraševskilased elasid juba üle läheneva surma koledusi. Kuid äkki vaikisid trummid ja petraševskilastele kuulutati tsaari „armu", kes muutis nende surmanuhtluse sunnitööks.

§ 43. Teadus, kirjandus ja kunst XIX sajandi esimesel poolel.

Teadus. Feodaal-pärisorjuslikul Venemaal olid XIX sajandi esimesel poolel teadusliku elu keskusteks Teaduste Akadeemia, ülikoolid ja teaduslikud seltsid. Riik andis teaduslikeks töödeks tühiseid summasid, kuid hoolimata äärmiselt ebasoodsatest tingimustest tegi teadus XIX sajandi esimesel poolel suuri edusamme. Sel ajal tõusis Venemaal esile rida õpetlasi ja leidureid.

Üheks XIX sajandi suurimaks matemaatikuks oli Nikolai Ivanovitš Lobatševski (1793—1856), kes luges Kaasani ülikoolis taevamehhaanikat ja arvude teooriat. Noor matemaatikaprofessor Lobatševski töötas välja uue geomeetria — „mitte-Eukleidese geomeetria" — korrapärase süsteemi, millesse klassikaline Eukleidese geo-

N. I. Lobatševski.

meetria kuulus erijuhtumina. Tekkis uus ettekujutus ruumist. Lobatševski töö ilmus trükist 1829. a. Kuulus inglise matemaatik Silvester nimetas Lobatševskit „geomeetria Kopernikuks". Ent tolleaegsel Venemaal ei saadud Lobatševskist aru ja mõned pealinna ajakirjad naeruvääristasid tema tööd. Alles hiljem hinnati väärilselt Lobatševski töid geomeetria alal.

Vene õpetlaste loov mõte töötas edasi, tungides teaduse ja tehnika eesrindlikemaisse harudesse. Kõige enam on vene õpetlased ja leidurid teinud avastusi elektrotehnika alal. Kuid nende leidurite ja nende leiutiste saatus oli kurb.

Silmapaistev vene füüsik Vassili Vladimirovitš Petrov (1762—1834), vene provintsipreestri poeg, leiutas aastail 1802—1803, sõltumata inglise teadlastest Nicolsonist ja Carlyle'ist, elektrolüüsi — tänapäeva elektrokeemia aluse. Mitu aastat enne Davy't leiutas ta voltakaare. Kuid selle suurepärase leiutise autoriks peab maailm inglast Davy't, vene leidur aga unustati. Petrovi tööd leidsid väärika hinnangu alles siis, kui tema surmast oli möödunud pool sajandit.

Vene õpetlased ja leidurid kasutasid esimestena praktiliselt elektrivoolu. 1832. a. ehitas Schilling Peterburis esimese elektromagnetilise telegraafi maailmas; ta tõmbas selle teedeministeeriumi

ja Talvepalee vahele. Kuid sellega asi lõppeski. Mõni aasta hiljem leiutati samasugune aparaat inglaste Wheatstone'i ja Cook'i poolt ning see levis üle kogu maailma.

Teine väljapaistev vene õpetlane Jacobi (1801—1874) leiutas galvanoplastika. Ta ehitas esimese elektrimootori. Tema elektripaat vedas 1838. a. reisijaid Neeva jõel. Pool sajandit hiljem ilmus samasugune leiutis Thames'i jõele, äratades imestust kaasaegsetes inimestes, kel ei olnud aimugi ammu-unustatud vene leiutise olemasolust.

1834. a. ehitas vene mehhaanik Tšerepanov Uraalis esimese originaalse konstruktsiooniga vene veduri, ent ta leiutis ei avaldanud vähematki mõju tehnika arenemisele Venemaal ja veel kaua aega pärast seda veeti Venemaale sisse välismaa vedureid.

Kuulus vene astronoom Vassili Jakovlevitš Struve (1793—1864) asutas 1830. a. lõpul Peterburi lähedale tuntud Pulkovo observatooriumi. XIX sajandi esimesel poolel tegi silmapaistev õpetlane N. N. Zinin rea ülemaailmse tähtsusega avastusi keemia alal, pannes aluse vene keemia koolile. Arstiteaduse alal sai kuulsaks vene arst, kirurg, õpetlane ja pedagoog Nikolai Ivanovitš Pirogov (1810—1881), kes esitas uusi meetodeid kirurgia ja anatoomia alal. 1856. a. astus Pirogov artiklis „Elu küsimused" välja vana kasvatusviisi vastu, nõudes, et kujundataks uued inimesed ausate, demokraatlike veendumustega.

XIX sajandi esimese poole üks suurimaid looduseuurijaid, embrüoloogia rajaja Karl Baer töötas Peterburi Teaduste Akadeemias. Ta arendas energilist tegevust Venemaa loodusvarade uurimisel, teostas rea reise ja võttis aktiivselt osa Geograafia Seltsi asutamisest ühes etnograafilise muuseumiga selle juures.

1819.—1821. a. sooritas vene ekspeditsioon Lazarevi juhtimisel teekonna kaugele lõunalaiuse kraadideni. Ta avastas teel palju uusi saari ja, tungides läbi jää, jõudis välja Antarktise kallastele. Selle lõunakontinendi avastamise au kuulub venelastele. Vaikse ookeani kõigi laiuskraadide all leidub sellest ajast peale saari vene nimedega: Suvorovi saar, Kutuzovi saar, leetseljak Beregis (Hoia end) jt.

XIX sajandi alguses tegi suure sammu edasi vene historiograafia. Juba Aleksander I valitsemisajal ilmus Karamzini „Vene riigi ajalugu", mis oli sel ajal suursündmuseks. Puškini sõnade järgi avastas Karamzin Vene ajaloo, nagu Kolumbus avastas Ameerika. Kuid Karamzini kirjutatud „Vene riigi ajaloos" ilmnes selgelt mõisniku-pärisorjapidaja ideoloogia. Karamzini arvates ajaloos „oleneb kõik isevalitseja tahtest, kes nagu osav mehhaanik sõrmeliigutusega annab käigu suurtele massidele".

Kirjandus. Vanade feodaal-pärisorjuslike vahekordade lagunemise ja uute — kapitalistlike suhete kasvamise perioodil etendas kirjandus määratu suurt ühiskondlikku osa.

30—40-ndate aastate kirjanikud, kriitikud, publitsistid ei olnud mitte ainult omaaja eesrindlike ideede väljendajateks, vaid ka võit-

lejateks uue, vaba elu eest. Kirjandusest ja selle tähtsusest sel ajastul kirjutas Herzen oma teoses „Revolutsiooniliste ideede arenemisest Venemaal": „Kirjandus on rahvale, kel puudub poliitiline vabadus, ainukeseks tribüüniks, kust ta võib panna kuulma oma äärmise pahameele ja südametunnistuse hüüdu."

Tsarism jälitas karmilt eesrindlikke kirjanikke ja poeete. Tsaari tsensuur hävitas raamatuist väiksemagi vihje kehtiva korra kritiseerimisele. 1849. a. loodud tsensuurikomitee keelas ära paljud raamatud ja ajakirjad, mis ei olnud kooskõlas „ametliku rahvusluse" suunaga.

Kuid tsarism ei piirdunud kirjanike kirjandusliku tegevuse jälitamisega. Herzen kirjutab Nikolai-aegsete eesrindlike inimeste traagilisest saatusest ja toob Nikolai-aegse monarhia lühida, kuid ilmeka roimade loetelu vene kirjanike ja luuletajate suhtes:

Rõlejev üles poodud Nikolai poolt.
Puškin tapetud duellil 37-aastaselt.
Gribojedov surmatud Teheranis.
Lermontov tapetud duellil ... Kaukaasias.
Venevitinov tapetud seltskonna poolt 22-aastaselt.
Koltsov tapetud oma perekonna poolt 33-aastaselt.
Belinski surnud 37-aastaselt näljast ja viletsusest.
Baratõnski suri pärast 12-aastast asumiselolekut.

Silmapaistev vene kunstilis-kirjanduslik teos, Gribojedovi (1795—1829) „Häda mõistuse pärast", oli kujukas satiir kõrgemast aadlisoost aristokraatia, valitseva bürokraatia, kõrgi sõjaväelise kliki vastu. Komöödia „Häda mõistuse pärast" etendas suurt ühiskondlikku osa. Belinski kirjutas, et „kogu Venemaa õppis juba käsikirjas pähe „Häda mõistuse pärast" ".

Dekabrist Steingelile juurdlusel esitatud küsimuse puhul, missugused teosed aitasid kõige enam kaasa tema liberaalsete vaadete arenemisele, nimetas ta Voltaire'i ja Radištševi teoste kõrval „Häda mõistuse pärast". Tsaari tsensuuri poolt keelatuna käis see teos kaua aega käsikirjana käest kätte, seda kirjutati ümber ja levitati provintsis. Gribojedov oli tsarismile seda ohtlikum, et ta oli ühenduses dekabristidega, ehkki ta nende vaateid täiel määral ei jaganud. Just seepärast otsustas Nikolai I Gribojedovist lahti saada. Ta saatis tema, vastu poeedi enese tahtmist, saadikuks Teherani, kus suurepärane vene dramaturg varsti tapeti fanaatilise rahvajõugu poolt.

Nikolai valitsemise ohvriks langes andekas vene kirjanik-filosoof Pjotr Jakovlevitš Tšaadajev (1796—1856), Puškini sõber. Puškin pühendas Tšaadajevile kolm tähelepanuväärset „Läkitust". 1836. a. avaldati ajakirjas „Teleskoop" Tšaadajevi kuulus „Filosoofiline kiri", mis teravalt kritiseeris isevalitsust ja pärisorjuslikku korda Venemaal. Oma kriitikas tegi Tšaadajev aga suuri vigu. Ta kujutas kogu Venemaa möödunud ajalugu tumedas valguses, nägemata selles midagi positiivset, ja omistas kõik vene kultuuri saavutused lääne mõjule. Tutvunud Tšaadajevi artiklis

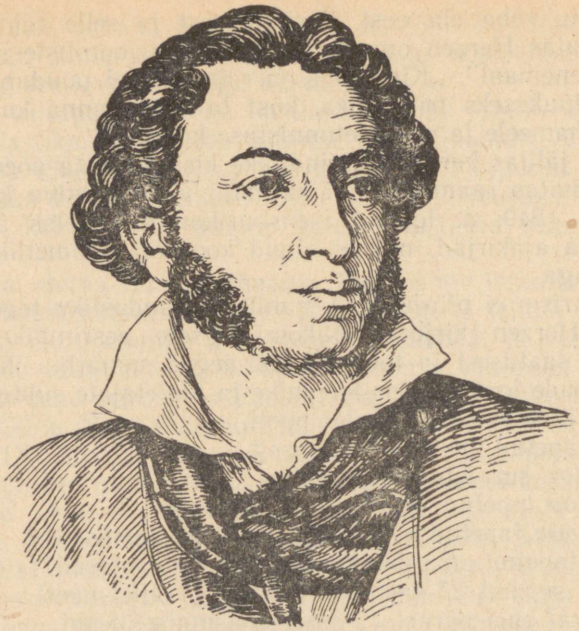

A. S. Puškin. *Tropinini portree.*

kriitikaga isevalitsuse kohta, kirjutas Nikolai I: „Läbi lugenud artikli, leian, et selle sisu on segu jultunud mõttetusest, mis on vääriline nõdrameelsele". Peale seda kuulutas tsaar Tšaadajevi hullumeelseks ja käskis panna ta alalise arstliku järelevalve alla, võttes talt ära kõik käsikirjad. Nikolai I käskis anda soldatiks andeka noore poeedi Poležajevi, kes oli kirjutanud poeemi „Saška". Toorest peksust piinatuna suri Poležajev soldatite haiglas. Kuid kõige traagilisem ja raskem Venemaale oli geniaalse poeedi Aleksander Sergejevitš Puškini surm. Suurim vene poeet, maailmakirjanduse geenius, vene realismi rajaja, vene kirjandusliku keele looja A. S. Puškin on vene rahva uhkus ja au. Puškin oli aadlik, kuid suure proletaarse kirjaniku Gorki õige märkuse kohaselt „temal olid kogu rahvuse huvid kõrgemal aadli huvidest ja tema isiklik kogemus laiem ja sügavam aadliklassi kogemusest". Puškin oli nii geniaalne luuletaja kui ka suur kodanik, kes teatud määral kajastas rahva revolutsioonilisi lootusi.

Puškin sündis 1799. a. Moskvas vaesestunud põlisaadliku perekonnas. Tänu oma onu ja isa sõprade sobitusele pääses Puškin äsjaasutatud aristokraatlikku Tsarskoje Seloo lütseumi. Nooruses vaimustus Puškin vene rahvaluulest ja oli prantsuse entsüklopedistide teoste innukas lugeja. Neis veetlesid teda eriti tung hariduse järele ja kriitiline suhtumine iganenud feodaalkorda. Vene ja Lääne-Euroopa revolutsiooniliste kirjanike ja luuletajate kaudu tutvus Puškin türanne paljastava kirjandusega. Juba 1815. a. luuletuses

„Liciniusele" kirjutas 16-aastane Puškin orjuse vihkamisest. 1817. a. lõpetas Puškin lütseumi. Pärisorjusliku Venemaa sünge pilt rabas sügavalt noore luuletaja tundelist meelt. Radištševi eeskujul lõi ta oodi ja andis sellele sama pealkirja kui Radištševgi — „Vabadus". Aga kui Radištšev nägi vaid unistustes, kuidas „siis kõikjal tõuseb sõjavägi lahinguvalmis, kõik lootusega relvastab" ja viib tsaari timukapakule, kutsus Puškin ülestõusule tsaari vastu: „Nüüd tõuske, langenud orjad!"

Viha ja vaenuga heitis ta väljakutse isevalitsusele:

Самовластительный злодей!
Тебя, твой трон я ненавижу,
Твою погибель, смерть детей
С жестокой радостию вижу.

(Tõlkes: Sa isevalitsuslik roimar! Sind, sinu trooni ma vihkan, su enda hukku, laste surma ma julmas rõõmus näha ihkan.)

Oma luuletustega tungis Puškin isevalitsuse pooldajaile ja jutlustajaile kallale, häbimärgistas soosikut Araktšejevit, nimetas reaktsionääri haridusministrit Golitsõnit „hariduse tagakiusajaks" ja reaktsiooni inspireerijat arhimandriit Foti'd poolfanaatikuks, poolpetiseks, kes on oma tööriistaks teinud „needuse, mõõga, risti ja nuudi". Luuletuses „Küla" kujutas ta „metsikut, ilma tunneteta, ilma seaduseta härraslust".

Geniaalse luuletaja revolutsioonilised värsid ei võinud tolleaegsel Venemaal jääda karistamata. Puškin saadeti välja lõunasse. Luuletaja jätkas ka asumisel olles (Kišinjovis ja Odessas) vabadust armastava sisuga värsside ja poeemide kirjutamist. Odessast saadeti luuletaja uuele asumisele Mihhailovskoje külla, oma isa mõisa, kellele tehti ülesandeks järelevalve oma poja üle. Siin töötas poeet oma geniaalse teose „Jevgeni Onegin" kallal, lõpetas poeemi „Mustlased" ja lõi tragöödia „Boris Godunov", millest Benkendorff kirjutas oma esilduskirjas tsaarile, et seal on „tsaarivõimu esitatud hirmsal kujul". Tsaar nõustus sellega ja „Boris Godunov" ei saanud mitu aastat trükis ilmuda.

Puškin oli tihedalt seotud dekabristidega, kelle hulgas tal oli palju sõpru, kuid dekabristide salaseltsi ta ei kuulunud. Kui varsti peale dekabristide hukkamist 1826. aastal Nikolai I Puškini asumiselt tagasi kutsus ja temalt küsis: „Mis sa oleksid teinud, kui oleksid 14. detsembril olnud Peterburis?", vastas Puškin: „Oleksin astunud mässajate ridadesse." Tsaar kuulutas siis enese Puškini ainsaks tsensoriks ega andnud kaua aega talle võimalust oma teoseid trükis avaldada.

Puškini ümber loodi raske laimu, salakaebuste, alanduse ja tagakiusamise õhkkond, mis viiski ta duellile Hollandi saadiku kasupoja d'Anthès'iga 1837. a. Kahevõitlusel sai Puškin raskelt haavata ja suri peatselt. Olles teadlik eelseisvast duellist, ei püüdnud tsaar seda ära hoida, sest ta lootis, et duell lõpeb Puškinile traagiliselt ja seega vabaneb valitsus kardetavast revolutsiooniliselt

M. J. Lermontov.

meelestatud luuletajast. Raevunud roimarlikust tapmisest, tulid tuhandeist inimestest koosnevad rahvahulgad saatma suure rahvapoeedi surnukeha. Tsaari käsul viisid sandarmid luuletaja surnukeha öösel salaja ära ja matsid ta Svjatogorski kloostrisse, Puškini mõisa lähedale.

Teine Nikolai-aegne vene suurpoeet, Mihhail Jurjevitš Lermontov (1814—1841) häbimärgistas teravat pahameelt avaldavas luuletuses „Poeedi surm" Puškini tapmise inspireerijaid. Nende värsside eest saadeti Lermontov Kaukaasiasse. 1841. a. tapeti kahevõitluses ka Lermontov. Lermontov oli ainult 27-aastane, tema võimas talent hävis just õitseajal. Lermontovi rahutu, vabadustarmastav luule oma loomingulise sügavuse ja kunstilise lürismiga pälvis kõige laialdasemat kuulsust. Maailmakuulsad on sellised Lermontovi teosed, nagu „Meie aja kangelane", „Mtsõri", „Maskeraad", „Deemon" jt.

Nikolai I võttis Lermontovi surmateate vastu kahjurõõmsa hüüdega: „Koerale koera surm!"

Nikolai valitsemisaja erakordselt raske olukord kajastus suure vene kirjaniku Nikolai Vassiljevitš Gogoli (1809—1852) isiklikus ja loomingulises saatuses, kes oma geniaalseis teoseis „Revident", „Surnud hinged", „Vana-maailma mõisnikud" jt. andis viha ja piitsutava satiiri jõu poolest vapustava pildi maa-aadli sügavast laostumisest. „ „Surnud hinged" vapustas kogu Venemaad," kirjutas Herzen selle teose mõjust. „Säärane süüdistus oli kaasaegsele

N. V. Gogol.

Venemaale vajalik. See on haiguslugu, mis on kirjutatud meistri käega. Gogoli poeesia — see on õuduse ja häbi karjatus elunärususest alandatud inimeselt, kui ta järsku peeglis märkab oma loomastunud nägu."

Gogoli varasemate teoste hulka kuuluvad tsüklist „Mirgorod": „Õhtud külas Dikanka lähedal" ja „Tarass Bulba".

„Õhtud külas Dikanka lähedal" tõid Gogolile laialdase kirjandusliku kuulsuse ja tunnustuse. Need luulelised visandid Ukrainast on täis ilu, veetlevust ja säravat huumorit. Belinski sõnade järgi kajastub neis „lõbus koomilisus, imekaunist jumala maailma tervitava noormehe naeratus".

Niisama värviküllane ja kujukas on ajalooline jutustus „Tarass Bulba". Siin ülistab Gogol XVII sajandi Ukraina kasakate sõjalisi vägitegusid ja nende võitlust välismaiste vallutajate, poolakate vastu. Belinski väljendus selle jutustuse kohta suure vaimustusega. Neis teostes avaldub Gogol suure kunstniku-romantikuna. Gogoli elu viimastel aastatel tugevnesid temas müstilis-religioossed meeleolud.

1846. a. astus Gogol teoses „Valitud kohad kirjavahetusest sõpradega" avalikult välja monarhia ja pärisorjusliku korra õigustamise ning kaitsmise reaktsioonilise ideega. Selle teose ilmumine kutsus esile terava protesti kõigi Venemaa eesrindlike inimeste hulgas, eesotsas Belinskiga.

Ajajärgu tähelepanuväärseiks kunstilisteks dokumentideks olid ka Herzeni hiilgavad teosed. „Minevik ja mõtted" on tõepärane kroonika mitte ainult Herzeni, vaid ka tema aja parimate eesrindlike inimeste elust, mis näitab vene ühiskondliku mõtte arenemist Nikolai-aegse reaktsiooni süngeis tingimustes. Herzeni romaani „Kes on süüdi?" kangelane, aus, andekas ja julge Vladimir Beltov, ei suutnud leida enesele kohta elus ning muutus „üleliigseks inimeseks" — tüüpiline kuju XIX sajandi klassikalises kirjanduses.

XIX sajandi esimese poole vene kirjandus oli tihedasti seotud ühiskondlik-poliitilise eluga ja läbi imbunud oma aja eesrindlikest ideedest. Ta asus kunstilise realismi teele, tehes lõpparve ajutise innustumisega sentimentalismist ja romantismist.

Kunstilise realismi koolkonna rajajaiks olid suured vene kirjanikud A. S. Puškin, A. S. Gribojedov, N. V. Gogol ja I. A. Krõlov.

Nende kirjanike kunstiteosed on surematud, sest need kajastavad tõepäraselt ja kirkalt mitte ainult oma aja elu, vaid on ka läbi immutatud palavast usust suure vene rahva paremasse tulevikku.

Meie maa austab sügavalt oma suurte kirjanike ja poeetide mälestust. Rahvapoeet Puškin on Nõukogude Liidu rahvaste armastatuimaks poeediks. Täitunud on suure poeedi ennustus, mille ta kirjutas veidi aega enne oma surma tähelepanuväärses luuletuses „Mälestussammas":

И долго буду тем любезен я народу,
Что чувства добрые я лирой пробуждал,
Что в мой жестокий век восславил я Свободу
И милость к падшим призывал.

(Tõlkes: Ja armastatuks jään sest kauaks rahvastele, et lüüral äratust ma headusele toond, et julmal ajastul ma laulnud priiusele ja tröösti langenuile loond.)

Kunst. Rahvusliku iseteadvuse, ühiskondlikule elule ärkava rahva rahvusliku uhkuse sügavad progressiivsed ideed leidsid kajastamist ka kunstis. Nagu kirjandus, nii muutus ka kunst realistlikuks.

Nikolai I ajal oli erilises soosingus sõjamaal — sõjaelu, lahingute jms. kujutamine; kõige vajalikumaks peeti sedalaadi piltidel riietuse, sõjavarustuse ning igasuguste polgutunnuste ja relvaliikide vormide täpset reprodutseerimist. Ametliku akadeemilise maali esindajaks oli kunstnik K. P. Brüllow (1799—1852). 1830. a. pandi välja tema maal „Pompeji viimne päev". Sel maalil oli määratu suur menu.

И был „Последний день Помпеи"
Для русской кисти первым днём, —

(Tõlkes: Nii oli „Pompeji viimne päev" siis vene pintsli esipäev, —)

kirjutas üks tolleaegseist poeetidest. Selle maali menu oli mitte ainult kunstiliselt kõrge meisterlikkuse tagajärg, vaid ta oli tingitud

Mõisaproua hommik. *A. G. Venetsianovi maal.*

ka suurest hulgast valgus- ja värviefektidest (tuli, välk), mis avaldasid vaatajaile sügavat muljet. Realismi otsingud leidsid oma väljenduse suure vene kunstniku A. A. Ivanovi loomingus. Oma maali kallal „Kristuse ilmumine rahvale" töötas Ivanov ligi 30 aastat.

Üheks esimeseks kunstnikuks-realistiks oli A. G. Venetsianov. Ta oli pirukamüüja poeg. Lapsepõlvest alates jälgis ta tööliste, käsitööliste ja talupoegade elu-olu. See mõjutas tema loomingu realistlikku suunda. Tema suur maal „Rehala" ja rida etüüde külaelust on siiski veel esitatud ilustatud kujul, kuigi juba ainult mõte kujutada lõuendil talupoega tundus sel ajal julgena.

1840. a. lõpul pani välja oma esimese maali silmapaistev žanrimaalija P. A. Fedotov. Maali eest „Majori kosjaskäik" andis Kunstide Akadeemia Fedotovile akadeemiku tiitli. Klassikaliste traditsioonide harrastajad maalikunstis suhtusid põlastavalt Fedotovi maalidesse kui rahvavaimus maalituisse.

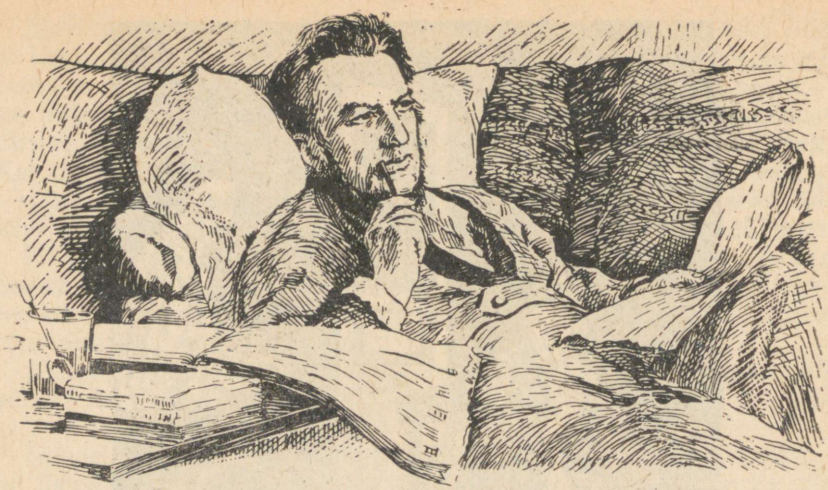

M. I. Glinka töötamas ooperi „Ruslan ja Ludmilla" kallal.
I. J. Repini portree.

Portretistidest olid kõige andekamad pärisorjast maalikunstnik Tropinin, kes maalis õnnestunud portreed Puškinist ja Karamzinist, ja peen maalikunstnik-romantik Kiprenski, kes sai kuulsaks oma tähelepanuväärsete portreedega Krõlovist, Puškinist ja oma autoportreedega.

Silmapaistvaks vene arhitektiks XIX sajandi algul oli A. Voronihhin. Ta ehitas Peterburis Kaasani peakiriku, mis on parimaid uusima kirikuarhitektuuri monumente Venemaal.

Vene ooperi- ja sümfoonilise muusika esiisa M. I. Glinka (1804—1857) kasutas rahvaviiside varasid ja lääne-euroopa muusika kogemusi. Glinka kindlustas vene rahvuslikule helikunstile ülemaailmse tähtsuse. Glinka muusika põhiomadusteks on sügav ideelisus, realism ja rahvalikkus. Vene aristokraatia võttis Glinka teosed vaenulikult vastu, mõistes hukka tema muusika rahvaliku laadi. Ei mõistetud ka tema geniaalset rahvalik-patriootilist ooperit „Ivan Sussanin", mille muusikat valitsevad klassid nimetasid „kutsarlikuks". Glinka muinasjutulist ainet teisiti käsitlev klassikaline ooper „Ruslan ja Ludmilla" võeti repertuaarist ära aasta pärast selle lavastamist ja komponisti eluajal teda enam uuesti ei lavastatud. Glinka kasutas oma loomingus vene, ukraina, valgevene, soome, poola, gruusia, hispaania ja teisi meloodiaid.

Glinka tähtsad sümfoonilised teosed „Hispaania uvertüürid" (hispaania rahvaviisidel) ja „Kamarinskaja" erinesid lääne-euroopa helikunsti üldtaustast oma julguse ja originaalsusega ning olid aluseks vene sümfoonilise loomingu edasisele võimsale arengule. Suur vene helilooja Tšaikovski kirjutas hiljem, et „kogu vene sümfooniline koolkond peitub Glinka „Kamarinskajas" nagu tamm tammetõrus".

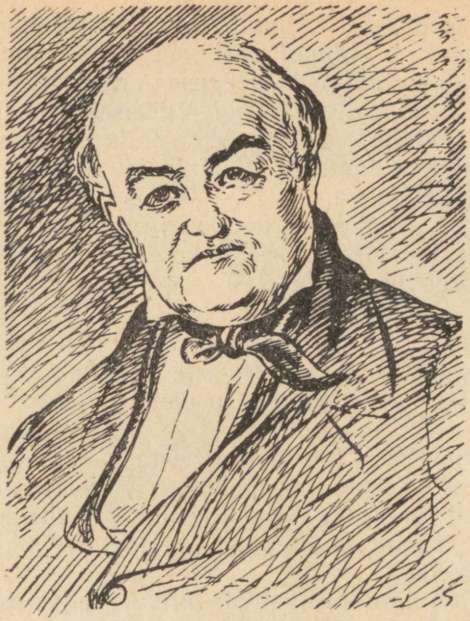

M. S. Štšepkin. *T. G. Ševtšenko portree.*

Jäädes kodumaal tunnustamata ja väsinud jälitamisest, sõitis Glinka välismaale, kus ta ka suri.

Glinka järglaseks oli komponist Dargomõžski (1813—1869). Temale nagu Glinkalegi oli vene helikunsti juhtivaks printsiibiks kõrge kunstiline realism. Dargomõžski komponisti-elutee ei olnud samuti mitte kerge. Dargomõžski parim ooper „Näkineid" võeti selle esimesel lavastamisel kaunis külmalt vastu ja alles 10 aastat hiljem sai see üheks lemmikooperiks.

Dargomõžski ooper „Kivist külaline", mis on kirjutatud Puškini samanimelise teose tekstile, paistab silma ooperitegelaste iseloomu kirjelduse tabavusega. Nii selles ooperis kui ka oma romanssides kinnitab Dargomõžski dramaatilise deklamatsiooni tõetruudust ja loomulikkust ning loob lüüriliste, satiiriliste ja koomiliste laulude uusi tüüpe. „Tahan, et helis otseselt kajastuks sõna, tahan tõde," kirjutas oma elu lõpul Dargomõžski.

XIX sajandi esimesel poolel saavutas tähelepanuväärseid kunstilisi edusamme ka vene teater. Suure Teatri ehitamine Moskvas Petrovkal lõpetati juba 1780. a. ja nimetati siis Petrovski teatriks. 1805. a. põles see oma aja kohta luksuslik teater maha ja ehitati uuesti üles alles 20 aastat hiljem, 1825. a., arhitekt Beauvais' poolt. 1853. a. põles Suur Teater uuesti, kuid restaureeriti peagi. Sel ajajärgul tegi vene ooper suuri edusamme.

Väike Teater avati Moskvas 1824. a. ja sai peagi suurimate

näitleja-annete keskuseks. Läinud sajandi suurimaks artistiks, realismi esiisaks laval oli Mihhail Semjonovitš Štšepkin (1788—1863). Pärisorja-taluniku pojana ostis ta enese vabaks alles 33 aasta vanuses. Štšepkin töötas palju aastaid Väikeses Teatris, luues suurematuid kujusid Gribojedovi, Gogoli ja paljude teiste kirjanike näidendites. Štšepkin suhtles kõigi omaaja ühiskondliku liikumise silmapaistvate tegelastega.

Tähelepanuväärseks vene traagikuks oli Moskva Väikese Teatri laval P. S. Motšalov (1800—1848), kes sai kuulsaks oma osadega Shakespeare'i tragöödiais.

§ 44. Tsaari-Venemaa rahvaste kultuur XIX sajandi esimesel poolel.

Ukraina kirjandus. Tsarism tõkestas Venemaa ääremaadel iseseisvate rahvuste tekkimist ja takistas vägivaldselt rõhutud rahvaste kultuurilist arengut. Kaitstes oma rahvuslikku olemasolu, ehitasid rõhutud rahvad oma kultuuri, püüdes säilitada oma rahvuslikku kõnet, oma keelt.

Ukraina paljumiljoniline rahvas jätkas tagakiusamisest hoolimata visalt loomingut oma rikkas emakeeles.

Uuema aja ukraina kirjanduse silmapaistvaks rajajaks oli I. P. Kotljarevski (1769—1838). Kotljarevski saavutas suure populaarsuse oma kolme ukrainakeelse teosega: „Aeneis", „Natalka-Poltavka" ja „Moskal-tšarivnik". Oma paroodias Vergiliuse „Aeneis'e" kohta naeris Kotljarevski kurjalt välja aadliku-pärisorjapidaja ja tsaari ametkonna, kuid ühes sellega kujutas ta eleegilise minevikuigatsusega vana hetmaniaja elu ja kombeid.

Suurt mõju avaldas Ukraina kultuurielule esimene ülikool Ukrainas — Harkovi Ülikool, hoolimata valitsuse pingutustest teha see venestamise keskuseks. Noore ülikooli ümber kasvas grupp andekaid ukraina kirjanikke — Gulak-Artemovski, Kvitka-Osnovianenko, Grebinka jt.

G. F. Kvitkat loetakse ukrainakeelse kirjanduse loojaks. Tema „Väikevene uudisjutud" kandsid sentimentaalset ja moraalitsevat iseloomu.

XIX sajandi esimese poole silmapaistvaks ukraina poeediks oli J. P. Grebinka (Grebjonka) (1812—1848). Grebinka, kes oli Puškiniga seotud isikliku sõprusega, tõlkis ukraina keelde Puškini „Poltaava". Ukraina kirjanduses olid aukohal Grebinka valmid „Prikazki", tähelepanuväärsed oma keelelt ja ukraina talurahva raske elu kujuka kirjeldamise poolest. Grebinkat loetakse ukraina kirjanduse üheks klassikuks.

Ukraina tõeliseks rahvapoeediks oli Tarass Grigorjevitš Ševtšenko (1814—1861). Ta oli rikkale mõisnikule Engelhardtile kuuluva pärisorja poeg. Kaotanud ema ja seejärel isa, sai väike Ševtšenko varjupaiga kooli köstri juures, õppis kirjaoskust ja luges

T. G. Ševtšenko nooruses. *Ševtšenko autoportree.*

tema eest psalme „hingusele läinud pärisorjade hingedele", saades selle eest köstrilt kümnenda kopika „ergutuseks", nagu seda meenutas Ševtšenko ise. Varakult ilmnes Ševtšenko juures joonistamisanne. Ta jooksis köstri juurest ära maalrite juurde, kes kirikut värvisid, kuid ei saanud neilt midagi õppida. Ševtšenko oli ka karjaseks ja teenriks (kasatšokiks) mõisniku juures. Härra käskis mitu korda kutsaril Ševtšenkot peksta, kui leidis ta joonistamast. Ühes oma mõisnikuga sattus Ševtšenko Peterburi, kus ta pandi õppima „maalikunsti tsunftimeistri" juurde. 1836. a. tutvus Ševtšenko ühe kaasmaalasest kunstniku kaasabil kirjanike Žukovski ja Grebinkaga ning samuti kuulsa maalikunstniku Brüllowiga. Soovides anda sünnipärasele talendile võimalust õppida, maalis Brüllow poeet Žukovski portree, loosis selle välja ja saadud 2500 rubla eest ostis Ševtšenko vabaks. Ševtšenko astus Kunstide Akadeemiasse.

Ševtšenko ühiskondlik-poliitilised vaated arenesid, kujunesid ja karastusid vene vabadusliikumise, Radištševi, Belinski, Herzeni, Tšernõševski ja Dobroljubovi revolutsiooniliste ideede mõjutusel. Need eesrindlikud ideed innustasid Ševtšenkot revolutsioonilisele võitlusele, tugevdasid temas taotlust kindlustada ukraina ja vene rahva vennalikke sidemeid.

Samuti nagu Puškin vene kirjanduses, oli Ševtšenko uue ukraina kirjanduse aluste rajajaks. Ševtšenko lõi tõelisi kirjanduslikke eeskujusid, mis olid läbi immutatud omaaja eesrindlike demokraatlike ideedega. See kirjandus oli orgaaniliselt seotud rahvalaulude ja duumadega. Ševtšenko loomingulised žanrid nii poeedina kui ka kunstnikuna olid väga mitmekesised.

1840. a. ilmus esimene Ševtšenko luuletuskogu „Kobzar", mis sisaldas selliseid töid, nagu „Katerina", „Uputaja", „Teenijatüdruk" jt. Need tööd peegeldasid ukraina rahva elu-olu traagilisi pildikesi. Juba nendes poeemides astub Ševtšenko välja töötava rahva isevalitsusest ja pärisorjusest vabastamise mõttega.

1841. a. kirjastati tema poeem „Haidamakid", mis kirjeldas „Koliivštšinat" — ukraina rahva ülestõusu poola panide vastu Paremkalda Ukrainas 1768. a. Pöördudes „Haidamakkides" ukraina rahva kangelasliku mineviku poole, kutsub Ševtšenko töötavaid masse üles võitlusele oma orjastajate vastu.

Ševtšenko lõi esimesena ukraina kirjanduses eredaid näiteid poliitilisest lüürikast. Poeemides „Uni" (1844), „Kaukaasia" (1845), „Nii surnuile kui ka elavaile" ja teistes teostes kirjeldas poeet rahva sotsiaalset rõhumist ning ennustas kõikide rahvuste möödapääsematut ülestõusu tsarismi ja mõisnike vastu.

Ta rääkis, et Venemaal valitseb kroonitud despoot Nikolai I, kes on muutnud maa rahvaste vanglaks, kus:

> От молдаванина до финна,
> На всех наречьях, всё молчит.

(Tõlkes: Moldaavlasest soomlaseni, kõigis murdeis, kõik vaikib.)

Oma teostes tungis Ševtšenko kallale vene tsarismi koloniaalpoliitikale ja kutsus kõigi rahvaste töötajaid võitlusele koloniaalse ikke vastu, halastamatule võitlusele tsarismi vastu.

1845. a. kirjutas Ševtšenko oma kuulsa „Testamendi", milles ta kutsub ülestõusule rahva rõhujate vastu. Ta usub tuleviku uuenenud, suurt, vaba riiki, kus kõik rahvad on ühine pere.

> Поднимайтесь,
> Цепи разорвите,
> Злою вражескою кровью
> Волю окропите,
> И меня в семье великой,
> В братстве вольном, новом
> Помянуть не позабудьте
> Добрым, тихим словом ...

(Tõlkes: Üles tõuske, purustage ahelad. Kurja vaenuliku verega vabadust te piserdage ja mind vabas ning uues vendkonnas ärge unustage mälestamast hea, vaikse sõnaga.)

Ševtšenko poeesia on läbi imbunud teravast vihkamisest poola magnaatide, ukraina rahva põliste vaenlaste vastu. Teostes „Tarassi öö", „Nikita Gaidai", „Haidamakid", ülistades ukraina rahva kangelaslikku minevikku, näitab Ševtšenko, et võitluses rõhujate vastu on poola rahvas temale lähedane ning kallis kui vene ja ukraina rahva vend.

Poeemi „Ketser" (1845), mis on pühendatud Jan Husile, tšehhi mehisele rahvategelasele, saksa ikke vastu võitlejale, läbib punase niidina kõigi slaavi rahvaste vendluse idee.

Tsarismi ja pärisorjuse vastase võitluse ideed sidusid Ševtšenko 1846. a. salajase poliitilise organisatsiooniga — „Kyrillose-Methodiose vennaskonnaga", mis tekkis Kiievis. See oli ukraina liberaalse kodanluse organisatsioon. Temas oli kaks diametraalselt vastandlikku voolu: revolutsioonilis-demokraatlik tiib T. G. Ševtšenkoga eesotsas ja kodanlik-liberaalne, mida esindasid Kostomarov ja Kuliš. Kostomarov koostas programmi, kus näidati vennaskonna eesmärgid: pärisorjuse kaotamine, kõigi slaavi rahvaste ühendamine föderatiivsesse vabariiki ja laialdane hariduse levitamine rahva hulgas.

Nad arvasid, et kõike seda võib saavutada rahulikul teel liberaalsete reformide abil ja kartsid kõige rohkem talurahva revolutsiooni. Teistsugused olid revolutsioonilise demokraadi Ševtšenko vaated. Ta astus otsustavalt välja parempoolse tiiva liberaalse, rahuliku taktika vastu ja arvas, et tsarismi ja pärisorjust võib hävitada ainult otsustava revolutsioonilise võitlusega.

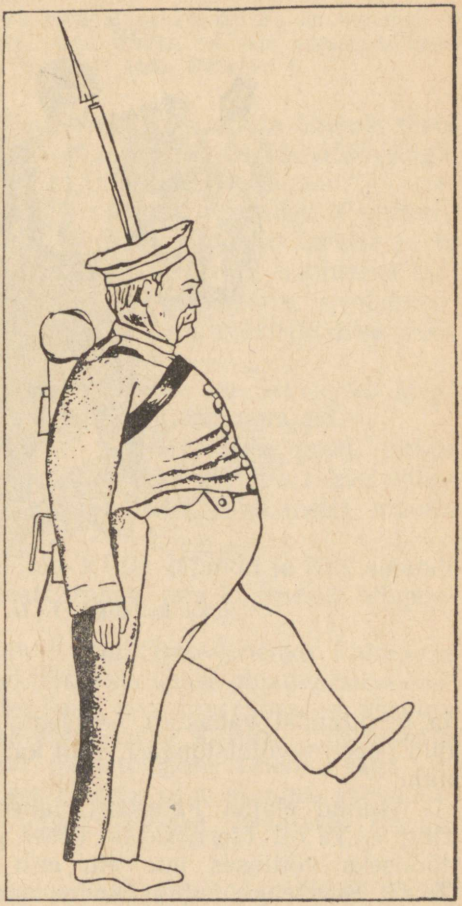

T. G. Ševtšenko pagendatud soldatina. *Autoportree.*

1847. a. kevadel arreteeriti vennaskonna liikmed. Nende hulgas oli ka Ševtšenko, kelle juurest leiti tema revolutsiooniliste värsside käsikiri. Ševtšenko kohta tehti järgmine otsus: „Kunstnik Ševtšenko kui tugeva kehaehitusega isik määrata ässitavate ja ülimal määral jultunud värsside luuletamise eest reameheks Orenburgi üksikusse korpusse." Sellele määrusele lisandas Nikolai I: „Kõige karmima järelevalve alla, ühes keeluga kirjutada ja joonistada."

Pärast 10-aastast rasket elu tsaari kasarmus, rasket soldatidrilli

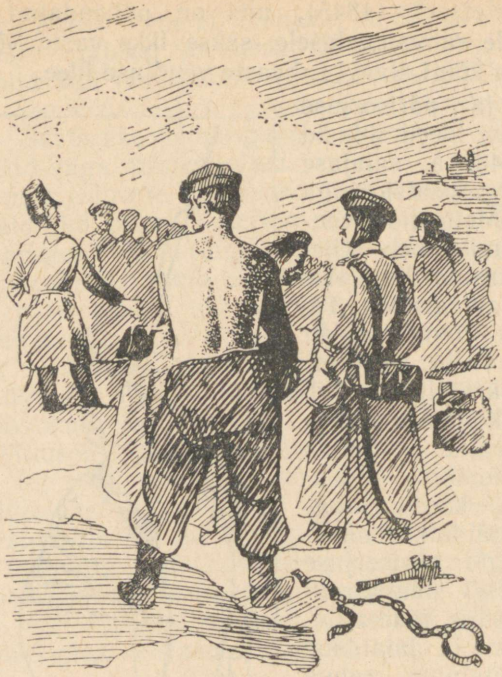

Läbi kadalipu. *T. G. Ševtšenko ofort.*

ja mõnitamist vabastati Ševtšenko. Asumisele saatmine ei murdnud poeeti-revolutsionääri, vaid karastas veelgi enam tema võitlusindu.

Asunud elama Peterburi, lähenes Ševtšenko „Sovremenniku" ringile. Ta oli Tšernõševski sõber ja muutus tema lähimaks kaastööliseks võitluses uue elu eest — „ilma holopi ja panita". T. G. Ševtšenko suhtus suure austusega Herzenisse ning luges suure andumusega ajakirju „Kolokol" ja „Poljarnaja zvezda".

Revolutsiooniline paatos, üleskutse tsarismi kukutamisele ja pärisorjuse kaotamisele saavutasid Ševtšenko töödes eriti ereda poliitilise iseloomu. Ta uskus kindlasti, et saabub aeg, mil rahvamassid tõusevad ja õiendavad karmilt arveid tsaari ning mõisnikega.

1859. a. kevadel sõitis T. G. Ševtšenko Ukrainasse, kus ta alustas agitatsiooni tsarismi, mõisnike ja usu vastu. Ta oli veendunud selles, et „talurahvareform", mida tollal ette valmistati, ei anna talurahvale midagi, ning kutsus seepärast rahvast üles tsaari mitte uskuma, mitte ootama temalt vabadust, vaid ise relvadega seda kätte võitma.

Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хирену волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокіру. —
Та й заходиться вже будить.

(Tõlkes: „Ära oota head, ära oota lubatud vabadust. Ta on uinunud — tsaar Nikolai uinutas ta. Kuid selleks, et ta ärkaks, on vaja karastada kogu maailma massi, hästi teritada taprid ja asuda teda äratama.")

See teos peegeldab eriti selgelt Ševtšenko vaadete ühtsust revolutsioonilise demokraatia juhtide omadega, eriti Tšernõševskiga, kes sel ajal kutsus üles: „Kutsuge tapri juurde Venemaad."

13. juulil 1859. a. arreteeriti Ševtšenko ja saadeti Peterburi. Rasked asumiseloleku aastad olid õõnestanud poeedi tervise ja ta suri 26. veebruaril 1861. a. Tema surm oli suureks kaotuseks kõigile Venemaa rahvastele. Suur ukraina rahvaluuletaja, revolutsioonine demokraat T. G. Ševtšenko kuulub maailmakirjanduse parimate klassikute hulka.

Samuti nagu suur vene poeet Puškin, on ka Ševtšenko kõigi Nõukogude Liidu rahvaste üks armastatumaid luuletajaid.

Hoolimata lõputuist jälitamistest tsaarivalitsuse poolt, jätkas ukraina kultuur arenemist, tuues kõikjal esile ukraina rahva võimsaid loovaid jõude arhitektuuris, maalikunstis, raidkunstis, muusikas ja kirjanduses.

Ukrainas asutasid mõisnikud juba XVIII sajandil ja XIX sajandi algul orkestreid, koorikapelle, teatritruppe, mis koosnesid talupoegadest-pärisorjadest.

1812. a. organiseeris kirjanik Kvitka-Osnovjanenko Poltaavas esimese alalise ukraina näitetrupi. Määratu suure populaarsuse osaliseks sai Ukraina muusikateater, mis lavastas esimesed ukraina ooperid: Kotljarevski „Natalka-Poltavka", Kvitka „Kosjaskäik Gontšarivtsõl", Gulak-Artemovski „Zaporoožlane Doonau taga" jt.

Ukraina muusikalise loomingu aluseks olid ukraina rahvalaulud. Paljud vene komponistid, näiteks Glinka, kasutasid samuti ukraina rahvalaule.

Taga-Kaukaasia rahvaste kultuur. XIX sajandi esimesel poolel algas gruusia, armeenia ja aserbaidžani rahvaste rahvusliku kirjanduse intensiivne arenemine.

Üheks suurimaks gruusia poeediks XIX sajandi alguses oli Puškini kaasaegne A. Tšavtšavadze. Päritolult aristokraat, oli Aleksander Tšavtšavadze üheks esimeseks romantismi esindajaks gruusia luules. Tema teosed on läbi imbunud sügavast nukrusest, mis oli tingitud Gruusia orjastamisest Vene tsarismi poolt.

Andekaimaks romantismi esindajaks gruusia kirjanduses oli Nikolai Barathašvili, kelle teostes kõlas pessimism ja ühes sellega protest Gruusia raske tõelisuse kohta. Nikolai Barathašvilit nimetatakse „gruusia Byroniks".

Realistliku suuna rajajaks gruusia kirjanduses oli Giorgi Eristhavi. Hoolimata oma vürstlikust päritolust, astus Eristhavi välja

pärisorjuse vastu Gruusias. Giorgi Eristhavi oli gruusia suurim dramaturg XIX sajandi esimesel poolel ja gruusia draamateatri tegelik looja ning organiseerija Tifliisis.

Gruusia talurahva rasket olukorda ja võitlust kirjeldas Daniil Tšonkadze, kes ise oli pärit talupoegade-pärisorjade hulgast. Ta astus esimesena gruusia kirjanduses välja pärisorjuse vastu a. 1859 avaldatud jutustuses „Surami kindlus". Gruusia rahva hulgas oli see jutustus väga populaarne ja avaldas suurt mõju hilisemale gruusia revolutsioonilisele kirjandusele.

Armeenias, mis oli tükeldatud Türgi, Iraani ja Venemaa vahel, algas rahvuslik ärkamine erilise jõuga pärast 1828. a. ja 1829. a. Iraanile ja Türgile jäänud aladelt siirdus palju armeenlasi-emigrante Venemaale. Tekkiva armeenia kodanluse ideelise ja poliitilise elu keskuseks muutus Tifliis, kus armeenlased etendasid suurt osa majanduselus.

Suureks armeenia kirjanikuks oli Hatšatur Abovjan. Abovjani tähelepanuvääriv romaan „Armeenia haavad" Vene-Iraani sõja ainestikul etendas suurt osa armeenia rahvusliku kirjanduse ajaloos, pannes aluse uuele kirjanduslikule keelele. Sisult olustikku kujutav, meelsuselt patriootiline, kirjeldas romaan eredates värvides armeenlaste rasket olukorda Iraani valitsemise all. Juba enne trükist ilmumist levis romaan käsikirjas, seda loeti ringides ja see aitas kaasa armeenia rahvusliku enesetunde ärkamisele. Abovjan, kes oli hariduse saanud Tartu (Jurjevi) ülikoolis, oli armeenia reaktsioonilise vaimulikkonna vaenlane. Ta avas Armeenias esimese ilmaliku kooli. Hinnates kõrgelt eesrindlikku vene kultuuri, oli Abovjan Venemaale ideelise ja poliitilise lähenemise pooldajaks. Abovjan ja tema mõttekaaslased tutvustasid armeenia lugejaid niihästi vene kui ka lääne-euroopa kirjanduse paremate teostega.

XIX sajandi esimesele poolele langeb ka uue aserbaidžani kirjanduse õitseaeg. Selle rajajaks oli Mirza Ahhundov (1812—1878) — üks oma maa ja aja parimaid kirjanikke. Teda kutsuti „muhamedi Molière'iks". Oma komöödiais piitsutas ta nagu Molière'gi halastamatult vaimulikke, paljastades nende silmakirjalikkust ja rahaahnust (näiteks komöödias „Alkeemik Molla Ibrahim Halil"). Türgi kirjanduses astus Ahhundov esimest korda teravalt välja naiste õigusetuse vastu, nõudis kodanlikke reforme ning võitles hariduse ja Aserbaidžani Euroopale lähendamise eest. Ahhundov taotles türgi keele lihtsustamist ja tegi ettepaneku araabia-türgi tähestiku reformiks. Ahhundov sai kasvatuse vene koolis. Tema kirjanduslikule loomingule avaldas vene kirjandus suurt ja positiivset mõju. Ahhundov kirjutas eleegia Puškini surma puhul, kus ta kõneles oma armastusest hukkunud poeedi vastu.

XI peatükk.

60-ndate aastate kodanlikud reformid.

§ 45. Talurahvareformi ettevalmistamine.

Võitlus talurahvareformi ümber. Krimmi sõja ajal hakkas valitsema uus keiser — Aleksander II (1855—1881). Juba troonipärijana tunnistas ta enese pärisorjuse säilitamise pooldajaks ja aadli huvide kaitsjaks. Kuid juba valitsemise esimestel aastatel tuli Aleksander II-sel asuda kodanlike reformide teele ja esmajärjekorras pärisorjuse kaotamisele. Neid reforme tingis kogu Venemaa majandusliku arenemise käik. XIX sajandi keskpaiku selgus täielikult vabaduseta pärisorjusliku tööjõu kahjulikkus niihästi tööstuses kui ka põllumajanduses. Tootvate jõudude edasine arenemine riigis oli ilma pärisorjuse kaotamiseta võimatu. Kodanlike ümberkorralduste edasilükkamise võimatust ja pärisorjuslike vahekordade lõpliku likvideerimise vajadust riigis näitas ka Krimmi sõda. Lõpuks kõneles ka talurahvarahutuste määratu suur tõus, eriti Krimmi sõja perioodil, sügavast kriisist riigis, mis nõudis selle peapõhjuse — pärisorjuse — likvideerimist.

Talurahvaliikumine ühenduses Krimmi sõjaga hakkas võtma ähvardavat ulatust. Talumajapidamist tabas sõja ajal langus, aga mõisnikud tugevdasid talupoegade-pärisorjade ekspluateerimist. Klassivõitlus talupoegade ja mõisnike vahel saavutas suure teravuse pärast Krimmi sõda. 1858. a. registreeris III osakond 86 rahutust, 1859. a. — 90 ja 1860. a. — 108. Need rahutused olid sihitud juba kogu pärisorjusliku süsteemi, mitte aga üksikute mõisnike vastu nagu varem. Igal pool keeldusid talupojad teoorjuse täitmisest, obroki maksmisest, avaldades vastupanu sõjaväekomandodele, kes saadeti elanikkonda rahustama.

Riigis kujunes revolutsiooniline situatsioon. Kuid talurahvaliikumine ei arenenud revolutsiooniks. „Venemaal ei suutnud rahvas, kes oli sadu aastaid olnud mõisnike orjuses, 1861. aastal tõusta laialdasele, avalikule, teadlikule võitlusele vabaduse eest." [1] Töölis-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 63—64.

klass oli alles kujunemas ega suutnud talurahvast viia isevalitsuse ja pärisorjuse ründamisele.

Massiline talurahva võitlus kutsus esile kodanlik-liberaalse liikumise elavnemise. Liberaalsed mõisnikud ja kodanlus hakkasid avalikult kõnelema pärisorjuse kaotamise vajadusest. Nad saatsid valitsusele esildusi, kirjutasid tsaarile kirju, koostasid reformide projekte, esinesid erakoosolekuil, einetel ja bankettidel kõnedega. Liberaalne kodanlus ja mõisnikud kritiseerisid ka pärisorjuslikku riigiaparaati ta altkäemaksuvõtmise, vägivalla, võimude omavoli, tsensuuriga jms.

Talurahvarevolutsiooni oht sundis valitsust asuma talurahvareformi ettevalmistamisele. Isegi tsaarile ja pärisorjapidajailemõisnikele, kellele ta tugines, muutus silmanähtavaks pärisorjuse kaotamise vajadus.

1856. a. ütles Aleksander II selles asjas Moskva kubermangu aadlikele: „Kehtiv hingede valdamise kord ei või jääda muutmata. Parem on kaotada pärisorjus ülaltpoolt, kui oodata seni, kuni see iseendast hakkab kaduma altpoolt."

Aastail 1857—1858 organiseeriti kubermangu aadlikomiteed pärisorjuse kaotamise reformi projektide väljatöötamiseks. Kubermangukomiteede poolt väljatöötatud projektid saadeti Peterburi, valitsuse poolt moodustatud redaktsioonikomisjonidesse, kes pidid välja töötama reformi üldise seaduseelnõu. Komisjonid koosnesid valitsuse poolt nimetatud ametnikest. Redaktsioonikomisjonide esimeheks nimetati reaktsionäär kindral Rostovtsev, kelle kohta on teada, et ta Nikolai I-le omal ajal dekabristid üles andis. Pärast Rostovtsevi surma nimetati komisjoni esimeheks äge reaktsionäär krahv Panin. Reformi ettevalmistamise peategelaseks oli Nikolai Miljutin, liberaalse bürokraatia esindaja.

Kogu reformi ettevalmistamist juhtis talurahva-asjade peakomitee, mis oli moodustatud kõrgemaist ametnikest ja pärisorjapidajaist-suurmõisnikest. Seaduseelnõu bürokraatlik ettevalmistus kestis mitu aastat (1857—1860).

Suurmõisnikud, kellele kuulusid peaaegu pooled pärisorjadest, panid ette vabastada talupojad ilma jaosmaata, andes neile üksnes taluhooned ja säilitades igaveseks ajaks kohustussuhted mõisa vastu, s. o. sundtöö mõisnikule.

Keskmõisnikud olid huvitatud põllumajanduse kodanlikust arengust. Need mõisnikud, moodustades poole aadlist, omasid pärisorjade enamiku. Nende hulgas oli kaks põhigruppi: teoorjus- ja obrokimõisate omanikud. Nende huvid olid erinevad. Obrokimajapidamine oli ülekaalus mittemustmullarajoonides, kus sissetulekut ei toonud mitte niivõrd maa kui pärisorjade omamine. Mõisnikud jätsid obroki peale neid oma pärisorje, kes läksid ära vabrikuisse või kõrvaltöödele. Seepärast panid näiteks Tveri mõisnikud (Unkovski eelnõu) ette vabastada talupojad ühes maaga, kuid kaunis suure väljaostuhinna eest, arvates kaasa ka talupoja-pärisorja isiku vabaksostu. Mustmullavööndi mõisnikel aga oli peamiseks väärtu-

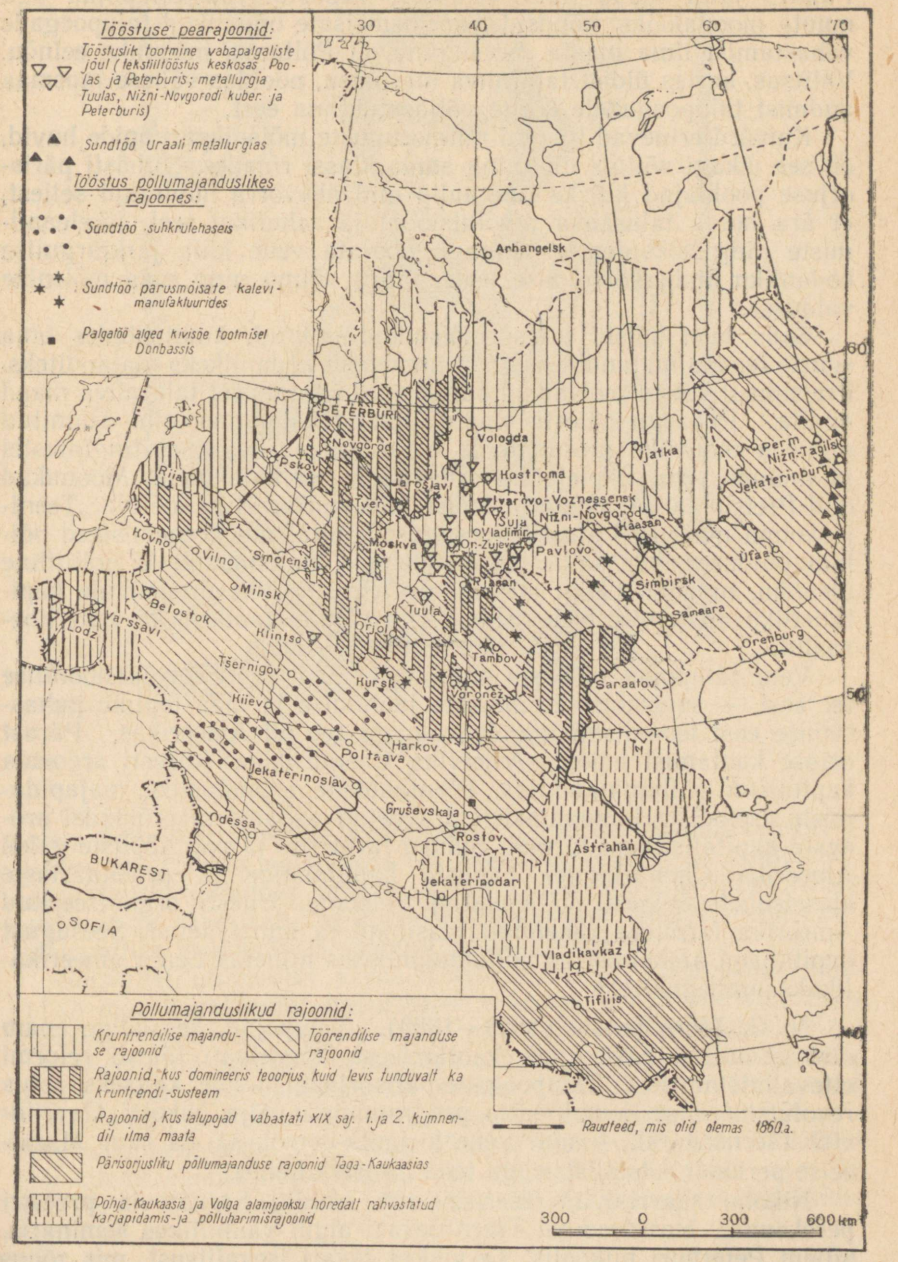

1861. aasta reformi eelse Euroopa-Venemaa majanduskaart.

seks viljakandev maa, millel nad pidasid teoorjuslikku majandit. Püüdes jätta maad oma valdusse, vabastatavad talupojad aga muuta moonakaiks, nõudsid teoorjusmõisate omanikud talupoegade vabastamist ilma maata. Seesugune oli Poltaava mõisnike eelnõu. Valitsus, kartes üldist talurahva ülestõusu, pooldas vähese jaosmaa andmist talupoegadele kõrge väljaostuhinna eest.

Kuivõrd erinevad ka olid mitmesuguste mõisnikegruppide huvid, oli see ikkagi võitlus ühe ning sama klassi ridades. Niihästi pärisorjuse pooldajad kui ka liberaalid olid ühevõrra huvitatud sellest, et ära hoida talurahva revolutsiooni ja rahulikul teel, järeleandmiste ning kokkulepete hinnaga pöörata vene küla järkjärgulise kodanliku ümberkorralduse teele, jättes võimu ning maa mõisnike valdusse.

Seda teed käisid preisi mõisnikud-junkrud, kindlustades oma suurte feodaalmajandite aeglast arenemist kodanlikeks majanditeks. Preisimaal võtsid mõisnikud pärisorjuse kaotamisel talurahva maad endile. Peaaegu täiesti maata jäänud talupojad olid sunnitud minema mõisnike juurde tööle moonakatena orjalikel tingimustel ja müüma oma järelejäänud maatükikesed kulakutele. Moonakad olid Preisimaal õigusteta ja mõisnikud valitsesid nende üle „Teenijaskonna määruse" alusel. Seesugust kapitalismi arenemisteed põllumajanduses, kus säilitatakse mõisnike majanduslik ja poliitiline ülevõim, nimetas Lenin preisilikuks. Seesugusele preisilikule kapitalistliku arenemise teele tahtsid viia põllumajanduse ka vene liberaalid.

Vene talupojad võitlesid stiihiliselt, kuid visalt revolutsioonilise tee eest — suurmõisnike mõisate jaotamise ja maa lõpliku puhastamise eest feodalismi igandeist, nagu see oli Ameerikas. Pärast orjuse kaotamist hakkas Ameerika Ühendriikides kiiresti arenema kapitalism põllumajanduses. Plantaatorite orjanduslike majapidamiste asemel ja indiaanlastelt äravõetud vabadel maatükkidel arenesid kapitalistlikud farmid. Suhted farmerite ja põllutööliste vahel Ameerika Ühendriikides kandsid kapitalistide ja proletaarlaste klassisuhete selgesti väljendatud iseloomu. Uuesti organiseeritud Ameerika farmides rakendati masinaid ja kunstväetisi. Seesugust kapitalismi arenemisteed põllumajanduses nimetas Lenin ameerikalikuks arenemisteeks.

N. G. Tšernõševski (1828—1889). Talupojad, kes kõige enam olid huvitatud pärisorjuse kaotamisest, kõrvaldati täiesti reformi ettevalmistamisest. Talupoegade-pärisorjade huvide kaitseks astus revolutsioonilise demokraatia programmiga välja Nikolai Gavrilovitš Tšernõševski — suur vene kirjanik-demokraat ja suur Marxieelse perioodi sotsialist, nagu teda nimetas Lenin.

Nikolai Gavrilovitš Tšernõševski sündis Saraatovis preestri perekonnas. Hariduse sai Tšernõševski algul vaimulikus seminaris, hiljem Peterburi ülikoolis. Ta vihkas tsaari isevalitsust, mis rõhus vene rahvast. Tšernõševski otsis juba noormehena Lääne ja Venemaa revolutsioonilistelt kirjanikelt vastust teda vaevavatele ühis-

N. G. Tšernõševski 1855. a.

konna ümberkorraldamise küsimustele. Tšernõševski muutus sotsialistiks, kuid tema sotsialism oli veel Marxi-eelne — utopistlik. Tšernõševski omandas omaaja eesrindlikud ajaloolis-filosoofilised õpetused ja rajas oma originaalse filosoofilise teooria, vene revolutsioonilise demokraatia materialistliku filosoofia.

Sotsialisti-utopistina arvas Tšernõševski, et olemasolev talurahva maa kogukondlik kasutamisviis annab Venemaale võimaluse vahetult üle minna sotsialismile, möödudes kapitalismist. Kuid selleks, et külakogukond võiks seda osa täita, kõneles Tšernõševski, peavad talupojad vabastamisel saama küllaldasel määral maad. Tšernõševski ei võinud veel ette näha, et üksnes kapitalismi ja proletariaadi arenemine loob tänu tööliste klassivõitlusele võimaluse sotsialismi võidulepääsemiseks. Ta „ei osanud, õigemini ei suutnud vene elu mahajäämuse tõttu tõusta Marxi ja Engelsi dialektilise materialismini". [1]

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 335.

N. A. Dobroljubov.

Oma sotsialistlikud vaated esitas Tšernõševski üksikasjaliselt romaanis „Mida teha?", mille ta kirjutas Petropavlovski kindluses vangisoleku ajal.

„Kuid Tšernõševski ei olnud ainult sotsialist-utopist," kirjutas temast Lenin. „Ta oli ka revolutsiooniline demokraat, ta oskas mõjutada kõiki oma ajastu poliitilisi sündmusi revolutsioonilises vaimus, viies tsensuuri tõkkeist ja takistustest läbi talurahvarevolutsiooni idee, idee masside võitlusest kõigi vanade võimude kukutamiseks." [1]

Tšernõševski, suure revolutsioonilise valgustaja Belinski õpilane ja järglane, hakkas 1853. a. ajakirja „Sovremennik" (Kaasaegne) kaastööliseks, hiljem aga tegelikuks juhiks. Selle ajakirja muutis ta revolutsioonilise demokraatia häälekandjaks.

„Sovremennikus" ilmunud artikleis arendas Tšernõševski talurahvaküsimuse alal üksikasjaliselt talurahva-revolutsiooni programmi. Ta nõudis pärisorjuse täielikku kaotamist ilma väljaostuta, isiklikku vabadust ja kogu maa tasuta üleandmist talupoegadele. Tšernõševski jälgis tähelepanelikult reformi käiku ja näitas, et tsarismi poolt valmistatav „vabastamine" on tegelikult talurahva petmine ja paljaksriisumine. Erilise jõuga paljastas ta liberaale, kes leppisid kokku „keiserliku parteiga". Tšernõševski rääkis, et kes ka vabastaks talupojad — kas mõisnikud-pärisorjapidajad või

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 94.

liberaalid, ikkagi „tuleb sellest jälk tegu". Tšernõševski kutsus talupoegi üles revolutsioonile.

N. A. Dobroljubov (1836—1861). Ühes Tšernõševskiga võitlesid talurahva revolutsiooni eest ta poliitilised mõttekaaslased — Dobroljubov ja Nekrassov, kes töötasid „Sovremenniku" toimetuses. Eriti teravasti piitsutasid nad liberaalide reetlikkust.

N. A. Dobroljubov oli revolutsiooniline demokraat ja suur vene kriitik. Ta selgitas oma kriitilistes artiklites eesrindlike ilukirjanduslike teoste ühiskondlik-poliitilist tähtsust, kaitstes realistlikku kunsti ja viimase sotsiaalset suunitlust. Nagu Tšernõševski, nii oli Dobroljubovgi materialistliku filosoofia pooldaja ja järelkäija. Artikleis „Mis on oblomovlus", „Kunas saabub tõeline päev", „Pimeduse riik" häbimärgistas ta mõisnike ühiskonda ja isevalitsuslikku riiki. Oma satiirilistes luuletustes paljastas ja piitsutas Dobroljubov teravalt vene liberaalide reetlikkust. Need luuletused trükiti ära „Sovremenniku" satiirilises lisas, mille nimetuseks oli „Svistok" (Vile). Dobroljubov suri 25-aastasena oma suure kirjanduslikku talendi õitseajal tiisikusse. Tema jõu murdis palavikuline, väsimatu töö. Luuletuses „Dobroljubovi mälestuseks" kirjutas Nekrassov:

Какой светильник разума угас!
Какое сердце биться перестало!

(Tõlkes: Milline tarkuse tungal on kustunud! Ja milline süda nüüd löömast lakkas!)

N. A. Nekrassov (1821—1877). Suure vene poeedi N. A. Nekrassovi tegevus möödus samuti talurahva pärisorjuse-vastase võitluse aastail. Nekrassov oli mõisniku poeg, kuid juba lapseeas oli temasse sisenenud viha pärisorjuse vastu. Ta katkestas sidemed oma pärisorjapidajast isaga ja elas raskeis materiaalseis tingimustes, hulkudes Peterburi „urgastes", kus elutses kehvistu. 40-ndate aastate alguses lähenes Nekrassov Belinski kirjanduslikule ringile ja hakkas 1846. a. välja andma ajakirja „Sovremennik", — tolleaegse revolutsioonilise demokraatia võitlusorganit. Ajakirjas oli Belinskil juhtiv osa.

Koostöö-aastad Belinskiga avaldasid otsustavat mõju Nekrassovile. 50-ndate aastate lõpul katkestas Nekrassov sidemed endiste läänlastest sõpradega — mõõdukate liberaalidega — ja asus talurahva-revolutsiooni eest otsustavate võitlejate ridadesse. Nekrassovist sai talurahva raske saatuse laulik. Ta „kättemaksu ja kurbuse" muusa, piitsutades mõisnike pärisorjuslikku Venemaad, kutsus üles võitlusele rahva parema elu eest. Laialdaselt said tuntuks Nekrassovi luuletused ja poeemid: „Poeet ja kodanik", „Mõtted paraadtrepi juures", „Laul Jerjomuškale", „Rüütel tunniks", „Soldati ema Orina", „Pakane Punanina", „Vanaisa", „Kellel on Venemaal hea elada", „Vene naised" jt. Nekrassov avaldas suurt mõju kogu järgnevale vene luulekunstile.

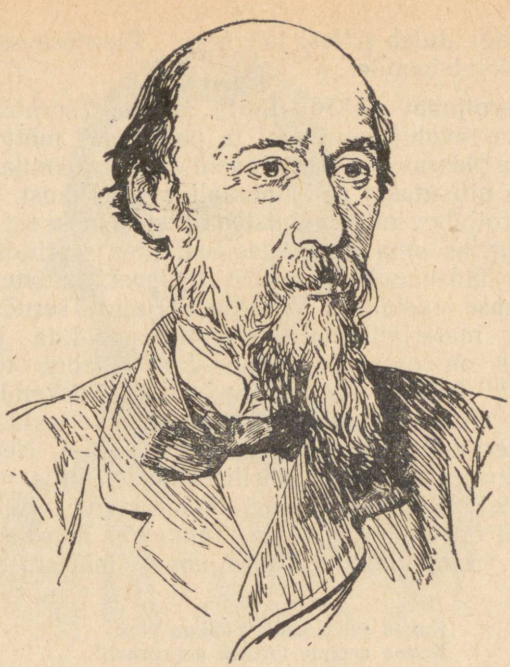

N. A. Nekrassov.

Herzen reformide ettevalmistamise aastail. Määratu suurt osa etendas reformieelse ühiskondliku tõusu ajal Aleksander Ivanovitš Herzeni „revolutsiooniline agitatsioon" (Lenini väljenduse järgi). Ajakirjades „Poljarnaja zvezda" ja „Kolokol" paljastas Herzen pärisorjapidajate metsikusi ja ametnike-bürokraatide omavoli. „Kolokolis" trükiti ära esitised, kirjad ja reformide eelnõud, mis koostati liberaalide poolt Venemaal.

Herzeni lähimate nõudmiste programm oli mõõdukas. Ta nihutas esiplaanile talupoegade vabastamise ühes maaga, trükivabaduse, ihunuhtluse kaotamise. Herzen uskus sel perioodil, et uus tsaar Aleksander II suudab kaotada pärisorjuse ja anda talupoegadele maad ning vabadust. Kuid hoolimata neist ajutistest liberaalsetest kõhklemistest jäi Herzen talurahva huvide kindlaks kaitsjaks. Tema seisukohad erinesid põhiliselt liberaalide seisukohtadest. Liberaalid ootasid talupoegade „vabastamist" üksnes „ülaltpoolt". Herzen aga kuulutas: „Kas see vabastamine tuleb „ülalt" või „alt" — meie oleme selle poolt." Need Herzeni ajutised kõhklemised ja tema lootused reformidele tsaarivalitsuse poolt tõid lahkhelisid tema ja revolutsiooniliste demokraatide vahele. Tema eksliku seisukoha mõistsid kirglikult hukka Tšernõševski ja ta mõttekaaslased. „Vene inimese" kiri Herzenile, mille autoriks oli arvatavasti Tšernõševski ise või mõni tema ringist, sisaldas otsese üleskutse

revolutsioonile: „Tapri juurde kutsuge Venemaa! Hüvasti, ja pidage meeles, et sadu aastaid hävitab Venemaad usk tsaaride headesse kavatsustesse."

§ 46. Pärisorjuse kaotamine.

„19. veebruari määrus". Pärisorjuse kaotamine viidi läbi 1861. a. talurahva teravnenud mõisnike-vastase klassivõitluse tingimusis. Kuid talurahvaliikumine oli killustatud ja stiihiline. Just seepärast õnnestus pärisorjapidajail pärisorjuse kaotamist läbi viia oma huvides. 19. veebruaril 1861. a. kirjutas Aleksander II alla pärisorjuse kaotamise manifestile ja talurahva olukorra korraldamise määrusele.

„19. veebruari määrus" kajastas reformi kodanlikku iseloomu, mis viidi läbi pärisorjapidajate poolt. Talupoeg kuulutati isiklikult vabaks. Mõisnik ei võinud pärisorja enam osta, müüa ega vahetada. Mõisnik ei võinud enam keelata talupojale abiellumist ega segada end ta perekonnaellu. Talupoeg sai õiguse sõlmida oma nimel lepinguid, tegelda kaubanduse ja tööstusega, omada vallas- ja kinnisvara, esineda kohtus oma nimel. Talupoeg sai õiguse lahkuda talupojaseisusest ja astuda linnakodaniku- või kaupmeheseisusesse.

Sundorjast muutus talupoeg juriidiliselt vabaks inimeseks, kes aga siiski omas piiratud kodanikuõigusi. Talupoegade isiklik sõltuvus mõisnikest kaotati. Mittemajanduslik, feodaalne sundus aga asendati majandusliku, kodanliku sundusega. Selles seisis talupoja olukorra põhimõtteline erinevus endisest pärisorjuslikust ja õigusetust seisundist. Kuid 19. veebruari määrus säilitas palju feodaalseid jäänuseid küias ja kindlustas seega mõisnikele talurahva poolpärisorjusliku ekspluateerimise. Endise jaosmaa kasutamise eest pidid talupojad kandma koormisi (obrokit või teoorjust), seni kui nende ja mõisnike vahel ei olnud sõlmitud väljaostulepingut. Kuni selleni loeti talupojad „ajutiselt kohustatuiks". Alles 20 aastat pärast 1861. a. reformi määras 28. detsembri 1881. a. seadus kõigi „ajutiselt kohustatud" talupoegade suhtes, keda selleks ajaks polnud jäänud üle 20%, kindlaks jaosmaa kohustusliku väljaostmise.

„19. veebruari määruse" alusel talupoegadele mineva jaosmaa suuruse väljaarvestamiseks jagati Suur-Vene, Valgevene ja Ukraina kubermangud kolme vööndisse. Esimesse vööndisse kuulusid mittemustmulla-kubermangud, teise — mustmulla-kubermangud ja kolmandasse — stepikubermangud. Igas kohas määras tsaarivalitsus kaks jaosmaa normi — kõrgema ja madalama.

Mustmullavööndis, kus maa oli eriti väärtuslik, sai talupoeg vähem maad, kui tal oli enne reformi. Reform jättis mustmullakubermangude talupojad ilma peaaegu veerandist neist maadest, mida nad kasutasid enne reformi. Mõnedes kubermangudes vähenes

talupoja maa reformi tagajärjel veel enam, näiteks: Samaara kubermangus 44% võrra, Saraatovi kubermangus 41% võrra, Poltaava kubermangus 40% võrra. Vastupidi, mittemustmulla-kubermangudes kaotasid talupojad vähemal määral maad, ja kaugelasetsevais põhjakubermangudes, kus maa ei olnud suureks väärtuseks mõisnikule, said talupojad oma hingemaadele lisa. Näiteks suurenesid Vologda kubermangus nende jaosmaad 14%, Vjatka kubermangus 15,5%, Olonetsi kubermangus 18,3% võrra.

Mõisnikud andsid talupoegadele maad juurde selleks, et saada suuremat renti.

Mõisnikele läksid paremad maad, samuti ka enne reformi talupoegadega ühisel kasutamisel olnud joogikohad, karjamaad, metsad jne. Kogu Venemaa kohta võtsid mõisnikud talupoegadelt ära üle viiendiku kõigist nende maadest. Neid maid nimetati „lõikudeks" (otrezki).

Keskmiselt tuli üle kogu Venemaa ühe endise eravalduses olnud talupoja (nn. revisjonihinge) kohta pärast reformi ainult 3,3 tiinu jaosmaad.

Pärisorjapidaja Gagarini ettepanekul „19. veebruari määrusse" võetud punkti järgi võisid mõisnikud kokkuleppel talupoegadega anda neile ilma väljaostuta omandiks veerandi normaalsest jaosmaast, ülejäänud kolm veerandit aga võtta enesele. Seda jaosmaad nimetati annetus- ehk kerjusjaosmaaks ja see moodustas keskmiselt 0,6 tiinu. Annetusjaosmaa tarvituselevõtmisega püüdsid mõisnikud talupoegi orjastada.

Mõisnikud säilitasid teadlikult talupoegade ja mõisnike maade üleribasuse. Sageli tungisid mõisnike maad kiiluna talupoegade maasse ja lõikasid selle osadeks. Seetõttu olid talupojad sunnitud neid mõisnike maid kõrgendatud hindadega rendile võtma.

Vabaduse ja jaosmaade eest olid talupojad kohustatud tasuma mõisnikele väljaostumaksu. Kogu mõisatalupoegade jaosmaa maksis ligikaudu 650 miljonit rubla, kuid talupojad pidid välja maksma umbes 900 miljonit rubla. Selle summa tasus mõisnikele riik. Talupojad olid kohustatud maksma riigikassale selle laenu ühes protsentidega 49 aasta jooksul, tasudes igal aastal väljaostumaksu. Kokku tasusid talupojad kuni 1905. a. revolutsioonini üle 2 miljardi rubla väljaostumaksu. Selles määratu suures summas sisaldus niisiis mitte ainult maa hind, vaid ka talupoja isiku vabaksostu raha.

Enamikus Venemaa osades säilitati kogukondlik maakasutamine. Kogu jaosmaa loeti külakogukonnale kuuluvaks ja mir (külakogukond) jaotas seda perioodiliselt kasutamiseks üksikute talundite vahel. Maa kogukondlik valdamine pidurdas talupoegade majanduslikku initsiatiivi. Kogukondliku maa ümberjagamised ei stimuleerinud talupoegi tegema suuri kulutusi majanduse parandamiseks jaosmaadel. Külakogukonnast lahku lüüa ja jaosmaad omandiks kinnistada võis talupoeg üksnes siis, kui ta tasus korraga ära oma väljaostusumma. Talupojad olid seotud ühiskäendusega,

s. t. vastutasid maksude tasumisel vastastikku üksteise eest oma varaga. Ilma võimude loata ei tohtinud talupoeg külast ära minna teenistusse, kuid teenistusse mineku loa saamisel sai ta passi mitte kauemaks kui üheks aastaks ja pärast seda oli ta kohustatud külasse tagasi tulema. Kuni 1870. aastani puudus talupojal õigus oma jaosmaast loobumiseks. Kõik need abinõud kinnitasid talupoja kogukonna külge ja kindlustasid sellega mõisnikele odava tööjõu.

Kogu 19. veebruari 1861. a. reformiga vabastati üle 10 miljoni mõisatalupoja pärisorjusest.

„19. veebruari määrus" oli aluseks ka udelli- ja riigitalupoegade maakorraldusele. Udellitalupoegi oli reformi ajaks veidi üle miljoni. Kõik nende kasutuses olevad maad anti (1863. a.) neile omandiks kohustusliku väljaostu alusel. Udellitalupojad said 4,2 tiinu maad „hinge" peale. Kokku olid nad kohustatud tasuma tsaariperekonnale 51 miljonit rubla väljaosturaha.

Riigitalupoegi oli umbes 9,5 miljonit „hinge". Neile kinnistati (1866. a. määruse alusel) tähtajata kasutamiseks kõik need maad, kus nad seni olid töötanud. Keskmiselt said nad 5,7 tiinu „hinge" peale ja olid kohustatud maksma riigikassale 1 miljard 60 miljonit rubla väljaosturaha. Riigi- ja udellitalupojad olid seega rohkem maaga kindlustatud kui endised mõisnike pärisorjad.

Üldse vabastati pärisorjuslikust sõltuvusest 21 279 000 meessoost talupoega. Talunaised vabastati ilma lahtiostuta, kuid nende peale ei arvestatud jaosmaad.

Pärisorjuse kaotamine tähendas pöördepunkti meie maa ajaloos. Venemaa majandus muutus kapitalistlikuks. Tööstusliku kapitalismi arenemine Venemaal toimus kiiremini kui enne 1861. a., hoolimata pärisorjuse jäänustest, mis veel takistasid selle arenemist. Aadellik-pärisorjusliku tsaari-Venemaa riigikord astus järkjärgulise, aeglase kodanliku ümberkujundamise teele. Selles oli 1861. aasta reformi progressiivne tähtsus. „See oli," kirjutas Lenin, „samm Venemaa kodanlikuks monarhiaks muutumise teel." [1]

Et aga reformi teostajaiks olid pärisorjapidajad, siis püüdsid nad ka kõik teha, et säilitada võimalikult rohkem privileege. Mõisnike poolt paljaksröövitud talupojad sattusid uude majanduslikku orjusse mõisnike juures.

Talurahva võitlus pärast 1861. a. reformi. 19. veebruari reform ei rahuldanud hoopiski mitte talupoegi, kes nõudsid mõisnike maa üleminekut nende kätte ilma väljaostuta ja täielikku vabastamist mõisnike võimu alt. Pärast manifesti väljakuulutamist levis Venemaal laialdane talurahvaliikumine. Ainult kahe aasta jooksul, aastail 1861—1863, toimus üle 2000 talurahvarahutuse. 400 juhul osutasid talupojad sõjavägedele vastupanu ja neid rahustati julmalt. Sajad talupojad said surma ja haavata, tuhandeid saadeti sunnitööle või suleti vanglaisse, kümned tuhanded said ihunuhtlust. Talupoegade hulgas levis kuuldusi, nagu ei oleks manifest ja „19.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 92.

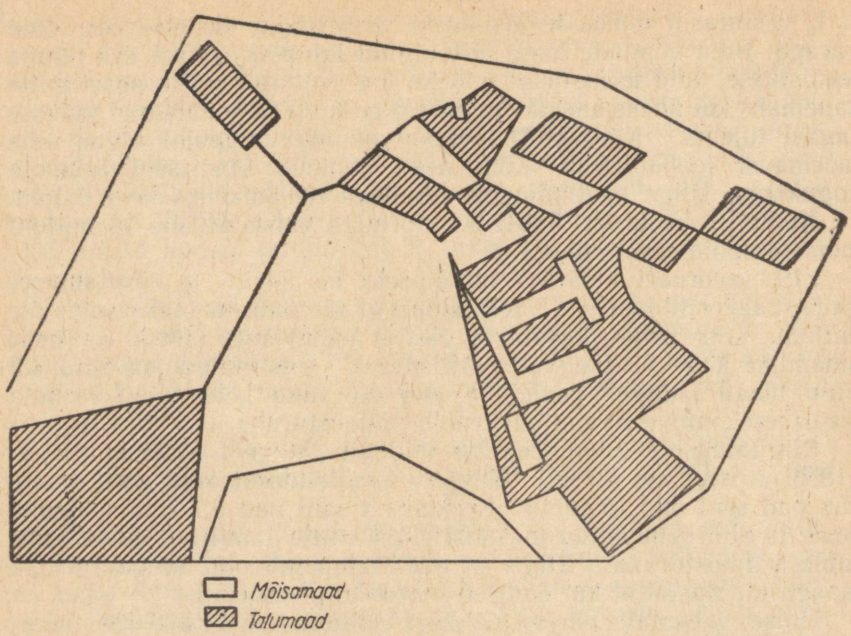

Mõisnike ja talupoegade maa üleribasus (Nikulino küla Moskva kubermangus Bronnitsõ kreisis Saltõkovi vallas).

veebruari määrus" ehtsad, nagu oleksid ametnikud ja aadlikud ära varjanud „tõelise vabaduse". Seepärast keeldusid talupojad täitmast kohustusi mõisnike kasuks, keeldusid alla kirjutamast vakuraamatuile (уставные грамоты), milles määrati kindlaks jaosmaa ja kohustuste suurus. Suuremad ülestõusud sel pinnal tekkisid Bezdna külas Kaasani kubermangus ja Kandejevka külas Pensa kubermangus.

Kaasani kubermangus lõigati talupoegadel mõisnike kasuks ära üle kolmandiku maast. Ülestõusu keskuseks kujunes Bezdna küla Spasski maakonnas. Ülestõusu eesotsas seisis talupoeg Anton Petrov. Talupojad tõid temale kui ainsale kirjaoskajale inimesele külas „19. veebruari määruse". Anton Petrov lukustas enese tarre ja veetis unetuid öid, lugedes ja lugedes määrust ikka uuesti. Anton Petrov kuulutas talupoegadele, et tuleb püüda tsaari käest saavutada tõelist vabadust, mida mõisnikud varjavad, senikaua aga mitte enam täita teoorjust ega maksta obrokit. Petrovi juhtimisel alustasid ülestõusu kolme maakonna talupojad. Nad hakkasid mõisamaid ära võtma. Liikumine kestis terve kuu. Ülestõusnute vastu saadeti välja suur karistusekspeditsioon tsaari adjutandi krahv Apraksini juhtimisel. Viimane nõudis Petrovi väljaandmist. Talupojad piirasid Petrovi tare ümber ega lasknud soldateid läbi. Seepeale tulistas Apraksin lähedalt talupoegi. Mitukümmend ini-

mest sai surma ja 350 haavata. Anton Petrov lasti väljakohtu otsusel maha.

Pensa kubermangus lõikasid mõisnikud enda kasuks ära veerandi talupoegade maast. Ülestõus Kandejevka külas algas loosungi all: „Kogu maa on meie oma". Ülestõusnud talupojad sõitsid punase lipuga naaberküladesse, kutsudes neid endiga ühinema. Liikumine haaras kolm maakonda Pensa kubermangus ja osa Tambovi kubermangu. Ülestõusnute vastu saadeti sõjaväed. Rahustajad piirasid Kandejevka külas talupojad ümber ja lasksid rahvahulga peale kolm kogupauku. Rahva hulgast kostis hüüdeid: „Kuni viimseni sureme, kuid alla ei anna!" Ei suutnud talupoegi murda ka üldine peksmine. „Kas või tapa," ütlesid talupojad, „kuid tööle me ei lähe ja obroki alusele minna ka ei taha." Kandejevkas sai surma 8 talupoega, haavata 27 ja 108 karistati kadalipuga ning saadeti kas sunnitööle või asumisele.

60-ndate aastate raznotšinetsid-revolutsionäärid. Talurahva võitlus maa ja vabaduse eest leidis toetust demokraatliku raznotšinetsitest (segaseisuslastest) intelligentsi revolutsioonilise liikumise poolt, kes asendasid endisi aadlikke-revolutsionääre. Raznotšinetsiteks nimetati linnakodanike, väikeametnike, vaimulikkonna madalamate kihtide ja laostunud aadlike lapsi. „19. veebruari määrus" kutsus esile sügava pahameele demokraatide-raznotšinetsite hulgas. Suvel ja eriti 1861. a. sügisel korraldasid Peterburi ja Kaasani üliõpilased demonstratsioone. Hirmunud võimud nägid selles noorsoo väljaastumises revolutsiooni algust. Peterburi Ülikooli üliõpilaste rahustamiseks, kes kogunesid koosolekuile, rakendati sõjaväejõude. Umbes 300 üliõpilast arreteeriti ja saadeti Kroonlinna kindlusse. Revolutsiooniline meeleolu kasvas pärast seda veel enam. Noorsoo keskel hakkasid tekkima revolutsioonilised salaringid võitluseks tsarismi vastu.

Raznotšinetsite-demokraatide revolutsioonilise liikumise juhtideks olid Tšernõševski ja Dobroljubov. Selle liikumise ideeliseks organiseerivaks keskuseks oli Tšernõševski poolt juhitav ajakiri „Sovremennik". Suure kirjaniku-demokraadi võimas revolutsioonine jutlustamine tõmbas kaasa võitlusse pärisorjusliku isevalitsuse vastu 60-ndate aastate paremaid inimesi. 1861. a. andis Tšernõševski ring välja lihtsas rahvalikus keeles kirjutatud proklamatsiooni „Tervitus mõisatalupoegadele neile headsoovijate poolt". Proklamatsioon paljastas tsaari tehingu mõisnikega ja kutsus talupoegi üles valmistuma üksmeelselt ning organiseeritult ülestõusuks tsaari ja mõisnike vastu. Samal ajal kirjutas Tšernõševski sõber N. V. Šelgunov proklamatsiooni „Soldateile". Kumbagi neist proklamatsioonidest ei trükitud, sest need sattusid juba käsikirjas III osakonda.

Tšernõševski revolutsioonilisest ringist tuli ka proklamatsioon „Noorele sugupõlvele", mis oli kirjutatud N. V. Šelgunovi poolt ja trükitud Londonis Herzeni trükikojas. See proklamatsioon kutsus noorsugu üles teostama revolutsioonilist agitatsiooni talupoe-

Tšernõševski kodanlik hukkamine.

gade ja soldatite keskel. Selle proklamatsiooni levitamise eest arreteeriti ja saadeti sunnitööle tuntud poeet M. L. Mihhailov. 1862. a. kevadel anti Moskvas välja proklamatsioon „Noor Venemaa", mis oli kirjutatud üliõpilase-revolutsionääri Zaitšnevski poolt. Nagu Šelgunov, nii nägi ka Zaitšnevski revolutsiooni peamist jõudu revolutsioonilises noorsoos. Zaitšnevski kutsus tuliselt noorsugu üles relvastatud ülestõusule ja valitsevate klasside hävitamisele.

60-ndate aastate alguses (1861—1863) organiseeriti esimene suur revolutsiooniline salaselts „Maa ja vabadus" („Земля и воля"). Selle loomise algatus kuulus ajakirja „Sovremennik" ümber koondunud literaatide rühmale, revolutsioonilistele demokraatidele Serno-Solovjovitšile, Obrutševile, Sleptsovile jt., kes kuulusid Tšernõševski ringi.

Tšernõševski oli reformi ettevalmistamise ja teostamise perioodil kogu revolutsioonilis-demokraatliku liikumise ideeline juht ning inspireerija. Tsaarivalitsus organiseeris terve provokatsioonide ja võltsimiste süsteemi abil Tšernõševski protsessi ja süüdistas teda, tõendeid omamata, proklamatsiooni „Mõisatalupoegadele" kirjutamises, peamiselt aga „materialistlike ja revolutsiooniliste ideede pooldamises". Hoidnud Tšernõševskit kaks aastat Petropavlovski kindluses, mõistis valitsus selle isevalitsuse vastu leppimatu võitleja, talurahva revolutsiooni juhi 14 aastaks sunnitööle ja eluaegsele asumisele Siberisse. Enne sunnitööle saatmist teostati 19. mail

Semstvo täiskogu provintsis. *K. Trutovski maal.*

1864. a. Tšernõševski kallal kodanliku hukkamise keskaegne protseduur. Timukad viisid Tšernõševski Peterburis Mõtnenski väljakule tapalavale, asetasid põlvili, murdsid tema pea kohal mõõga ja kinnitasid ta seepeale ahelaga häbiposti külge. Tšernõševski seisis rahulikult vihma käes, oodates nende mõnituste lõppu. Kui ta tapalavalt ära viidi, lendasid talle vastu ühe tütarlapse poolt heidetud lilled. Tütarlaps arreteeriti otsekohe.

Tšernõševski saadeti Nertšinski sunnitööorganlasse. Kui sunnitööaeg, mis vähendati seitsmele aastale, lõppes, paigutati Tšernõševski Aleksander II erilisel käsul jällegi vangi, seekord kaugesse Siberi linnakesse Viljuiskisse. 1883. a. toodi ta Viljuiski vanglast üle Astrahani. Ja alles 27 aastat pärast arreteerimist, 1889. a., lubati Tšernõševskil, kes oli juba 60-aastane, sõita kodulinna Saraatovisse. Vanglast ja asumiselolekust kurnatuna suri N. G. Tšernõševski 1889. a. oktoobris Saraatovis. Suur vene revolutsionäärdemokraat Tšernõševski veetis ligikaudu pool eluaega vangis — kindluses, sunnitööorganlas, Viljuiski vangikojas ja asumisel. Nii maksis tsarism kätte oma leppimatule vaenlasele.

N. G. Tšernõševski oli suur vene patrioot, kes andis kogu elu oma maale ja rahvale. Juba oma nooruspäevil kirjutas Tšernõševski: „Mis võib olla kõrgem ja ihaldatavam kui kaasa aidata oma isamaa mitte üürikesele, vaid igavesele kuulsusele ja inimkonna hüvangule?" Oma elu lõpuni täitis ta ennastsalgavalt seda ülesannet.

Tšernõševski oli suur teadlane-demokraat, teaduslike teadmiste tuline propageerija. Marx ja Engels pidasid teda suureks vene teadusemeheks. Nad kirjutasid, et Tšernõševski teosed majanduse alalt

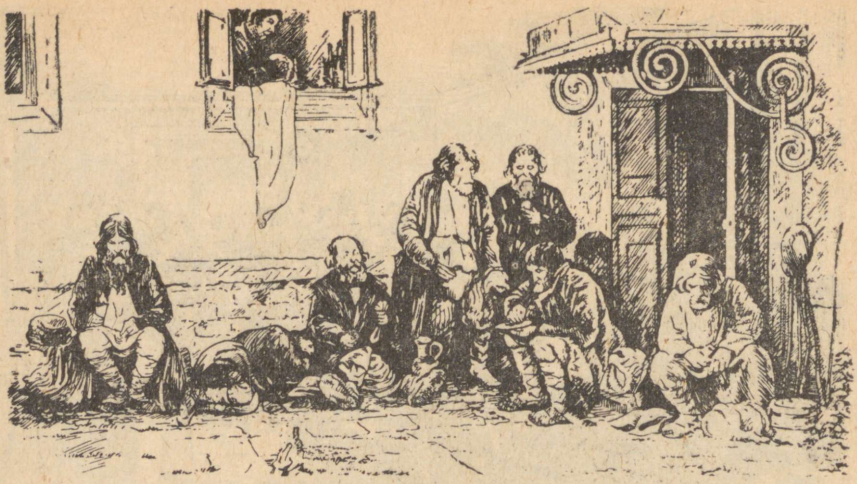

Semstvo lõunastab. *G. G. Mjassojedovi maal.*

„teevad tõelist au Venemaale". Lenin nimetas Tšernõševskit „kapitalismi imekspandavalt sügavaks kriitikuks". Peale selle oli Tšernõševski veel kirjanduskriitikuks ja üheks esteetika materialistliku teooria loojaks. Pärast Tšernõševski süüdimõistmist korjati tema teosed tsaarivõimude poolt ära.

Lenin nimetas 40—60-ndate aastate revolutsionääre, Belinskit, Herzenit, Tšernõševskit, Dobroljubovit, Pissarevi ja teisi valgustajaiks, sest nad aitasid oma kirjandusliku tegevusega kaasa Venemaa poliitilisele valgustamisele. Tol perioodil, mil Venemaa töölisklass oli alles tekkimas ja seepärast ei astunud veel välja eesrindliku revolutsioonilise jõuna, olid valgustajad võitlejaiks tsaari isevalitsuse ja pärisorjuse vastu.

Semstvo-, linna-, kohtu- ja sõjaväereformid. Pärast pärisorjuse kaotamist oli tsarism sunnitud teostama ka teisi kodanlikke reforme, mille eesmärk seisis selles, et kohandada Venemaa isevalitsuslik-politseilikku korda kodanliku arenemise vajadustega. Valitsuse poolt loodud valitavaisse semstvotesse ja linnaduumadesse pääsesid peale aadli esindajate ka kodanluse ja talurahva esindajad. Lenin kirjutas semstvote ja linnaduumade kohta, et see on kodanluse kohalike esindusasutuste algus. [1]

1864. a. loodi semstvod (maakonna- ja kubermangusemstvod). Semstvod olid kohalikud valitsemisorganid, mis korraldasid puhtkohalikke külaelanikkonda puutuvaid asju (teede rajamine, haiglate, koolide ehitamine jne.). Maakonna- ja kubermangusemstvote täiskogud, mis koosnesid valitavaist semstvo volinikest, valisid oma täitevorganid — maakonna- ja kubermangusemstvo valitsused, eesotsas aadlikust-mõisnikust eesistujaga. Semstvo volinike valimised

[1] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 306.

toimusid maatsensuse alusel, mis andis semstvo täielikult suurmaaomanike võimu alla.

Maakonnasemstvo volinikud valiti maaomanike ja talupoegade, samuti ka varakate linlaste, s. o. kodanluse poolt. Külakoosolekul valitud usaldusmehed valisid volinikke talupoegade hulgast. Administratsiooni survel olid talupojad sunnitud valima volinikeks harilikult kulakuid, s. o. külakodanlust. Kubermanguvolinike valijaiks olid maakonnasemstvote täiskogud. Semstvovalitsused ja valitsuste esimehed valiti semstvote täiskogudes ja kinnitati ametisse kuberneri poolt. Semstvot juhtisid aadlikud-mõisnikud oma klassi huvides. See väljendus eriti selles, et talupojad maksid ühe tiinu maa eest semstvomakse kaks korda enam kui mõisnikud. Mõisnike huvides ehitati teid ja korraldati mõisate läheduses arstiabipunkte.

Enne semstvoreformi ei olnud üldse häid kohalikke teid, olid ainult viletsad külavaheteed. Semstvote poolt ehitatud teed soodustasid kapitalismi kasvu. 70-ndail aastail tegutsesid semstvod raudteede ehitamise ja pankade asutamisega, mis samuti soodustas kapitalismi arenemist. Semstvote kui valitsevate organisatsioonide kogu tegevus oli kuberneride alalise järelevalve all.

Vaatamata sellele, et semstvoasutuste iseseisvus oli tugevasti piiratud, arendasid semstvod siiski kasulikku tegevust talurahva hulgas rahvahariduse, tervishoiu, agronoomiliste teadmiste levitamise jne. alal. Semstvo koolides ja haiglates töötasid paljud eesrindlikud inimesed, kes püüdsid rahvale kasu tuua. Nii näiteks töötas rahvahariduse alal Ilja Nikolajevitš Uljanov, V. I. Lenini isa. Semstvo haiglais töötas arstina vene kirjanik A. P. Tšehhov.

Tsaarivalitsus, luues semstvoasutusi, kartis nende asutuste tegevuse laienemist ja püüdis kõigiti neid piirata. Lenin andis ereda iseloomustuse semstvoasutuste olukorra ning nende tõelise osa kohta: „Niisiis oli semstvole juba algusest peale määratud olla viiendaks rattaks Vene riigi valitsemise vankri all, rattaks, mida bürokraatia *sallis* ainult niivõrd, kuivõrd see ei häirinud ta piiramatut võimu, elanikkonna esindajate osa aga piirdus puhtpraktiliste ülesannetega, nende ülesannete ringi puhttehnilise täitmisega, mis oli kätte näidatud sellesama bürokraatia poolt... Ja teinud säärase endale kahjutu järeleandmise, hakkas valitsus juba järgmisel päeval pärast semstvo loomist teda süstemaatiliselt kitsendama ja piirama: kõikvõimas tšinovnikute klikk *ei võinud* leppida kõigi seisuste hulgast valitud esindusega ja hakkas teda igati kiusama." [1]

1870. a. loodi Katariina II ajal sisse seatud kuueliikmeliste linnavolikogude asemel uued, mis koosnesid majaomanike, kaupmeeste ja vabrikantide, samuti ka suurte linnamaksude maksjate poolt valitavaist linnavolinikest. Linnavolikogud olid kodanluse käes ja tegutsesid tema klassihuvides. See väljendus selgesti nende linnaosade heakorra puudumises, kus elas linna kehvistu. Linnavolikogu valis oma täitevorgani — linnavalitsuse, eesotsas linna-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 32.

peaga. Ka linnavolikogude tegevus kuulus kuberneri järelevalve alla.

1864. a. viidi läbi ka kohtureform. Endine, reformieelne ja pärisorjuslik kohus, kus puudus täielikult avalikkus, asendati uue, kodanliku kohtuga. Kohtuistungid muutusid avalikeks. Kohtulik uurimine toimus suusõnaliselt kohtuistungil. Kriminaalasjade otsustamisest ringkonnakohtuis hakkasid osa võtma aadlikest ja linna- ning külakodanlastest vannutatud kaasistujad. Nemad otsustasid kohtualuste süü või süütuse üle. Süüdistatavaid kaitsesid advokaadid. Süüdistust toetas prokuratuur. Vähemate asjade arutamiseks loodi rahukohus. Linnavolikogud ja semstvod valisid rahukohtunikke suurmõisnike ja maaomanike hulgast. Maal tegutses talurahva asjade arutamiseks loodud eriline talupoegadest koosnev seisuslik vallakohus, kes võis talupoegadele määrata ihunuhtlust. Tsiviilasju otsustati samuti avalikult poolte, s. t. hageja ja kostja esindajate osavõtul. Tsiviilkohtu jaoks anti välja seadused, mis kaitsesid nii mõisnike kui ka kapitalistide tootmisriistade ja -vahendite omandiõigust.

Kohtureform teostati valitsuse poolt Lääne-Euroopa kodanliku kohtu eeskujul ja oli kõige kodanlikum 60-ndate aastate reformidest, sest uued kohtud kaitsesid kodanluse huve.

Poliitilisi asju arutasid kohtupalat, senat ja ka sõjakohtud. Sagedamini aga otsustati poliitilisi asju administratiivkorras — arreteeritud revolutsionäärid saadeti uurimiseta ja kohtuta Siberisse ning Põhja-Venemaale asumisele.

1874. a. teostas tsaarivalitsus sõjaväereformi. Rekruteerimise asemel seati sisse üldine üldseisuslik sõjaväeteenistuskohustus. 21-aastaseks saanud noormehed ilmusid kohale kutse peale. Osa kutsealuseid arvestati sõjaväeteenistusse, kuna osa (olenevalt perekondlikest põhjustest) jäeti tagavaraväkke. Teenistuse kestus määrati kindlaks kuue aasta peale, misjärel soldat arvati tagavaraväkke. Haridust saanud isikuil, s. t. peamiselt mõisnikel ja kodanlusel, lühendati tugevasti teenistuse kestust.

Kaitstes mõisnike huve, avasid 60-ndate aastate kodanlikud reformid samal ajal laia tee kapitalismi arenemisele Venemaal.

Tsaari-Venemaa astus esimesi samme kodanlikuks monarhiaks muutumise teel.

Teostades vastu tahtmist 60-ndate aastate reforme, ei loobunud tsarism siiski oma reaktsioonilise poliitika jätkamisest. Eriti tugevasti andis valitsuse reaktsioon end tunda rahvahariduse alal. Reaktsioonilise haridusministri krahv D. Tolstoi ettepanekul asutati 1871. a. klassikalised gümnaasiumid, kus peaõppeainena õpetati vanu (ladina ja kreeka) keeli. Loodusteaduse õpetamine oli gümnaasiumidest täiesti välja jäetud ning tugevasti piirati matemaatika ning vene keele õpetamist. Semstvo poolt asutatud rahvakoolide ja rahvakoolide õpetajate üle oli sisse seatud rahvakooli-inspektorite politseiline järelevalve.

§ 47. 1863. a. ülestõus Poolas.

Poola enne ülestõusu. XIX sajandi keskel elas Poola üle majandusliku ja ühiskondliku tõusu. Kapitalismi arenemine sammus jõudsalt edasi. Kerkisid suured vabrikud. Arenesid vabrikutetehaste keskused: Varssavi, Zyrardow, Lodz. Kiiresti arenes Dabrowa kivisöerajoon. Põllumajanduse alal arendasid poola mõisnikud tehnilisi kultuure — kartulit viinapõletamiseks ja peeti suhkrutööstusele.

50-ndail aastail teravnes Poolas järsult agraarküsimus. Poola talupojad jäid maata juba pärisorjusest vabastamisel 1807. a. Talurahva maapuudus kutsus esile talupoegade massilise suundumise linnadesse teenistusse, mis eriti suurenes 50—60-ndail aastail. Tööstuskriis 60-ndate aastate algul viis paljude vabrikute ja tehaste sulgemisele. Suurenes tugevasti tööpuudus. Poola tööliste ja talupoegade hulgas kasvasid revolutsioonilised meeleolud. Tugevnes ka revolutsiooniline liikumine poola šlahta ja areneva kodanluse keskel, keda rõhus nende sõltuvus tsaari-Venemaast. Tsarismi lüüasaamine Krimmi sõjas tugevdas veel enam revolutsioonilist liikumist Poolas.

Aastail 1861—1862 arenes Poolas ulatuslik rahvuslik liikumine. Korraldati demonstratiivseid hingepalveid 1830.—1831. a. Poola ülestõusu juhtidele. Varssavi tänavail toimusid isamaalised meeleavaldused. Mõned neist lõppesid demonstrantide tulistamisega tsaarivägede poolt, mis tekitas poolakates veelgi suuremat viha ja põlgust tsarismi vastu.

1862. a. moodustati Varssavis „Tsentraalne rahvakomitee". Selle ümber rühmitus revolutsiooniline organisatsioon, kes nimetas end „Punaseks parteiks". See koosnes laostunud väikemõisnikešlahtitšite ja väikekodanluse esindajaist. Samal ajal tegutses ka poola mõisnike poliitiline organisatsioon, nn. „Valge partei". „Punaste" ja „valgete" vahel käis äge võitlus ülestõusu juhtimise, samuti ka ülestõusu iseloomu, selle programmi ja taktika pärast.

Et kõrvaldada õigeaegselt poola revolutsioonilisi elemente, kandis tsaarivalitsus linnanoorsoo erakordse nekrutite värbamise nimestikku. Nekrutiks mineku vältimiseks pages revolutsiooniline noorsugu linnadest metsadesse ja kujundas seal partisanisalku. Nende salkade tegevusest võtsid aktiivselt osa töölised ja käsitöölised.

1863. a. ülestõus. 1863. a. jaanuaris, pärast nekrutiksvõtmise ukaasi avaldamist, puhkes Poolas 15 kohas korraga ülestõus. Seda juhtiv „Tsentraalne rahvakomitee" (Zond Narodowy) kuulutas enese revolutsiooniliseks valitsuseks ning kutsus üles võitlusse sõltumatu Poola riigi eest. 15 kuud tegutses Varssavis Poola põrandaalune revolutsiooniline valitsus. 1863. a. jaanuari lõpus andis ta välja manifesti nende mõisamaade üleandmise kohta talupoegadele, mis varem olid talupoegade kasutuses. Samaaegselt anti välja käsk rahva maakaitseväe organiseerimiseks. Poola talupojad astusid

Külmas kongis. *V. G. Perovi maal.*

suure vaimustusega partisanisalkadesse. Kuid peamiselt šlahtast koosnevat uut valitsust heidutas see talupoegade sõda ja ta tühistas rahva värbamise maakaitseväkke ning kutsus talupoegi üles koju minema. See kontrrevolutsiooniline korraldus nõrgestas ülestõusu. Poola šlahtitšid rajasid kõik lootused Napoleon III ja teiste riikide interventsioonile Poola kaitseks. Kuid nad ei saanud lubatud toetust ei Prantsusmaalt ega Austrialt. Aleksander II sõlmis Preisi kuningaga kokkuleppe Poola ülestõusu ühise mahasurumise kohta ja, kogunud tohutu armee, saatis selle ülestõusnud Poolat rahustama.

Ülestõus kandus Poolast Leedusse, Valgevenesse ja naabruses olevaisse Ukraina rajoonidesse. Vilnos tekkis ülestõusu juhtimiseks Leedu-Valgevene Punane Žond. Nagu Poolas, nii pidurdasid ka siin liikumist šlahtast pärinevad elemendid valitsuses. Leedu ja valgevene talupojad, varustatud vikatite ja kirvestega, astusid välja nii vene kui ka poola mõisnike vastu. Valgevene talupoegade ülestõusu organiseerijaks ja juhiks oli Kastus Kalinovski. Ta pöördus oma üleskutsega valgevene keeles vahetult mõisnike ja tsaarivõimude poolt viletsusse tõugatud ning rõhutud valgevene talupoja poole. Kalinovski nõudis vaba valgevene demokraatlikku korraldust ja agraarreformi läbiviimist talupoegade kasuks. Kalinovski teene on ka see, et ta propageeris kõigiti valgevene keelt. Ta kaitses talupoegade-valgevenelaste täielikku poliitilist üheõiguslikkust mõisnikega. Seepärast andsidki mõisnikud Kalinovski välja tsaaritimukaile. Seistes juba võlla all ja kuulates kohtuotsust, milles teda

Süüdimõistetu. *N. Kassatkini maal.*

nimetati „šlahtitš Kalinovskiks", hüüdis ta äärmise pahameelega: „Šlahtat meil ei ole, kõik on võrdsed!"

Ülestõusu teostamine Ukrainas ebaõnnestus, sest ukraina talupojad ei toetanud poola šlahtat.

Leedus ja Valgevenes surus ülestõusu armutute hukkamiste ja repressioonidega maha Muravjov-Pooja. Juba Poola ülestõusu mahasurumise ajal 1830.—1831. a. ütles ta enda kohta, et ta ei ole neid Muravjove, keda puuakse, vaid neid, kes poovad. „Pooja" nimi jäi igavese häbimärgina külge sellele poola, leedu ja valgevene rahva timukale. Ta rahustas Leedut ja Valgevenet surmanuhtluste ja Siberisse saatmisega, mõisate konfiskeerimise ning külade põletamisega. Ta hukkas ka ülestõusnud žmuudi (leedu) talupoegade juhi Serakovski, Tšernõševski sõbra ning kaaslase; ülestõusnud valgevene talupoegade juhi Kastus Kalinovski ning mitusada ülestõusust osavõtjat.

Muravjov-Pooja eeskujul tegutsesid ka rahustajad Poolas. Ülestõusnud pidasid partisanivõitlust tsaarivägedega, kes õiendasid halastamatult arveid nende kätte langenud revolutsionääridega. Poola ohvitseride-revolutsionääride hulgast pälvisid suure kuulsuse Vrublevski ja Dombrowski — tulevased Pariisi Kommuuni kaitsjad ja kangelased.

Alles 1865. a. aprilli lõpus, 28 kuud pärast ülestõusu algust,

hävitasid tsaariväed viimase ülestõusnute salga. Poola ülestõusu mahasurumise kestel hukati 1500 inimest. Mitu tuhat poolakat saadeti Siberisse, 30 000 ülestõusnut langes lahingus.

Vene ametnikud Poolas ajasid sihikindlat vägivaldset venestamispoliitikat. Koguni Poola nime püüdis tsarism hävitada, nimetades selle ümber Varssavi kindralkubernerkonnaks ehk Visla-äärseiks kubermangudeks.

Sellal kui kõik Vene ja Euroopa reaktsiooni jõud olid paisatud ülestõusu mahasurumisele Poolas, toetasid vene revolutsionäärid-demokraadid eesotsas Herzeniga tuliselt poola rahva võitlust vabaduse eest. Mõned vene ohvitserid läksid erru, sest nad ei tahtnud osa võtta ülestõusu mahasurumisest. Teised võtsid osa poolakate relvastatud võitlusest tsarismi vastu. Salaühing „Maa ja vabadus" sõlmis liidu Leedu ja Valgevene Punase Žondiga ühiseks võitluseks tsarismi vastu loosungi all „Teie ja meie vabaduse eest". Herzen kaitses „Kolokolis" väsimatult Poola vabadust, piitsutas tema rahustajaid, timukaid ja poojaid. Nii esines 1863. a. ülestõusu ajal nagu teisteski rahvaste vabadusliikumistes „kaks Venemaad" — üks aadellik-pärisorjuslik, mittevene rahvaste rõhuja, ja teine revolutsioonilis-demokraatlik, kes koos rõhutud rahvastega võitles tsarismi vastu.

Lääne-Euroopa töölised, keda juhtisid Marx ja Engels, tervitasid tuliselt poola rahva võitlust vabaduse ja iseseisvuse eest. Marx ja Engels kirjutasid 1881. a.: „Poola 1863. a. ülestõus, mis kutsus välja inglise ja prantsuse tööliste üksmeelse protesti nende valitsuste rahvusvaheliste roimade vastu, oli Poola väljasaadetute osavõtul asutatud Internatsionaali lähtepunktiks." [1]

§ 48. Talurahvareform rahvuslikes rajoonides.

Talurahvareform Leedus, Valgevenes, Ukrainas ja Poolas. Leedus ja Valgevenes kaotati pärisorjus 1861. a. Leedu ja Valgevene kohta anti välja eriline kohalik „19. veebruari määrus", arvestades pärisorjuse iseärasusi neis kubermangudes. Pärisorjuse kaotamise ettevalmistuse ajal võtsid valgevene ja leedu mõisnikud, peamiselt poolakad, paljudelt talupoegadelt nende maa ning andsid selle rendile. Ka pärisorjuse kaotamise puhul võtsid mõisnikud talupoegadelt-pärisorjadelt hulga maad ära. Selline olukord kestis 1863. a. ülestõusuni.

Et leedu ja valgevene talupoegi 1863. a. ülestõusu ajal enda poole meelitada, viis tsarism läbi maareformi. Seati sisse kohustuslik jaosmaade väljaost alandatud hindadega. Jaosmaad said talupoegade omanduseks. Kõik talupoegade kohustused mõisnike suhtes tühistati. Leedus ja Valgevene põhjaosas suurenesid talupoegade hingemaad tunduvalt poola mõisnike maade arvel.

[1] Маркс и Энгельс, Сочинения, т. XV, стр. 551.

See reform laiendati ka Valgevene ülejäänud osale ja Paremkalda Ukrainale, kus poola mõisnike maavaldused olid väga suured. Väljaostumaks alandati poole võrra.

Poola ülestõusu maha surunud, teostas tsaarivalitsus 1864. a. Poolas talurahvareformi. See reform erines tunduvalt Venemaa 1861. a. reformist. Poolas tühistati kõik talupoegade kohustused mõisnike suhtes ja lõpetati talupoegade maksuvõlgade hagid. Maa, mis oli enne reformi talupoegade kasutuses, sai nende omandiks. Kõik maad, mis mõisnikud 1846. a. saadik talupoegadelt ära olid lõiganud, läksid samuti talupoegade omandiks. Ka maata talupoegi varustati maaga. Poola talupoegade maavaldused suurenesid 30% võrra.

Tasu talupoegadele läinud maa eest said poola mõisnikud vahetult riigikassast. Talupoegadele antud maa otsest väljaostu Poolas ei olnud. Selle asemel tõstis tsaarivalitsus siin talupoegade maksud peaaegu kahekordseks. Poolas säilis pärast reformi vähem feodaalseid igandeid kui Venemaal. Kuid poola mõisnikud jäid edasi suurmaaomanikeks, kellest poola talurahva põhimass sattus majanduslikku sõltuvusse.

Talurahvareform Taga- ja Põhja-Kaukaasias. XIX sajandi teisel poolel alustas tsarism Põhja- ja Taga-Kaukaasia laialdast majanduslikku vallutamist. Kaubalis-rahaliste suhete arenemine ja lakkamatud talurahvarahutused seadsid päevakorda pärisorjuse likvideerimise ka selles tsaari asumaas. 1857. a. algas Mingreelias ulatuslik talurahva ülestõus sepp Utu Mikava juhtimisel. Talupojad võitlesid tsarismi koloniaalse rõhumise ja feodaal-pärisorjusliku ekspluateerimise vastu. Mingreelia ülestõusust hirmunud tsaarivalitsus oli sunnitud teostama talurahvareformi Gruusias. Gruusia mõisnikud-pärisorjapidajad takistasid igati selle läbiviimist. Seepärast teostus pärisorjuse kaotamine Taga-Kaukaasias, eriti Gruusias, mõisnikele soodsail ja talurahvale väga raskeil tingimusil. Väikemõisnikest aadlikud vabastati Gruusias täiesti maa-andmise kohustustest talupoegadele. Kogu Gruusias olid äralõiked väga suured. Nii kaotasid Tifliisi kubermangu talupojad üle 40% maast. Talupoegade jaosmaad olid tükikestena mitmes kohas mõisamaade vahele laiali pillatud. Talupojad jäid metsata ja karjamaata. Veevaeseis rajoonides ei tohtinud talupojad tarvitada vett mõisnike loata. Pärast reformi saadud väikeste maalappide eest pidid talupojad maksma väljaostuhinda kõrge hindamise järgi. Kuni ei olnud teostatud jaosmaa väljaost, jäid talupojad „ajutiselt kohustatuiks" ning olid sunnitud andma vürstile-mõisnikule veerandi leivavilja- ja viinamarjasaagist ning kolmandiku heinasaagist. Oma talu eest oli talupoeg kohustatud maksma igal aastal 5% selle väärtusest. Gruusia talupojad jäid enamikus „ajutiselt kohustatuiks" kuni 1912. a., mil väljaost tehti kohustuslikuks.

Nii jätkasid Gruusia talupojad pärast reformi obroki maksmist ja teoorjuse tegemist mõisniku kasuks. Peale selle pidid talupojad tegema kinke mõisnikule ning töötama tema mõisas mõned päevad

aastas. Ebatäpse maksumaksmise puhul võttis mõisnik talupojalt viimse vara ja mõnikord ka jaosmaa.

Eriti rängalt kannatas pärisorjuse kaotamise puhul Gruusia talurahvas. Üks gruusia talupoeg iseloomustas väga tabavalt oma maanappust: „Kui ma magama heidan, siis asetseb mu pea ühe vürsti-mõisniku mõisas, jalad aga — teise vürsti-mõisniku mõisas."

60-ndate aastate talurahvareform ei puudutanud üldse hisaane — ärajooksnud talupoegi ja ka mägilasi, kes olid tulnud juba ammugi alla lausikmaale ning asunud elama mõisnike maadele. Hisaanid tasusid mõisnikele $^1/_{10}$—$^1/_6$ lõikusest. Pärast reformi taotlesid mõisnikud seoses rendihindade tõusmisega rendimaksu kõrgendamist ja lepingutingimuste muutmist hisaanidega. Mõisnikud ajasid hisaane sageli ära kodukohtadest.

Abhaasia talupojad ei suutnud leppida sellega, et neilt võeti mõisnike kasuks parimad maad ja et neid sunniti kandma kohustusi. Nad alustasid 1866. a. ülestõusu, mis haaras varsti kogu maa. Ülestõusnud piirasid punaste lippude all Suhuumi ja vallutasid selle. Tsaarivalitsus saatis ülestõusnute vastu ligi kaheksa tuhat soldatit. Abhaasia ülestõus suruti maha suure karmusega.

See ülestõus sundis tsarismi 1870. a. teostama talurahvareformi ka Abhaasias. Seaduse põhjal sai iga mõisnik kuni 250 tiinu maad, talupojad aga said talu peale 3—7 tiinu jaosmaad, kaasa arvatud ka külviks kõlbmatud maad. Niisuguse „reformi" tulemusena tekitas tsarism abhaasia talupoegade juures terava maapuuduse. Isegi tsaariametnikud pidid tunnistama, et abhaasia talupoegadele jäid üksnes kivid mägedes ja sood.

1870. a. teostas tsaarivalitsus pärisorjuse kaotamise Aserbaidžanis ja suuremas osas Armeenias. 1870. a. määrus kohustas mõisnikke andma talupoegade kasutusse talu, põllu ja karjamaa, kusjuures märkimisväärse osa (äralõiked) endistest jaosmaadest võis mõisnik endale jätta. Jaosmaid võisid talupojad ka mõisniku loata välja osta, kuid riiklikku laenu, nagu see esines Venemaal, talupojad ei saanud. Soovi korral võis talupoeg jaosmaast ka üldse loobuda, mis Venemaal aga lubamatu oli.

Tšetšeenide ülestõus 1867. a. sundis tsaarivalitsust teostama pärisorjuse ja orjuse kaotamist Kaukaasia mägilaste juures. See „reform" oli täielik talupoegade-mägilaste riisumine feodaalidevürstide kasuks. Orjad ja pärisorjad vabastati, kuid ilma jaosmaata ning 250-rublase lahtiostu eest. Lahtiostuhinna tasumiseni olid nii orjad kui ka endised pärisorjad kohustatud tegema mõisale tegu, mis ulatus 5 päevani nädalas. Selle „reformi" tagajärjel jäid mägilastele-talupoegadele ainult pisikesed 0,25—0,4-tiinulised maalapid talu juurde. Mõisnikud võtsid talupoegadelt ära kõik karjamaad. Kaukaasia mägedes olid aga karjamaad mägilaste peaelatusallikaks. Nõnda sattusid niihästi talupojad-pärisorjad kui ka endised orjad orjuslikku sõltuvusse oma endisist mõisnikest.

Talupoegade olukord teistes rahvuslikes rajoonides. Kuid isegi selletaolisi „reforme" ei teostatud kogu Venemaal. Kesk-Aasias,

Hiivas ja Buhaaras püsisid pärisorjuse ning orjuse igandid kuni nõukogude võimu kehtestamiseni.

60-ndate aastate semstvo- ja kohtureforme ei laiendatud rahvuslikele rajoonidele. Vandemeestekohus asendati neis rajoonides valitsuse poolt määratud ametnikekohtuga. Kohalikud kohtud muhameedlikes rajoonides jäeti vaimulikest kohtunike kätte. Viimased mõistsid kohut koraani alusel. Menetlus toimus vene keeles. Ei seatud sisse ka semstvot.

Kogu võim ääremaadel oli tsaariohvitseride ja ametnike-kolonisaatorite käes. Kaukaasias ja Kesk-Aasias teostas administratsioon halastamatu terrori ja kohalikust rahvusest taluelanikkonna riisumise poliitikat. Selles aitasid teda kohalikud feodaalid. Suur satiirik Saltõkov-Štšedrin häbimärgistas seesuguseid tsaristlikke administraatoreid-kolonisaatoreid oma teoses „Härrased taškentlased".

XII peatükk.

Kapitalismi arenemine 60—70-ndail aastail.

§ 49. Kapitalism põllumajanduses ja tööstuses pärast talurahvareformi.

Kapitalismi arenemise iseärasused pärast reformi. Pärast pärisorjusliku korra kaotamist toimus kapitalismi arenemine Venemaal tunduvalt kiiremini kui enne reformi. Kuid võrreldes teiste kapitalistlike maadega Euroopas ja Ameerikas, paistis tsaari-Venemaa silma äärmise tehnilis-majandusliku mahajäämusega. Pärisorjuse igandite jäänused maal pärast 1861. a. reformi pidurdasid kapitalismi arenemist. Kapitalismi arenemist Venemaal takistas ka mahajäänud isevalitsuslik-aadellik riigikord. Eriti tugev oli pärisorjuslike igandite mõju esimestel aastakümnetel peale reformi, mil nad takistasid kapitalismi arenemist nii tööstuses kui ka põllumajanduses.

Põllumajandus pärast reformi. 1861. a. reform säilitas majandusliku mahajäämuse aluse põllumajanduses — mõisnike latifundiumid, s. o. väga suured mõisad, kus domineeris poolpärisorjuslik majapidamine.

Talupoegade maapuudus pärast pärisorjuse kaotamist, samuti maa üleribasus, karja- ja heinamaade puudumine ning tsaari maksukoormus sundisid talupoegi rentima mõisnikult põldu, karja- ja heinamaid. Selle eest pidid talupojad harima oma inventariga mõisapõldu. See oli vana pärisorjuslik teoorjus uues töörendi vormis. Selle teoorjuse teine vorm oli pooleterasüsteem, mille puhul talupojad maksid mõisnikule renditud maa eest pool viljasaaki natuuras.

Kasutades talupoegade viletsat olukorda, palkasid mõisnikud ja kulakud sulaseid harilikult keset talve, mil enamikul talupoegadest polnud enam leivavilja. Saades ette teravilja või jahu laenuna või käsirahana äärmiselt väikese töötasu arvel, andis talupoeg end juba talvel orjaks kõigile suvistele põllutöödele.

Mõisnike ekspluateerimise tagajärjel oli talurahva põhimassilt (kehvistult ja keskmikelt) võetud võimalus oma majapidamise parandamiseks. Saades tohutuid sissetulekuid talupoegade pool-

pärisorjuslikust ekspluateerimisest, muutus mõisnike töörendiline majapidamine aeglaselt kapitalistlikuks.

Venemaa keskkubermangudes valitses veel töörendiline majapidamissüsteem, kui Ukrainas ja Volgamaadel hakkas arenema kapitalistlik põllumajandus. Laostunud mõisnike maid ostsid üles linnakodanlus ja kulakud. 20 aasta jooksul (1861—1881) müüsid laostunud mõisnikud üle 16,5 miljoni tiinu maad. Talupoegade naturaalmajapidamine hakkas muutuma väikekaubatootlikuks. Sageli olid talupojad sunnitud müüma leivavilja isikliku tarbimise vähendamise arvel. Maal suurenes majanduslik ebavõrdsus ja ühes sellega kasvas ka klassiline kihistumine. Kesktalurahvast eraldus väikesearvuline külakodanlus — kulakud. Suurem osa keskmike massist laostus ja läks üle maaproletaarlaste ja poolproletaarlaste ridadesse — „hingemaaga palgatööliste klassi", nagu neid nimetas Lenin. 80-ndate aastate alguseks moodustasid hobuseta ja ühe hobusega kehvikud tervelt poole kõigist talupoegade taludest. Umbes kolme aasta tagant korduvad perioodilised ikaldused täiendasid kehvikute ridu laostunud keskmikega.

Külakodanlus (kulakud) kogus oma kapitalid liigkasuvõtmise ja talupoegade-kehvikute ekspluateerimise teel. Sügisel, kui saabus maksude tasumise tähtaeg, viisid talupojad-kehvikud ja -keskmikud vilja müügile. Seetõttu langesid viljahinnad. Kulakud kasutasid olukorda ning ostsid üles odavat vilja. Juba jaanuaris tuli talupoegadel-kehvikutel viljast puudus. Kehvik võttis siis kulakult vilja laenuks, kuid pidi koti vilja eest sügisel kaks või enam tagasi andma või jälle kulakul tüki maad üles harima. Sageli anti laenu 500 kuni 800%-ga aastas. Kehvikud sattusid niiviisi väljapääsematusse orjusse kulaku juures. Kulak andis kehvikule ka orjastavat krediiti oma poes ja kõrtsis. Säärase talurahvakehvistu rööveksploateerimisega tekkisid kolupajevite ja razuvajevite kapitalid, nagu kulakuid nimetas suur vene satiirik Saltõkov-Štšedrin. Nõnda kogutud kapitalid mahutati kas kaubandusse või tööstusse või läksid kapitalistliku põllumajanduse arendamiseks. Kulak kasutas laialdaselt palgalist tööjõudu ja täielikumaid põllutööriistu (ader, viljaniitja, rehepeksumasin).

Pärisorjuse kaotamine soodustas kapitalismi sissetungi ka Ukraina külla. Seal toimus samuti talupoegade kihistumine ja hakkasid eralduma kulakud.

Stepi-Ukrainas kasutati kulakute majapidamises laialdaselt masinaid ja palgalist tööjõudu.

Mõisnikud eelistasid anda maid suurte tükkidena mitmeks aastaks kulakuile rendile ning viimased rentisid seda juba väikeste tükkidena, harilikult aastaks, varata talupoegadele. Sel kombel sattus ukraina talupoeg kahekordse ekspluateerimise — mõisniku ja kulaku — alla. Rentides maad oli talupoeg kohustatud andma selle eest teatava arvu viljakuhilaid tiinult. Seda nimetati „skopštšinaks" — (skop — kuhilas) ja see oli üks pooletera liike. Mõnikord moodustas skopštšina kolm neljandikku lõikusest. Eriti raske oli Parem-

Raudtee. *V. G. Perovi maal.*

kalda Ukraina talupoegade seisund, kes pärast pärisorjuse kaotamist kaotasid võimaluse kasutada metsi, veekogusid ja karjamaid.

Valgevenes, nagu mujalgi Venemaal, valitses pärast talurahvareformi suurmõisapidamine, peamiselt poolakate oma. Kuid erinevalt muust Venemaast seisis see siin selles, et suurmõisapidamine Valgevenes kohanes kiiresti uute majanduslike korraldustega ja mitte ainult ei vähenenud, vaid isegi kasvas kesk- ja väikemõisnike arvel, muutudes preisi tüüpi kapitalistlikeks põllumajanduslikeks ettevõteteks. Tööstuste ja kõrvaliste tööndusalade puudumine halvendas valgevene talupoegade seisundit veelgi enam. Peale orjusliku töö mõisnike mõisates võisid nad leida tööd üksnes metsaraiumisel ja -parvetamisel.

Kapitalism tungis pärast reformi ka Gruusia põllumajandusse. Maal teravnesid vastuolud talupoegade põhimassi ja kulakute vahel. Talupoegade kihistumisprotsess toimus kaunis kiiresti.

Reas Gruusia maakondades oli koondatud külakodanluse kätte 80—90% lambaist. Kannatades alatise rahapuuduse all, laenasid talupojad raha liigkasuvõtjailt, kusjuures protsendid ulatusid 200—300-ni. Gruusia küla oli väljasuremise teel. Üks tsaarikindral, kes oli saadetud Kahheetiasse talupoegade rahutuste põhjusi selgitama, oli sunnitud tunnistama talupoegade täielikku vaesumist. „Tean isiklikult paljusid talupoegade perekondi," kirjutas ta, „kus perekonnaliikmed söövad talvel leiba ülepäeviti või ka kahe päeva tagant, sest oma leiba ei ole ja talupojad ajavad läbi juhusliku teenistusega."

Remonttööd raudteel. *K. A. Savitski maal.*

Oma geniaalses teoses „Kapitalismi arenemine Venemaal" näitas Lenin, et kapitalism arenes pärast 1861. a. nii mõisniku kui ka talupoja majapidamises. Mõisnikud ja kodanlus juhtisid kapitalismi arenemist preisi eeskujul, evolutsioonilisel teel. Talurahvas võitles aga stiihiliselt ameerikaliku, revolutsioonilise tee eest.

Kapitalismi arenemine tööstuses. Pärast 1861. a. reformi toimus kapitalismi arenemine tööstuses tunduvalt kiiremas tempos kui põllumajanduses. Kapitalismi arenemiseks on aga vaja häid liiklusteid, kuid neid oli pärisorjuslikul Venemaal vähe. Jätkub tõsiasjast, et 1861. a. oli mõõtmatu suurel Venemaal ainult 1488 versta raudteid. Venemaal oli esimesel aastakümnel pärast reformi kaks kolmandikku kapitalidest mahutatud raudteede ehitusse. 1861.—1881. a., s. o. 20 aasta jooksul, ehitati 19 500 versta raudteid. Raudtee-ehituse alal arenes 60—70-ndail aastail ettevõtte-palavik. Saades valitsuselt kontsessioone, s. t. raudtee-ehituse ainuõigusi, müüsid kõrgemad ametnikud või mõisnikud oma kontsessioonid suurte summade eest edasi vene ja välismaa kapitalistidele. 50-ndail aastail näiteks oli raudtee-ehitus prantsuse kapitali monopoliks, mis moodustas „Raudteede peaseltsi", kellele anti üksvahe ekspluateerimiseks ka kõik seni olemasolevad teed.

Pärast 1861. a. kasvas eriti jõudsalt tekstiilitööstus. Aastail 1861—1881 kolmekordistus riide tootmine. Masinaline suurtootmine võitis kapitalistliku manufaktuuri. Kudumisvabrikud tõrjusid välja kodukangru töö.

Aeglasemalt kui tekstiilitööstus arenes rasketööstus. Tõuke tema arenguks andis raudteede ehitamine. 1871. a. lasti käiku esimene, inglise kapitaliga ehitatud kõrgahi Ukrainas Juzovka (praegu Stalino) tehases. Lõunatehased, mis olid asutatud peamiselt välis-

maiste kapitalidega, hakkasid valmistama rööpaid ja muud raudteevarustust, mida seni oli sisse veetud välismaalt. Pärast reformi tõusis neljakümne aasta jooksul (1861—1900) erakordselt hoogsalt malmi- ja naftatoodang, kasvades peaaegu kümnekordseks.

70-ndail aastail tegi Ukraina metallurgia alles oma esimesi samme. Tunduvalt suurenes tol ajal kivisöetoodang Ukrainas — aastail 1861—1881 kasvas see 15-kordseks.

Ukraina juhtivaiks tööstusharudeks olid tollal suhkru- ja viinapõletamistööstus. Piirituseajamiseks suurendasid mõisnikud Paremkalda Ukraina mõisates kartulikasvatust ja laiendasid intensiivselt suhkrupeedikasvatust, mida müüsid suhkruvabrikuile. Ukraina

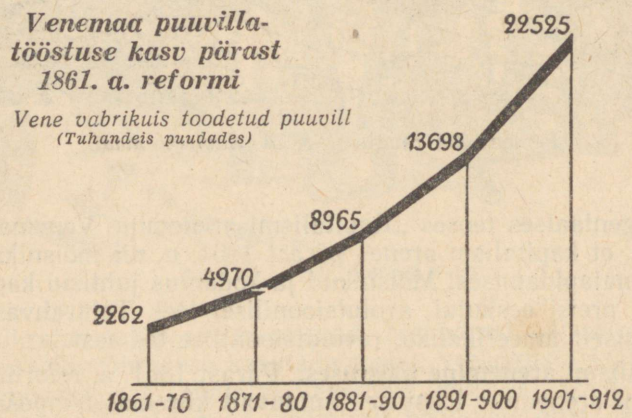

talupoegade üleminek „suhkru peale", samuti kui põllutöödele minek „steppi", oli tollal nende kehva teenistuse peaallikaks.

Tööstuse arenemine Taga-Kaukaasias toimus kaunis aeglaselt. Tifliisi kubermangus oli ainult väikesi ettevõtteid. Esimese mehhaanilise tehase Tifliisis asutasid inglased. 1865. a. asutati esimene suur tekstiilivabrik.

Suure majandusliku tähtsusega Gruusiale ja kogu Taga-Kaukaasiale oli Taga-Kaukaasia raudtee ehitamine. 1872. a. avati esmakordselt raudteeliiklus Poti ja Tifliisi vahel.

Lenin näitas, et kapitalismi arenemine Venemaal toimus sügavuti ja laiuti. Kapitalismi arenemine sügavuti tähendas kapitalistliku tööstuse, kapitalistliku põllunduse edasist kasvu ja siseturu kasvu Venemaa põhilisel keskterritooriumil. Kapitalismi arenemine laiuti tähendas kapitalismi valitsemise levikut uutele territooriumidele, asumaadele.

Tsarism takistas vene vabrikantide ja tehaseomanike meeleheaks kõigiti tööstuse arenemist rahvuslikes rajoonides — kolooniates. Seega säilitas ta turu vene tööstussaadustele ja pumpas ühtlasi kolooniatest välja tooraineid.

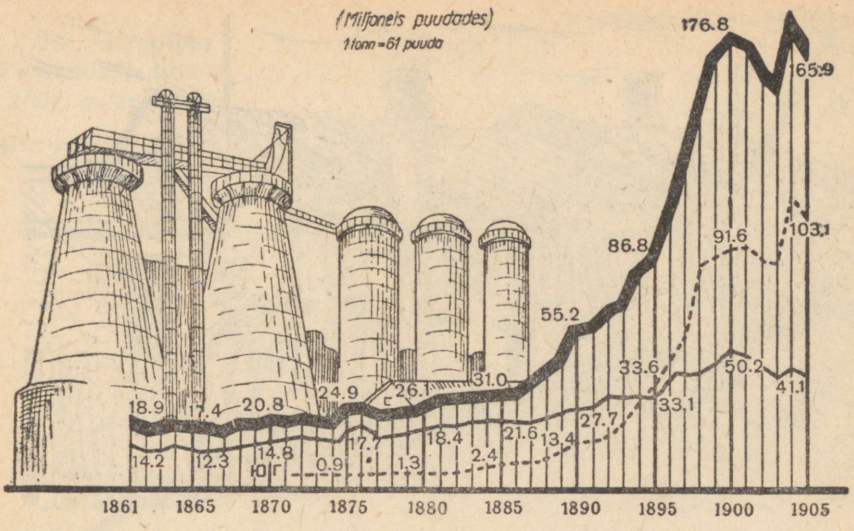

Malmisulatamine Venemaal pärast reformi.

Lenin kriipsutas alla, et kapitalismi arenemist sügavuti tõkestas piirimaade koloniseerimine. Siseturu kitsus pärisorjuslike igandite ja elanikkonna vaesuse tagajärjel sundis otsima välisturge. „Kui vene kapitalismil," kirjutas Lenin, „poleks kuhugi laieneda üle territooriumi piiride, mis oli hõivatud juba reformijärgse perioodi algul, siis peaks see vastuolu kapitalistliku suurtööstuse ja maaelu arhailiste institutsioonide (talupojad on maa külge kinnistatud jne.) vahel viima kiiresti nende institutsioonide täielikule likvideerimisele, tee täielikule puhastamisele põllumajandusliku kapitalismi jaoks Venemaal. Kuid võimalus otsida ja leida turgu koloniseeritavail ääremail (vabrikandi jaoks), võimalus uutele maadele asuda (talupoja jaoks) nõrgendab selle vastuolu teravust ja aeglustab selle lahendamist. Endastmõistetavalt on s e l l i n e kapitalismi kasvu aeglustumine võrdne tema veelgi suurema ning laiema kasvu ettevalmistamisega lähemas tulevikus." [1] Seda Lenini ettenägelikkust tõendas täielikult Vene ajaloo kogu edasine käik.

Tööstusliku proletariaadi kasv. Ühes tööstuse arenemisega kasvas ka tööstuslik proletariaat. Proletariaat kujunes maata jäetud ja vaesunud talurahvamassist ning linna käsitöölistest.

Oma raamatus „Kapitalismi arenemine Venemaal" näitas Lenin talupoja maa küljest ärakiskumise ja tema palgatööliseks muutmise protsessi. Laostumine sundis talupoega minema raudteele, uutesse vabrikutesse ja tehaseisse. Vabrikutööliste side maaga nõrgenes iga aastaga. 80-ndail aastail oli vabrik juba pooltele kõigist vene töölistest olemasolu pea-allikaks. Laostus enamik talupoegikodutööndajaid, sattudes kas ülesostjate kõvasti kinnihaaravate

[1] V. I. L e n i n, Teosed, 3. kd., lk. 500.

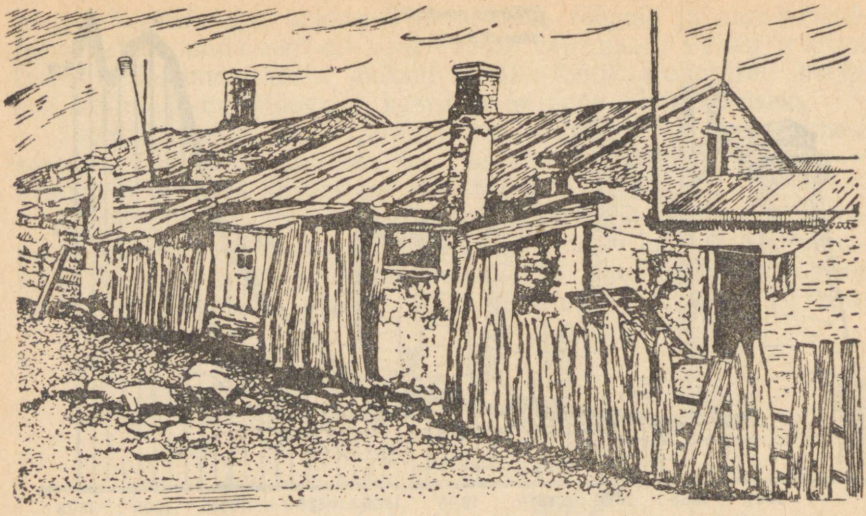

Mäekaevurite elamud Juzovkas 70-ndail aastail.

Kehvikute väljatõstmine korterist talvel. *P. Jakovlevi maal.*

käppade vahele või jälle hüljates oma kodutöönduse ning astudes töölistena vabrikuisse ja tehaseisse. „Kõik nelikümmend reformijärgset aastat toimub pidevalt talurahva proletariseerumise protsess . . . ," [1] kirjutas Lenin.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 4. kd., lk. 379.

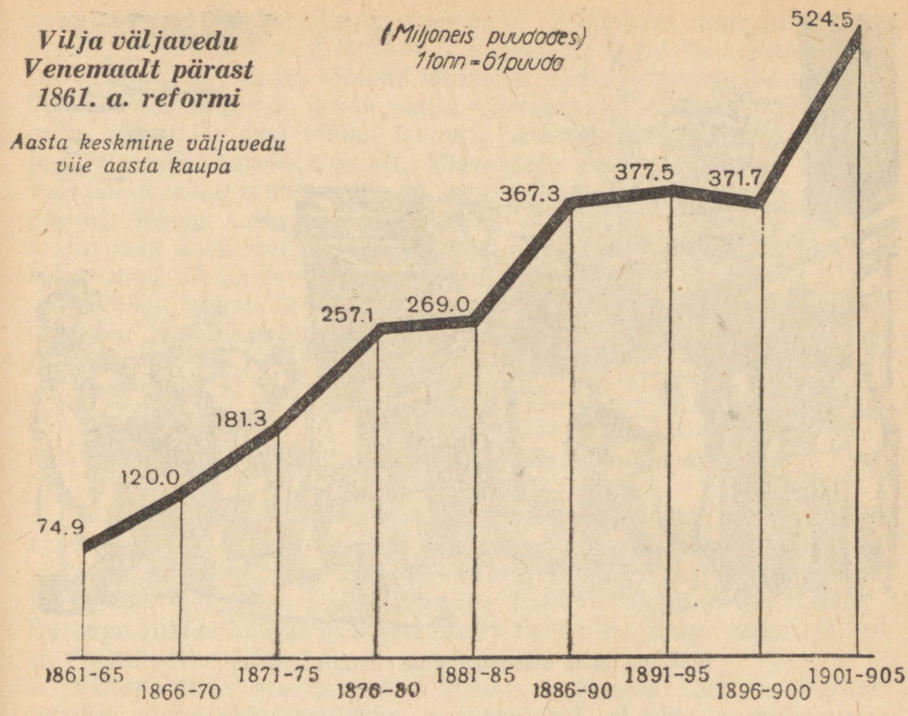

80-ndate aastate keskpaigaks kujunesid Venemaal tööstuslike tööliste kaadrid. Ajavahemikul 1861—1881 kahekordistus tööliste arv ja ulatus 1881. aastaks 668 000 inimesele. Tugevnes kontsentratsiooni protsess: suurtes vabrikutes töötas üle poole kõigist töölistest. Oli sääraseid suuri ettevõtteid, näit. Kreenholmi manufaktuur Narvas, kus töötas ligi 9000 töölist.

Tööstuslik proletariaat oli uus ühiskonnaklass, mille kutsus ellu tööstusliku kapitalismi arenemine. Erinevalt töölistest-pärisorjadest ja väikekäsitöölistest oli tööstuslik proletariaat tihedalt koondunud suurtes vabrikutes ja tehastes. See kergendas tema võitlust kapitalistide ja tsarismi vastu.

Tööliste olukord. Töölised sattusid 60—70-ndail aastail julma ekspluateerimise alla. Kasutati laialdaselt naiste ja laste tööjõudu. Kasvatusmajade lapsed saadeti vabrikuisse, tehaseisse, šahtidesse ja kaevandustesse.

Tööpäev ei olnud seadusega piiratud. Harilikult kestis see 14 tundi, kuid ulatus mõnikord 16 ja isegi 19 tunnile. Alaealiste töö kestis Kreenholmi manufaktuuris kella 4 hommikul kuni kella 8-ni õhtul, s. o. 16 tundi. Tööliste väsimuse ja töökaitse puudumise tõttu oli vigastuste arv väga suur, sest masinatel puudusid kaitseseadmed ja neid puhastati käigu ajal.

Maksuvõlgade sissenõudmine. *Pukirevi maal.*

Pika tööpäeva eest said töölised viletsat töötasu. Kreenholmi manufaktuuris said alaealised 16-tunnise tööpäeva eest 4 rubla töötasu kuus, kuid kätte anti neile iga kuu üksnes 8 kopikat. Vabrikuomanik võttis alaealise ülalpidamise eest 6 rubla ja 50 kopikat kuus. Seepärast jäi alaealine pärast kuu aega kestnud tööd vabrikandile veel 2 rubla 58 kopikat „võlgu". See võlg tuli töölisel paljude aastate jooksul tasa teenida. Tööliste keskmine töötasu oli tollal kogu Venemaal täiskasvanud mehel 14 rubla 16 kopikat ja täiskasvanud naisel 10 rubla 35 kopikat kuus. Enamik töölisi aga sai töötasu 7—8 rubla ulatuses kuus. Reas rajoonides oli töötasu veel madalam. Uraalis oli täiskasvanud töölise keskmine töötasu ainult 4 rubla 80 kopikat kuus.

Kuid ka seda tühist töötasu ei saanud töölised täies ulatuses ega korraga kätte, mõnikord said nad seda ainult 2—3 korda aastas. Töötasu väljamaksmise tähtaegu ei olnud. Osa töötasust ($^1/_4$—$^1/_2$) pidasid vabrikandid kinni tööliste halastamatu trahvimise teel. Trahve määrati töölistele täiesti omavoliliselt. Lisaks sellele petsid vabrikandid töölisi sageli veel palga arvestamisega väljamaksmisel. Töölised olid sunnitud vabriku poest väga halbu toiduaineid turuhindadest kaks kuni kolm korda kõrgema hinnaga võlgu võtma. Töölised elasid poolnäljas ja toitsid endid üksnes kartulite, kapsaste ja musta leivaga. Võid, liha ega suhkrut nad ei näinud.

Erakordselt rasked olid korteriolud. Töölisi sunniti elama vabri-

kute korterites ja vabriku territooriumil. Tööliskasarmute pisikestes urgastes vireles 10—12 inimest. Vabrikandid tegid ka sellest rikastumisallika, arvutades tööliste töötasust maha kõrgendatud korteriüüri. Nende korterite kohta panid vabrikandid maksma määrused, mille rikkumise eest töölisi trahviti halastamatult. Töölised olid pealegi alalise järelevalve all. Ülevaataja loata ei tohtinud tööline vabriku territooriumilt lahkuda isegi pärast töö lõppu ega puhkepäeval. Kõige raskemas seisukorras olid tekstiilitöölised, kes ei olnud veel katkestanud sidet maaga ja töötasid vabrikuis üksnes talvel ning läksid kevadel maale põllutööle tagasi.

Tööliste koletislik ekspluateerimine andis vabrikandile tohutut tulu. Nii Venemaal kui ka kõikjal mujal kasvas kapitalism tööliste lihast ja verest.

§ 50. Tsarismi välispoliitika 60—70-ndail aastail.

Tsarismi rahvusvaheline seisund pärast Krimmi sõda. Lüüasaamine Sevastoopoli all tegi lõpu tsarismi valitsevale seisundile Euroopa poliitikas. Tsarism oli endiselt Euroopa sandarmiks, kuid ta muutus aegamisi Lääne-Euroopa kapitali agentuuriks. Lääne-Euroopa riikide hulgas ei olnud tsaari-Venemaal, nagu varem, valitsev, vaid sõltuv seisund.

Välispoliitika alal püüdis Venemaa vabaneda 1856. a. Pariisi lepingu alandavaist artikleist, mis keelasid tal pidada sõjalaevastikku Mustal merel, ehitada sõjalaevatehaseid, arsenale ja rannakindlustusi. Lootes Saksamaa kaasabile, sõlmis tsarism 1863. a. konventsiooni (kokkuleppe) Preisiga, kes toetas Aleksander II ülestõusu ajal Poolas. Omakorda aitas liit Venemaaga Preisit võita sõda Austria ja Prantsusmaaga ning luua ühendatud Saksa keisririigi (1871. a.).

Kasutades Prantsusmaa lüüasaamist Prantsuse-Preisi sõjas 1870. aastal, deklareeris tsaarivalitsus, et ta ei loe enesele kohustuslikuks tema õiguste piiramist kaitseabinõude suhtes Mustal merel, mis oli maksma pandud Pariisi rahuga 1856. a. Inglismaa protesti Pariisi lepingu rikkumise vastu ei toetanud teised riigid. Riikide Londoni konverents 1871. a. tunnistas seaduspäraseks Pariisi lepingu Venemaale alandavate artiklite tühistamise (välja arvatud konventsioon Ahvenamaa saarte kohta, mis keelas seal kindlustuste ehitamise ja jäi jõusse 1914. aastani).

Võitluseks rahvusvahelise revolutsioonilise liikumise vastu, mis pärast Pariisi Kommuuni muutus tõsiseks ähvarduseks kapitalistlikule maailmale, loodi 1873. a. uus — Vene, Saksa ja Austria reaktsiooniline liit.

Kuid kolme keisri liit ei võinud olla pikaajaline, sest sellesse kuuluvate riikide vahel olid tõsised vastuolud.

Kõige teravamad olid sel perioodil Vene ja Austria vastuolud

Balkani poolsaarel, mida kumbki neist riikidest püüdis oma mõjusfääriks muuta.

Vene-Türgi sõda 1877.—1878. a. 70-ndail aastail püüdis Venemaa kindlustada oma mõju Balkani poolsaarel, et seal endale kindlat majanduslikku ja sõjalist baasi luua. Must meri ja Vahemeri ei võinud jääda sisemeredeks ning olla ühe suurriigi käsutuses kas Aasias (Türgi) või Euroopas (Inglismaa). Musta mere äärse riigina tõstis Venemaa üles küsimuse väinade avamisest, kartes, et mõni tugev riik, näit. Inglismaa, vallutab need väinad ja suleb Venemaale väljapääsu Mustalt merelt.

Seepärast toetas tsaari-Venemaa, olles huvitatud oma poliitiliste ja strateegiliste eesmärkide realiseerimisest, Balkani rahvaste rahvuslikku vabadusliikumist Türgi ülevõimu vastu. Üks selline vabadusliikumine puhkes 1875. a. kahes Türgi provintsis — Bosnias ja Hertsegoviinas. Neis maakondades moodustasid elanikkonna enamuse serblased. Järgmisel aastal tõusis türklaste vastu üles ka teine slaavi rahvas — bulgaarlased. Türklased surusid slaavi rahvaste rahvusliku vabadusliikumise ennekuulmatu julmusega maha. Ülestõusust osavõtnud külades ning asulates tapeti ja hävitati türklaste poolt kõik elanikud.

Mitte söandades ise Türgiga sõda alustada, hakkas tsaarivalitsus toetama Serbiat ja Tšernogooriat, kes suvel 1876 kuulutasid Türgile sõja. Serbia armee etteotsa asus vene kindral Tšernjajev. Venemaal algas kampaania slaavlaste abistamiseks Türgi vastu. Selle eesmärgiga organiseeriti Venemaal Slaavi komitee, kes alustas vabatahtlike värbamist sõtta Türgi vastu.

Balkani slaavlaste rahvusliku vabaduse taotlused leidsid Venemaa vennaliku rahva hulgas puhtsüdamlikku kaastunnet ja tulist poolehoidu. Kuid hoolimata Vene-poolsest abist löödi Serbia oktoobris 1876 Türgi poolt puruks ja ta oli sunnitud rahulepingule alla kirjutama. Võitlust jätkas ainult väike Tšernogooria.

Türgi sultan, keda õhutasid inglise diplomaadid, ei teinud vähimaidki mööndusi ülestõusnud slaavlastele. Inglismaale ei olnud kasulik, et kontroll väinade üle satuks Venemaa kätte. Valmistudes sõjaks Türgiga, sõlmis tsaar Aleksander II Saksamaa kaastegevusel Austria-Ungariga kokkuleppe Türgi valduste jagamise kohta. Austria-Ungari lubas Venemaale jääda sõjas erapooletuks, kuid nõudis selle eest tsaarivalitsuselt nõusolekut Bosnia ja Hertsegoviina annekteerimiseks.

1877. a. kevadel alustas Venemaa sõda Türgi vastu. Sõda näitas Venemaa mitteküllaldast tehnilis-majanduslikku ja sõjalist ettevalmistust.

Tsaarivägede relvastus oli Türgi omast tunduvalt halvem. Türgi sai uusi suurtükke, mis olid valmistatud Saksamaal Krupp'i tehaseis. Padrunite puuduse tõttu oli vene soldatitel kästud „padruneid säästa" ja lahingus peatähelepanu pöörata täägirünnakule.

1877. a. suvel ületas Vene sõjavägi Doonau. Soldatid näitasid kangelasliku vapruse imesid. Eriti kuulsaks sai Šipka mäekuru

Kaevikud Šipkal. *V. V. Vereštšagini maal.*

kaitsmine Balkanil. Kõige karmima talve tingimustes, kaevikutes ja lumest tehtud kindlustustes lõid vene soldatid türklaste pealetungi tagasi ja päästsid seega armee teda ähvardavast kaotusest. Kuid sageli polnud soldatite kangelaslikkusel tagajärgi kõrgema väejuhatuse andetuse tõttu.

Väejuhatus ei osanud kindlustada pealetungiva Vene armee tiibu ja kommunikatsioone. Eriti hädaohtlik oli kindral Osman-Paša juhtimisel tegutsev suur Türgi armee, mis paiknes tugeva Türgi kindluse Plevna juures. Plevnat vallutamata oli tsaariarmeel võimatu Balkani mägedest üle pääseda. Kolm korda üritasid Vene väed rünnakuga Plevnat vallutada, kuid puudulikult ettevalmistatud tormijooks ebaõnnestus iga kord. Siis asus Vene väejuhatus Plevna pika-ajalisele piiramisele.

Igast küljest sissepiiratud ja toidumoonata jäänud Plevna alistus novembris 1877. a. Pärast Plevna alistumist läksid Vene väed lumetormis ja pakases üle Balkani mägede järsakute, mis olid jääga kaetud, ja tulid otse Konstantinoopoli alla. Kuid Inglismaa tõi oma eskaadri Marmara merre ja ähvardas Venemaad sõjaga, kui ta katsub Konstantinoopolit vallutada. Vaenuliku positsiooni võttis ka Austria, keda toetas Saksamaa.

Üheaegselt sõjategevusega Euroopa rindel oli sõda Türgiga käimas ka Taga-Kaukaasias. Siin andsid Vene väed türklastele rea tõsiseid lööke ning vallutasid Ardagani ja Karsi kindluse.

1878. a. veebruaris kirjutati San Stefano alevikus (Konstantinoopoli läheduses) alla esialgne rahuleping Türgiga. Selle lepingu järgi sai Venemaa Doonau suudme, mis ühendas Vene territooriumi otseselt Balkani poolsaarega. Balkani poolsaarel loodi slaavi

vürstiriik Bulgaaria. Türgi oli sunnitud tunnustama Serbia, Tšernogooria ja Rumeenia iseseisvust. Tänu vene rahva abile vabanesid sel viisil Balkani slaavlased Türgi ikkest ja saavutasid rahvusliku sõltumatuse. Peale selle kinnitati Venemaale Taga-Kaukaasia linnad: Ardagan, Kars, Bajasid ja Batuumi. Tsarism pidi saama Türgilt kontributsiooniks 310 miljonit rubla.

Tsaari-Venemaa tugevnemine San Stefano rahulepingu tagajärjel oli vastuolus Austria ja Inglismaa huvidega. Nad nõudsid lepingu revideerimist Euroopa kongressil.

1878. aastal toimus Berliinis kongress, kus tsaari-Venemaa oli sunnitud tegema järeleandmisi, kuna tal oli täiesti võimatu sõdida Inglismaa ja Austriaga. Berliini kongressi otsuste tulemusena okupeeriti Bosnia ja Hertsegoviina Austria-Ungari vägede poolt. Bulgaaria lõhestati. Balkani mägedest põhja pool kujundati Bulgaaria vürstiriik, mis oli vasallsõltuvuses Türgist, Bulgaaria lõunaosa (Ida-Rumeelia) anti Türgile tagasi. Doonau suudme põhjapoolne osa jäeti Venemaale, ülejäänud osa aga anti Rumeeniale. Venemaa sai tagasi Bessaraabia lõunapoolse osa ning Taga-Kaukaasias Batuumi ja Karsi.

Nii viis Berliini kongress peaaegu nullile Venemaa võidurikka sõja tulemused. Venemaal kutsus see esile rahulolematuse ja pettumuse. Kaitstes tsaari diplomaatia ebaõnnestumisi, püüdis reaktsiooniline ajakirjandus seletada seda lüüasaamist ainuüksi Saksa kantsleri Bismarcki äraandmise ja truudusemurdmisega, kuna Bismarck oma poliitikaga tõepoolest soodustas raskemate rahutingimuste määramist Venemaale ja Balkani rahvastele.

Saksamaale oli pärast võitu Prantsusmaa ja Austria üle liit tsarismiga vähem tarvilik kui varem, Balkanil aga oli temale kasulikum liit Austriaga. 1879. aastal sõlmiti liiduleping Saksamaa ja Austria vahel. See oli esimeseks tähiseks teel tulevasele maailmasõjale aastail 1914—1918.

Kesk-Aasia vallutamine. Venemaa siseturu kitsust, mille laienemist takistasid pärisorjuslikud igandid pärast 1861. a. reformi, püüdis tsarism hävitada uute territoriaalsete vallutustega. Eriti meelitas mõisnikke ja kodanlust Kesk-Aasia, mis võis saada kasulikuks müügituruks ja külluslikuks puuvillabaasiks Vene tekstiilitööstusele.

XVIII sajandist alates oli Kesk-Aasias kolm suurt feodaalset riiki: Kokandi khanaat, Buhaara emiraat ja Hiiva khanaat, kes alatasa omavahel sõdisid. Usbeki, tadžiki, kirgiisi ja turkmeeni talupojad olid täielikus sõltuvuses khaanidest, baidest ja muhamedi vaimulikest. Maa ja vee haarasid enda kätte rikkad feodaalid-mõisnikud. Sõjad, röövimised ja raske ekspluateerimine laostasid tugevasti rahvast. See kõik kergendas Kesk-Aasia vallutamist tsaarivägede poolt. Pealegi ei suutnud nende khanaatide tulekivilukuga püssidega relvastatud sõjaväed vastu panna tsaari-Venemaa suurtüki- ja jalaväele. Tsarismi pealetung Kesk-Aasiale, mille ajutiselt katkestas Krimmi sõda, algas uuesti 1864. a. suvel.

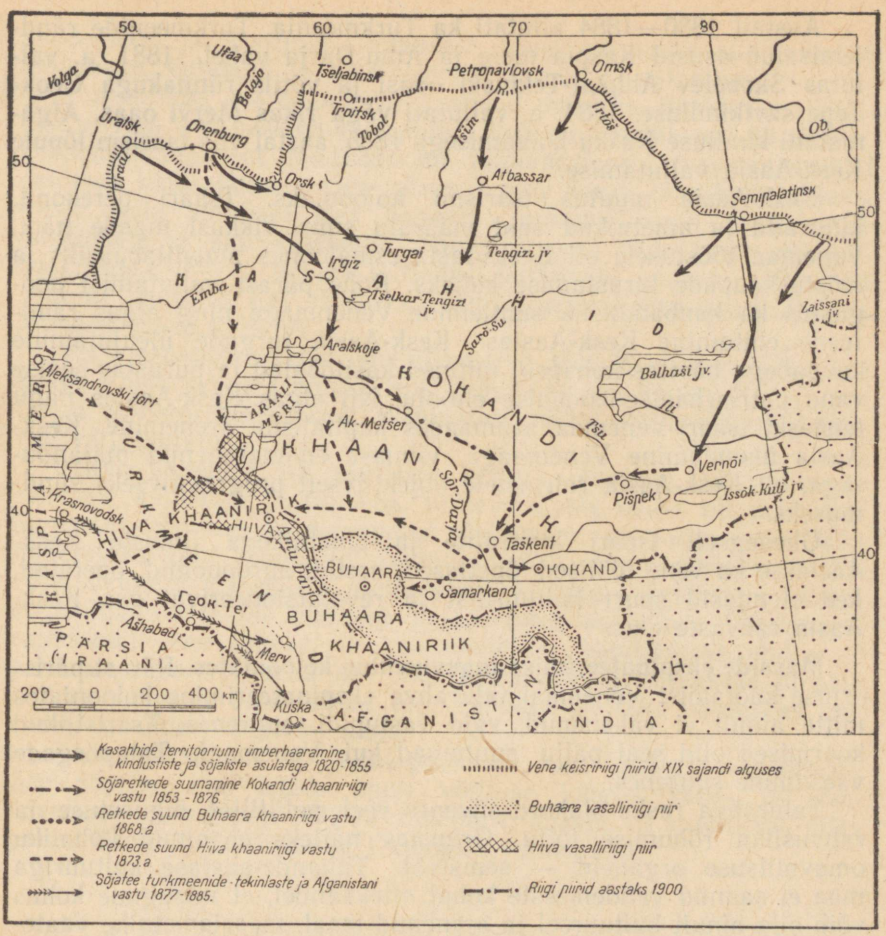

Kesk-Aasia vallutamine tsaari-Venemaa poolt XIX saj.

Kindral Tšernjajev purustas Kokandi khanaadi ja 1865. aastal vallutas selle majandusliku peatsentrumi — Taškendi. Tsaari sõjavägede järel hakkasid võidetud maale sisse voolama vene kaupmehed.

Kindralkuberner Kaufmann alustas 1868. a. retke Buhaara vastu. Tsaari väed purustasid emiiri sõjaväe ja vallutasid Samarkandi — muhameedlaste usulise tsentrumi, Timuri endise pealinna.

Buhaara emiir muudeti peale lüüasaamist tsaari vasalliks.

1873. a. kevadel liikus tsaariarmee Hiiva vastu. Hiiva khaan alistus võitluseta. Hiiva khanaat muudeti samuti tsaari-Venemaast sõltuvaks riigiks.

Aastail 1880—1884 allutati ka Turkmeenia. Turkmeenide rändlemisalad asusid Kaspia mere ja Amu-Darja vahel. 1881. a. vallutas Skobelev Ahhaal-Tekinski oaasi ja võttis rünnakuga Geok-Tepe savikindluse. 1884. a. vallutati väga rikas Mervi oaas. Afganistani kindluse Kuška hõivamisega 1885. aastal viis tsarism lõpule Kesk-Aasia vallutamise.

Kesk-Aasia muutus tsarismi kolooniaks. Tsaari perekond, kindralid ja ametnikud said määratu suuri rikkusi maade näol. Venemaa tööstusele oli Kesk-Aasia esmajoones puuvillabaasiks ja tööstuskaupade turustamise kohaks. Kohe pärast vallutamist hoogustus ka kaubanduslik suhtlemine Venemaaga ning algas raudteede ehitamine Kesk-Aasias. Kesk-Aasia turgude üleujutamine kaupadega hävitas kohapeal mitmed käsitööalad ja purustas sealse vana patriarhaalse-feodaalse elu-olu. Nii algas Kesk-Aasias nagu teisteski tsaari-Venemaa asumaades kapitalismi arenemine. Kesk-Aasia ühendamine Venemaaga, viimase enamarenenud majandusega, oli Kesk-Aasia rahvastele objektiivselt progressiivseks sündmuseks.

Üheaegselt tsaari kindralite ja ametnikega ilmusid Kesk-Aasiasse ka vene töölised, õpetlased, arstid, agronoomid, õpetajad, kes etendasid suurt kultuurilist ja revolutsioneerivat osa Kesk-Aasia rahvaste elus.

Masside ekspluateerimise tugevnemine kolooniates. Pärast pärisorjuse kaotamist Venemaal talurahva ekspluateerimine kolooniates mitte ainult ei vähenenud, vaid vastupidi, suurenes. Tsaristlikud koormised olid seal palju suuremad kui Venemaal. Talupoegade vaesumine suurenes.

Talurahva raske olukord süvenes veel poliitilise õigusetuse ja rahvusliku rõhumise tõttu. Gruusias näiteks ei olnud kohaliku omavalitsuse organeid — semstvot. Tuhande-aastase kultuuriga maa ei saanud vandemeeste kohut ettekäändel, et niisugune kohus võib olla ainult kultuursel ja arenenud maal, tsaariametnike vaatepunktist Gruusia seda aga ei olnud. Kogu võim Gruusia külas oli külavanema ja -kirjutaja käes, kes määrati kokkuleppel kohalike mõisnikega. Külavalitsustes võimutses omavoli, seadusetus, altkäemaks ja vägivald.

Ka XIX sajandi teisel poolel jätkus Gruusias ja Taga-Kaukaasias hoogne koloniseerimine. Paremad maad anti vene mõisnikele, otse kohalike talupoegade huvide vastu, kes lämbusid maapuuduses. Tsaari perekond võttis endale rikkaimad maad viinamarjaistandustega Kahheetias. Kaukaasia asevalitseja, Aleksander II vend, võttis enesele tuntud kuurordi Boržomi. Kuurordi Abas-Tumani võttis tsaar isiklikult enesele. Mereäärne piirkond kinnistati udelliasutuste käsutusse ja jaotati suurametnike esindajate ning kõrgema kindralkonna vahel.

Gruusia talupojad avaldasid nii tsaristlikele kolonisaatoreile kui ka gruusia mõisnikele visa vastupanu. Nad keeldusid obroki

maksmisest ja teoorjuse täitmisest ning surmasid enamvihatud mõisnikke, kulakuid ja tsaari-administratsiooni esindajaid.

Tsaristlikud kolonisaatorid haarasid maid ka Baškiirias. Maatüki suurus ühe baškiiri-karjapidaja kohta oli määratud 30 tiinule. Ülejäänud maadest loodi kroonu tagavarafond. Tsaariametnikud eesotsas kindralkuberneriga riisusid selle fondi täielikult tühjaks. Peale selle sundisid nad baškiire „müüma" oma maad vene mõisnikele ja kapitalistidele. Mustmullamaa tiinu eest „maksti" baškiiridele 8—10 kopikat. Seda baškiiride maade riisumist „müügi" kujul on Lev Tolstoi elavalt kujutanud jutustuses „Palju's inimesel maad vaja on".

Vene rahvusest karusnaha-ülesostjad jootsid viinaga Siberi ja kauge Põhja rahvaid ning viisid poolmuidu ära karusnahad. Laostunud tsarismi kiskjalikust ekspluateerimisest, hakkasid need rahvad välja surema.

Tsaari-Venemaa oli rahvaste vangla. Tsarism oli mittevene rahvaste kägistaja ja timukas, mittevenelaste osaks oli poliitiline õigusetus, alandus ja solvamine. Mittevene rahvaste ametlikuks nimetuseks oli „muulased" („inorodtsõ"). Halastamatult juuriti välja vähimgi rahvusliku sõltumatuse avaldus. Kuid vene rahvas ei pooldanud sellist tsarismi kolonisaatori-poliitikat. Tsarism ei esindanud vene rahvast. Rahva tõelisteks esindajateks olid need parimad vene inimesed, kes oma patriootiliseks kohuseks pidasid kõikide rahvaste ühendamist vene rahvaga ühiseks võitluseks tsarismi kui ühise vaenlase vastu.

Rahvaste sõprus oli sellal parimate vene inimeste unistuseks. See sõprus, mis tekkis ühise võitluse käigus välis- ja sisevaenlaste vastu enne 1917. a. oktoobrit, kasvas ja kindlustus alles pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni.

§ 51. 70-ndate aastate revolutsiooniline liikumine.

Narodniklus 70-ndail aastail. 60—70-ndail aastail jätkas talurahvas, keda 1861. a. reform sugugi ei rahuldanud, võitlemist maa eest. Ta nõudis „musta ümberjaotamist", s. o. mõisnike maaomanduse hävitamist ja kogu maa üleandmist talupoegadele.

Kuni marksistlike rühmituste tekkimiseni pidasid Venemaal nii tööliste kui ka talurahva hulgas revolutsioonilist võitlust narodnikud, kes ei mõistnud töölisklassi eesrindlikku osa. Sellepärast püüdsid narodnikud mõjutada ainult talupoegi võitlusele maa ja vabaduse eest mõisnike ja tsarismi vastu. Sellele võitlusele andsid nad kogu oma jõu ning sageli ka oma elu. Kuid kõik narodnikute pingutused olid asjatud, sest nad käisid ebaõiget teed.

Narodnikud olid marksismi vastased. Narodnikute põhiliselt ekslikud vaated olid järgmised:

„Esiteks, narodnikud väitsid, et kapitalism on Venemaal „juhus-

lik" nähtus, et ta Venemaal ei arene, järelikult ei kasva ega arene ka proletariaat.

Teiseks, narodnikud ei pidanud töölisklassi eesrindlikuks klassiks revolutsioonis. Nad unistasid sotsialismi saavutamisest ilma proletariaadita. Narodnikud pidasid peamiseks revolutsiooniliseks jõuks talurahvast, keda juhib intelligents, ja külakogukonda, milles nad nägid sotsialismi idu ja alust.

Kolmandaks, narodnikuil oli ekslik ja kahjulik vaade kogu inimkonna ajaloo käigule. Nad ei tundnud ega mõistnud ühiskonna majandusliku ja poliitilise arenemise seadusi. Selles suhtes olid nad täitsa mahajäänud inimesed. Nende arvates ei tee ajalugu klassid ega klasside võitlus, vaid ainult väljapaistvad üksikisikud — „kangelased", kelle järel pimesi käivad mass, „inimkari", rahvas, klassid." [1]

Neist ekslikest seisukohtadest lähtudes läksid revolutsionäärid talupoeglikult riietatuna 1874. a. kevadel revolutsioonilise agitatsiooni sihiga „rahva sekka" (в народ), s. t. küladesse. Selle „rahva sekka mineku" tõttu nimetatigi neid narodnikuiks. Talupojad kuulasid narodnikute üleskutseid mõisnikelt maade äravõtmise kohta, kuid suhtusid vaenulikult üleskutseisse kukutada tsaar. Politsei, reaktsioonilised vaimulikud ja kulakud püüdsid kinni osa propagandiste-narodnikuid. „Rahva sekka minemisele" sai osaks täielik läbikukkumine.

Arreteerimisest pääsenud narodnikud lõid 1876. a. tsentraliseeritud salajase organisatsiooni „Maa ja vabadus"; selle organiseerijaiks olid G. V. Plehhanov, V. N. Figner, Natanson, S. Perovskaja jt. „Maa ja vabadus" võttis omaks narodnikliku programmi. Selle programmi aluseks oli Bakunini anarhistlik õpetus, mis eitas igasugust kasu poliitilisest korrast, vabadusest ja demokraatlikust riigikorrast rahvamassidele.

M. A. Bakunin (1814—1876), põlisest soost mõisniku poeg, emigreerus 40-ndail aastail välismaale. Seal propageeris ta kõigi slaavi rahvaste vabastamist ja slaavi föderatiivse riigi loomist eesotsas tsaari-Venemaaga.

Osavõtu eest 1848. a. revolutsioonilisest liikumisest Saksamaal ja Austrias arreteeriti Bakunin. Austria andis ta välja tsaarivõimudele ja ta suleti Schlüsselburgi kindlusse. Vanglas kirjutas Bakunin Nikolai I-le kahetseva „Pihtimuse", milles ta seletas oma revolutsioonilist innustust „mõistuse ja südame ebaküpsusega". Bakunin jätkas alandlikku armuandmise mangumist oma kirjades ka uuelt tsaarilt Aleksander II-selt. 1857. a. vabastati Bakunin ja saadeti Siberisse asumisele. 1861. a. õnnestus tal põgeneda välismaale.

Välismaal võeti Bakunin vastu Rahvusvahelisse Tööliste Ühingusse; ta andis Marxile lubaduse, et töötab kaasa selles uues revolutsioonilises organisatsioonis, kuid tegelikult ei loobunud ta

[1] „ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus", lk. 13.

oma lõhestavast tegevusest ning asutas salajase anarhistliku programmiga ühingu — „Rahvusvaheline sotsiaaldemokraatia allianss". See salaorganisatsioon pidas võitlust Marxi vastu ja desorganiseeris rahvusvahelist töölisliikumist. Oma lõhestava tegevusega aitas ta kaasa I Internatsionaali hukkumisele.

Bakunin avaldas eitavat mõju ka Venemaa revolutsioonilisele liikumisele. Ta arvas, et vene rahvamassid on juba küpsed revolutsiooniks ning vajatakse ainult agitatsioonisädemeid, mis süütaksid „üldise mässu" tulekahju. Kui anarhist ja „mässaja" eitas Bakunin proletariaadi ja talurahva poliitilise võitluse vajadust ning proletariaadi diktatuuri maksmapanekut, nõudes igasuguse riigikorra viivitamatut hävitamist. Tema programm ja taktika olid ekslikud ja kahjulikud.

Teiseks narodnikluse teoreetikuks oli P. L. Lavrov (1823—1900). Lavrov oli samuti rikka mõisniku poeg. Arreteeritud 60-ndail aastail, saadeti ta asumisele. 1869. a. ilmusid tema „Ajaloolised kirjad" (Mirtovi varjunime all). Neis andis ta idealistliku seletuse ajaloole, asetades ajaloolise protsessi tsentrumisse „kriitiliselt mõtleja isiksuse", s. t. „kangelase", vastandina passiivsele massile, rahvale, „pööblile". 1870. a. märtsis põgenes Lavrov asumiselt välismaale. Kuigi Lavrov tundis K. Marxi ja tema töid, marksismist ei saanud ta aru. Ta tõendas, et Venemaa võib jõuda sotsialismile möödudes kapitalismist, sest vene talupoeg olevat ette valmistatud sotsialismile „külakogukonna ja artelli poliitilise traditsiooniga". Vastupidiselt Bakuninile kutsus Lavrov üles rahulikule sotsialismi propagandale. Lavrovi jutlustamine võla tagasimaksmisest rahvale, kelle tööga on loodud kogu tsivilisatsioon, köitis väga 70-ndate aastate revolutsioonilist aadli-noorsugu ja oli teoreetiliseks põhjenduseks tema „minemisele rahva sekka".

Kolmandaks narodnikluse teoreetikuks oli P. N. Tkatšov (1844—1885). Ta kinnitas, et isevalitsusel ei ole mingisugust sotsiaalset tuge, ta „ripub õhus". Revolutsionääride ülesandeks pidas Tkatšov vägivaldset võimuhaaramist väikese rühma vandeseltslaste poolt, kes siis ülalt teostab revolutsioonilised sammud ja niiviisi teeb rahva õnnelikuks. Tkatšovi arvates oleks niisugune vandeseltslaste rühm võinud omal jõul ümber ehitada kogu ühiskondliku korra. Tkatšovi vaated külakogukonna osale ja tähtsusele sotsialistliku riigipöörde alusena Venemaal kutsusid esile Engelsi terava kriitika artiklis „Sotsiaalsed vahekorrad Venemaal", milles ta paljastas narodnikluse artelli ja külakogukonna idealiseerimise reaktsioonilisuse. Engels näitas, et külakogukonnad olid igal pool loomulikuks toeks despotismile.

Narodniklus Ukrainas ja Gruusias. Narodniklikud ideed ja organisatsioonid levisid Ukrainas ja Gruusias. Ukrainas teravnes 70-ndail aastail talupoegade võitlus maa pärast. Mõisnikud teostasid sel ajal oma maade eraldamist talupoegade maast, kusjuures nad võtsid talupoegadelt ära parema maa ning andsid neile tühje maid ja liivanõmmi. Ukraina talupojad taotlesid samuti kui

venegi talupojad üldist maa ümberjaotamist ja talupoegade varustamist maaga.

Ukraina raznotšinetsid lõid tööks talupoegade ja intelligentsi hulgas narodniklikke ringe. Mässajaist-bakuuninlastest kujunes nn. „Kiievi kommuun", kes lootis peatsele revolutsioonile külas.

Ukraina mässajad otsustasid välja minna isegi pettusele ja kasutada talupoegade usku tsaarisse. Nad levitasid Tšigirini maakonnas Kiievi kubermangus tsaari nimel „kuldkirja", mis oli trükitud narodnikute põrandaaluses trükikojas. Selles „kuldkirjas" kutsusid nad talupoegi üles asutama salajast organisatsiooni ja lubasid tsaari nimel anda neile kogu mõisnike maa. Pettus sai varsti talupoegadele teatavaks ja tõukas nad narodnikutest eemale.

70-ndail aastail levisid narodnikute ideed samuti gruusia demokraatliku noorsoo hulgas. Gruusias ei olnud külakogukonda, kuid gruusia narodnikud nõudsid vene narodnikute eeskujul samuti artellide organiseerimist ja vene külakogukondliku maakasutamise korra sissetoomist, pidades külakogukonda ainukeseks teeks sotsialismile.

1876. a. purustati Gruusia narodniklik organisatsioon sandarmite poolt. Mõned grusiinlased-narodnikud võtsid osa narodnikute ülevenemaalisest võitlusest. Kuid osa grusiinlasi-narodnikuid oli vastu ühisele võitlusele koos vene rahvaga ja kaitses iseseisva Taga-Kaukaasia föderatsiooni loomist väljaspool Venemaa piire. 1880. aastal oli gruusia narodnikute hulgas märgatav liikumine, mis eitas revolutsioonilist võitlust ja kutsus üles kasutama ainult legaalseid meetodeid.

„Rahva tahe". 1878. aastal algasid narodnikute organisatsioonis „Maa ja vabadus" „rahva sekka minemise" ebaõnnestumise mõjul ägedad vaidlused. Mida teha edasi? Osa narodnikuid kutsus üles üldse loobuma võitlusest maa eest ja täiel määral üle minema terrorile ja kõigepealt tsaari tapmisele. Teine osa püüdis jääda narodnikute vanadele positsioonidele. 1879. a. sügisel kujundasid endisekujulise narodnikluse pooldajad partei „Must ümberjaotamine", mis peagi lõpetas enda olemasolu täieliku võimatuse tõttu jätkata võitlust endisis narodniklikes vormes.

Terrori pooldajad organiseerisid Peterburis salaseltsi „Rahva tahe" („Народная воля") eesotsas Željabovi, Sofja Perovskaja ja V. N. Figneriga. „Rahva tahte" liikmed seadsid endale eesmärgiks tappa Aleksander II. Tsaari vastu võeti ette mitu atentaadikatset. Kõige tähtsam oli atentaadikatse veebruaris 1880 Talvepalees. Siin tekitas tööline-narodnik Stepan Halturin plahvatuse, mis aga tsaarile viga ei teinud. Selle atentaadikatse järel määras Aleksander II revolutsioonilise liikumise vastu võitlemise diktaatoriks kindral Loris-Melikovi ja allutas temale kõik ministeeriumid ning III osakonna. Loris-Melikov tegi kodanlusele väikesi järeleandmisi: pehmendas mõnevõrra tsensuuri kodanlik-liberaalses ajakirjanduses, vabastas ametist vihatud haridusministri krahv D. Tolstoi. Selle

tõttu pidas kodanlus teda liberaaliks. Kuid revolutsionääride jälitamised ja surmanuhtlused suurenesid tema ajal. Loris-Melikov sulges III osakonna, kuid selle asemel asutas samaks otstarbeks politsei departemangu siseministeeriumi juurde. Loris-Melikov lubas kutsuda semstvote esindajad nõupidamisele ametnikega mõnede seadusprojektide eelarutamiseks. Sellise poliitika tõttu, kus kodanlusele tehakse väheseid järeleandmisi ja revolutsioonilise liikumise vastu peetakse otsustavat võitlust, iseloomustasid kaasaegsed Loris-Melikovi käitumist sõnadega: „Rebase händ ja hundi lõuad."

1. märtsil 1881 tapsid „Rahva tahte" liikmed Aleksander II. Massilist liikumist terror välja ei kutsunud. Tööliste ja talupoegade hulgas ei toimunud mingisuguseid väljaastumisi. Tsaar Aleksander II asemel asus troonile tema poeg Aleksander III, kes juba esimestest päevadest peale hakkas pidama otsustavat võitlust revolutsionääride vastu. Kõik see veenis suuremat osa narodnikutest selgesti, et individuaalse terrori taktika oli sügavalt ekslik ning äärmiselt kahjulik, sest ta lähtus väärast narodniklikust teooriast aktiivsete „kangelaste" ja passiivse „massi" kohta, kes nagu ootaks päästmist „üksik-kangelastelt". „Massiks" pidasid narodnikud ja rahvatahtelased rahvast, s. o. talupoegi ja töölisi. „Kangelasteks" pidasid nad iseendid.

Narodnikute („maa-vabaduslaste" ja „rahvatahtelaste") terror segas masside revolutsioonilist võitlust, killustas tööliste ja talurahva jõud ja viis valitsuse reaktsiooni tugevnemisele.

70-ndate aastate narodnikute ajalooliseks teeneks oli nende ennastsalgav võitlus tsarismi ja mõisnike vastu, nende võitlus kogu maa üleandmise eest talupoegadele. Kuid selles võitluses kaitsesid narodnikud mitte sotsialistlikke, vaid kodanlik-demokraatlikke positsioone. Lenin nimetas 70-ndate aastate narodnikuid väikekodanlasteks, utopistideks-sotsialistideks.

§ 52. 70-ndate aastate töölisliikumine.

Esimene Internatsionaal ja revolutsiooniline liikumine Venemaal. Kapitalismi arenemine ja töölisliikumise tõus kõigis Lääne-Euroopa maades seadis rahvusvahelise proletariaadi ette ülesande — ühineda võitluseks kapitalismi vastu. 28. septembril 1864 asutas suur proletariaadi juht Karl Marx koos kogu maailma eesrindlike töölistega Rahvusvahelise Tööliste Ühingu ehk I Internatsionaali. Ühingu eesmärgiks oli kõigi maade tööliste ühine võitlus kapitalismi ülevõimu hävitamiseks ja proletariaadi diktatuuri maksmapanekuks. „Töölisklassi vabastamise peab kätte võitma töölisklass ise," kirjutas Marx I Internatsionaali põhikirjas.

Rühm vene revolutsionääre kujundas välismaal I Internatsionaali vene sektsiooni. Märtsis 1870 pöördusid nad Karl Marxi poole palvega olla Venemaa esindajaks Internatsionaali peanõu-

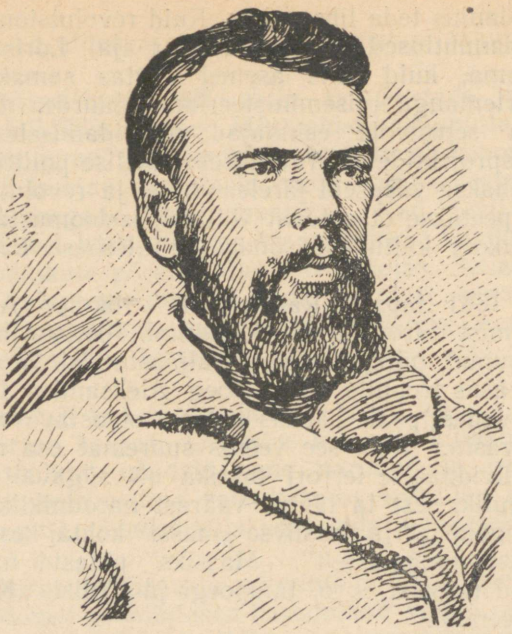

V. G. Gerassimov.

kogus. Seda ettepanekut vastu võttes kirjutas Marx oma vastuses, et tsarismi hävitamine Venemaal on mitte ainult vene rahva, vaid ka Euroopa proletariaadi vabastamise paratamatuks eeltingimuseks.

Vene tööliste revolutsiooniline võitlus algas sel ajal, kui Lääne-Euroopa töölisklass, juhitud Marxi ja Engelsi poolt, lõi oma klassiorganisatsioone (partei, ametiühingud). I Internatsionaali juhtimisel korraldasid Euroopa töölised edukalt streike ja võitlesid kapitali ülevõimu vastu. 1871. a. kukutasid prantsuse töölised kodanluse võimu ja kuulutasid välja Pariisi Kommuuni. See oli esimene töölisklassi valitsus, s. o. proletariaadi diktatuur. Oma iseseisva revolutsioonilise võitluse esimestest sammudest peale kuulutasid vene töölised end solidaarseks I Internatsionaaliga. Pariisi Kommuuni aastapäeval 1878. a. saatsid Odessa töölised tervitusi Pariisi töölistele ja teatasid oma solidaarsusest Pariisi kommunaaridega. Lääne-Euroopa töölisorganisatsioonide programmid, põhikirjad ja kogu tegevus oli vene töölistele eeskujuks.

70-ndate aastate streigid. Vene revolutsionäärid-narodnikud andsid proletariaadile kõrvalise osa revolutsioonilises liikumises. Narodnikud ei mõistnud proletariaadi klassivõitluse tähtsust. Kuid töölisklass Venemaal kasvas järjekindlalt ja alustas revolutsioonilist võitlust. Ettevõtteis puhkesid stiihilised streigid. 1870. a. mais

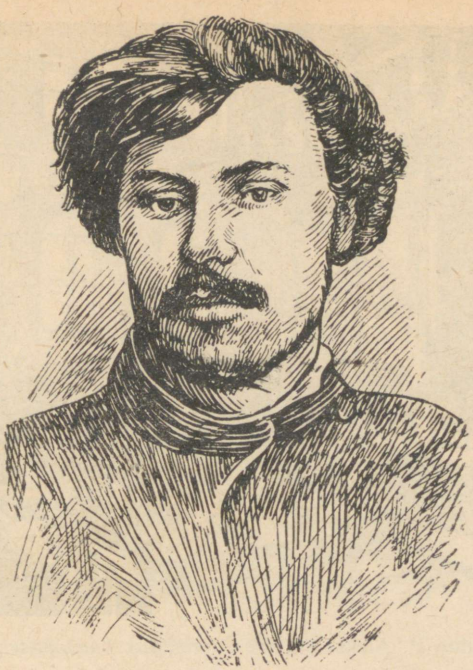

Pjotr Aleksejev.

toimus Peterburis esimene suur streik Nevski puuvillaketrusetehases. Streikijad-ketrajad nõudsid tööpalga tõstmist ja seisid solidaarselt üksteise eest. Ainult streikijate arreteerimiste ja nende kohtu alla andmisega õnnestus politseil murda tööliste vastupanu. Et streigist osavõttu peeti riigivastaseks kuriteoks, siis mõisteti töölised-streikijad tsaari-kohtu poolt süüdi. 1872. a. puhkes veel ulatuslikum streik Kreenholmi manufaktuuris. Streikijad nõudsid trahvide vähendamist ja laste tööpäeva lühendamist, keda vabrikus kohutavalt ekspluateeriti. Streigi surusid sõjaväed maha.

Samal ajal algasid streigid ka Ukrainas. Streigist Hughes'i tehases 1875. a. võttis osa 1500 töölist. Odessa raudteelaste streik 1877. a. kestis kolm ja pool nädalat.

70-ndail aastail algas gruusia proletariaadi võitlus.

Nii algasid 60—70-ndail aastail tööliste stiihilised väljaastumised Venemaa eri paikades.

Esimesed töölised-revolutsionäärid. Tööliste keskelt hakkasid esile tõusma esimesed revolutsionäärid. Üks neist oli Vassili Gerassimov, aktiivne osavõtja 1872. a. streigist Kreenholmi manufaktuuris. Olles kasvatusmaja kasvandik, hakkas ta 12-aastaselt töötama vabrikus. Revolutsioonilise propaganda eest soldatite ja tööliste hulgas Peterburis mõisteti Vassili Gerassimov 9 aastaks sunnitööle. 1892. a. suri ta Jakutskis. Tema poolt mahajäetud ülestähendustes

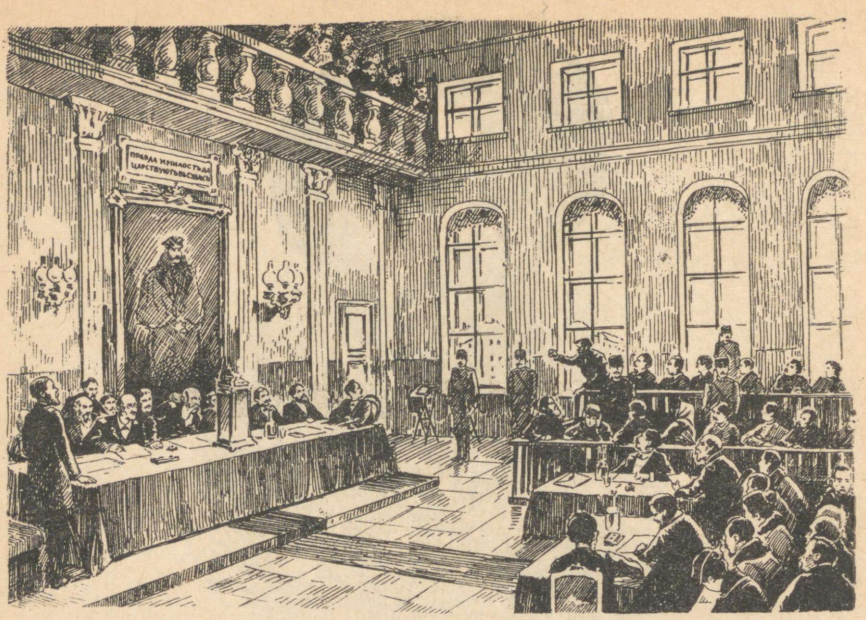

Kohtupidamine P. Aleksejevi üle. *Joonistus kaasaegsest ajakirjast.*

maalib ta rusuva pildi vene tööliste elust 60—70-ndail aastail ja kujutab nende ärkamist võitlusele.

70-ndate aastate tähelepanuväärseks tööliseks-revolutsionääriks oli narodniklikest ringidest osavõtja Moskva kuduja Pjotr Aleksejev, päritolult Smolenski talupoeg. Iseõppijana õppis Pjotr Aleksejev lugemise selgeks ja otsis ahnelt raamatuist vastust teda rahutuks tegevatele küsimustele tööliste ja talupoegade olukorra kohta. Pjotr Aleksejev muutus sotsialistiks: ta tegi revolutsioonilist agitatsiooni tööliste hulgas ja siirdus revolutsiooniliste ringide organiseerimiseks ühest vabrikust teise.

Pjotr Aleksejevil oli väga suur autoriteet ja mälestus temast säilis kaua Moskva kudujate hulgas, kes teda armastusega kutsusid „Petruhhaks". Arreteeritud revolutsioonilise tegevuse eest, pidas ta kohtus 10. märtsil 1877 kõne, mille lõpetas sõnadega: „Tõuseb miljonilise töölisrahva tugevate lihastega käsi ja soldatite tääkidega ümbritsetud despotismi-ike puruneb põrmuks." Lenin nimetas seda kõnet „Vene töölise-revolutsionääri suureks prohvetlikuks ennustuseks".

Pjotr Aleksejev mõisteti 10 aastaks sunnitööle ja seejärel asumisele Jakuutiasse. Seal tapsid ta 1891. a. röövlid.

Esimesed töölisorganisatsioonid. Esimeseks revolutsiooniliseks töölisorganisatsiooniks Venemaal oli Lõuna-Venemaa Töölisühing, mis asutati 1875. a. Odessas Jevgeni Zaslavski poolt. Ühing seadis oma eesmärgiks tööliste „kapitali ja privilegeeritud klasside rõhumise alt vabastamise idee propageerimise". Lõuna-Venemaa

Viktor Obnorski.

Töölisühing seadis oma revolutsioonilise tegevuse aluseks I Internatsionaali põhikirja. Ühingu põhikirja järgi võisid selle liikmeiks olla ainult töölised. See esimene töölisühing ühendas 150—200 metallitöölist. Ta hakkas looma osakondi ka teistes linnades. Kuid ühing eksisteeris ainult ligikaudu aasta ning hävitati sandarmite poolt. Selle organiseerija Zaslavski mõisteti 10 aastaks sunnitööle ja ta suri varsti vanglas.

Üks silmapaistev töölisliikumise juht Lõuna-Venemaal lukksepp Viktor Obnorski pääses arreteerimisest ja sõitis välismaale. Seal tutvus ta Lääne-Euroopa töölisliikumisega. Venemaale tagasi tulnud, asutas Obnorski koos selle aja suurima revolutsionääri Stepan Halturiniga 1878. a. Peterburis Põhja-Venemaa Töölisühingu. Ühingu programmis oli öeldud, et ühing liitub oma ülesannete poolest Lääne sotsiaaldemokraatlike parteidega. Erinevalt narodnikute anarhistlikust teooriast oli ühingu programmis poliitiliste vabaduste nõudmine. Ühing juhtis tööliste streike.

Põhja-Venemaa Töölisühingus oli umbes 200 liiget ja sama palju pooldajaid. Ühing organiseeris salajase trükikoja ja koostas väljaandmiseks revolutsioonilise töölisajakirja „Rabotšaja Zarja" (Tööliste Koit) esimese numbri. Kuid trükikoda avastati sandarmite poolt ja ettevalmistatud ajakiri ei ilmunud. 1880. aastal hävitati ühing sandarmite poolt. Viktor Obnorski saadeti 10 aastaks sunnitööle. Stepan Halturin, kelle narodnikud meelitasid terrorist-

Stepan Halturin.

likku tegevusse, võttis osa atentaadist Aleksander II-le ja hukkus hiljem (1882) võllas.

Vene tööliste esimeste organisatsioonide tähtsus oli väga suur. Nad seadsid üles poliitilise vabaduse nõudmise kui tööliste sotsialismi eest võitlemise edukuse paratamatu eeltingimuse.

Ümber lükates selle nõudmise narodniklikku kriitikat, kirjutasid ühingu organiseerijad oma vastuses kriitikuile: „Poliitiline vabadus võib meid ja meie organisatsioone garanteerida võimude omavoli vastu, laseb meil õigesti arendada oma maailmavaadet ja edukamalt teostada propagandatööd."

„Põhjaühingu" organiseerijad võtsid esimesena omaks tööliste ja talupoegade ühise võitluse ülesande.

Tööliste organisatsioonid kasvasid narodnikuist peavõrra kõrgemale. Kuid need ei olnud veel marksistlikud organisatsioonid, nad polnud veel lahti saanud reast narodniklikest vigadest. Marksism polnud veel saanud nende võitluslipuks.

Esimeste töölisorganisatsioonide olemasolu avaldas suurt mõju narodnikluse läbikukkumise kiirendamisele Venemaal.

60-ndaist aastaist alates stiihiliselt tekkinud streigid, vabriku- ja tehasetööliste väga suur vastuvõtlikkus sotsialistlikule agitatsioonile ja propagandale, esimeste revolutsiooniliste töölisorganisat-

sioonide tekkimine näitasid selgesti, et Venemaal oli tekkimas uus eesrindlik revolutsiooniline klass — proletariaat. Luues suurtööstuse, loob kapitalism ühtlasi selle klassi, kes suurettevõtteis töötades kasvab, distsiplineerub ja valmistub ette oma uue, sotsialistliku ühiskonna looja ja organiseerija osale.

§ 53. Haridus, teadus ja kunst 60—70-ndail aastail.

Hariduse ja teaduse arenemine 60—70-ndail aastail. Pärast pärisorjuse kaotamist kujunes tsaari-Venemaal kapitalismi arenemise mõjul ka haridussüsteem. Hoolimata valitsuse vastuseisust

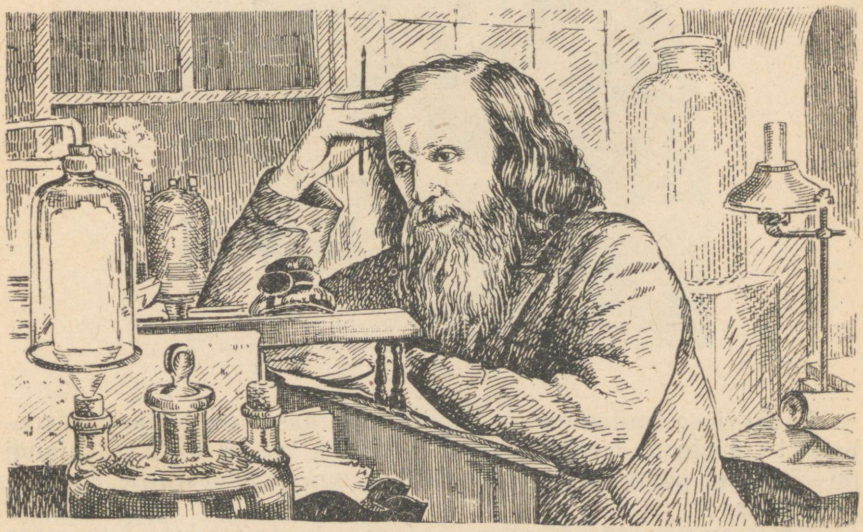

D. I. Mendelejev. *N. A. Jaroštšenko portree.*

avasid semstvod maal semstvo rahvakoole. Üheks tähelepanuväärseks semstvokoolide organiseerijaks Simbirski kubermangus oli Ilja Nikolajevitš Uljanov (1831—1886), V. I. Lenini isa. Linnades avati linnakoole ja gümnaasiume. Alg- ja keskkooli vahel aga ei olnud sidet ega ühtlusjärglust.

Õpilaste kooli vastuvõtmisel oli suure tähtsusega nende sotsiaalne päritolu ja perekonna varanduslik seisund.

60-ndail aastail avati esimene tütarlaste gümnaasium. 70-ndail aastail loodi Peterburis Kõrgemad Naistekursused ja Naiste Arsti-teaduslikud Kursused. Nii sai Venemaal alguse kõrgem haridus naistele. 1863. a. määruse järgi said ülikoolid autonoomia (õiguse ülikooli nõukogu koosolekul valida professoreid, rektoreid ja teaduskondade dekaane).

I. M. Setšenov. *I. J. Repini portree.*

Pärisorjuse kaotamine ja kapitalismi kasv soodustasid Venemaal ka teaduste arengut. Vene eesrindlik teadus tõi XIX sajandi 60—70-ndail aastail väga hinnalise panuse ülemaailmse teaduse arengusse.

Kõige suuremaid edusamme saavutas loodusteadus. Suur vene keemik Dmitri Ivanovitš Mendelejev (1834—1907) lõi „elementide perioodilisuse süsteemi". Marx ja Engels hindasid kõrgelt Mendelejevi avastust, nähes selles dialektilise materialismi triumfi. Mendelejev ühendas alati teoreetilise teadusliku töö praktilise tööga tööstuses. „Elementide perioodilisuse süsteem" tõi Mendelejevile ülemaailmse kuulsuse. Mendelejev oli paljude maailma akadeemiate auliikmeks, kuid ta ei olnud Keiserliku Teaduste Akadeemia liige. Aleksander III ajal vallandati Mendelejev isegi Peterburi ülikoolist üliõpilaste nõudmiste toetamise pärast.

Teiseks suureks õpetlaseks oli geniaalne vene füsioloog, füsioloogia vene koolkonna rajaja Ivan Mihhailovitš Setšenov (1829—1905). Oma füsioloogilistes töödes seisis Setšenov materialistlikul seisukohal. Ta hakkas esimesena seletama inimese psüühilist tegevust füsioloogiliste seadustega. Tema tähtsat teost „Peaaju refleksid" (1863) jälitati tsaarivõimude ja õigeusu kiriku poolt, kes taipasid Setšenovi ideede revolutsioneerivat tähtsust.

K. A. Timirjazev.

Järjekindel materialist ja revolutsionäär teaduses ning elus oli kuulus vene õpetlane-botaanik K. A. Timirjazev (1843—1920). Tema avastatud klorofülli osatähtsus taimede poolt õhust süsihappegaasi assimileerimisprotsessis ja teised tööd taimede füsioloogia alal tõid talle ülemaailmse tunnustuse. Silmapaistev Darwini õpetuse jätkaja ja kaitsja K. A. Timirjazev võitles halastamatult idealismi vastu teaduses. Timirjazev oli revolutsionäär-demokraat, mille eest tsaarivalitsus võttis talt ära kateedri Petrovski Põllumajanduse Akadeemias (Petrovsko-Razumovskojes), mis praegu kannab tema nime. Timirjazev töötas palju maaharimise praktiliste küsimuste kallal. Hoolimata oma ülemaailmsest kuulsusest ei olnud ka Timirjazev Keiserliku Teaduste Akadeemia liige. Timirjazev sai oma elus näha Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitu ja asus proletariaadi diktatuuri poolele.

Materialist ja darvinist oli ka kaasaegse evolutsioonilise paleontoloogia looja geoloog V. O. Kovalevski. Temale kuulub klassikaline uurimus praegusaegse hobuse põlvnemise kohta fossiilseist esivanemaist.

Kuulus vene reisija N. N. Mikluhho-Maklai veetis üle 10 aasta Uus-Guineas ja teistel Polüneesia saartel (1871—1883). Darvi-

D. I. Pissarev.

nismi pooldajana tõestas Mikluhho-Maklai oma antropoloogiliste töödega paapuade kohta, et ei ole olemas mingisuguseid kõrgemaid ja madalamaid rasse. Mikluhho-Maklai kaitses kõigiti paapuasid euroopa kolonisaatorite eest.

Silmapaistvat osa etendas teaduse alal esimene Euroopa naisprofessor-matemaatik Sofja Kovalevskaja (1850—1891). Olles kindrali tütar, astus ta fiktiivsesse abiellu V. O. Kovalevskiga, et vabaneda isa eestkostmisest, kes tal keelas teadusliku töö. Venemaal ta ei võinud saada professoriks, aga ta sai kõrgema matemaatika kateedri Stokholmi ülikoolis.

60-ndaisse aastaisse langeb vene ajaloolase S. M. Solovjovi tegevuse õitseaeg. Tema „Venemaa ajalugu alates kõige vanematest aegadest" on kirjutatud määratu suure arhiivimaterjali põhjal ja avaldas suurt mõju ajalooteaduse edaspidisele arenemisele Venemaal.

Kriitika ja publitsistika. Vene eesrindlik ajakirjandus oli ühtlasi eesrindliku teaduse tribüüniks. Üheks selle tuliseks kaitsjaks oli tähelepanuväärne vene kriitik ja valgustaja-demokraat Dmitri Ivanovitš Pissarev (1840—1868). Lenin hindas Pissarevi väga kõrgelt. Terava proklamatsiooni pärast tsarismi vastu, milles kutsuti üles isevalitsuse kukutamisele, heideti Pissarev Petropav-

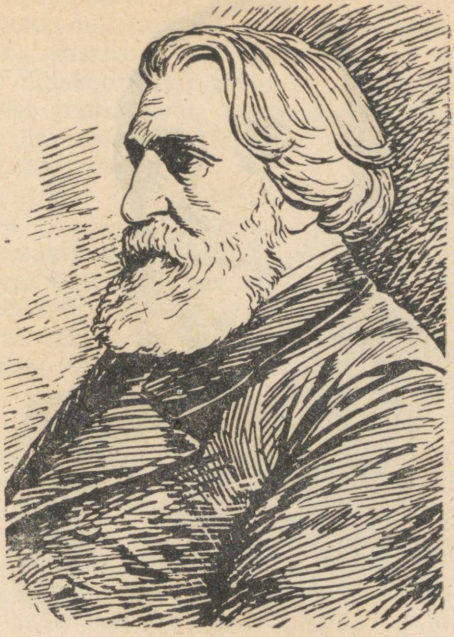

I. S. Turgenev. *V. G. Perovi portree.*

lovski kindlusse. Pissarevi loomingu õitseaeg langeb just tema vangla-aastaile (1862—1866). Pissarev oli isevalitsuse ja pärisorjuse leppimatu vaenlane. Oma artikleis, mis olid kirjutatud kindluses, püüdis Pissarev populariseerida positiivseid teadmisi ja eriti loodusteadust. Ta oli materialist ja üks esimesi darvinismi propageerijaid Venemaal. Pissarevi kriitilised artiklid on selle aja kriitika ja ajakirjanduse hiilgavaks näiteks. Pissarev nõudis kirjanikult-kunstnikult rahva ja ühiskonna teenimist. Mõned tema artiklid kannatavad vulgariseerimise all, eriti ei mõistnud ta Puškini luule suurt tähtsust.

70-ndail aastail sai juhtivaks demokraatlikuks häälekandjaks ajakiri „Otetšestvennõje zapiski" Nekrassovi ja Saltõkov-Štšedrini toimetusel. „Otetšestvennõje zapiski" ühendas demokraatliku ja narodnikliku intelligentsi laiu ringe.

Vene kirjandus 60—70-ndail aastail. Üldine ühiskondliku liikumise tõus Krimmi sõja järel ja võitlus pärisorjuse kaotamise eest Venemaal kutsusid esile tõusu ka vene kirjanduses.

Vene rahva loov geenius avaldus eriti selgesti kirjanduses. Kogu maailm tunnustas XIX sajandi vene kirjanduse esikohta. Vene keel on üks rikkamaid ja täpsemaid. Engels kirjutas temast: „Kui ilus on vene keel: tal on kõik saksa keele eelised ilma selle hirmsa rohmakuseta." Suur vene kirjanik Turgenev kõneles vene

I. A. Gontšarov. *I. N. Kramskoi portree.*

keelest: „Oh, suur, võimas, siiras ja vaba vene keel! Sina üksi oled mu toetus ja tugi kahtlemispäevadel, rusuvate mõtete puhul minu kodumaa saatuse üle... Tahtmatult peab uskuma, et selline keel on antud suurele rahvale."

Ivan Sergejevitš Turgenev (1818—1883), üks suurimaid vene kirjanikke, sai esmakordselt tuntuks oma jutustustega mõisnike ja talupoegade-pärisorjade elust („Küti kirjad"). Ta kuulus algul Belinski ringi ja võttis 40—50-ndail aastail osa ajakirja „Sovremennik" tööst. Tema romaanid „Aadlipesa", „Rudin", „Eelõhtul", „Isad ja pojad" kujutavad Venemaa ühiskondlikku elu pärisorjuse kaotamise eelõhtul.

Turgenev on kodumaise looduse ja vene keele kunstipärase kujutamise suurmeister. Rõhuvas enamikus tema teostest kajastub sügav armastus oma rahva vastu, rahva võimsate vaimujõudude, mõistuse ja andekuse austamine.

Turgenev oli humanist selle sõna paremas tähenduses — ta oli talurahva pärisorjusest vabastamise kirglik eestvõitleja.

I. A. Gontšarov (1812—1891) kujutas oma romaanides „Tavaline lugu" ja „Oblomov" XIX sajandi teise veerandi ametnike ja pärisorjuslikku mõisnike Venemaad. Gontšarovi poolt kujutatud „obloomovlus" on pärisorjusliku töö arvel jõudeelu elavate

mõisnike-pärisorjapidajate parasiitliku elu sümboliks. „Oblomov" võeti vastu hukkamõistuna kogu pärisorjuslikule ühiskonnale. Dobroljubov oma artiklis „Mis on obloomovlus" tõendas selle teose määratu suurt ühiskondlikku tähtsust. Lenin nimetas obloomovluseks igasugust parasitismi, lodevust, muretust. Obloomovluse jooned on ekspluateerivate klasside iseloomujooned — võõrad töölistele ja talupoegadele.

F. M. Dostojevski (1821—1881) sai 40-ndail aastail kuulsaks oma romaaniga „Vaesed inimesed". Selles kujutas ta meisterlikult ja suure kaastundega Peterburi väikeste ametnikkude haletsemisväärset elu. Osavõtmise eest Petraševski revolutsioonilisest ringist mõisteti Dostojevski surma. Ühes teiste surmamõistetutega elas ta läbi kõik ettevalmistused surmanuhtluse täideviimiseks, kuid sai viimasel hetkel armu ja mõisteti neljaks aastaks sunnitööle.

Teoses „Jutustused surnud majast" kirjeldas Dostojevski vene sunnitöö koledusi. Ülemaailmse kuulsuse tõid Dostojevskile tema hilisemad romaanid „Kuritöö ja karistus", „Idioot", „Vennad Karamazovid". Oma romaanides maalis Dostojevski geniaalse meistri pintsliga realistlikke pilte vene elust ning esitas rea tõepäraseid ja emotsionaalselt tugevaid kujusid. Kõrvuti sellega ilmnevad Dostojevski teostes alaliselt tema maailmavaate reaktsioonilised religioossed-müstilised jooned. Poliitilise filosoofia valdkonnas astub Dostojevski välja eesrindlike, oma aja revolutsiooniliste ideede, sotsialismi ja demokraatia veendunud vastasena.

50-ndate aastate lõpul algas kirjanike-raznotšinetsite, Tšernõševski ja Dobroljubovi järelkäijate kirjanduslik tegevus. Uus revolutsioonilis-demokraatlik suund, vastukaaluks aadlikirjanikele, kujutas suure kaastundega töötava rahva suhtes just neid vene elu varjukülgi, mis aadlikirjanikud surnuks vaikisid. Näiteks kirjanik-raznotšinets Pomjalovski paljastas oma „Visandeis bursa elust" vaimulike õppeasutuste korda. Kirjanik Rešetnikov kujutas oma teostes küla laostumist ja talupoegade ekspluateerimist, kes läksid linnadesse tööle.

Sel perioodil tekkis seni ühtses eesrindlikus kirjanduses lõhe. „Sovremenniku" toimetusest, mis Tšernõševski ja Dobroljubovi juhtimisel võttis revolutsioonilis-demokraatliku suuna, lahkus rida aadlikke-kirjanikke. Revolutsioonilise demokraatia ridadesse jäid luuletaja Nekrassov ja suur vene kirjanik ning satiirik Mihhail Jevgrafovitš Saltõkov-Štšedrin (1826—1889). Tema kujutas oma teostes teravalt ja tabavalt mõisnike ja ametnike, samuti ka tekkiva vene kodanluse ekspluataatorlikke püüdeid.

„Ühe linna ajaloos" andis Saltõkov satiirilise kujutluse vene tsaaridest ja tsaarinnadest ning nende ministritest, samuti ka Venemaa riigikorrast enesest. Ta näitas, kuipalju ühist on 60-ndate aastate Venemaa ja endise pärisorjusliku Venemaa vahel. Oma teoseis „Härrased Golovljovid" ja „Pošehhonje vana-

M. J. Saltõkov-Stšedrin. *I. N. Kramskoi portree.*

aeg" maalis Saltõkov ilmeka pildi pärisorjuse lagunemisest. Juduška isikus („Härrased Golovljovid") häbimärgistas suur satiirik kahepaikse kaabakatüübi, kelle klassikaliseks esindajaks poliitikas Lenin pidas reetur Trotskit.

Lenin ja Stalin oma aruannetes ja artiklites bürokraatlikke puupäid, liberaalseid argpükse, poliitilisi seiklejaid ja avantüriste paljastades tuletavad meelde Saltõkovi poolt loodud kujusid. Venemaa revolutsioonilise liikumise arenemises etendas Saltõkovi satiiriline looming suurt osa.

Despootide-kaupmeeste, altkäemaksuvõtjate ametnike ja parasiitide-pärisorjapidajate pimeduse riiki kujutasid A. N. Ostrovski (1823—1885) näidendid „Mets", „Äike", „Tulus amet", „Vaesus ei ole patt". Ostrovski on Gogoli loomingu jätkaja.

G. I. Uspenski (1843—1902) valgustas suure tõetruuduse ja sümpaatiaga töötava talurahva rõhutud masside elu, mitte surnuks vaikides rahva elu varjukülgi, nagu seda tavaliselt tegid belletristid-narodnikud.

50-ndail aastail esines oma esimeste teostega vene suur kirjanik L. N. Tolstoi (1828—1910). Oma geniaalseis ilukirjandus-

L. N. Tolstoi. *I. J. Repini portree.*

likes teoseis — „Sõda ja rahu", „Anna Karenina", „Ülestõusmine" ja palju teisi — lõi Tolstoi, nagu ütles Lenin, „vene elu võrratud pildid". Neis kritiseeris ta halastamatult suurilma aadliseltskonda, kapitalistlikku ja pärisorjuslikku ekspluateerimist, tsarismi vägivalda, kohtukomöödiat. Religioossete eelarvamuste kriitika pärast heideti Tolstoi 1900. aastal sinodi poolt õigeusu kirikust välja.

Romaanis „Sõda ja rahu", selles vene kirjanduse suurimas teoses, on maalitud pilt vene rahva kangelaslikust võitlusest oma iseseisvuse eest 1812. a. „Rahvasõja vemmal tõusis kogu oma ähvardava ja üleva jõuga . . .," kirjutas L. N. Tolstoi, „ta kolkis senikaua prantslasi, kuni nurjus kogu pealetung." Romaan on läbi imbunud usust suure vene rahva loovaisse jõududesse ja kõikumatusse mehisusse. „Sevastoopoli jutustustes" andis Tolstoi suurepärase kirjelduse Krimmi sõjast (1853—1856), millest ta isiklikult osa võttis.

Imesteldava kunstilise jõuga paljastas Lev Tolstoi inimeste iseloomud ja arendas tõe ning õiguse ideid. Teostes, nagu „Kreu-

tzeri sonaat", „Ivan Iljitši surm", „Elav laip", „Ülestõusmine" jt. paljastas ta halastamatult mõisnike-kodanluse ühiskonna moraalsete tugede silmakirjalikkust ja valelikkust.

Lenin tähendas, et Tolstoi teostes peegelduvad XIX sajandi viimase kolmandiku vene elu vastuolud, et nad on vene revolutsiooni peegliks; „Tolstoi on suur nende ideede ja nende meeleolude väljendajana, mis olid kujunenud miljoneil vene talupoegadel selleks ajaks, kui Venemaal saabus kodanlik revolutsioon." [1]

Oma elu teisel poolel ühendas Tolstoi otsese ja tugeva protesti ühiskondliku vale ja kahepalgelisuse vastu jutlustamisega „kurjale jõuga mittevastupanemisest". See reaktsiooniline õpetus sai nimetuseks „tolstoism".

Kunst 60—70-ndail aastail. Demokraatlikud ideed peegeldusid ka kujutavas kunstis. 60-ndail aastail astus grupp üliõpilasabituriente välja Kunstide Akadeemiast, protestides kroonuliku reaktsioonilise õpetamise vastu, ja asutas hiljem „Rändnäituste ühingu". „Rändnäituste ühingu" („peredvižnikute") organiseerijaks oli kunstnik I. N. Kramskoi (1837—1887). Tema programmi aluseks oli vene rahvusliku kunsti loomise idee. „Kunst peab olema ideeline ja sisukas, tema aluseks peab olema kunstiline realism." Need printsiibid teostas Kramskoi oma portreedes L. N. Tolstoist, Saltõkov-Stšedrinist, Nekrassovist jt.

Uus suund tõi esile terve plejaadi suuri kunstnikke-realiste. Neid sidus ühingu ideelis-poliitiline suund. Oma kunstiga kaitsesid nad selle aja kohta eesrindlikke revolutsioonilise demokraatia ideid. Nende seas etendas suurt osa V. G. Perov (1833—1882), kes lõi palju maale rahvaelu motiividel („Talupoja matused", „Troika" jt.). „Peredvižnikute" suurimaks esindajaks oli Ilja Jefimovitš Repin (1844—1930). Tema maalid peegeldavad sügava realismiga töötavate masside rasket olukorda („Burlakid Volgal"), arenevat revolutsioonilist võitlust („Propagandisti arreteerimine"), tugevaid inimese läbielamusi („Ei oodatud"). Repin oli ka suurepärane portretist.

60—70-ndad aastad on tähtsad vene muusika edusammude poolest. Komponistide juhtivaks grupiks oli nn. „võimas rühm", eesotsas Glinka õpilase M. A. Balakireviga. „Võimsa rühma" kirjanduslikuks ideoloogiks ja propagandistiks oli muusika- ja kunstikriitik V. V. Stassov (1824—1906). „Võimsa rühma" komponistid jätkasid Glinka ja Dargomõžski tööd vene helikunsti loomisel rahvamuusika alusel. „Võimsa rühma" loominguprintsiibid on geniaalse jõuga väljendatud M. P. Mussorgski (1839—1881) teoseis. Ta lõi kaks tähelepanuväärset helidraamat — „Boris Godunov" ja „Hovanštšina", milledes aktiivseks tegelaseks on vene rahvas. Mussorgski lauludel ja romanssidel on määratu suur tähtsus kui sügavast dramaatilisusest läbitud muusikaliste karakteristikate musternäidistel. Teine tähelepanuvääriv vene

[1] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 183.

helilooja — A. P. Borodin (1833—1887) tõi oma loomingus esile nii vene muusika kui ka Idamaa muusikalise kultuuri iseloomustavaid jooni. Borodin kirjutas monumentaalse heroilis-patriootilise ooperi „Vürst Igor", suurteose „Igori sõjaretke lugu" süžeel, meisterlikult ära kasutades vene rahva ja Idamaa rahvaste laule ning tantse. Suureks sammuks edasi vene rahvusliku sümfoonilise stiili arenemises XIX sajandil olid Borodini sümfooniad.

Balakirevi õpilane, väljapaistev helilooja N. A. Rimski-Korsakov (1844—1908) on ooperite „Maiöö", „Lumivalgeke", „Sadko", „Muinasjutt kuldkikkast" jt., samuti ka sümfoonilise poeemi „Seherezade" autor. Ta oli silmapaistev pedagoog, kes kasvatas üles mitu sugupõlve vene, ukraina, gruusia ja armeenia helikunstnikke ning komponiste. „Võimsa rühma" komponistide tegevus pani aluse vene muusika mõjule maailmakunstis.

60-ndaid aastaid tähistab võitlus vene muusikalise hariduse, helikunsti laiadele hulkadele kättesaadavuse ja muusikalise professionaalsuse eest.

Määratu suur mõju muusikalise kultuuri arengule oli 60-ndail aastail vendade A. ja N. Rubinsteinide poolt asutatud Peterburi ja Moskva konservatooriumidel, mis olid esimesteks kõrgemateks muusika-õppeasutusteks Venemaal.

70-ndail aastail oli juhtivaks vene teatriks Moskva Väike Teater, mis säilitas Štšepkini teatri realismi parimad pärandid. 70-ndaile aastaile langeb kahe tähelepanuväärse naisartisti — M. N. Jermolova ja G. N. Fedotova — ning selle aja kõige suurema artisti Prov Mihhailovitš Sadovski loominguline õitseng. Jermolova poolt loodud kujud Katerina (Ostrovski „Äikeses") ja Jeanne d'Arc (Schilleri „Orléans'i neitsis") kõlasid teatrilaval kutsena võitlusse. Väike Teater lavastas kõik Ostrovski näidendid, milledes vene näitlejad tõendasid kogu maailma ees oma jõulist annet.

§ 54. Tsaari-Venemaa rahvaste kultuur 60—70-ndail aastail.

Venemaa rahvuslikes rajoonides asuvate rahvaste jälitamine tsarismi poolt kutsus alati, alates Radištševist, esile vene revolutsionääride protesti.

Ukraina, gruusia, armeenia, tatari kirjanikud, kunstnikud ja muusikud sõitsid õppima vene ülikoolidesse. Nad olid suurte vene valgustajate Belinski, Tšernõševski, Dobroljubovi järelkäijaiks ja võitlesid koos nendega tsarismi vastu.

Kapitalismi kasv vene rahvuslikes rajoonides viis Gruusias, Ukrainas ja teistes riigi ääremaades rahvuste kujunemiseni. Selle protsessiga kaasnes rahvusliku kultuuri arenemine.

Kuid Venemaa oli rahvaste vangla. Tsarism oli mittevene rahvaste rahvusliku kultuuri lämmatajaks.

Ukraina rahvuses toimus klassijõudude võitlus. Üks suund peegeldas ukraina demokraatlike ringkondade, laiade rahvamas-

side huve. See tegutses tihedas koostöös eesrindliku vene kultuuriga, vene rahva revolutsiooniliste jõududega. Teine suund, ukraina kodanlikud natsionalistid, püüdis ukraina rahvast vene rahvast eemale kiskuda. Ukraina natsionalistid eitasid kodanluse olemasolu ukraina rahva hulgas ja seadsid klassivõitlusele vastu kogu ukraina rahva ühtsuse idee. Osa ukraina natsionaliste, kes vihkas vene rahvast, tõstis esile ukraina rahva lääneorientatsiooni. Sellega püüdsid nad ukraina rahvast Venemaa küljest, vene rahvast eemale kiskuda ja müüsid ukraina rahva Saksamaa valitsevaile klassidele orjusse, kes juba sajandeid unistasid Ukraina vallutamisest.

1863. a. anti tsaarivalitsuse poolt välja tsirkulaar, mis keelas ära ukrainakeelsed õpperaamatud ja pedagoogilise kirjanduse väljaanded. Selles oli öeldud: „Mingisugust väikevene keelt ei ole olnud, ei ole ega võigi olla." Tsirkulaar kuulutas, et ukraina keel on sama vene keel, ainult rikutud poola keele mõjust. Ukraina 60-ndate aastate haridustegelased arreteeriti ja saadeti asumisele.

1857. a. avaldati naiskirjaniku Marko Vovtšoki (M. Vilinskaja) — (1838—1907) „Narodni opovidannja" („Rahvajutud"). 1859. a. avaldas Turgenev selle teose vene keeles. Oma paljudes teostes astus kirjanik välja tulise protestiga pärisorjusliku korra vastu. Tema loomingut hindasid kõrgelt Tšernõševski, Dobroljubov, Ševtšenko.

Ukraina talurahva rasket olukorda pärast reformi kujutas oma teostes Panas Mirnõi (Rudtšenko) — (1849—1920). 1880. a. ilmus tema romaan „Hiba revut voli jak jasla povni?" („Kas härjad möirgavad täis sõimede juures?"). See on esimene suurem sotsiaalne romaan ukraina kirjanduses, mis paljastab sügavaid klassivastuolusid pärast 1861. a. reformi. Romaanis on esitatud kehviktalupoja Tšipka kuju, kes võitleb viletsuse vastu parema elu eest ja hukkub asumisel Siberis.

Romaanis „Povija" („Prostituut") (1863) on näidatud talunaise rasket saatust, kes jäi linnas ilma tööta.

Hirmutatud ukraina rahvusliku vabadusliikumise kasvust, kõvendas valitsus ukraina keele jälitamist.

1876. a. kinnitati salakäskkirjaga ukrainakeelsete teoste trükkimise ja nende laval esitamise keeld.

Tööstusliku kapitalismi arenemise perioodil püüdis ukraina kodanlus luua oma poliitilisi organisatsioone ja töötada välja oma poliitilist programmi. Selleks asutas ta nn. gromaadasid, mis ühendasid tunduvat osa ukraina kodanlikust intelligentsist. Eriti aktiivne oli Kiievi gromaada, mida 70—80-ndail aastail juhtisid V. Antonovitš ja M. Dragomanov. Gromaadade tegevusele avaldasid suurt mõju narodnikud.

Üks ukraina kodanluse aktiivsemaid ideolooge oli Dragomanov. Ta esitas vabade kogukondade — gromaadade föderatsiooni programmi, mis pidid kuuluma slaavi rahvaste föderatiivsesse liitu. Dragomanov kaitses kodanliku rahvuslik-kultuurilise autonoo-

mia ideed. 80-ndate aastate algul sõitis Dragomanov välismaale, kus ta propageeris ukraina kodanlik-natsionalistliku liikumise ideid. Natsionalistina läks Dragomanovist veelgi kaugemale V. Antonovitš. 80-ndail aastail esitas Antonovitš Dnepri-äärse Ukraina ühendamise idee Lääne-Ukraina maadega, mis olid Austria monarhia võimu all. Selles küsimuses läks Antonovitš lahku Dragomanovist, kes oli Ukraina Austriaga ühendamise otsustav vastane ja seisis Venemaale lähenemise eest.

XIX sajandi esimesest poolest alates hakkas kasvama ja tugevnema kodanlik-rahvuslik liikumine Galiitsias. Arenes laialdane agitatsioon Ukraina emakeelsete koolide avamiseks. Lvovi ülikoolis asutati ukraina kateedrid. Lvovis avati Ševtšenko-nimeline teaduslik ühing. See ühing kirjastas ukraina õpetlaste töid, sest Venemaal ei tohtinud kuni 1905. a. trükkida ukrainakeelseid raamatuid. Ta tegeles ukraina rahva ajaloo, tema etnograafia ja kirjanduse uurimisega, kuid selle ühingu suunda iseloomustavad kodanlik-natsionalistlikud tendentsid.

Uue gruusia kirjanduse rajajaks oli Ilja Tšavtšavadze (1837—1907). Tšavtšavadze maailmavaade kujunes Belinski, Dobroljubovi ja Tšernõševski mõjul. Oma teoseis ja tema poolt väljaantavais ajakirjades viis Tšavtšavadze läbi valgustusideid. Tšavtšavadze piitsutas teravalt pärisorjust ja ülistas talupoja tööd („Rõõvel Kiko", „Kerjuse jutustus"). Samal ajal näitab Tšavtšavadze neis teostes aadli väljasuremist, talupoegade rõhumist. Tuntuim on Tšavtšavadze jutustus „On ta inimene?". Püüdes tutvustada grusiinlasi üld-euroopa ja vene kirjandusega, avaldas Tšavtšavadze Dobroljubovi, Belinski ja lääne-euroopa kirjanike teoste tõlkeid.

Tšavtšavadze ajakiri „Gruusia Teataja" oli grusiinlaste seas valgustusliikumise tsentrumiks. Tšavtšavadze võitles kogu oma eluaja gruusia kultuuri arendamise eest, astudes julgesti välja tsarismi vastu. 1907. a. organiseerisid tsaarivõimud Tšavtšavadze tapmise palgatud bandiitide poolt. Tšavtšavadze tähtsus gruusia kirjanduse arenemisele on määratu suur. Ta on kaasaegse Gruusia kirjandusliku keele ja kirjanduse looja ning klassik.

60-ndate aastate lõpus tekkis Gruusias, vastukaaluks Tšavtšavadze rühmale (nn. esimesele rühmale ehk Pirveli-dasile), kes arvas, et gruusia rahva juhtivaks kultuuriliseks osaks on haritud aadel, teine kirjanduslik rühm, kes nimetas ennast Meore-dasiks (teine rühm). Kaubanduse ja tööstuse arenemises nägi see rühm Gruusia rahvusliku uuestisünni vahendit. 90-ndail aastail astus see rühm suurkodanluse teenimise ja vene tsarismi toetamise teele.

50—60-ndail aastail anti Moskvas välja armeeniakeelset ajakirja „Virmalised", mis seadis oma eesmärgiks armeenia kirjanduse arendamise ja armeenlaste tutvustamise vene ning lääne-euroopa kirjandusega. Samadeks ülesanneteks asutati aastal 1872 Tifliisis armeenia ajaleht „Tööline". Suurimaks armeenia kirjani-

Ilja Tšavtšavadze. *Džaparidze portree.*

kuks oli sel perioodil G. Sundukjan (1825—1912), keda kutsuti „armeenia Ostrovskiks", rea näidendite autor armeenia kaupmeeskonna elust. Tema üks parimaid teoseid on „Pepo". 70-ndail aastail teostati esmakordselt armeenia heroilise rahvaeepose „Sassuuni David" ülesmärkimine.

Vene valgustajate järelkäijateks olid kasahhi luuletaja Abai Kunanbajev, esimene kasahhi õpetlane Tšokan Valikanov ja kasahhi luuletaja-pedagoog Ibrai Altõnsarin.

Kasahhi luuletaja Abai Kunanbajev (1845—1904) oli kasahhi kirjakeele rajajaks. Oma teostes piitsutas ta patriarhaalse-feodaalse korra eitavaid külgi ning paljastas valla juhtide ja ametnike ahnust ja reetlikkust. Abai tõlkis kasahhi keelde Puškini, Lermontovi ja Krõlovi teoseid. Pöördudes vene, lääne-euroopa ja idamaade kultuuri poole, rikastas kasahhi luuletaja oma rahva vaimset maailma uute ideedega. Sügavas ja tihedas ühenduses eesrindlike vene inimeste ja vene kultuuriga nägi Kunanbajev ainuõiget teed väljapääsuks oma ajastu pimedusest. Oma luuletustes püüdis ta sisendada kasahhi rahvale, et tuleb vahet teha vene rahva ja tsaari kolonisaatorite vahel. Ta kasvatas kasahhi rahvas rahvaste vendluse ja sõpruse ideid.

Kasahhi õpetlane Tšokan Valikanov (1837—1866) nägi kasahhide sotsiaalset ebavõrdsust, tundis vastuolu ühelt poolt töö-

tavate masside, teiselt poolt sultanite ja baide huvide vahel. Tšokan Valikanov oli rahva huvide kaitsja ja siiras demokraat. Suur teaduslik tähtsus on tema töödel kasahhi ja kirgiisi rahva ajaloo ning Kasahstani, Kirgiisia ja Kašgari maateaduse uurimise alalt. Valikanovi palavaks unistuseks oli vene ja kasahhi rahvaste lähenemine.

Kasahhi luuletaja Ibrai Altõnsarin (1841—1889) pooldas rahva laialdast haridust. Oma teostes kutsus ta kasahhi rahvast haridusele ja kultuurile. Kogu oma elu pühendas ta rahvahariduse korraldamisele. Ibrai Altõnsarini teeneks on esimese kasahhi tähestiku koostamine vene graafika alusel.

XIII peatükk.

Töölisklassi võitluse algus tsarismi vastu (1881—1899).

§ 55. Poliitiline reaktsioon.

Aadli reaktsioon. Pärast Aleksander II tapmist rahvatahtelaste poolt sai tsaariks ta poeg Aleksander III (1881—1894), kelle valitsemisajal rahva elu muutus veel raskemaks. Pärast Aleksander II tapmist kutsuti kokku nõupidamine Loris-Melikovi poolt esitatud reformide asjus. Nende reformide kindla vastasena esines sinodi ülemprokurör Pobedonostsev. Aleksander III lükkas reformieelnõud tagasi ja vallandas Loris-Melikovi ametist. 29. aprilli 1881. a. manifestis oli öeldud, et tsaar hakkab tegutsema, „uskudes isevalitsuse võimu jõusse ja õigsusse".

Kogu eluaja kartis Aleksander III atentaate. Seepärast ei julgenud ta elada Peterburis, vaid kolis üle Gatšinasse, kus tema kaitseks võeti tarvitusele erakordseid abinõusid. Kaasaegsed nimetasid Aleksander III irooniliselt „Gatšina vangiks". 1881. a. anti revolutsioonilise liikumise vastu võitlemiseks välja kõvendatud ja erakorraline määrus, mis suurendas tugevasti politsei võimu. Vallavanemaile, kes 1883. a. olid kutsutud tema kroonimisele, andis Aleksander III käsu: „Järgnege teie aadli peameeste nõuandeile ja juhatustele ning ärge uskuge rumalaid ja absurdseid kuuldusi maa ümbermõõtmisest. Neid kuuldusi levitatakse vaenlaste poolt. Iga omand, samuti nagu teiegi oma, peab olema puutumatu." Selle kõnega tähistas Aleksander III aadlipoliitikat, mis oli sihitud mõisnike täieliku võimu taastamisele talupoegade üle. Tsarism toetas igati aadli huve. Ta oli õelaim töötavate rahvahulkade vaenlane. 70-ndate aastate lõpust alates elas Venemaa üle tööstuslikku kriisi. Tööliste olukord halvenes. Töötute arv tõusis tugevasti.

Samaaegselt puhkes ka agraarkriis. Ameerika odava vilja määratu suure juurdevoolu tõttu langesid viljahinnad kõigil Euroopa turgudel. Nõudmine vene vilja järele kahanes. Nisuhinnad langesid 80-ndail aastail Odessas kolmekordselt. Agraarkriis aeglustas kapitalismi arenemist põllumajanduses. Paljud mõisnikud pöördusid pooleterasüsteemi juurde tagasi. Maaelanikkonna kasv kutsus

esile jaosmaade suuruse vähendamise. Vajades maad, olid talupojad sunnitud võtma mõisnike maid kõrgete hindadega rendile. Talumajapidamine kannatas sagedaste ikalduste all. Aastal 1891—1892 haaras hirmus nälg 35 miljonit inimest. Nälga, tüüfusse ja koolerasse suri sadu tuhandeid inimesi. Nälg laostas veel enam kehvistut ja rikastas kulakuid, kiirendades talurahva kihistumise protsessi.

Mõisnikud tugevdasid talupoegade ekspluateerimist ja püüdsid tagasi saada endist võimu nende üle. Aleksander III valitsus toetas täielikult neid püüdeid. 1889. a. seati sisse aadlikest maaülemate amet. Talupojad anti nende võimusesse. Rahukohtud külades kaotati. Võimud peksid ilma kohtu ja juurdluseta töölisi ja talupoegi. Aleksander III ergutas seda kõigiti: „Kui oleks võimalik pea-ninameestele korralikult vitsu anda," kirjutas ta oma resolutsioonis Rostovi rahutuste puhul, „ja neid mitte kohtu alla anda, oleks hoopis kasulikum ja lihtsam."

Aadlike ja kulakute toetamiseks asutati Talurahvapank ja Aadlipank. Talurahvapank andis kulakuile laene mõisnike maade ostmiseks väga kõrgete hindadega. Aadlipank võttis aadlike mõisaid pandiks ja andis mõisnikele laene väga soodsail tingimusil. 1886. a. anti välja põllutöödele palkamise seadus, mis seadis sisse töölise kriminaalvastutuse omavolilise töölt lahkumise eest. Selle seadusega aitas tsarism mõisnikel moonakaid orjuses pidada. Hoolimata valitsuse abist vähenes mõisnike maavaldus ühtsoodu. 1890. aastal anti välja uus semstvote määrus, mis veel enam suurendas mõisnike esindust semstvos. Talupojad jäeti semstvovolinike valimisõigusest ilma. Nad valisid ainult usaldusmehi valdade järgi. Nende usaldusmeeste hulgast nimetas kuberner juba ise volinikud. Nõukogu eesistujaks võis olla üksnes aadlik.

Selle reaktsioonilise aadlipoliitika läbiviijaiks olid tsaari nõuandjad — Pobedonostsev, D. L. Tolstoi ja Katkov, eriti suurt mõju avaldas Aleksander III-le marureaktsionäär Pobedonostsev. „Isevalitsuse truuks õuekoeraks" oli Lenini väljenduse kohaselt ka endine Moskva ülikooli professor, äärmiselt reaktsioonilise ajalehe „Moskovskije Vedomosti" toimetaja Katkov.

Valitsuse reaktsiooniline kurss avaldus selgesti tsarismi poliitikas hariduse alal. Tsaar oli rahvahariduse avalik vaenlane. Kui Tobolski kuberner tsaarile teadustas, et Siberis on väga vähe kirjaoskajaid, kirjutas Aleksander III: „Tänu jumalale." Keegi talunaine tahtis anda pojale gümnaasiumihariduse. Sellest teada saades kirjutas Aleksander III: „See vast on hirmus, ise mužik, aga ronib ka gümnaasiumi." Haridusminister Deljanov andis tsaari meeleheaks välja tsirkulaari, mis on tuntud nimetuse all tsirkulaar „köögitüdrukute laste kohta" (1887). Selle tsirkulaariga keelati võtta gümnaasiumidesse „kutsarite, teenrite, pesupesijate, väikepoodnike jt. lapsi, keda, välja arvatud tõepoolest erakordsete annetega, ei tule üldse välja viia keskkonnast, kuhu nad kuuluvad".

Maal lõi Pobedonostsev vastukaaluks semstvokoolidele kiriku-

kihelkonnakoolid. Neid juhatasid harimata vaimulikud, kes panid lapsi mittearusaadavas slaavi kirikukeeles palveid pähe tuupima.

1884. a. anti välja uus ülikoolide seadus. Ülikoolide nõukogudelt võeti õigus valida rektorit ja professoreid. Paremad professorid vallandati. Naiste kõrgem haridus likvideeriti peaaegu täielikult. Seda nõudis eriti kindlalt tsaarinna, kinnitades, et „naise asi on perekond ja köök".

Sõjaväes elustati taas Nikolai I aegne kord. Soldateid hakati peksma ja drillima. Sõjatehnilises mõttes jäi sõjavägi järjest enam Lääne-Euroopast maha.

Rahvuslik-koloniaalse rõhumise tugevnemine. Aleksander III valitsemise reaktsiooniline iseloom avaldus eriti kujukalt sõjaka natsionalismi poliitikas. Ukrainas kinnitati ukrainakeelsete raamatute väljaandmise keeld. Valgevenes ja Leedus oli emakeel — valgevene ja leedu keel — täiesti keelatud.

Aleksander III valitsus levitas igal pool inimvihkavat antisemitismi. 1881. a. käis üle Ukraina juudipogrommide laine. „Aga mina, teate, peab tunnistama, olen rõõmus, kui pekstakse juute," ütles Alesander III, kuuldes pogrommidest. Tsaari poolt ergutatud, pani juudipogrommide organiseerija, siseasjade minister Ignatjev, kuberneridele ette võtta tarvitusele energilisi abinõusid „elanike kaitsmiseks selle juutide kahjuliku tegevuse vastu, mis kohtadelt saadud andmeil kutsus esile rahutusi". Aleksander III ajal anti välja uued seadused, mis veel enam kärpisid juutide õigusi võrreldes teiste rahvastega. Juutidel oli varemgi keelatud elada väljaspool kindlaks määratud asustusvööndit. Nüüd keelati neil omandada maad ja asuda elama küladesse.

Mittevene rahvaste suhtes oli tsaristliku vägivaldse venestamispoliitika pearelvaks õigeusu kirik. Misjonärid pöörasid pettuse teel kohalikku põliselanikkonda õigeusku ümber. Tsaarivalitsuse kuriteod ilmnesid eriti kujukalt nn. Multani kohtuasjas; süüdistati udmurte, kes panid vastu nende õigeusku pööramisele, et nad olevat toonud inimohvreid oma jumalaile. Hiilgavas kõnes kohtus paljastas tuntud kirjanik V. G. Korolenko süüdistuse valelikkust ja udmurdid mõisteti õigeks.

Kesk-Aasias toimus 80-ndail aastail suuri muutusi. 80-ndail aastail ehitatud Taga-Kaspia raudtee ühendas Samarkandi Kaspia merega, avas vene kaupadele tee Kesk-Aasiasse ja Kesk-Aasia puuvillale tee Venemaale (Kaspiat ja Volgat mööda). Puuvillakasvatus Kesk-Aasias arenes väiketalundeis. Dehkaanid-kehvikud sattusid kahekordsesse orjuslikku sõltuvusse: kohalikest kulakutest (baidest) ja mõisnikest ning vene kapitalistidest — toorpuuvilla ülesostjaist ja tsaariametnikest.

Tsarismi välispoliitika 80-ndail aastail. 80—90-ndate aastate periood oli kapitalismi hoogsa kasvu periood Euroopa maades ja Ameerika Ühendriikides, kapitalismi ülemineku periood ta kõrgeimale astmele, imperialismi staadiumi. Neil aastail toimub maailma

jaotamine imperialistlike riikide vahel — veel okupeerimata maade vallutamine nende poolt.

80—90-ndail aastail vallutas Inglismaa Egiptuse ja Sudaani, Prantsusmaa — Tuneesia ja Madagaskari Aafrikas, Tongkingi Lõuna-Aasias, Itaalia alustas rünnakut Abessiiniale. Rida maid sattus poolkoloniaalsesse sõltuvusse: Hiinas omandas valitseva seisundi Inglise kapital, Iraanis mängis põhjaosas peremeest Vene tsarism, lõunaosas — Inglise kapitalism.

80—90-ndad aastad olid imperialistlike riikide rahvusvaheliste liitude kujunemise perioodiks. 1879. a. sõlmis Bismarck salajase kaitseliidu Austria-Ungariga, mis oli suunatud Venemaa vastu. 1882. a. liitus Austria-Saksa liiduga Itaalia. Sel kombel kujunes kolmikliit — Saksamaa, Austria ja Itaalia, mis oli suunatud Venemaa ja Prantsusmaa vastu ning valmistas ette sõda 1914. aastal.

Kuid hoolimata vastuoludest Venemaa ja ta vanade liitlaste Saksamaa ning Austria vahel ei toimunud lõhenemine nende vahel otsekohe. Tsarism ei julgenud katkestada sidemeid Saksamaa ja Austriaga, tundes kartust kokkupõrke ees Inglismaaga, kes oli väga rahulolematu Venemaa edasitungiga Kesk-Aasias. Kartes jääda isoleerituks, sõlmis tsaari-Venemaa 1881. a. vastastikuse erapooletuse lepingu Austria-Ungari ja Saksamaaga. See leping sai Kolme keisri liidu nimetuse. See liit oli nõrk järjest kasvavate vastuolude tagajärjel Austria ja Venemaa vahel Balkanil.

Venemaa võidu tulemusena sõjas Türgimaaga (1877.—1878. a.) moodustus Bulgaaria riik. Venemaa osutas suurt abi bulgaaria sõjaväe ja administratsiooni loomisel. Saksamaa ja Austria-Ungari nõudsid Inglismaa toetusel, et Bulgaaria vürstiks valitaks saksa prints Battenbergi Alexander. Tsaarivalitsus, kes ei tahtnud rikkuda suhteid nende riikidega ja arvestas, et Battenberg kui vene tsaarinna sugulane viib läbi Venemaale sõbralikku poliitikat, toetas tema kandidatuuri. Kuid need lootused ei täitunud. Peagi hakkas Battenbergi Alexander, toetudes reaktsioonilíste kodanlastemõisnike kihtidele Bulgaarias, kaasa aitama lääneriikide majanduslikule ja poliitilisele sissetungile. 1886. a. toimus Bulgaarias riigipööre ning võim läks Saksamaa ja Austria-Ungari otsese käsilase kätte. Siis katkestas Aleksander III suhted Bulgaariaga.

Sündmused Balkanil muutsid teravaks Venemaa suhted Austriaga. Aleksander III keeldus uuendamast 1881. a. Austriaga sõlmitud lepingut. Kolme keisri liit lakkas olemast. Kuid Saksamaast ei julgenud Aleksander III veel lahku lüüa, tundes kartust Venemaa isoleerumise pärast Euroopast. Sel ajal halvenes järsku Venemaa vahekord Inglismaaga. Tsarismi edasiliikumine Kesk-Aasias oleks 1885.—1886. aastail peaaegu viinud sõjale Venemaa ja Inglismaa vahel. Pinev õhkkond Vene- ja Inglismaa vahel lahenes tunduvalt siis, kui määrati kindlaks Venemaa-Iraani (1887) ja Venemaa-Afganistani (1895) piirid.

Bismarck, soovides sõda Prantsusmaaga, otsustas jätkata liitu Venemaaga. 1887. a. juunis sõlmiti Venemaa ja Saksamaa vahel

Austria-Ungari teadmata uus leping kolmeks aastaks, mis sai „edasikindlustuslepingu" nimetuse. Mõlemad pooled tõotasid vastastikust erapooletust Saksamaa sõja puhul Prantsusmaaga või Venemaa sõja puhul Balkanil.

Kuid 1887. a. leping ei võinud olla püsiv. Liidu jätkamine tsaari-Venemaa ja Saksamaa vahel oli vastuolus nende maade valitsevate klasside huvidega. Tsaarivalitsus seadis vene kodanluse huvides sisse kõrged tollid välismaalt sisseveetavatelt tööstuskaupadelt. See oli kahjulik saksa tööstureile. Teisest küljest ei võinud preisi mõisnikud (junkrud) leppida Saksamaale sisseveetava vene vilja konkurentsiga. Saksamaale sisseveetavale vene viljale pandi kõrged tollid. Hiljem suurendati neid veelgi.

Vene mõisnikud jäid niiviisi kasulikust turust ilma. Peale selle sulges Bismarck, vastuseks kaitsetollide sisseseadmisele tsaari-Venemaa poolt, saksa rahaturu vene laenudele.

Neis pingelisis tollisõja tingimustes ei uuendatud 1887. a. lepingut. Vene-Saksa lepingu mitteuuendamine ja tollisõda Saksamaaga, tõsised vastuolud Venemaa ja Inglismaa vahel, sisemised majanduslikud raskused — kõik see lõi raske olukorra Venemaale. Aastail 1891—1892 tabas Venemaad raske nälg, mis viis edasisele korratusele ilma selletagi tugevasti korrast ära olevad riigi finantsid. Arvestades imperialistliku Saksamaa kasvavat agressiooni, mis eriti tugevnes Wilhelm II võimuletulekuga, ja ühtlasi kannatades terava kapitalipuuduse all, oli tsarism sunnitud liitu astuma vabariikliku Prantsusmaaga. Peale rahalise toetuse võttis Prantsuse valitsus enda peale vene poliitiliste emigrantide politseilise jälitamise Prantsusmaal. Varsti muutus Vene tsarism prantsuse pankurite sõltuvaks võlgnikuks.

Aastail 1891—1893 loodi rea lepingutega Prantsuse-Vene liit, milles tsarismil oli alluv seisund. Tsaari-Venemaa kohustus Saksamaa kallaletungi korral Prantsusmaale välja panema 800 000 soldatit Saksamaa vastu. Iseloomustades tsaari-Venemaa kui Lääne imperialismi suurima reservi osa, kirjutas J. V. Stalin, et Venemaa oli selliseks reserviks „mitte ainult selles mõttes, et ta võimaldas vaba juurdepääsu välismaisele kapitalile, mis hoidis enda käes selliseid otsustavaid Venemaa rahvamajanduse harusid nagu kütteained ja metallurgia, vaid ka selles mõttes, et ta võis lääne imperialistide kasuks välja panna miljoneid sõdureid". [1]

Saanud lüüa Lähis-Idas oma vallutuslikes püüdlustes, kõvendas tsarism 90-ndate aastate algusest alates pealetungi Kaug-Idas: algas Siberi raudtee ehitamine, valmistati ette Korea ja Mandžuuria vallutamist.

---

[1] J. Stalin, Leninismi küsimusi, Tallinn, 1952, lk. 4.

§ 56. Võitluse algus marksistliku partei eest Venemaal. Morozovi streik.

„Töö Vabastuse" rühm. 1872. a. anti venekeelses tõlkes välja (ja keelati otsekohe tsaristliku tsensuuri poolt) esimene kõide Marxi teosest „Kapital". Marksism on proletariaadi teooria ja taktika. Proletariaat oli 70-ndail aastail Venemaal aga alles kujunemisel. Seepärast ei võinud tollal marksismi ideed Venemaa tööliste hulgas saada laialdase leviku osaliseks.

1883. a. asutati välismaal Genfis (Šveitsis) Plehhanovi poolt esimene vene marksistlik organisatsioon — „Töö Vabastuse" rühm. Rühma koosseisu kuulusid Vera Zassulitš, Pavel Axelrod jt. 1884. a. tekkis esimene marksistlik sotsiaaldemokraatlik rühm Peterburis Blagojevi, tulevase Bulgaaria kommunistide juhi juhtimisel. Blagojevi rühm tegutses Venemaal üheaegselt Plehhanovi rühmaga ja sellest sõltumatult.

Georgi Valentinovitš Plehhanov (1856—1918), silmapaistvamaid vene marksiste, oli alguses narodnik. Jälitatuna tsarismi poolt, emigreerus ta välismaale. Marxi ja Engelsi tööde tundmaõppimine, narodnikluse läbikukkumise põhjuste ning Lääne-Euroopa tööliste võitluskogemuste uurimine, samuti ka revolutsioonilise propaganda edukus Vene tööliste hulgas tegid Plehhanovist marksisti.

1883. a. andis Plehhanov välja raamatu „Sotsialism ja poliitiline võitlus" ja 1885. a. teise raamatu „Meie lahkhelid".

Plehhanov andis oma töödega purustava hoobi narodniklusele. Ta näitas, et Venemaa on juba astunud kapitalistliku arenemise teele. Sellega lükkas ta ümber narodnikute põhilise seisukoha selles, nagu võiks Venemaa vältida kapitalistlikku arenemisteed.

Plehhanov purustas ka narodnikute eksliku väite ajaloos valitseva „kangelase" üksikisiku tähtsuse kohta ja näitas, et see on idealistlik teooria ega oma midagi ühist konkreetse ajaloolise tegelikkusega.

„Töö Vabastuse" rühm rajas teoreetiliselt ja ideeliselt teed sotsiaaldemokraatlikule liikumisele Venemaal. „Töö Vabastuse" rühm tegi rea Marxi ja Engelsi teoste („Kommunistliku partei manifest", „Palgatöö ja kapital", „Sotsialismi arenemine utoopiast teaduseks" jt.) väljaandmisega marksismi levitamise alal Venemaal ära suure töö. Plehhanov ise esines ajaloo materialistliku käsitamise hiilgava populariseerijana ja Venemaal ning Lääne-Euroopas levivate igasuguste idealistlike teooriate sügava arvustajana. Tema filosoofiliste tööde põhjal kasvasid üles terved sugupõlved vene marksiste. Plehhanovi võitlus narodnikluse vastu ja marksismi propaganda valmistasid pinda marksistliku sotsiaaldemokraatliku partei tekkimiseks Venemaal. Kuid „Töö Vabastuse" rühm eitas talurahva kui proletariaadi liitlase revolutsioonilist jõudu ja võimeid. „Töö Vabastuse" rühm väitis ebaõigelt, nagu oleks proletariaadi liitlaseks revolutsioonilises võitluses liberaalne kodanlus. Juba

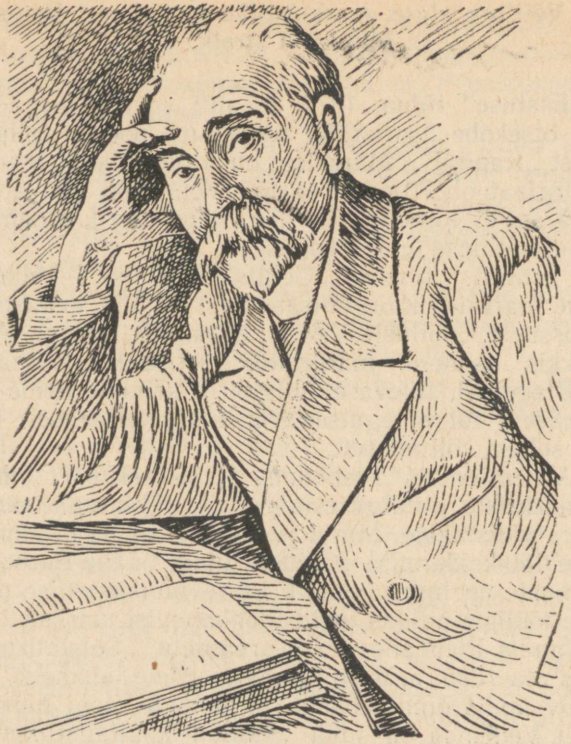

G. V. Plehhanov.

80-ndail aastail esitasid rühma juhid vaatekohti, mis lõpuks viisid menševismile.

Rühm oli täiesti eraldatud tööliste võitlusest Venemaal. V. I. Lenin iseloomustas seda võitlus-etappi marksistliku partei eest nii: „Sotsiaaldemokraatia oli olemas ilma töölisliikumiseta, elas kui poliitiline partei läbi embrüonaalse arenemise protsessi." [1]

Morozovi streik 1885. a. Töölisliikumine Venemaal areneb 80-ndate aastate tööstusliku kriisi aastail. See oli alles stiihiline ja tõstis üles üksnes majanduslikke nõudmisi. 80-ndate aastate algusest peale toimusid streigid Jartsevi manufaktuuris (Smolenski kubermangus), Ivanovo-Voznessenskis, Zyrardòwis (Poolas) ja Kreenholmi manufaktuuris. Morozovi vabrikus Orehhovo-Zujevos töötas üle 8000 töölise. Ekspluateerimine oli Morozovi manufaktuuris eriti elajalik. 1882. a. alates, ühenduses kriisiga, hakkas Morozov kärpima palku ja teostas 1884. aastani viis kärpimist. Samal ajal kurnati töölisi trahvidega: kogu vabriku kohta moodustasid

[1] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 469.

P. A. Moissejenko.

need peaaegu veerandi töötasust (24 kopikat teenitud rublalt). Üksikuil töölistel ulatusid need kuni poole töötasuni. Kangru keskmine töötasu 1884. a. oli 41 kopikat päevas. Kuid tööline ei saanud palka enda kätte. Tulevase töötasu arvel pidi ta võtma kõrge hinna eest võlgu riknenud kaupu vabriku poest. Tööliste ekspluateerimisega teenis Morozov igal aastal kuni pool miljonit rubla. Mitte teades, kuidas pidada võitlust, talusid töölised seda orjust, kuid nende hulgas kasvas käärimine ja rahulolematus. 1884. a. astus vabrikusse uus kangur Pjotr Anissimovitš Moissejenko. Ta pöördus parajasti asumiselt tagasi, kuhu ta 1879. a. oli saadetud „Põhja-Venemaa töölisühingu" liikmena Peterburi streikidest osavõtu eest. Koos „Põhjaühingu" teise endise liikme Luka Ivanoviga ja noore töölise Vassili Volkoviga arendas Moissejenko tööliste hulgas revolutsioonilist agitatsiooni. Nad töötasid koos välja nõudmised, mis töölised pidid esitama Morozovile. Pärast nõudmiste esialgset salajast läbiarutamist kinnitati need lõplikult eesrindlike tööliste poolt.

1885. a. 7. jaanuari hommikul kell 6 hüüdis üks töölistest varem kokkulepitud viisil: „Täna on püha. Lõpetage töö, kustutage gaas! Naised, tulge välja!" Kogu vabrik jäi seisma. Tööliste kaua tagasihoitud vihavaen rõhujate vastu pääses valla. Hoolimata Moissejenko ja Volkovi manitsustest purustasid töölised vabriku poe koos ussitanud toiduainetega ja vabriku valitseja korteri. Kohkunud

administratsioon kutsus välja kuberneri ja sõjaväed. Kuberner nõudis kategooriliselt streigi viivitamatut katkestamist. Volkov esitas tööliste nimel temale ja administratsioonile varem väljatöötatud nõudmised. Peamiseks nõudeks oli omavoliliste trahvide kaotamise nõudmine. Töölised teatasid kubernerile järgmist: „Kehtiva riikliku seaduse järgi ei tohi peremees panna maksma ülemääraseid trahve, milledega ta koormab oma töölisi. Meie, töölised, nõuame ja palume, et trahvid ei ületaks 5% teenitud rublast. Meie liigume poolnäljastena ringi. Tahame töötada ja hakkame tööle ka, kuid andke meile võimalus toita perekondi." Administratsioon ei teinud järeleandmisi. Töölised jätkasid streiki.

Seepeale algasid Aleksander III isiklikul käsul streikijate massilised arreteerimised. Kui Volkov kinni võeti, hüüdis ta kokkukogunenud töölistele: „Kas mina kõigi eest, või kõik minu eest?" — „Kõik, kõik," vastasid talle töölised seltsimehelikult ja sööstsid vabastama arreteeritut kasakate käest. Kui see ei õnnestunud, läksid nad kogu hulgaga võimude juurde ja nõudsid: „Vabastage Vaska — meie mees."

Pärast 8-päevast vastupanu murti streik 600 aktiivse streikija arreteerimisega. P. A. Moissejenko, Luka Ivanov, Vassili Volkov ja teised aktiivsed streigijuhid anti kohtu alla. Kohtu ees selgus nii hirmus olukord Morozovi vabrikus, et isegi eriliselt väljavalitud vannutatud kaasistujad olid sunnitud tunnistama Moissejenko ja ta seltsimeeste süütust. Tsaari-kohus mõistis nad õigeks.

Kuid Aleksander III andis käsu saata kohtu poolt õigeksmõistetud Moissejenko otsekohe administratiivsele asumisele. Silmapaistev tööline-revolutsionäär P: A. Moissejenko jätkas revolutsioonilist võitlust kogu oma eluaja. Ta võttis osa Oktoobrirevolutsioonist 1917. a. Kodusõja-aastail võitles ta nõukogude võimu eest Punaarmee ridades. Moissejenko suri 1923. a. bolševike partei liikmena.

Morozovi streik kohutas väga Aleksander III-ndat ja ta ministreid. Seepärast anti 1886. aastal välja trahvide ja palgaraamatute seadus. Selle seaduse järgi pidid trahvid minema mitte vabrikantide kasuks, nagu oli enne, vaid tööliste eneste vajadusteks. Kuid tegelikult hiilisid vabrikandid sellest seadusest igati mööda. Veel enne seda asutati vabrikute inspektsioon järelevalve teostamiseks vabriku üle.

Morozovi streik omas määratu suurt tähtsust töölisklassi revolutsioonilise võitluse arenemises. See tähistas massilise töölisliikumise algust. Eelnevate streikide stiihilisus hakkas asenduma tööliste organiseeritud väljaastumistega. Streikijate nõudmistes kõlasid mitte enam kaeblikud anumised ja palved, vaid uue revolutsioonilise klassi käskivad nõudlused, kes hakkas tunnetama oma ühiskondlikku osatähtsust. Morozovi streik näitas tööliste üksmeelsust ja seltsimehelikku solidaarsust. Streik näitas tsarismile, reaktsionäär Katkovi sõnade järgi, et „rahvamassidega on ohtlik naljatada". Selles streigis astus Venemaa proletariaat välja kui revolutsioonilise liikumise eesrindlik jõud. Esmakordselt Venemaa ajaloos sundis töö-

liste revolutsiooniline väljaastumine tsarismi tegema järeleandmisi ja viima läbi trahvide reguleerimise seaduse.

Esimesed sotsiaaldemokraatlikud töölisringid Venemaal. 80-ndate aastate lõpul ja 90-ndate aastate alguses tekkis eesrindlike tööliste hulgas esimesi sotsiaaldemokraatlikke ringe Venemaal. Neid ringe juhtisid sotsiaaldemokraatliku intelligentsi esindajad.

Sotsiaaldemokraatlikes ringides (Fedossejevi omas Kaasanis, Brusnevi omas Peterburis jt.) õppisid töölised tundma Marxi ja Engelsi teoseid ning töölisliikumise ajalugu. 1891. a. viis rühm Peterburi eesrindlikke töölisi, esimesed sotsiaaldemokraadid, auaadressi surevale kirjanikule N. V. Šelgunovile, N. G. Tšernõševski kaasvõitlejale. Selles auaadressis tänasid eesrindlikud töölised Šelgunovi ennastsalgava tsarismivastase võitluse eest. N. V. Šelgunovi matustel asetas sama töölisrühm pärja Peterburi tööliste nimel ja muutis matused poliitiliseks demonstratsiooniks valitsuse vastu. Sama rühm organiseeris 1891. a. Peterburis esimese maikoosoleku. Mitukümmend aktiivsemat ja eesrindlikumat töölist kogunesid salaja metsarikkale saarele Neeva jõel. Neli töölist esinesid sõnavõttudega, kutsudes üles võitlusse isevalitsuse ja kapitali vastu. Üks neist, kangur Afanasjev, kutsus tuliselt töölisi organiseeruma ja võitlema: „Õppigem, ühinegem ise, seltsimehed, organiseerugem tugevaks parteiks."

Esimesed sotsiaaldemokraatlikud ringid ei olnud veel seotud tööliste massilise liikumisega, mis arenes stiihiliselt ja organiseerimatult.

V. I. Lenin kirjutas Peterburi tööliste esimeste poliitiliste väljaastumiste ajaloolisest tähtsusest: „1891. aasta — Peterburi tööliste osavõtt demonstratsioonist Šelgunovi matustel, poliitilised kõned Peterburi salajasel maipühal. See on eesrindlaste-tööliste sotsiaaldemokraatlik demonstratsioon, kusjuures puudub massiline liikumine." [1]

§ 57. Kapitalismi kasvamine Venemaal XIX sajandi lõpul ja tööstuslik tõus 90-ndail aastail.

90-ndate aastate teisest poolest alates astus Venemaa tööstusliku tõusu ajajärku. Tööstuslikku tõusu põhjustas nii vene siseturu arenemine kui ka maailmaturgude kasvamine, mis tõmbasid enda süsteemi ka tsaari-Venemaa. Sellega otseses seoses seisis raudteede ehitus, millel oli kogu riigi rahvamajanduse arenemises väga suur tähtsus.

Raudteede ulatuslik ehitamine Venemaal toimus juba 70—80-ndail aastail. Neil aastail ehitati suured raudteed, näit.: Moskva—Kurski, Moskva—Voroneži, Moskva—Nižni-Novgorodi (praegu Gorki linn). Alates 90-ndaist aastaist viiakse ehitustöö lõpule järgmistel raudteeliinidel: Kursk—Harkov—Odessa, Harkov—Sevastoo-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 8. kd., lk. 117.

pol ja Harkov—Rostov. Need raudteeliinid ühendasid viljarikast Ukrainat Musta mere sadamatega ja tähtsate veeteedega. Järgnevad arvud näitavad raudteevõrgu kasvu: 1885. a. oli raudteede üldpikkus 26 024 km, 1890. a. 30 596 km, 1900. a. — 53 234 km. Nii kasvas Venemaa raudteevõrk 15 aastaga (1885—1900) kahekordseks. Sel ajajärgul ületas iga-aastane raudteede juurdeehitus 2000 kilomeetrit. Sellest hoolimata jäi Venemaa oma raudteevõrgu tiheduselt Lääne-Euroopast kaugele maha. Euroopa-Venemaal tuli 1895. aastal 1000-ruutkilomeetrilise territooriumi kohta 9,7 km raudteed, kuna Inglismaal sama suure pindala kohta tuli raudteed 106 km ja Saksamaal — 80 km.

Eriti suur tähtsus oli Siberi raudtee ehitamisel. See töö kestis 15 aastat. Siberi raudteed, mis oli üle 7000 km pikk, nimetati „Suureks teeks". Seda ehitati mõlemast otsast korraga — Vladivostokist ja Tšeljabinskist. 1901. aastaks (Taga-Baikali raudtee ehitamisega) oli Siberi tee ehitamine peaaegu lõpule viidud. Selle ehitamisega suurenes ümberasujate laine Euroopa-Venemaalt Siberisse. Kesk-Aasia raudteed ühendasid Kesk-Venemaad tähtsa puuvillarajooniga. Raudteevõrgu laienemine tugevdas ühtset rahvuslikku turgu. Raudteed ehitati peamiselt välismaise kapitaliga, mis saadi laenu või välismaa kapitalistidele raudteekontsessioonide andmise teel.

Raudteede ehitamine soodustas Venemaa tööstuslikku tõusu.

Venemaa tööstusliku toodangu kasvamist tõusuaastail näitavad järgmised arvud: 1887. aastal oli 30 888 ettevõtet 1 318 000 töölisega, kümme aastat hiljem aga, aastal 1897, oli ettevõtete arv kasvanud 39 tuhandeni ja töölisi oli 2 098 000.

Kiiresti kasvas suurettevõtete arv. 1895. a. töötas Venemaal 45% kõigist töölistest suurettevõtteis tööliste arvuga üle 500. Tööstuse kontsentratsioon kasvas kogu aeg. 1902. aastal töötas juba 50% töölistest hiiglaettevõtteis tööliste arvuga üle 1000 inimese. Kontsentratsiooni-astmelt seisis Venemaa tööstus neil aastail kõrgemal kui Saksamaa tööstus, kus suurettevõtteis töötas ainult 15% töölisi. Kuid turustatava tööstusliku toodangu hulga ja tööstuslike käitiste tehnilise varustuse poolest jäi Venemaa eesrindlikest kapitalistlikest maadest siiski tunduvalt maha.

Tõusuaastail kolmekordistus kivisöe- ja naftatoodang, malmisulatamine kasvas enam kui kolmekordseks. Eriti tähelepandav tõus oli Ukraina ja Taga-Kaukaasia tööstuses. Donetsi bassein muutus kivisöetootmise keskuseks. 90-ndaist aastaist algas Krivoi Rogi rauamaagi tootmine. Koos Donetsi kivisöega lõi Krivoi Rogi rauamaak Ukraina metallurgiale kiire kasvamise võimaluse. Suurte Prantsuse-Belgia kapitalimahutuste tõttu jõudis Ukraina metallurgia kiiresti ette Uraali mäetööstusest. Üle poole kogu Venemaa 90-ndate aastate malmitoodangust hakkasid andma Ukraina malmisulatusahjud. Ukraina metallurgia iseärasuseks oli tootmise suur kontsentratsioon. Seitse Ukraina tehast tootis enam kui ühe kolmandiku kogu malmist. 16% kogu Venemaa malmisulatusest langes kahele Ukraina hiiglatehasele.

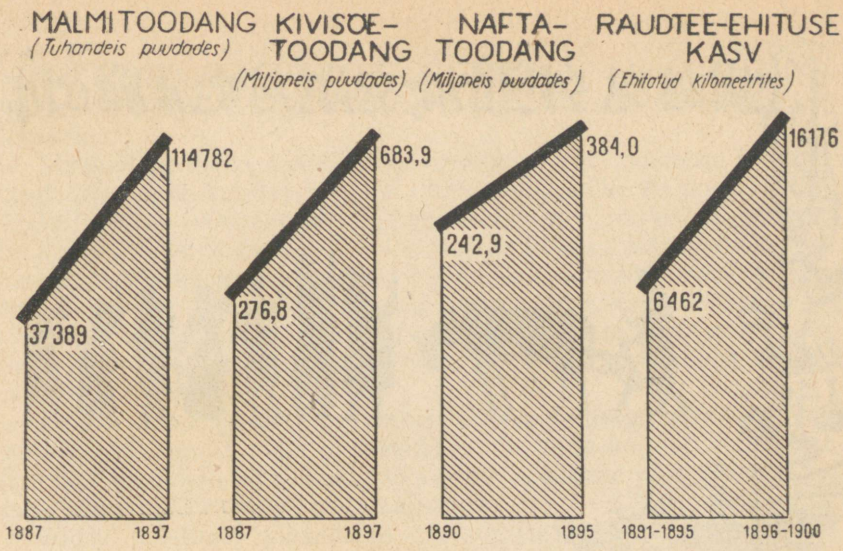

Tööstuslik tõus 90-ndail aastail.

Ukraina soolajärvi Slavjanski juures kasutati keemiatööstuse loomiseks. Bahmuti (nüüdse Artjomovski) juures arenes kivisoola tootmine. Kaevanduste ja tehaste ümber kerkis uusi tööstusasulaid.

90-ndaist aastaist algas tugev kapitalismi kasvamine Taga-Kaukaasias. Peamiselt välismaiste kapitalide kaasabil arenes 80-ndate aastate teisest poolest peale naftatööstus Bakuus, mis kujunes kogu Taga-Kaukaasia tööstuskeskuseks.

Suure tähtsusega oli 90-ndail aastail Taga-Kaukaasia raudtee ehitamise lõpuleviimine, mis ühendas Tifliisi Bakuuga, Batuumiga, Erevaniga ja Karsiga. Üle Derbent-Petrovski ehitati raudtee, mis ühendas Kaukaasiat Euroopa-Venemaaga. Bakuu ja Batuumi vahele ehitati naftajuhe. Suurimad Batuumi petrooleumitehased töötasid ekspordiks. Esikoha omandas Gruusias mangaanitööstus keskusega Tšiaturas (Kutaisi kubermangus). Kasvas kivisõe tootmine Tkvibulis. Kõige suuremaks ettevõtteks Tifliisis olid Taga-Kaukaasia raudteede peatehased, kus 1900. aastal töötas üle 3000 töölise. Gruusias olid ülekaalus siiski väike-käsitöökojad. Vabrikantide rõhumisele lisandus veel koloniaalne surve. Tööliste olukord oli siin veel halvem kui Kesk-Venemaa oblasteis. Vene vabrikuseadused ei laienenud Kaukaasiale. Vabrikute inspektsioon seati sisse alles 1902. aastal, pärast seda kui Taga-Kaukaasias arenes massiline töölisliikumine.

Tsaarivalitsus oli sunnitud kaasa aitama kapitalismi arenemisele riigis. Juba Aleksander III ajal 1891. a. oli kehtima pandud protektsionistlik tollitariif kõrgete maksudega sisseveetavatelt kaupadelt. See andis vene siseturu vene kapitalistide monopoolsesse

Üks adrakesega, seitse lusikaga.
XX saj. alguse karikatuur.

valdusse. Valitsuse poliitika läbiviijaks kodanluse huvides sai S. J. Witte, kes 1892. a. määrati rahandusministriks. Ta saavutas kapitalistliku tööstuse tunduva arenemise ja riigi rahalise seisukorra kindlustamise.

Kapitalismi arenemist Venemaal takistas kindla rahakursi puudumine. Krimmi sõja ajal lõpetati krediidipiletite metallrahaks ümbervahetamine. Sellest ajast peale olid käibel paberrublad, milledel puudus kindel kurss. Kindla rahakursi puudumine tõi kahju kaubandusele ja tööstusele. 1897. a. teostas Witte rahakäibe reformi. Määrati kindlaks rublakurss kulla alusel. Krediidipiletid olid kindlustatud kullatagavaraga ja neid vahetati kursiga 66 kopikat kullas ühe paberrubla eest.

Witte seadis sisse viinamonopoli. Viinamüük andis riigile määratu suurt tulu. Witte toetusel hakkasid majanduslikus elus suurt osa etendama Peterburi pangad.

Kõiki neid uuendusi teostas valitsus välismaiste laenude abil. Venemaa iga-aastased väljamaksud laenude eest olid 275 miljonit rubla ehk 20% kõigist Vene riigi kuludest. 90-ndate aastate tööstusliku tõusu ajal suurenes tugevasti välismaiste kapitalide juurdevool. Välismaa kapitalistid importisid meelsasti oma kapitale Venemaale, lootes saada suuri kasumeid odava ja ohtra tööjõu ekspluateerimise arvel.

90-ndail aastail hakkavad Venemaal tekkima monopolistlikud organisatsioonid ja toimub tööstuskapitali ning pangakapitali tihe

liitumine. 1899. a. hoidsid kaheksa suuremat panka meie maal enda käes enam kui poole pangakapitalidest, mida investeeriti uutesse ettevõtetesse ning kasutati trustide ja sündikaatide asutamiseks. XIX sajandi lõpul loodi nafta-, mäe- ja kivisöetööstuse sündikaadid.

Tööstusliku tõusu aastail neljakordistus vene tööstusse investeeritud välismaine kapital, tõustes 1900. aastaks ühe miljardi rublani. Aastail 1896—1900 asutati 190 aktsiaettevõtet, millest üks neljandik kuulus välismaalastele. Pool välismaa kapitalidest kuulus prantsuse ja belgia kodanlusele. Need välismaa kapitalide investeeringud vene tööstuses, samuti ka riigivõlg välismaistele kapitalistidele, mis 1899. a. tõusis tohutu summani (4 miljardit 265 miljonit rubla), viisid vene tsarismi ja kapitalismi sõltuvusse Lääne-Euroopa, eeskätt prantsuse kapitalist.

Tsaari-Venemaa muutus Lääne-Euroopa imperialismi suurimaks reserviks. Ta andis vaba juurdepääsu välismaa kapitalile, mis hoidis enda käes sellised otsustavad rahvamajanduse harud Venemaal, nagu seda on kütteained ja metallurgia.

Tõusu tööstuses pidurdasid pärisorjuse igandid külas. Pärisorjuse baasiks jäid suured mõisnike latifundiumid. 30 000 mõisniku käes oli XIX sajandi lõpuks 70 miljonit tiinu maad. Keskmiselt langes iga suurmõisa peale 2330 tiinu. Samal ajal oli 10 miljonil talundil kokku 75 miljonit tiinu, keskmiselt 7 tiinu talundi peale. Kümne aasta jooksul (aastail 1890—1900) oli Venemaal neli näljaaastat ja kaks rasket ikaldust, eriti kohutav nälg oli 1891. a., mis põhjustas massilisi epideemiaid. Süstemaatiline nälgimine, koolera-epideemia 1892. a., peamiselt aga kasvav talurahva riisumine mõisnike ja valitsuse poolt, viisid talumajapidamise laostumisele ja talurahva väljasuremisele.

Veel enam halvenes vene põllumajanduse seisukord 80—90-ndate aastate ülemaailmse agraarkriisi tagajärjel.

Kuid talurahva laostumise ja põllumajandusliku laose peapõhjusteks olid need pärisorjuslikud igandid, see röövmajanduse süsteem ja kole talurahva ekspluateerimine, mis olid 1861. a. agraarreformi tulemuseks.

Tehes 90-ndate aastate kapitalismi arenemise kokkuvõtet, näitas Lenin, et kui võrrelda seda arenemist reformi-eelse epohhi arenemistempoga, siis peab tunnistama kapitalismi arenemise Venemaal kiireks. Kui aga võrrelda kapitalismi arenemise kiirust Venemaal sellega, mis on võimalik kaasaegse tehnika ja kultuuritaseme juures, siis tuleb see arenemine tunnistada pikaldaseks. „Ja see peabki aeglane olema," tegi Lenin järelduse, „sest ühelgi kapitalistlikul maal pole säilinud nii rohkesti vana aja institutsioone, mis ei sobi kokku kapitalismiga, pidurdavad selle arenemist ja halvendavad väga suurel määral tootjate olukorda, kes „kannatavad niihästi kapitalismi all kui ka kapitalismi puuduliku arengu all"." [1]

[1] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 504.

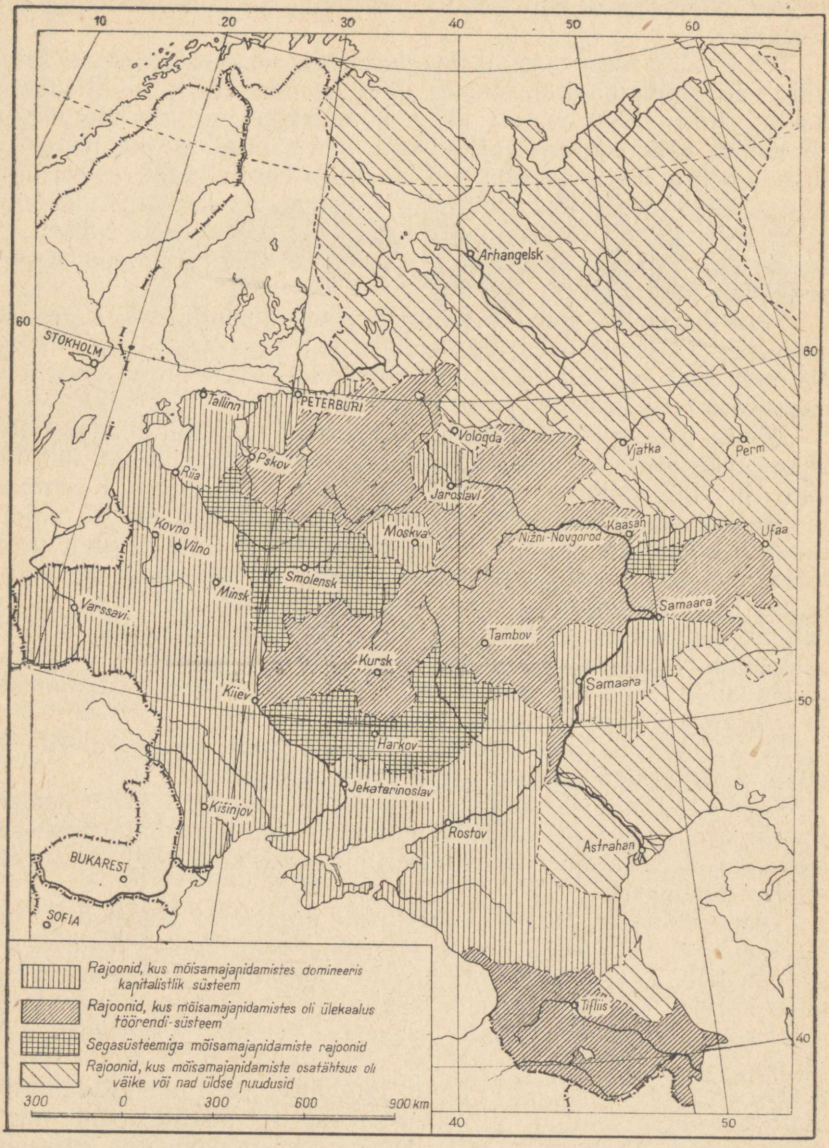

Töörendilise ja kapitalistliku majandussüsteemi levik Venemaa mõisates XIX saj. lõpul.

Nikolai II — viimne Vene tsaar (1894—1917). Viimseks Vene tsaariks oli Aleksander III vanem poeg — Nikolai II. Ta oli maru-reaktsioonilise Pobedonostsevi kasvandik. Esimese vene rahvaloenduse ajal 1897. a. kirjutas Nikolai II registreerimislehele:

Perekonnanimi ... *Romanov, N. A.*
Seisus ... *Kogu Venemaa keiser.*
Peamine tegevusala ... *Venemaa peremees.*
Kõrvaltegevusala ... *Maaomanik.*
Ta naine, päritolult Saksa printsess, kirjutas samuti:
Perekonnanimi ... *Romanova, Aleksandra Fjodorovna.*
Emakeel ... *Saksa.*
Peamine tegevusala ... *Venemaa perenaine.*

Need isehakanud saksa-vene „Venemaa peremehed" olid kõige rikkamad maaomanikud Venemaal.

Mõistuselt piiratud ja tühine, omas see „kogu Venemaa keiser" piiramatut võimu. Ta oli tahtejõuetu, kättemaksuhimuline ja julm. Ta nõudis revolutsioonilise liikumise mahasurumist halastamatute mahalaskmiste ja hukkamistega. Kui ühe ülestõusu mahasuruja kandis tsaarile ette, et surmasaanuid oli vähe, teatas tsaar talle pahaselt: „Vähe verd, kindral!" ja vallandas ta.

Nikolai II seisis ägedalt isevalitsuse ja õigeusu kõikumatuse eest. Võttes 1895. a. vastu semstvote deputatsiooni, teatas Nikolai II sellele: „Mõned semstvo volikogu liikmed lasksid endid kaasa kiskuda mõttetuist unistustest semstvo esindajate osavõtu kohta riigi valitsemisest. Teadku kõik, et kaitsen isevalitsuse aluseid sama kõikumatult ja tugevasti, kui kaitses neid minu unustamatu kadunud isa."

Nikolai valitsemise algust tähistas verine katastroof. Kroonimise ajal 1896. a. oli Moskvas korraldatud rahvapidu (guljanje) Hodõnka väljakul. Kuuldused tsaari rikkalikest kingitustest meelitasid tuhandepäised rahvahulgad Hodõnkale. Väljak oli ebatasane, ainult kohati täisaetud jäärakute ja kraavidega. Valitsus ei võtnud tarvitusele mingeid abinõusid korra organiseerimiseks. Määratu suur rahvahulk ei olnud organiseeritud — tagumised read surusid peale esimestele, kusjuures paljud lükati kraavidesse. Selle tagajärjel sai haavata mitukümmend tuhat inimest ning jalge all tallati surnuks kaks tuhat inimest. Selle katastroofi pärast nimetas rahvas Nikolai II Veriseks. Hommikul pärast katastroofi sõitis Nikolai II abikaasa ja välismaiste külalistega Hodõnka väljakule. Laibad olid juba ära koristatud, veri liivaga üle riputatud. Nikolai II ja Aleksandra Fjodorovna lõbutsesid muretult ning tantsisid õhtul ballil, nagu poleks midagi juhtunud.

Nikolai II jätkas oma isa reaktsioonilist poliitikat. Aleksander III ministrid jäid oma kohtadele ka Nikolai II juures. Eriti reaktsioonilist iseloomu kandis tsaari poliitika rõhutud rahvaste suhtes. Tsaarivalitsus alustas Soome autonoomia ründamist. Soome kindralkuberneriks nimetati kindral Bobrikov, kes kuulutas Soome

Nikolai II. *V. A. Serovi karikatuur.*

autonoomia „kahjulike elementide väljamõeldiseks". Soome asjade ministriks (riigisekretäriks) nimetati marureaktsionäär Plehwe. Bobrikovi ja Plehwe pealekäimisel andis Nikolai II 1899. a. välja manifesti Soome maapäeva õiguste kärpimise kohta. Poolas õiendasid tsaarivõimud halastamatult arveid revolutsiooni peajõuga — proletariaadiga.

Julma koloniaalpoliitikat teostas tsarism Kaukaasias. Tsaari asehaldur vürst Golitsõn jälitas armeenlasi. Armeenia koolid suleti. Armeenia kirikult võeti varandused. Armeenia elanikkonna vastupanu suruti maha sõjaväelise jõuga.

Metsikult ekspluateeris Vene tsarism 90-ndail aastail ka Kesk-Aasia rahvaid. Puuvillakasvatuse tõusuga kasvas ka usbekkide ekspluateerimine. Puuvillakasvatuse keskuseks sai Fergana org (endine Kokandi khanaat). Suurema osa puuvilla kasvatasid tšairikerid. Nii nimetati maata dehkaane (kehvistut), kes said maad ja puuvillaseemneid maaomanikult-bailt. Tšairikerid töötasid pooleterameestena, s. t. nad said ainult poole saagist. Veel halvem oli teise kehvtalurahva grupi, karanda seisund, kes sai kõigest ühe kolmandiku või isegi viiendiku osa saagist. Tšairikerid ja karanda olid täielikus sõltuvuses puuvilla ülesostjaist ja baist, maaomanikust. 90-ndaist aastaist peale suurenesid riigimaksud kahe-kolmekordselt.

See koloniaalse rõhumise suurenemine kutsus 1898. a. maikuus esile ülestõusu Andižanis. Ettevalmistus selleks toimus kõigis Kesk-Aasia suurtes keskustes. Ülestõus seadis oma eesmärgiks vene kolonisaatorite võimu kukutamise. Afganistani kaupmehed hankisid ülestõusust osavõtjaile salaja inglise relvi. Ööl vastu 18. maid 1898 tungis kahe tuhande meheline üksus relvastatud usbekke ja kirgiise Andižani garnisoni peale, püüdes seda vallutada. Ülestõusu eesotsas seisis išan (muhamedi usu õpetlane) Muhamed-Ali.

Ta kutsus üles ghasavatiks (pühaks sõjaks) tsaari-Venemaa vastu. Ülestõus kestis lühikest aega. Tsarism õiendas julmalt arveid ülestõusnutega. Väljakohtu otsusel mõisteti surma 20 inimest, nende hulgas ka ülestõusu juht Muhamed-Ali, 348 usbekki saadeti sunnitööle. Hoolimata välispidisest religioossest iseloomust oli Andižani ülestõus sisuliselt usbekkide ja kirgiiside laiade masside protestiks tsarismi röövelliku koloniaalpoliitika vastu Kesk-Aasias. Karistusekspeditsioon hävitas kolm ülestõusnud usbekkide asulat ning andis nende maa vene ümberasujaile. Asulad, kus ülestõusnud olid sündinud ja elanud, maksid määratu suurt kontributsiooni.

§ 58. Võitluse algus proletariaadi revolutsioonilise partei eest Venemaal.

Rahvusvahelise revolutsioonilise liikumise keskuse ümberpaiknemine Venemaale. Pärast Pariisi Kommuuni lüüasaamist 1871. a. algas Lääne-Euroopas enam-vähem rahuliku arenemise periood. Sellest ajast alates kuni XX sajandi alguseni ei esinenud Lääne-Euroopas proletariaadi suuri revolutsioonilisi väljaastumisi.

Sotsiaaldemokraadid saavutasid kõigis maades tähelepanuväärset edu. Laienes ja tugevnes ametiühinguline ja kooperatiivne liikumine. Sotsiaaldemokraatliku partei tegevus kaldus järjest enam parlamentlikele valimistele ja parlamentlikule koostööle kodanlusega.

Need parteid loobusid järjest rohkem sotsialistlikust revolutsioonist ja piirdusid võitlusega reformide eest. Pärast Karl Marxi (1883) ja Friedrich Engelsi (1895) surma kaotas rahvusvaheline töölisliikumine oma tõeliselt revolutsioonilised juhid ja sattus

sotsiaaldemokraatia oportunistliku (kokkulepliku) suuna mõju alla. XIX sajandi lõpul kandus revolutsioonilise liikumise keskus Venemaale, kus olid selleks ajaks küpsenud ajaloolised tingimused, mis soodustasid revolutsiooni arenemist.

Pärast 1861. a. talurahvareformi käis Venemaal lakkamatu revolutsiooniline võitlus. Talupojad jätkasid stiihilist võitlust mõisnike maavalduste täieliku likvideerimise eest. Noor, kuid kiiresti kasvav proletariaat alustas oma ajaloolist võitlust tsarismi ja kapitalismi vastu.

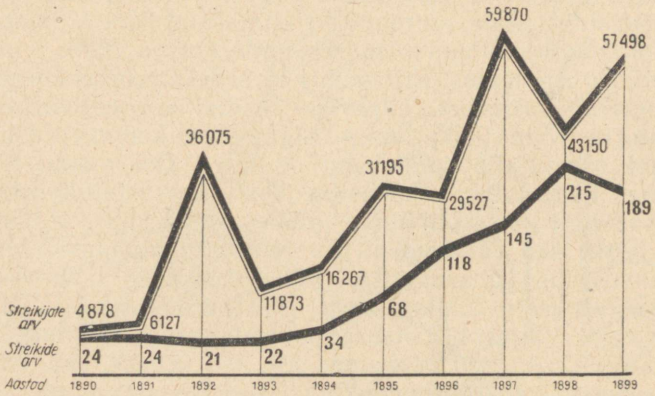

Streigiliikumine 90-ndail aastail.

Juba 70—80-ndail aastail jälgisid Marx ja Engels tähelepanelikult revolutsioonilise võitluse arenemist Venemaal, arvates, et revolutsiooni võit Venemaal saab signaaliks proletaarsele revolutsioonile Läänes. 80-ndate aastate keskpaiku luuakse Venemaal esimesed marksistlikud organisatsioonid ja algab suurte proletariaadi juhtide Karl Marxi ja Friedrich Engelsi õpetuse laialdane levitamine.

Töölisliikumise nõrkuseks Venemaal 80-ndail aastail oli see, et ta ei olnud veel ühendatud sotsialistliku liikumisega ja oli stiihiline. Sotsiaaldemokraatia nõrkus seisis aga selles, et ta ei tuginenud massilisele töölisliikumisele. Ees seisis töölisliikumise sotsialismiga ühendamise ülesanne, mis oli juba ette valmistatud Venemaa tööliskassi kogu eelneva arenemisega. 1895. a. asutati V. I. Lenini poolt juhitav Tööliskassi Vabastusvõitluse Liit, mille tegevus oli suunatud selle ülesande lahendamisele.

90-ndate aastate streigiliikumine. 90-ndate aastate tööstuslik tõus kutsus esile streigivõitluse elavnemise Venemaal. Aastail 1895—1899 streikis 221 000 töölist. Töölisliikumine muutus tõsiseks poliitiliseks jõuks riigis. Streigiga Juzovkas (nüüd Stalino) 1892. a. kaasnes tehaste purustamine tööliste poolt. Töölised, mitte tundes oma hädade tõelisi süüdlasi, pöörasid oma viha mitte kapi-

talistide ja kapitali, vaid tehase ja masinate vastu. Streik suruti sõjavägede poolt maha, kes teostasid verise arveteõiendamise tööliste kallal. 1895. a. kevadel ja suvel arenes streigiliikumine kogu Kesk-Venemaa tööstusrajoonis. Töölised nõudsid töötasude tõstmist, tööpäeva lühendamist ja trahvide kaotamist. Streik Suures Jaroslavli Manufaktuuris 1895. a. suruti sõjavägede poolt julmalt maha. Rahustajad, Fanagooria grenaderipolgu ohvitserid, said verise arveteõiendamise eest tööliste kallal tsaari tänu osaliseks. „Tänu teile, tublid fanagoorlased!" telegrafeeris tsaar ohvitseridele.

1895. a. sügisel alustasid töölised streiki inglase Thorntoni vabrikus Peterburis. Streiki juhtis Peterburi Töölisklassi Vabastusvõitluse Liit eesotsas V. I. Leniniga. Lenin koostas lendlehe streikivaile mees- ja naistöölistele. See ergutas neid ja nad võitsid streigi.

V. I. Lenin. Maailma proletariaadi suur juht Vladimir Iljitš Lenin (Uljanov) sündis Simbirskis (nüüd Uljanovsk) 22. aprillil 1870 pedagoogi I. N. Uljanovi perekonnas. Vladimir Iljitš õppis oma ema juhtimisel juba viieaastasena lugema ja sellest ajast peale muutus lugemine ta armsaimaks tegevuseks. Kümneaastasena astus ta Simbirski gümnaasiumi. Ta õppis hästi ja lõpetas gümnaasiumi kuldmedaliga. Lenini poolt lapsepõlves väljatöötatud süstemaatilise, püsiva ja hoolika töötamise meetod säilis tema juures kogu eluaja. Ta õpilasvihikud olid alati korras. Oma koolikirjandite kallal töötas ta süstemaatiliselt ja püsivusega: kõigepealt koostas kirjandi plaani, plaani põhjal kogus ta materjali, süstematiseeris seda korralikult ja töötas hoolikalt läbi. Sama meetodi põhjal töötas Lenin ka hiljem, luues oma suuri teoseid. Oma isa, Tšernõševski ja Nekrassovi revolutsioonilis-demokraatlike ideede poolehoidja juhtimisel õppis Lenin juba lapsepõlves ja noorukina tundma kõiki suurte vene kirjanike teoseid ja õppis palavalt armastama vene kirjandust ning suurt vene rahvast. Kõik Ilja Nikolajevitš Uljanovi lapsed võtsid aktiivselt osa revolutsioonilisest võitlusest.

Võitlusest tsarismi vastu, mida pidasid vene revolutsionäärid, kuulis Lenin oma vanemalt vennalt Aleksandrilt, kes kuulus rahvatahtelaste organisatsiooni. A. I. Uljanov hukati atentaadi organiseerimise eest Aleksander III-le (1887). Armastatud venna surm avaldas tugevat mõju 17-aastasele Volodja Uljanovile. Ta sai juba siis aru terroristliku võitluse kahjulikkusest töötava rahva massilise liikumise arendamisel. „Ei, me ei lähe seda teed. Mitte niisugust teed mööda ei tule minna," ütles Lenin venna hukkamise sõnumi puhul.

1887. a. astus 17-aastane V. I. Lenin Kaasani ülikooli. Varsti arreteeriti ta üliõpilasrahutustest osavõtu eest, heideti ülikoolist välja ja saadeti linnast välja maale. Arreteerimisel toimus tema ja politseipristavi vahel järgmine kõnelus: „Mis te mässate, noormees? Teie ees on ju sein." — „Sein küll, aga pehkinud, tõuka — ja variseb kokku," vastas Vladimir Iljitš.

Juba maal asumisel viibides ja asumiselt tagasituleku järel Kaasanis õppis Lenin innukalt Marxi ja Engelsi teoseid tundma.

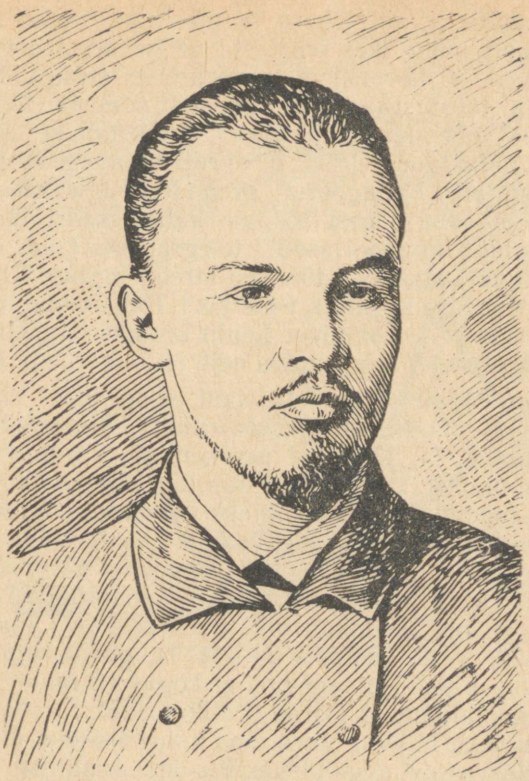

V. I. Lenin 1892. a.

Pärast ülekolimist Samaarasse organiseeris Lenin esimese Samaara marksistide ringi. Samaaras töötas V. I. Lenin Venemaa kapitalismi arenemise ja talurahva olukorra tundmaõppimise kallal.

1893. a. sügisel kolis Lenin üle Peterburi ja võitis otsekohe juhtiva seisukoha Peterburi marksistide hulgas. 1894. a. pidas Lenin rea ettekandeid, milledest sai ta kuulus teos „Mis on „rahvasõbrad" ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?". Selles teoses näitas V. I. Lenin, et 90-ndate aastate narodnikud loobusid täielikult revolutsioonilisest võitlusest tsaari vastu, mida arendasid 70-ndate aastate narodnikud-revolutsionäärid. Lenin lõi lõplikult narodniklust kui marksismi vaenlast. Narodnikluse järglased leppisid tsarismiga ja olid valmis „virelema humaansete mõisnike ja liberaalsete administraatorite kaitse all". Lenin näitas, et 90-ndate aastate liberaalsete narodnikute programm väljendas küla kulaklike elementide huve, et see oli põhiliselt vaenulik sotsialismile. Juba selles esimeses teoses osutas

Lenin suurima ettenägelikkusega vene proletariaadi ajaloolisele osale Venemaa eelseisva revolutsiooni juhina, hegemoonile, kes teostab revolutsiooni liidus talurahvaga. See oli Lenini suur proletariaadi ja talurahva liidu idee. Raamat „Mis on „rahvasõbrad" ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?" lõppes järgmiste prohvetlike sõnadega, mis täitusid 1917. a. Suures Sotsialistlikus Oktoobrirevolutsioonis: „. . . vene **TÖÖLINE**, tõustes üles kõigi demokraatlike elementide eesotsas, kukutab absolutismi ja viib **VENE PROLETARIAADI (KÕIGI MAADE** proletariaadi kõrval) *avaliku poliitilise võitluse sirgel teel* **VÕIDUKA KOMMUNISTLIKU REVOLUTSIOONINI.**" [1]

Samal ajal pidas Lenin võitlust ka nn. „legaalsete marksistide" vastu (Struve, Tugan-Baranovski jt.). Legaalne marksism oli kodanluse katse kohandada marksismi oma vajadustele. Legaalsed marksistid, heites marksismist välja kõige tähtsama — õpetuse proletaarsest revolutsioonist ja proletariaadi diktatuurist, moonutasid Marxi õpetust, mätsisid kinni kapitalistliku ühiskonna klassivastuolusid ja kutsusid töölisi üles kapitalistide tingimusteta toetamisele. „Ei, tunnustagem oma ebakultuursust ja mingem kapitalismi juurde õppima," kirjutas Struve, legaalse marksismi silmapaistev esindaja.

Lenin paljastas legaalse marksismi kui Marxi õpetuse kodanliku moonutamise.

90-ndate aastate lõpul hakkasid töölisliikumisse tungima uued kodanluse käsilased — nn. „ökonomistid", kel oli mõju tööliste mahajäänumale osale. Nad ütlesid, et töölised peavad piirduma ainuüksi majandusliku võitlusega ja jätma poliitilise võitluse liberaalsele kodanlusele, toetades tema poliitilisi nõudmisi. Keeldudes iseseisvaist poliitilistest nõudmistest ja proletariaadi poliitilisest organiseerimisest, püüdsid „ökonomistid" allutada töölisklassi huvid kodanluse huvidele, kes läks sobingule tsarismiga. Olles 1899. a. asumisel, kutsus Lenin kokku 17 lähemas ümbruses viibiva asumisele saadetud sotsiaaldemokraadi nõupidamise ja nad võtsid vastu Lenini poolt koostatud terava protesti „ökonomistide" kodanlike vaadete vastu.

Lenin nimetas „ökonomiste" kodanliku mõju läbiviijaiks proletariaadi hulgas. Vene „ökonomistid" jutlustasid samu vaateid kui marksismi vastased Lääne-Euroopa sotsialistlikes parteides. Seepärast omas legaalsete marksistide ja „ökonomistide" purustamine Lenini poolt määratu suurt rahvusvahelist tähtsust.

Oma geniaalses teoses „Mis teha?" (kirjutatud 1902. a.) paljastas ja purustas Lenini ökonomismi ideelise olemuse. „. . . Lenin tõepoolest elustas marksismi revolutsioonilise sisu, mis oli maha maetud II Internatsionaali oportunistide poolt." [2]

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 269.
[2] J. V. Stalin, Teosed, 6. kd., lk. 70.

I. V. Babuškin.

Peterburi Töölisklassi Vabastusvõitluse Liit. Oma võitlusega narodnikute, legaalsete marksistide ja ökonomistide vastu valmistas V. I. Lenin pinda proletaarse revolutsioonilise marksistliku partei organiseerimiseks Venemaal. Selle rakukeseks oli Peterburi Töölisklassi Vabastusvõitluse Liit, mis hakkas Lenini juhtimisel esimesena Venemaal teostama sotsialismi ühendamist töölisliikumisega. Kuni selleni arenesid sotsiaaldemokraatia ja töölisliikumine Venemaal lahus ja olid seetõttu nõrgad. „Vene sotsiaaldemokraatia loomisajast peale (1883. a.)," kirjutas Lenin, „lähenes vene töölisliikumine iga oma avarama avalduse korral otseselt vene sotsiaaldemokraatidele ja püüdis nendega ühineda." [1] Selle liitumisega täitis Lenin selle ülesande, mis, tema sõnade järgi, näidati juba Marxi ja Engelsi poolt, kes lõid „seesuguse revolutsioonilise teooria, mis selgitas selle liitumise vajadust ja seadis sotsialistide ülesandeks proletariaadi klassivõitluse organiseerimise". [2]

Koos eesrindlike Peterburi töölistega — Babuškini, Selgunovi ja teistega — hakkas Lenin looma marksistlikku parteid Vene-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 4. kd., lk. 225.
[2] Sealsamas, lk. 224.

maal. 1895. a. alguses läks „Võitlusliit" üle massilisele poliitilisele agitatsioonile tööliste hulgas.

1895. a. sügisest peale organiseeris Peterburi „Võitlusliit" streike ja juhtis neid. Koos töölistega töötas Lenin välja streikijate nõudmised. „Võitlusliidu" juhtimisel viidi 1896. a. kroonimispidustuste ajal läbi 30 000 Peterburi kangru streik. Nad nõudsid tööpäeva lühendamist seadusandlikus korras ja töötasu väljamaksmist vabrikute seisuaja eest kroonimise kestel. See Peterburi kangrute streik oli suurimaks poliitiliseks sündmuseks, sest see rikkus oma revolutsioonilise väljaastumisega kroonimispidustusi ja näitas Moskvasse kogunenud kõigi riikide esindajaile, et isevalitsus hakkab kõikuma. Streikijate survel tõotas tsaarivalitsus lühendada tööpäeva, kuid ei täitnud oma lubadust. Siis organiseeris „Võitlusliit" 1897. a. teise streigi, mis sundis valitsust välja andma seaduse tööpäeva piiramise kohta $11\frac{1}{2}$ tunnile.

Need streigid, milletaolisi ei tundnud töölisliikumine Lääne-Euroopas, näitasid kogu maailmale, et revolutsioonilise liikumise juhiks Venemaal muutus proletariaat. Rahvusvaheline sotsialistlik kongress Londonis (1896. a.) pöördus tervitusega vene proletariaadi poole. Selles tervituses öeldi: „Vene proletariaadi organisatsioonis näeb kongress parimat tagatist tsaarivõimu vastu, mis on Euroopa reaktsiooni üks viimaseid tugesid."

Juba 1895. a. detsembris arreteeritud, jätkas Lenin vanglast „Võitlusliidu" juhtimist. Tsaarivalitsus saatis V. I. Lenini 1897. a. kolmeks aastaks asumisele Ida-Siberisse. Lenin viibis asumisel Jenissei kubermangus Minussinski maakonnas Sušenskoje külas aastail 1897—1900. Vanglas ja asumisel töötas Lenin oma geniaalse teose „Kapitalismi arenemine Venemaal" kallal ning lõpetas selle 1899. a.

Veel enne asumisele saatmist alustas Lenin tööd üksikute sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide Venemaa sotsiaaldemokraatlikuks parteiks ühendamise ettevalmistamiseks. Arreteerimine takistas teda seda tööd lõpule viimast. 1898. a. märtsis toimus Minskis ilma Leninita VSDTP I kongress. Kongress kuulutas välja Venemaa sotsiaaldemokraatliku töölispartei asutamise. Kuid sel kongressil ei õnnestunud luua parteid. Keskkomitee ja enamik kongressist osavõtjaid arreteeriti peatselt. Kuid mingisuguste jälitamistega ei suutnud tsarism peatada laienevat revolutsioonilist liikumist Venemaal.

J. V. Stalin. 90-ndail aastail arenes töölisliikumine Taga-Kaukaasias. Taga-Kaukaasia oli majanduslikult mahajäänud agraarmaa, kus olid veel tugevad pärisorjusliku korra igandid. See oli suure arvu erinevate rahvustega asustatud maa. Kuid XIX sajandi viimasel veerandil tegi kapitalism siin suuri edusamme. Kapitalistliku ekspluatatsiooni kasv, orjuslikud maavahekorrad, rahvuslik surve ja tsarismi röövellik koloniaalpoliitika lõid Taga-Kaukaasias revolutsioonilise olukorra.

Arenevais tööstuskeskustes (Bakuu, Batuumi, Tifliis) kasvas

J. V. Stalin 1898. a.

proletariaat kiiresti. Alates 1887. a. streikisid töölised korduvalt Tifliisi raudteetöökodades. Nagu Morozovi kangrudki, võitlesid nad omavoliliste trahvide vastu, nõudes nende seadusandlikku reguleerimist. Kõige sagedamini juhtisid streike vene töölised, kes olid streikidest osavõtu eest Venemaalt Taga-Kaukaasiasse välja saadetud. Sageli arreteeris politsei neid ja saatis tagasi kodukohta. 90-ndail aastail sagenesid streigid Taga-Kaukaasias. Töölisliikumise etteotsa asusid vene eesrindlikud töölised — leninlikust Töölisklassi Vabastusvõitluse Liidust osavõtjad. Töölisliikumise mõjul tõusid võitluseks ka gruusia talupojad. 1894. a. alates toimusid peaaegu igal aastal talupoegade revolutsioonilised väljaastumised Gruusias.

Proletariaadi revolutsioonilise võitluse eesotsas Taga-Kaukaasias seisis 90-ndate aastate lõpust alates Jossif Vissarionovitš Stalin.

Jossif Vissarionovitš Stalin (Džugašvili) sündis 21. detsemb-

ril 1879 Tifliisi kubermangus Gori linnas vaeses perekonnas. Ta isa oli tööliseks jalanõudevabrikus Tifliisis, ema, kes pärines pärisorja-talupoja perekonnast, tegeles päevatöödega. Lapsepõlvest peale elas Stalin tööliste ja talupoegade keskel, kes võitlesid tsaristliku rõhumise, kapitalistide ja mõisnike vastu. Juba poisieas vihastas teda töötava rahva metsik ekspluateerimine ning ta selgitas töölistele ja talupoegadele nende olukorda.

J. V. Stalini vanemad püüdsid anda talle haridust. 1888. a. sügisel astus J. V. Stalin Gori vaimulikku kooli.

Koolis paistis J. V. Stalin silma oma suurepäraste võimetega. Kõiki aineid õppis ta sügavalt ja põhjalikult. Õppimisest ülejääva vaba aja pühendas ta raamatute lugemisele, töötades palju eneseharendamise kallal. Juba sel ajal tutvus J. V. Stalin Darwini õpetusega ja muutus ateistiks, propageerides oma seltsimeeste hulgas jumala olematust. Oma koolisõpradele ütles ta, et tuleb õppida selleks, et hiljem aidata talupoegi ja töölisi.

1894. a. lõpetas J. V. Stalin kiituskirjaga Gori vaimuliku kooli ja astus samal aastal vaimulikku seminari Tifliisis. Tifliisi õigeusklik seminar oli tollal igasuguste vabadusideede levitajaks noorsoo hulgas. Siin hakkas J. V. Stalin 15-aastaselt osa võtma revolutsioonilisest tegevusest, astudes ühendusse vene marksistide Tifliisi põrandaaluste rühmadega. Seminaris töötas ta palju oma marksistliku hariduse kallal. Raamat oli ta lahutamatuks sõbraks. Kuid vajalikke raamatuid oli väga raske saada. Seminaris valitses spionaažisüsteem. Õpetajad jälgisid õpilasi. Öösiti vaatas inspektor läbi lauasahtlid ja õpilaste isiklikud kapid, otsides keelatud raamatuid. Inspektor valvas karmilt, et keelatud raamatud ei satuks seminaristide kätte. Ei olnud, mille eest raamatuid osta. Kuid J. V. Stalin leidis siiski väljapääsu. Ta lehitses raamatuid antikvariaatides ja hiljem, kasutades oma suurepärast mälu, jutustas nende sisu oma seltsimeestele edasi. Varsti hakkas J. V. Stalin juhtima kaht põrandaalust marksistlikku ringi seminaris. Ringi tegevuseks üüriti linnas tuba 5 rubla eest kuus, mis koguti vanemate poolt seminaristidele väikesteks kulutusteks saadetud rahadest. Ringis õpiti Marxi, Engelsi, Plehhanovi, Tšernõševski, Belinski, Dobroljubovi, Pissarevi ja Herzeni teoseid.

Ükskord saadi suure vaevaga kätte „Kapitali" esimene köide, kirjutati see käsitsi ümber ja õpiti seda käsikirjalise koopia järgi.

1898. a. luges J. V. Stalin läbi Lenini teose „Narodnikluse majanduslik sisu ja selle arvustus härra Struve raamatus". Juba siis tekkis J. V. Stalinil palav soov tutvuda isiklikult Leniniga. „Pean teda nägema," ütles ta oma seltsimeestele. Sellest ajast peale muutus J. V. Stalin Lenini truuks õpilaseks ja järelkäijaks.

1899. a., ta oma sõnade järgi, J. V. Stalin „visati välja õigeusu vaimulikust seminarist marksismi propaganda pärast".

Pärast seminarist väljaheitmist hakkas ta professionaalseks revolutsionääriks, andes kogu oma jõu võitluseks töölisklassi huvide eest.

Juba 1898. a. astus J. V. Stalin esimesse Gruusia sotsiaaldemokraatlikku organisatsiooni Mesame-dasi (tõlkes kolmas rühm). Mesame-dasi kujunes 1893. aastal. Kolmandaks rühmaks nimetati teda seepärast, et talle oli eelnenud kaks varasemat rühma: üks orienteerus aadli-intelligentsile, teine kodanlusele. Kolmas kuulutas end marksistlikuks, kuid enamik Mesame-dasi liikmeid propageeris legaalset marksismi ja oli töölisklassi hegemoonia vastu kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis ning proletariaadi diktatuuri vastu. Rahvusküsimuses asus enamik rühmast kõigi grusiinlaste huvide ühtsuse natsionalistlikel positsioonidel. Astudes Mesame-dasi liikmeks, asus J. V. Stalin gruusia sotsiaaldemokraatide revolutsioonilise tiiva juhiks. Mesame-dasi revolutsioonilise vähemiku juhtivasse tuumikusse kuulusid J. V. Stalini lähimad kaaslased, silmapaistvad bolševikud Aleksander Tsulukidze ja Lado (Vladimir) Ketshoveli.

J. V. Stalin nõudis illegaalse ajakirjanduse ja iseseisva proletaarse partei loomist, pidades vajalikuks üle minna massilisele agitatsioonile tööliste hulgas ja avalikule võitlusele isevalitsuse vastu. Enamik Mesame-dasi liikmeid oli selle vastu. Need lahkhelid viisid Mesame-dasi lõhenemisele. Mesame-dasi revolutsiooniline vähemus eesotsas J. V. Staliniga pidas ägedat võitlust oportunistidega ja leidis selles võitluses Tifliisi eesrindlikelt töölistelt palavat toetust. Suurt osa üleminekul massilise poliitilise agitatsiooni uutele meetoditele etendas Viktor Kurnatovski — haritud vene marksist, Lenini lähem võitluskaaslane. Pärast Tifliisi jõudmist 1900. a., asus Kurnatovski tihedaisse sidemeisse J. V. Stalini ja Mesame-dasi revolutsioonilise vähemusega ning muutus J. V. Stalini võitluskaaslaseks.

Tifliisis juhtis J. V. Stalin tollal 8 töölisringi. Lähtudes tööliste lähemaist elulistest huvidest, oskas ta neid vahetult lähendada töölisliikumise põhilistele ülesannetele. Lihtsalt ja kaasakiskuvalt, kasutades kogu aeg fakte, pidas ta oma kõnelusi töölistega. Kujukas näide seesugusest agitatsioonist on järgmine lugu. Ühenduses sellega, et töölistele kõneldi astronoomiast, ütles J. V. Stalin, pöördudes ühe poole neist: „Ära karda, ega päike lähe teelt kõrvale, sina aga õpi, kuidas peab liikuma revolutsiooniline tegevus, ja ehita mulle väike illegaalne trükikoda."

Üheaegselt V. I. Leniniga pidas J. V. Stalin leppimatut võitlust gruusia narodnikute ja gruusia legaalsete marksistide vastu, kelledel oli enamus Mesame-dasis.

J. V. Stalini juhtimisel tekkisid ja kasvasid Gruusias ja Taga-Kaukaasias bolševistlikud organisatsioonid leppimatus võitluses marksismi-leninismi vaenlaste vastu.

§ 59. Haridus, teadus ja kunst XIX sajandi lõpul.

Vene teadus XIX sajandi lõpul. Nikolai II valitsus jätkas sedasama hariduse vastu võitlemise poliitikat, mis tema eelkäijadki. Kuid arenevale kapitalismile olid vajalikud oma insenerid, tehnikud, õpetlased. Välismaa spetsialistid, kes töötasid vene ettevõtteis, hoidsid kadedalt oma teadmisi ja kogemusi ega avaldanud neid vene inseneridele. Vene spetsialistide kaadrid olid väga väikesearvulised. Tulles vastu kapitalismi vajadustele tehniliste kaadrite alal, avas rahandusminister Witte kolm polütehnilist instituuti ning rohkel arvul kommerts- ja tehnilisi keskkoole.

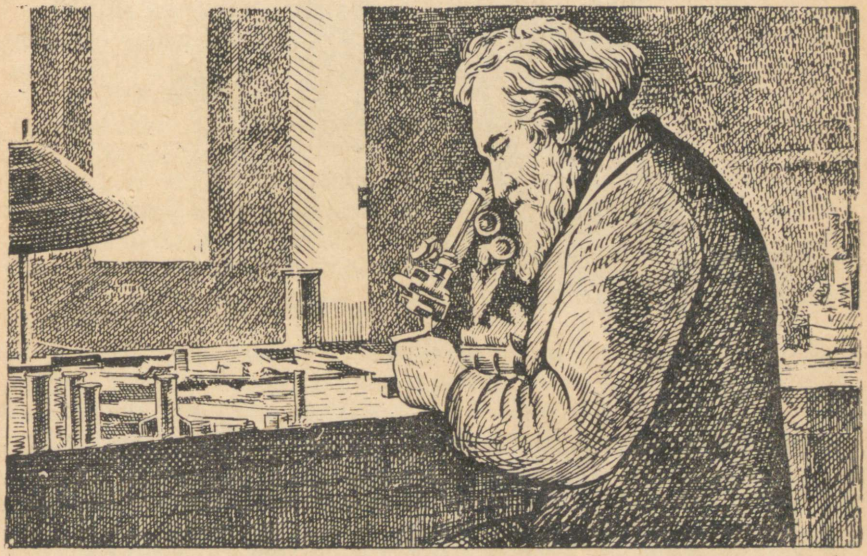

I. I. Metšnikov laboratooriumis.

Teaduse seisund oli Nikolai II valitsemisajal raske. Väljapaistvad vene õpetlased ei leidnud tunnustust tsaari-Venemaal.

Kuulus vene õpetlane-bioloog Ilja Iljitš Metšnikov (1845—1916) oli sunnitud maha jätma Novorossia ülikooli (Odessas) õppetooli ja sõitma Pariisi, kus ta sai üheks juhtivaks jõuks ülemaailmselt kuulsas Pasteur'i instituudis. 1908. a. sai Metšnikov oma väljapaistvate tööde eest immuniteedi alal Nobeli auhinna. Metšnikov avastas ja töötas välja õpetuse fagotsütoosist — võõrkehade ja bakterite neelamisest fagotsüütide — „õgivate rakkude" poolt.

Kuulus vene õpetlane-füsioloog Ivan Petrovitš Pavlov (1849—1936) sai Nobeli auhinna oma klassikaliste tööde eest seedimise füsioloogia alal. Pavlov võitis maailmakuulsuse oma geni-

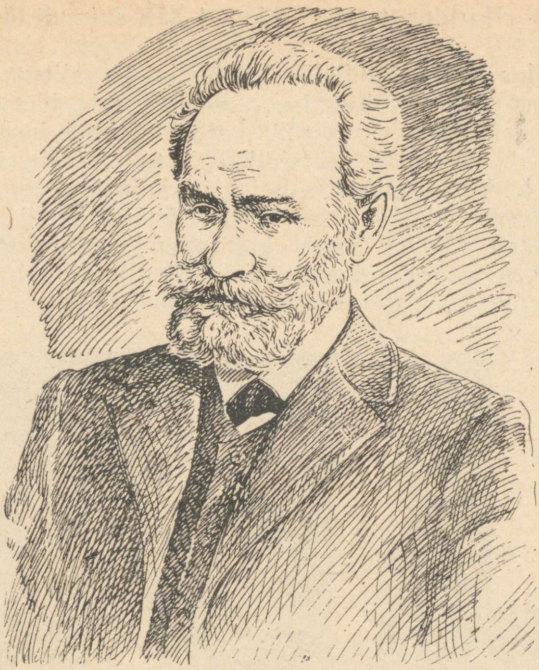

I. P. Pavlov.

aalsete töödega kõrgema närvikava tegevuse alal. Ta jätkas I. M. Setšenovi õpetust peaaju refleksidest. Tema tööd kõrgema närvikava tegevuse kohta aitasid kaasa proletariaadi võitlusele idealismi ja papimeelsusega. Tsarism tõkestas kõigiti nende tööde arendamist. Alles nõukogude võim andis Pavlovile ta töödeks suured võimalused. Ta sai oma käsutusse terve teadusliku linnakese Koltuši (Leningradi lähedal). Pavlov oli Teaduste Akadeemia liikmeks enamikus riikidest terves maailmas.

Vene leidur P. I. Jablotškov (1847—1894) konstrueeris esimesena maailmas elektri-kaarlambi. Esimest elektrivalgust maailmas nimetasid prantslased „vene valguseks". Jablotškov pakkus oma leiutist Vene Sõjaministeeriumile, kuid ei saanud oma pakkumisele isegi vastust. Jablotškovi asutatud ettevõte ei saanud toetust ja vene leidur suri vaesuses. Teine vene leidur Lodõgin valmistas esimese elektri-hõõglambi. Kui Ameerikas tekkis tüli Edisoni ja Swani vahel esikoha pärast hõõglambi leiutamisel, siis kohus jättis mõlemad pooled rahuldamata, viidates Lodõgini eesõigusele. 1890. a. leiutas Lodõgin molübdeen- ja volframtraadiga elektrilambi. Lodõginil puudusid elatusvahendid ja ta oli sunnitud lihtlukksepana vabrikusse astuma, kuna Edisoni samasugune lambike vallutas varsti kogu maailma.

Aleksander Stepanovitš Popov (1859—1905) leiutas 1895. a. esimesena raadiotelegraafi. Varsti pärast Popovi leiutist päästeti raadiogrammi abil 27 kalurit, kes lahtisel jääpangal olid kantud Balti merre. Kuid Popovi traadita telegraaf ei leidnud rakendamist Venemaal. Kui 1895. a. Popov palus valitsust anda talle 1000 rubla raadiotelegraafi katseviisiliseks ülesseadmiseks, vastas sõjaminister: „Seesuguse kimääri peale ma raha anda ei luba." Seda vene õpetlase leiutist kasutas itaalia insener Marconi, kes püüdis omastada prioriteeti raadiotelegraafi leiutamises.

Tehnilis-majandusliku ja kultuurilise mahajäämuse tõttu ei leidnud Venemaal kasutamist paljud vene väljapaistvate õpetlaste teaduslikud avastused ja leiutised.

Võitlus marksistliku teaduse eest Venemaal. Tööliskiassi arenemisega Venemaal kaasnes kiire marksistliku ühiskonnateaduse levik. Marksismi propaganda algas Venemaal 80-ndaist aastaist, alates Plehhanovi narodnikute-vastaste tööde ilmumisega. Tema marksistlikud tööd „Meie lahkhelid" ja „Sotsialism ja poliitiline võitlus" puhastasid pinna marksismi levikuks Venemaal. Plehhanovi teosed „Materialismi ajaloo peajooned", „Monistliku ajalookäsituse arengu küsimusest", „Isiku osa küsimusest ajaloos" ja teised tema teoreetilised tööd on Lenini sõnade järgi „... parim kogu rahvusvahelises marksistlikus kirjanduses".[1] Kuid ka need Plehhanovi parimad teosed ei olnud vabad mõnedest idealistlikest vigadest.

Marxi-Engelsi teooriat arendasid edasi ja tõstsid kõrgemale astmele maailma proletariaadi suur juht V. I. Lenin ja tema ustavaim õpilane ja võitluskaaslane J. V. Stalin.

Lenin sai imperialismi ja proletaarsete revolutsioonide ajastu marksismi loojaks, leninismi loojaks.

Lenini klassikalised teosed „Mis on „rahvasõbrad" ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?", „Kapitalismi arenemine Venemaal" on revolutsioonilise teooria ja praktika ühtsuse geniaalseteks näideteks. Neis töödes rajas Lenin leninismi alused. Lenini tööd kapitalismi ajaloost Venemaal on klassikalisteks marksistlikeks töödeks ajaloo alal.

Lenini geniaalne raamat „Mis on „rahvasõbrad" ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?" ilmus illegaalselt. Osa sellest teosest on üles leidmata, esimene ja kolmas osa leiti alles 1923. a. Lenini esimest tööd (1893. a.) „Nõndanimetatud turgude-küsimuse kohta" peeti päriselt kadunuks, see leiti üles alles 44 aastat hiljem ja avaldati 1937. a.

Vene kirjandus. Üheks kõige väljapaistvamaks vene kirjanikuks 80—90-ndail aastail oli Anton Pavlovitš Tšehhov (1860—1904). Ta paljastas oma satiirilistes teostes 80-ndate aastate väikekodanliku intelligentsi esindajaid, ilmaaegseid virisejaid, liigseid inimesi, kes olid vajunud elu hallusse. Tšehhov häbimärgistas seda intelli-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 32. kd., lk. 74.

A. P. Tšehhov.

gentsi, nimetas seda silmakirjalikuks, võltsiks, hüsteeriliseks, kasvatamatuks, laisaks.

Tšehhov vihkas kirglikult kodanlikke liberaale ja naeruvääristas neid teravalt. Vene väikekodanlane leidis Tšehhovis oma halastamatu vaenlase. Tšehhov paljastas ka tsaristlikku korda. Rõhutades, et Tšehhov oli mineviku süüdistaja, kirjutas temast M. Gorki: „Tema vaenlaseks oli labasus. Ta võitles sellega eluaeg, ta naeruvääristas seda ja kujutas seda . . .“ Tšehhov suri tiisikusse 44-aastasena, oma võimsa talendi õitseajal.

Üks suurimaid kirjanikke-demokraate oli V. G. Korolenko (1853—1921). 70-ndail aastail sai temast narodnik. Sellest ajast peale algas ta rändamine mööda vanglaid ja asumispaiku. Korolenko sai kuulsaks jutuga „Makari unenägu“, kus ta kujutas kaitsetute jakuutide halastamatut ekspluateerimist vene kaupmeeste ja tsaari administraatorite poolt. Korolenko looming („Pime moosekant“, „Keeletu“) on läbi imbunud palavast armastusest oma rahva vastu. Tema „Minu kaasaegse lugu“ on üks memuaarikirjanduse parimaid näidiseid. Oma teoseis seadis Korolenko, tema oma sõnade järgi, enesele ülesandeks „kaitsta inimese õigusi ja väärtust kõikjal, kus seda on võimalik teha sulega“.

90-ndate aastate noorest tööliskassist tõusis esile ta geniaalne kunstnik suure vene kirjaniku A. M. Gorki (1868—1936) isikus. Aleksei Maksimovitš Peškov, kes kirjutas Maksim Gorki varjunime all, sündis 28. märtsil 1868 Nižni-Novgorodis (nüüd Gorki linn). Kümneaastaselt alustas ta töörohket, puudustkannatavat elu:

A. M. Gorki.

oli laeval kokapoisiks, laevalaadijaks jms. Gorki ei saanud vaesuse tõttu isegi rahvakooli lõpetada. Oma rasket ja rõõmutut lapsepõlve kirjeldas ta raamatuis „Lapsepõlv" ja „Inimeste seas".

Noormehena läks Gorki maad mööda hulkuma, teenides leiba juhusliku tööga. 1892. a. ilmus tema esimene jutustus „Makar Tšudra".

1901. a. kõlas alarmikellana tema kuulus „Laul Tormikotkast". See oli leegitsev üleskutse revolutsioonile. „Las tugevamalt tormab maru" — kutsus üles poeet, keda on nimetatud „revolutsiooni tormikotkaks".

1902. a. oli Gorki juba kõigi poolt tunnustatud kirjanik. Teaduste Akadeemia valis ta oma auliikmeks, kuid selle „jultumuse" üle vihastunud Nikolai II käskis Gorki nime akadeemikute nimestikust maha tõmmata. Tsarismi arveteõiendamine revolutsioonilise kirjanikuga kutsus välja Tšehhovi ja Korolenko protesti ning nad loobusid sedamaid akadeemiku nimest.

Gorki näidendeil „Väikekodanlased" ja „Põhjas", mis lavastati Moskva Kunstiteatri poolt, oli suur menu. Tema teosed kõlasid üleskutsena võitluseks tsarismi ja kapitalismiga. Gorki sai mitte ainult Venemaa, vaid ka Lääne-Euroopa ja Ameerika proletariaadi lemmikkirjanikuks. Gorki istus mitmel korral tsaari vanglates revolutsioonilisest liikumisest aktiivse osavõtu pärast.

Tsaari-Venemaa rahvaste kirjandus. Tolle aja suureks ukraina kirjanikuks oli Galiitsia sepa poeg Ivan Frankó (1856—1916).

Juba alates oma loomingu esimestest sammudest astus ta võitlusse ukraina rahva sotsiaalse ja rahvusliku vabastamise eest.

Eesrindliku kultuuri arendamist Lääne-Ukrainas takistasid Austria valitsuse surve ja jälitamine poola šlahta poolt. Ukraina kultuur arenes pingerikka klassivõitluse tingimustes. Seda võitlust valgustas erilise jõuga oma teostes Ivan Frankó. Teostes „Borislavski snovidannia" („Borislavi unenäod"), „Borislav smijetsa" („Borislav naerab") jt., mis olid pühendatud töörahva elule, astus Frankó otsustavalt välja karmi kapitalistliku ekspluatatsiooni vastu. Revolutsioonilistest taotlustest on läbi imbunud ka Frankó rohkearvulised poeetilised teosed — „Kamenjari" („Kivilõhkujad"), „Vitšni revolutsioner" („Igavene revolutsionäär") jt. Frankó saavutas kuulsuse hiilgava teadlase ja kriitikuna, publitsistina, ühiskonnategelasena ning kirjandusajaloolasena. Ta kindlustas väsimatult ukraina ja vene demokraatliku kultuuri sidemeid. Ta tõlkis ukraina keelde Tšernõševski, Dobroljubovi ja Herzeni töid.

Tööliste rasket elu ja asumisele saadetute kannatusi kirjeldas kirjanik-revolutsionäär P. Grabovski (1864—1902).

Ta avaldas mõned luuletuskogud ja tõlkis vene keelde Ševtšenko töid.

Grabovski võitles kodanlik-natsionalistliku teooria vastu ukraina rahva kodanlusetuse kohta, kriipsutades alla, et „mitte kunagi ei ole ukraina erinevate rahvakihtide huvid ja vajadused olnud ühesugused".

Sel ajal tõusis esile poeet-demokraat Ossip-Juri Fedkovitš (1834—1883). Ta jätkas Ševtšenko poeetilisi traditsioone ja oli üks väheseist kultuuri esindajaist Bukoviinas. 1876. a. ilmus Kiievis valimik tema teoseist. Fedkovitš kirjutas poeemi „Dovbuš", mis on pühendatud ülestõusnud talurahva juhi Oleksa Dovbuši heroilistele kangelastegudele.

80-ndail aastail algab armeenia kirjaniku Širvanzade (A. Movsesjani varjunimi) kirjanduslik tegevus. Armeenia kodanluse ajaloo näidete varal paljastas ta kodanliku ühiskonna vigu. Hiljem tervitas Širvanzade palavalt nõukogude võimu kehtestamist Armeenias. Nõukogude võimu ajal sai Širvanzade Armeenia rahvakirjaniku ja Aserbaidžani teenelise kirjaniku aunimetuse.

80-ndail aastail algas suure osseedi poeedi, revolutsionääridemokraadi, osseedi kirjandusliku keele looja ja osseedi ilukirjanduse rajaja Kosta Levanovitš Hetagurovi (1859—1906) loominguline töö. Poeet, kunstnik, dramaturg, kriitik ja publitsist Kosta Hetagurov sõnastas oma loomingus nii oma rahva parimad lootused kui ka vene rahva kultuuri parimad traditsioonid, mis on seotud Tšernõševski ja Dobroljubovi nimedega. Tsarism õiendas poeediga karmilt arveid ja saatis tema mitu korda oma kodumaa piiridest välja.

Vene kunst. Kunstnik V. I. Surikov (1848—1916) on vene ajaloolise maalikunsti rajaja ja suurim esindaja. Tema kuulsad maa-

lid „Streletside hukkamise hommik", „Bojaarinna Morozova", „Siberi alistamine", „Menšikov Berjozovis", „Suvorovi üleminek Alpidest" taaselustavad minevikku tõepäraselt. Surikov näitas rahvamasside liikumist, kutsudes nende suhtes välja vaatleja sügava sümpaatia. Rahvas ei ole Surikovi maalides mitte passiivne mass, vaid tegev jõud, kes astub välja sotsiaalse õiglusetuse vastu.

V. A. Serov (1865—1911) oli portreemaali esmaklassiline meister. Tema portreed, nagu ka tema ajaloolised maalid Peeter I ja Katariina II epohhist, paistavad silma kunstilise karakteristika suure jõu poolest.

Kunstnik I. I. Levitani (1861—1900), Tšehhovi lähedase sõbra maastikud annavad suurepäraselt edasi Kesk-Venemaa loodust. Eriti realistlik on tema maal „Vladimirka". Sel on kujutatud Vladimiri maantee — tee, mida mööda tapiga saadeti revolutsionääre Siberisse.

Määratu suurt osa etendas vene näitekunsti arengus 1898. a. K. S. Stanislavski ja V. I. Nemirovitš-Dantšenko poolt asutatud Moskva Kunstiteater. See sügava kunstilise realismi teater esitas oma laval Tšehhovi, Gorki, Ibseni ja teiste XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse eesrindlike kirjanike parimaid näidendeid. Oma M. Gorki näidendite lavastusega tõstis teater protestihäält suure proletaarse kirjaniku jälitamise vastu tsarismi poolt ja pälvis rahva armastuse ja tunnustuse.

80-ndaisse aastaisse ja 90-ndate aastate algusse kuulub ka Pjotr Iljitš Tšaikovski (1840—1893), ühe maailma suurima helilooja tegevuse õitseaeg. Olles sügavalt rahvuslik vene helilooja ja suur muusikaline realist, pani Tšaikovski oma loominguga aluse maailma ooperi- ja sümfooniastiili uuele arenguetapile. Tema ooperid („Jevgeni Onegin", „Padaemand") ja balletid („Luikede järv", „Uinuv kaunitar", „Pähklipureja") on ooperi ja balletikunsti parimaid teoseid ning kuuluvad nõukogude teatrite alalisse repertuaari. „Jevgeni Onegin" on kõige populaarsem ooper mitte ainult meie maal, vaid ka selle piiride taga. Sama suur on Tšaikovski ka sümfoonilise muusika meistrina. Tema sümfooniad ja sümfoonilised poeemid („Romeo ja Julia", „Francesca da Rimini") on armastatumaid muusikateoseid ja kuuluvad nõukogude sümfooniliste kontsertide repertuaari. Tšaikovski laulud ja romansid on väljapaistvad oma lürismi, tõepärasuse ja siirusega.

Ühes oma kirjas ütleb Tšaikovski enese kohta: „Näib, et mul on tõesti annet õiglaselt, siiralt ja lihtsalt väljendada neid mõtteid, tundeid ja kujusid, mida pakub tekst. Selles mõttes olen ma realist ja ehtne vene inimene."

90-ndail aastail algab ukraina helilooja N. V. Lõssenko (1842—1912) tegevus, kelle suureks teeneks on rea ukraina rahvaviisikogude väljaandmine. Lõssenko kasutas ukraina rahvaviise ja võttis need aluseks oma oopereile „Jõuluöö" ja „Tarass Bulba". Viimane lavastati alles nõukogude võimu ajal. Ukraina rahvalau-

lude motiividel kirjutas Lõssenko rea sümfoonilisi teoseid. Tema loodud on muusika paljudele Ševtšenko teostele.

XIX sajandi lõpul arenes Ukrainas tunduvalt näitekunst ja draamakirjandus. Vaatamata jälitamistele kujunevad ja kasvavad ukraina laval silmapaistva andega näitlejad — Sadovski, Saksaganski ja Zankovetskaja. Ukraina teatrite repertuaaris olid esikohal silmapaistvate ukraina draamakirjanike ja teatritegelaste M. K. Krapivnitski ja J. K. Karpenko-Karõi tööd.

Tähtsal kohal ukraina maalikunstis on Vassilkovski, Jarošenko jt. looming. 1888. a. püstitati Kiievis mälestusmärk Bogdan Hmelnitskile kunstniku ja skulptori M. Mikešini projekti järgi.

1917. a. tegi suur proletaarne kirjanik M. Gorki kokkuvõtte grandioosseist loomingulistest saavutustest vene kunstis XIX sajandil: „Vene rahvas ilmutas imeteldavat jõudu, luues kõige hirmsamas olukorras suurepärase kirjanduse, imekspanuväärse maalikunsti ja originaalse muusika, mis vaimustab kogu maailma."

„Hiiglane Puškin," kirjutas Gorki, „on meie suurim uhkus ja Venemaa vaimsete jõudude täiuslikem avaldus, ja tema kõrval võluv Glinka ja tore Brüllow, enese ja inimeste vastu halastamatu Gogol, igatsev Lermontov, nukker Turgenev, vihane Nekrassov, suur mässaja Tolstoi ja meie haige südametunnistus Dostojevski; Kramskoi, Repin, jäljendamatu Mussorgski, Leskov, kes kogu jõu, kogu elu kulutas selleks, et luua vene inimese positiivset tüüpi, ja lõpuks suur lüürik Tšaikovski ning keelevõlur Ostrovski, igaüks erinev teistest, nagu seda võib esineda ainult meil Venes, kus ühes ning samas sugupõlves kohtuvad otsekui eri sajandite inimesed, niivõrd on nad psühholoogiliselt erinevad, kokkusulamatud. Kogu see grandioossus on Venes loodud vähem kui saja aastaga. Rõõmsalt, meeletu uhkuseni erutab mitte ainult talentide küllus, keda XIX saj. Venemaa on sünnitanud, vaid ka nende üllatav mitmekesisus, millele meie kunstiajaloolased ei omista vajalikku tähelepanu."

NSV LIIDU AJALOO PÕHIDAATUMID XVIII—XIX SAJANDIL.

Fjodor Aleksejevitši valitsemisaeg . . . . . 1676—1682
Streletside ülestõus Moskvas 1682
Peeter I valitsemisaeg . . . . . 1682—1725
Venemaa sõda Rootsiga . . . . . 1700—1721
Uue kalendri tarvituselevõtt 1700
Ülestõus Astrahanis 1705
Ülestõus Donil Kondrati Bulavini juhtimisel . . . . 1707—1708
Vene uue tsiviiltähestiku tarvituselevõtt 1708
Võit Rootsi armee üle Poltaava all . . . . . 27. juunil 1709
Mihhail Vassiljevitš Lomonossov . . . . . 1711—1765
Võit Rootsi laevastiku üle Hango all 1714
Teaduste Akadeemia avamine 1725
Esimene Beringi ekspeditsioon . . . . . 1728—1730
„Ülemnõunike" katse piirata isevalitsust 1730
Jelizaveta Petrovna valitsemisaeg . . . . . 1741—1761
Moskva Ülikooli avamine 1755
Vene armee võit Friedrich II üle Kunersdorfi all 1759
Katariina II valitsemisaeg . . . . . 1762—1796
Sõda Türgimaaga Katariina II ajal . . . . . 1768—1774
Ülestõus Poola vastu Ukrainas 1768
Esimene Poola jagamine 1772
Talurahvasõda Jemeljan Pugatšovi juhtimisel . . . 1773—1775
Kubermangureform 1775
Krimmi ühendamine Venemaaga 1783
Sõda Türgiga . . . . . 1787—1791
Teine Poola jagamine 1793
Poola ülestõus Kościuszko juhtimisel 1794
Kolmas Poola jagamine 1795
Paul I valitsemisaeg . . . . . 1796—1801
Kolmepäevase teoorjuse ukaas 1797
Suvorovi Itaalia-sõjaretk 1799
A. S. Puškin . . . . . 1799—1837
Aleksander I valitsemisaeg . . . . . 1801—1825
Gruusia ühendamine Venemaaga 1801
Ukaas vabade põlluharijate kohta 1803

Sõda Napoleoni vastu liidus Austria, Inglismaa ja Preisiga . . . . . 1805—1807
Sõda Türgiga . . . . . 1806—1812
Sõda Pärsiaga . . . . . 1805—1813
Rahu- ja liidulepingud Prantsusmaaga Tilsitis 1807
Sõda Rootsiga . . . . . 1808—1809
Rahuleping Türgiga Bukarestis 1812
Rahvasõda Napoleoni vastu 1812
Lahing Borodino all . . . . . 7. sept. 1812
Sõjad Napoleoni vastu liidus Austria, Inglismaa ja Preisiga . . . . . 1813—1814
Dekabristide ülestõus . . . . . 14. (26.) detsembril 1825
Nikolai I valitsemisaeg . . . . . 1825—1855
Ülestõus Poolas . . . . . 1830—1831
Esimene raudtee reisijate veoks Venemaal 1837
Krimmi sõda . . . . . 1853—1856
Aleksander II valitsemisaeg . . . . . 1855—1881
Pariisi rahu 1856
Pärisorjuse kaotamine . . . . 19. veebruaril (3. märtsil) 1861
Poola ülestõus 1863
Semstvoreform 1864
Kohtureform 1864
V. I. Lenini sündimine . . . . . 22. aprillil 1870
Linnade reform 1870
Üldise sõjaväeteenistuskohustuse kehtestamine 1874
„Rahva sekka minemine". . . . . kevadel 1874
Lõuna-Venemaa Töölisühing 1875
Vene-Türgi sõda . . . . . 1877—1878
Berliini kongress 1878
Põhja-Venemaa Töölisühing . . . . . 1878—1880
J. V. Stalini sündimine . . . . . 21. detsembril 1879
Aleksander II tapmine . . . . . 1. (13.) märtsil 1881
Aleksander III valitsemisaeg . . . . . 1881—1894
Kõvendatud kaitsemäärus 1881
„Töö Vabastuse" rühma organiseerimine 1883
Morozovi streik 1885
Prantsuse-Vene liidu sõlmimine . . . . . 1891—1893
Nikolai II valitsemisaeg . . . . . 1894—1917
Peterburi Töölisklassi Vabastusvõitluse Liidu organiseerimine V. I. Lenini poolt 1895
V. I. Lenin asumisel . . . . . 1897—1900
Esimene VSDTP kongress Minskis 1898

ROMANOVITE DÜNASTIA GENEALOOGILINE TABEL.

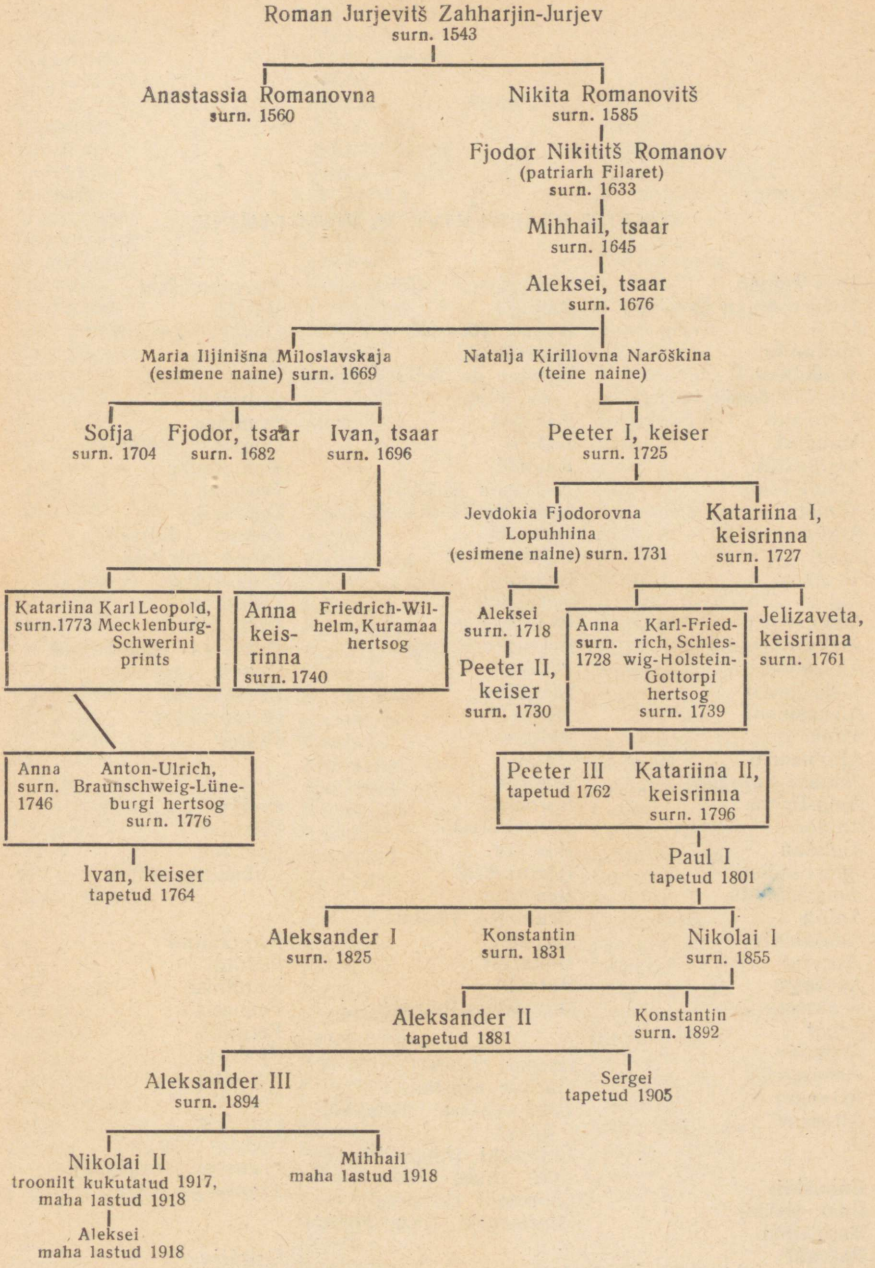

SÕNADE HÄÄLDAMINE JA RÕHUTAMINE.

Abás-Tumán
Abdurrahmán-Avtobátši
Ablái
Abulháiõr
Adelhánov
Aeneis (äneis)
Afanásjev
Afanássi
Afganistán
Ahhál-Tekín
Ahmét
Aigún
Ajáni
Aksákov
Aldár
Aleksándra
Aleksándrovitš
Alekséjev
Alekséjevitš
Alekséjevna
Almá
Altõ'nsarin
Amiens (am'jäŋ)
Amú-Darjá
An'dõr
Andižán
Andrussóvo
Aníssimovitš
Antón
Antónovitš
Apóstol
Apráksin
Araktšéjev
Arbát
Argunóv
Arhángelsk
Artamón
Altássov

Bábuškin
Baer (bäär)
Bagratión
Bahmút
Bakúnin
Balákirev
Balakláva
Balhášš
Balzac (balzák)
Baratõn'ski
Barclay de Tolly (barklái de tólli)
Bazárov
Batõ'r
Batõršá
Beauvais (bovee)
Bekóvitš-Tšerkásski
Belínski
Beloboródov
Bendérõ
Berjózov
Bestúžev
Bestúžev-Rjúmin
Bézdna
Blagójev
Bodbí
Bólotov
Borís
Borodín
Borodinó
Borovikóvski
Boržóm
Bortnjánski
Bósporus
Brumaire (brümäär)
Brúsnev
Búkarest
Bulávin
Butašévitš-Petrašévski

Caesar (tseesar)
Carlyle (karlail)
Chestochowa (tšenstohhóva)
Chlopicki (hlopítski)
Cook (kuk)
Cromwell (krómvel)
Czartoryski (tšartorõ'ski)

Dagestán
d'Anthés (daŋtés)
Dargomõ'žski
Darjál
Davout (davuu)
Davõ'dov
Davy (déivi)
Deljánov
Demídov
Deníss
Denissovka
Derbént
Deržávin
Diderot (didroo)
Dnepropetróvsk
Dobroljúbov
Dohtúrov
Dolgorúki
Dabrówa (dombróva)
Donéts
Dostojévski
Dragománov
Dránõi

Erékle
Eristávi
Erzerúm
Eukléides

Fedjúhhinõ
Fedótov
Fedótova
Fedóssia
Ferganá
Fjódorov
Fokšánõ
Fomín
Fonvízin
Fourier (furjee)
François (fraŋsuaa)
Frankó

Gagárin
Garélin
Gavrílovitš

Geók-Tepé
Geórgi
Gerássim
Gerássimov
Ghasávat
Giljákid
Giórgi
Godunóv
Golítsõn
Golóvkin
Golovljóv
Gontšaróv
Gorbatšévski
Granóvski
Grebínka
Grebjónka
Gribojédov
Grigórjevitš
Grigóri
Gromáda
Grúzino
Gulák-Artémovski
Guníb
Gvozdjóv
Gülistán

Haidamákid
Haltúrin
Handóškin
Hersón
Herzen (hértsen)
Hetagúrov
Hlopúša
Hodõ´nka
Hohlátš
Holópp
Holmogórõ
Homjakóv
Hotín
Hughes (hjuuz)
Hugo (ügoo)

Iljá
Inkermán
Irtõ´šš
Istómin
Izmaíl
Izmáilovo
Izmáilovski
Iván
Ivánov
Ivánovna
Ivánovo-Voznessénsk

Jacóbi
Jagužínski
Jaík
Jákovlev
Jakúškin
James (džéims)
Jaroslávl
Jassy (jássõ)
Jaúza
Jeanne d'Arc (žandárk)
Jekaterína
Jekaterinbúrg
Jekaterinosláv
Jelizavéta
Jelizavetpól
Jemelján
Jenisséi
Jerjómuška
Jermólova
Jevdokía
Jevgéni
Jevstignéi
Júrjevitš
Júzovka

Kahhóvski
Kalínin
Kalinóvski
Kalisz (káliš)
Kámenski
Kamtšátka
Kandéjevka
Kankrín
Karamázov
Karamzín
Karánda
Karasákal
Karénina
Karmeljúk
Kasáhhi
Kasáhhid
Kassõmov
Kastús
Kašgár
Kazákov
Katerína
Katkóv
Kenessárõ
Ketshovéli
Kiprénski
Kiréjevski
Kiríllovna
Kisseljóv
Kišinjóv
Kljutšévski
Kobzár
Kokánd
Kolódka
Kolódnik
Koltsóv
Kolúmbus
Kolõmá
Komandóri
Kondráti
Konovnítsõn
Korjákid
Kornílov
Korolénko
Kozlóv
Kossolápov
Kossuth (kóšut)
Kościuszko (kostsjúško)
Košeljók
Kožúhhov
Kotljarévski
Kotšubéi
Kovalévski
Kovaljóvka
Kramskói
Kronschlot (kronšlót)
Kronstadt (kronštát)
Kropivnítski
Krõlóv
Kubán
Kulíbin
Kunanbájev
Kusjúm
Kuzmá
Kutaísi
Kutšúk-Kainárdži
Kutšúm
Kutúzov
Kvítka-Osnovnjánenko

La Harpe (la'árp)
Lázarev
Lavoisier (lavuazjee)
Lavróv
Lefort (lefoor)
Leopóldovna
Leskóv
Lesnája
Levanóvitš
Levitán
Levítski
Líberum véto
Licinius (litsínius)
Lobatšévski
Lodõ´gin
Lomonóssov
Lopúhhina
Lóris-Mélikov
Louise (luiiz)
Louvre (luvr)
Lõssénko

Mack (mak)
Madagáskar
Makár

Makárjev
Maláhhov
Malojaroslávets
Marconi (markóni)
Marienburg
Mariúpol
Massená
Mazépa
Matínski
Matvéi
Matvéjev
Medína
Méhmed-A'li
Mendeléjev
Mesamé-dási
Metéhhi
Míddendorf
Mihhaíl
Mihháilov
Mihháilovitš
Miklúhho-Maklái
Miljútin
Milorádovitš
Miloslávski
Minussínsk
Mitrofánuška
Mogiljóv
Moisséjenko
Molière (moljäär)
Montenégro
Montesquieu (moŋteskjöö)
Morózov
Morózova
Moskál-tšarívnik
Možáisk
Motšálov
Múhamed-A'li
Muhámmed-E'mmin
Muhámmed-Ráhim
Murat (müraa)
Muravjóv

Nahhímov
Nahitševán
Nakáz
Naródnik
Narõ'škin
Nazár
Natálja
Natálka-Poltávka
Navaríno
Nekrássov
Nemiróvitš-Dántšenko
Nesselróde
Névelski
Névski prospékt
Nikíta
Nikolái
Nikolájev
Nikolájevitš
Nikólski
Novodévitši
Novoróssia
Novosíltsev
Nyenskans (nüüenskans)

Oblómov
Obnórski
Odéssa
Ogarjóv
Ogínski
Ogólnitši
Onégin
Oréhhovo-Zújevo
Orešek
Orjól
Orlóv
Ostróvski
Otétšestvennõje zapiski
Otšákov

Panix (pániks)
Paskévitš
Pasteur (pastöör)
Patrick (pátrik)
Pávlov
Pávlovitš
Péking
Peróv
Peróvskaja
Peróvski
Petrašévski
Petropávlovsk
Petróv
Petróvka
Petróvna
Phull (ful)
Pirogóv
Pissarev
Pišpék
Platón
Plehhánov
Plehwe (pleeve)
Pobedonóstsev
Poležájev
Poljárnaja
Pólotsk
Polzunóv
Pomjalóvski
Pomórje
Pompéji
Poniatówski
Popóv
Possoškóv
Pošehhónje
Póznan
Potjómkin
Preobražénski
Príbõlštšik
Prikáz
Prikázki
Próhhorov
Prostakóva
Proudhon (prudõŋ)
Pugátš
Pugatšóv

Rabótšaja Zarjá
Racine (rassín)
Radíštšev
Rajévski
Repnín
Richelieu (rišeljöö)
Riégo
Rímski-Kórsakov
Románovitš
Romadánovski
Rostóvtsev
Rousseau (russoo)
Rzecz Pospolita Polska (ržétš pospolíta pólska)
Rumjántsev
Ruslán
Rõléjev

Saint-Simon (säŋ-simõŋ)
Saltõkóv
Saltõkóv-Štšedrín
Samárin
Samarkánd
Semipalatínsk
Semjónovski
Sentiment (saŋtimáŋ)
Sergéi
Sérov
Sétšenov
Sílvester
Simbírsk
Sinópe
Skavrónskaja
Skotínin
Skovorodá
Smolénsk
Smólnõi
Sobór
Solovjóv
Sovreménnik
Speránski
Spešnjóv
Stanisláw
Stanislávski
Stavutšánõ
Stodólja
Strelétsid

Stróganov
Sumarókov
Sundukján
Sussánin
Suvórov
Swan (sven)
Sverdlóvsk
Svjatogórski
Sõr-Darjá
Sõtšóvka

Ságin-Giréi
Šeherezáde
Šelgunóv
Šeremétjev
Ševárdino
Ševtšénko
Širvanzáde
Šušénskoje

Zaitšnévski
Zájatši
Zankovétskaja
Zaporóžje
Zarúbin
Zaslávski
Zemljá
Zvenigoródka
Zvezdá

Zéljabov
Želesnják
Žyrardow (žirárdov)
Žitómir
Živopíssets
Žukóvski

Taganróg
Taimánov
Targowice (targovítse)

Tašként
Téheran
Teláv
Térek
Thames (temz)
Tíhvinskaja
Tílsit
Timirjázev
Tkatšóv
Tkvibúli
Toból
Tobólsk
Tokmák
Tolstói
Tórun
Tróitse-Sérgijèvi
Tropínin
Trubetskói
Trúten
Tsarítsõn
Tsitsiánov
Tsulukídze
Tšaadájev (tša-adájev)
Tšaikóvski
Tšavtšavádze
Tšeljábinsk
Tšeremíssid
Tšerepánov
Tšerkássk
Tšerkéssia
Tšernjájev
Tšernõšévski
Tšiatúra
Tšitšagóv
Tšitšérin
Tšigirín
Tšinú
Tšonkádze
Tšúdovo
Tšugújev

Tugán-Baranóvski
Tultšín
Turgénev
Turkmantšái
Turuhhánsk

Udmúrdid
Uljánov
Urjádnik
Uspénski
Ustím
Ušakóv
Ušák-páša
Utemíssov
Uvárov

Valáhhia
Valikánov
Vassíli
Vassilíssa
Vassíljevitš
Vassilkóv
Venetsiánov
Venevítinov
Vissarión
Vladikavkáz
Vladímir
Vladímirka
Vladivostók
Voltaire (voltäär)
Vo'lõnski
Vorobjóv
Vorónež
Võroníhhin
Vorontsóv

Watt (uót)
Wheatstone (viitston)

SISUKORD.

VENE AADLI-IMPEERIUM XVIII SAJANDIL.

I. Vene impeeriumi kujunemine.

§ 1. Vene riik XVII sajandi lõpul 3
§ 2. Sofja valitsemisaeg 5
§ 3. Aasovi sõjaretked ja Peetri reis välismaale 7
§ 4. Sõja algus Rootsiga 11
§ 5. Talurahva olukord Peeter I ajal 14
§ 6. Sõja lõpp Rootsiga. Venemaa sõjad Idas 18
§ 7. Venemaa sotsiaal-majanduslik olukord ja Peeter I valitsuse majanduspoliitika 24
§ 8. Reformid riigi valitsemise alal 28
§ 9. Kultuur ja haridus 32

II. Vene impeerium Peeter I järglaste ajal (1725—1762).

§ 10. Aadlike võitlus võimu pärast 39
§ 11. Jelizaveta Petrovna (1741—1761) 42
§ 12. Vene teadus XVIII sajandi keskpaiku 46
§ 13. Suured geograafilised avastused. Vene tsarismi koloniaalpoliitika Peeter I järglaste ajal 49
§ 14. Kesk-Aasia XVIII sajandil 52

III. Aadli-impeerium XVIII sajandi teisel poolel.

§ 15. Katariina II valitsemisaja algus 55
§ 16. Katariina II valitsuse välispoliitika enne talurahvasõda 57
§ 17. Pärisorjuslik majandus XVIII sajandi teisel poolel 61
§ 18. Talurahvasõda Pugatšovi juhtimisel 65
§ 19. Aadli-diktatuuri kõvenemine 71
§ 20. Venemaa välispoliitika pärast talurahvasõda 72
§ 21. Ukraina XVIII sajandil 75
§ 22. Haridus ja kultuur XVIII sajandi teisel poolel 78

IV. Tsarism XVIII sajandi lõpul ja ta võitlus Prantsuse 1789. a. kodanliku revolutsiooniga.

§ 23. Katariina II võitluses revolutsiooniga 85
§ 24. Paul I (1796—1801) 92

V. 1812. a. Isamaasõda. Napoleoni purustamine.

§ 25. Aleksander I sise- ja välispoliitika (kuni 1812. a.) 102
§ 26. 1812. aasta Isamaasõda 111
§ 27. Tsarism Euroopa reaktsiooni eesotsas 124

VI. Tsaari-Venemaa rahvad ja tsarismi koloniaalpoliitika XIX sajandi esimesel veerandil.

§ 28. Tsarismi poliitika Poolas, Ukrainas, Valgevenes ja Baltimail . . . 127
§ 29. Taga-Kaukaasia XIX sajandi esimesel veerandil 131
§ 30. Volgamaa, Baškiiria ja Siberi rahvad XIX sajandi esimesel veerandil 135

VII. Dekabristid.

§ 31. Revolutsiooniline liikumine XIX sajandi esimesel veerandil 139
§ 32. 1825. a. 14. detsembri ülestõus 143

VIII. Pärisorjusliku süsteemi kriis.

§ 33. Nikolai I monarhia 150
§ 34. Pärisorjusliku korra edasine laostumine 154
§ 35. 30—40-ndate aastate rahvuslik vabadusliikumine 160
§ 36. Kaukaasia lõplik vallutamine. Venemaa uued sõjad Iraani ja Türgiga 165
§ 37. Kesk-Aasia rahvad ja tsarismi edasiliikumine Kasahstani ja Kesk-Aasiasse 170

IX. Tsarism — Euroopa sandarm.

§ 38. Nikolai I välispoliitika 174
§ 39. 1848. a. revolutsioon Euroopas ja tsaari-Venemaa interventsioon Ungaris 176
§ 40. Krimmi sõda 180
§ 41. Tsarism Kaug-Idas 190

X. Venemaa ühiskondlik liikumine ja kultuur XIX sajandi 30—50-ndail aastail.

§ 42. Ideeliste voolude kujunemine ja ühiskondlik liikumine 30—50-ndail aastail 191
§ 43. Teadus, kirjandus ja kunst XIX sajandi esimesel poolel 198
§ 44. Tsaari-Venemaa rahvaste kultuur XIX sajandi esimesel poolel . . 210

KAPITALISMI ARENEMINE TSAARI-VENEMAAL.

XI. 60-ndate aastate kodanlikud reformid.

§ 45. Talurahvareformi ettevalmistamine 217
§ 46. Pärisorjuse kaotamine 225
§ 47. 1863. a. ülestõus Poolas 235
§ 48. Talurahvareform rahvuslikes rajoonides 238

XII. Kapitalismi arenemine 60—70-ndail aastail.

§ 49. Kapitalism põllumajanduses ja tööstuses pärast talurahvareformi . 242
§ 50. Tsarismi välispoliitika 60—70-ndail aastail 251
§ 51. 70-ndate aastate revolutsiooniline liikumine 257
§ 52. 70-ndate aastate töölisliikumine 261
§ 53. Haridus, teadus ja kunst 60—70-ndail aastail 267
§ 54. Tsaari-Venemaa rahvaste kultuur 60—70-ndail aastail 277

XIII. Töölisklassi võitluse algus tsarismi vastu (1881—1899).

§ 55. Poliitiline reaktsioon 282
§ 56. Võitluse algus marksistliku partei eest Venemaal. Morozovi streik 287
§ 57. Kapitalismi kasvamine Venemaal XIX sajandi lõpul ja tööstuslik tõus 90-ndail aastail 291
§ 58. Võitluse algus proletariaadi revolutsioonilise partei eest Venemaal 299
§ 59. Haridus, teadus ja kunst XIX sajandi lõpul 309
NSV Liidu ajaloo põhidaatumid XVIII—XIX sajandil 317
Romanovite dünastia genealoogiline tabel 319
Sõnade hääldamine ja rõhutamine 320

ИСТОРИЯ СССР, ч. II

Под редакцией проф. А. М. Панкратовой

На эстонском языке
Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярну маантеэ 10

*

Toimetaja E. Peterson
Tehniline toimetaja I. Vahtre
Korrektorid H. Allik ja V. Antje

Ladumisele antud 30. XI 1955. Trükkimisele antud 28. XII 1955. Paber 60×92, 1/16. Trükipoognaid 20,5+4 kaarti. Arvutuspoognaid 23,36. Trükiarv 4000. MB-19719. Tellimise nr. 3288. Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Vallikraavi 4.

Hind rbl. 4.95

6—6

Rbl. 4.95

A
A-20947

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00358337 6

NSV LIIDU MOODUSTAMINE

1917.–1918. a.

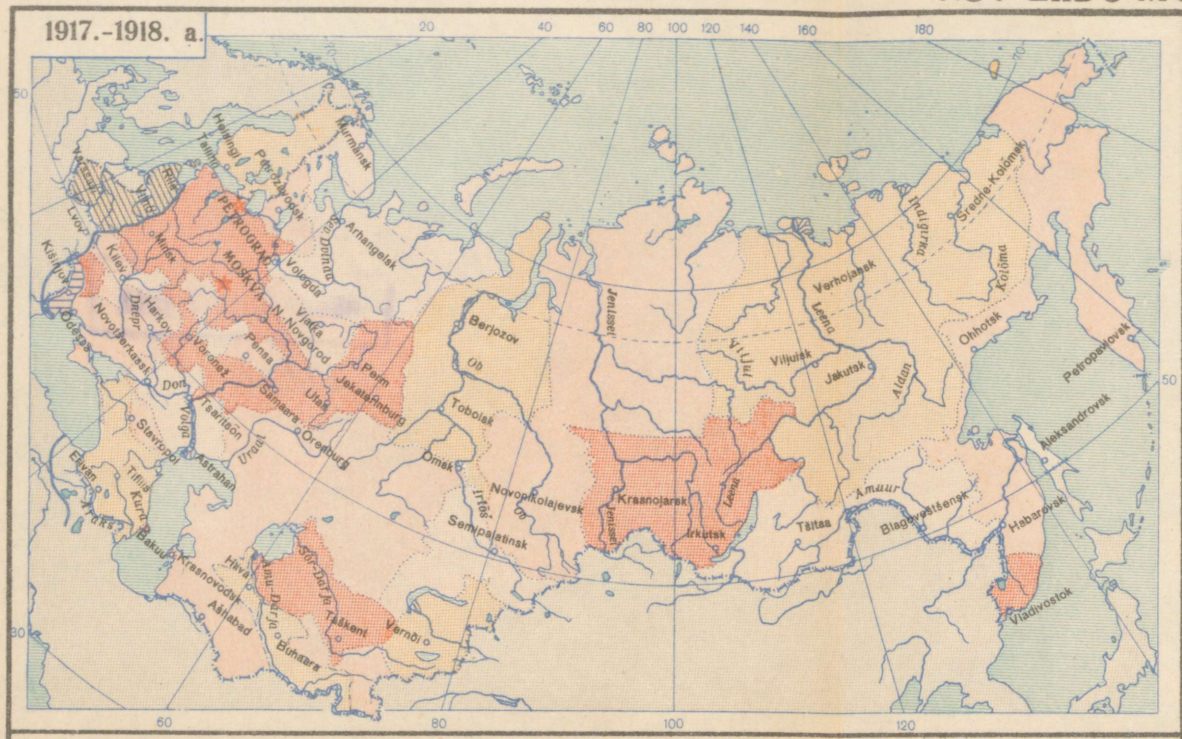

30. dets. 1922

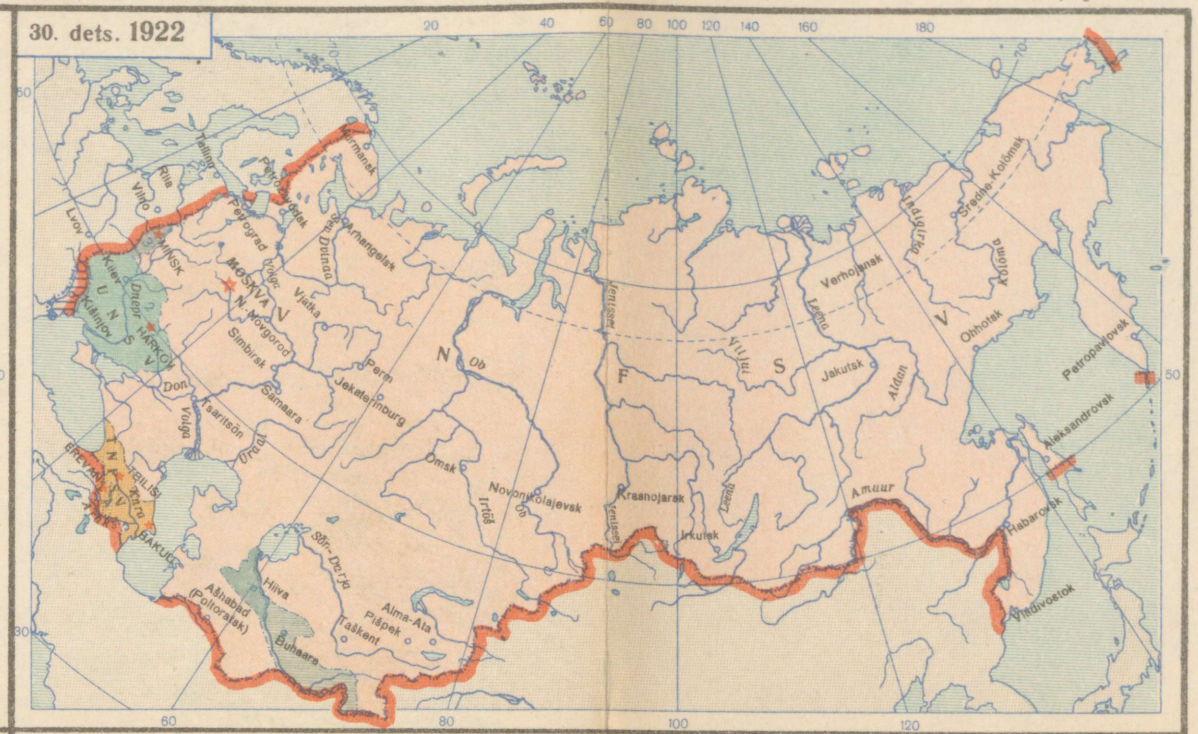

NÕUKOGUDE VÕIMU KEHTESTAMINE VENEMAAL:

- 25. okt. – 20. nov. 1917
- 21. nov. 1917 – 18. jaan. 1918
- 19. jaan. – 18. veebr. 1918
- Endise Vene keisririigi piirid
- Nõukogude Venemaalt 18. dets. 1917. a. sõltumatuse omandanud Soome piir
- Rindejoon 1917.a. oktoobriks
- Rajoonid, kus 18. II 1918 oli võim kontrrevolutsiooni käes
- Sakslaste poolt 1917. aastaks okupeeritud endise Vene keisririigi territoorium
- Rumeenia poolt 1918. aastal haaratud Bessaraabia

NÕUKOGUDE SOTSIALISTLIKUD VABARIIGID ja nende moodustamise daatumid

1. Vene Nõukogude Föderatiivne Sotsialistlik Vabariik
2. Ukraina NSV (25.XII 1917.a.)
3. Valgevene NSV (I. I 1919.a.)
4. Taga-Kaukaasia Nõukogude Föderatiivne Sotsialistlik Vabariik (12. III 1922.a.)

NÕUKOGUDE SOTSIALISTLIKUD VABARIIGID piirid (31. XII 1922)

- Horesmi (27.IV 1920. a.)
- Buhaara (14.IX 1920. a.)
- NSV Liidu piirid
- Liiduvabariikide piirid
- Nõukogude rahvavabariikide piirid

PEALINNAD

- NSV Liidu pealinn
- Liiduvabariikide pealinnad
- Teised asustatud punktid

27. okt. 1924

5. dets. 1929

NÕUKOGUDE SOTSIALISTLIKUD VABARIIGID ja nende moodustamise daatumid

1. VNFSV
2. Ukraina NSV
3. Valgevene NSV
4. TNFSV tema koosseisus: Gruusia NSV (25. II 1921.a.) Armeenia NSV (29.XI 1920.a.) Aserbaidžani NSV (28.IV 1920.a.)
5. Usbeki NSV (27.X 1924)
6. Turkmeeni NSV (27.X 1924)

PIIRID (27.X 1924)

- NSV Liidu piirid
- Liiduvabariikide piirid

PEALINNAD

- NSV Liidu pealinn
- Liiduvabariikide pealinnad
- Teised asustatud punktid

NÕUKOGUDE SOTSIALISTLIKUD VABARIIGID ja nende moodustamise daatumid

1. VNFSV
2. Ukraina NSV
3. Valgevene NSV
4. TNFSV tema koosseisus: Gruusia NSV Armeenia NSV Aserbaidžani NSV
5. Usbeki NSV
6. Turkmeeni NSV
7. Tadžiki NSV (5. X 1929.a.)

PIIRID (5. XII 1929)

- NSV Liidu piirid
- Liiduvabariikide piirid
- NSV Liidu polaarvalduste piirid (kindlaks määratud 15.IV 1926)

PEALINNAD

- NSV Liidu pealinn
- Liiduvabariikide pealinnad
- Teised asustatud punktid

5. dets. 1936

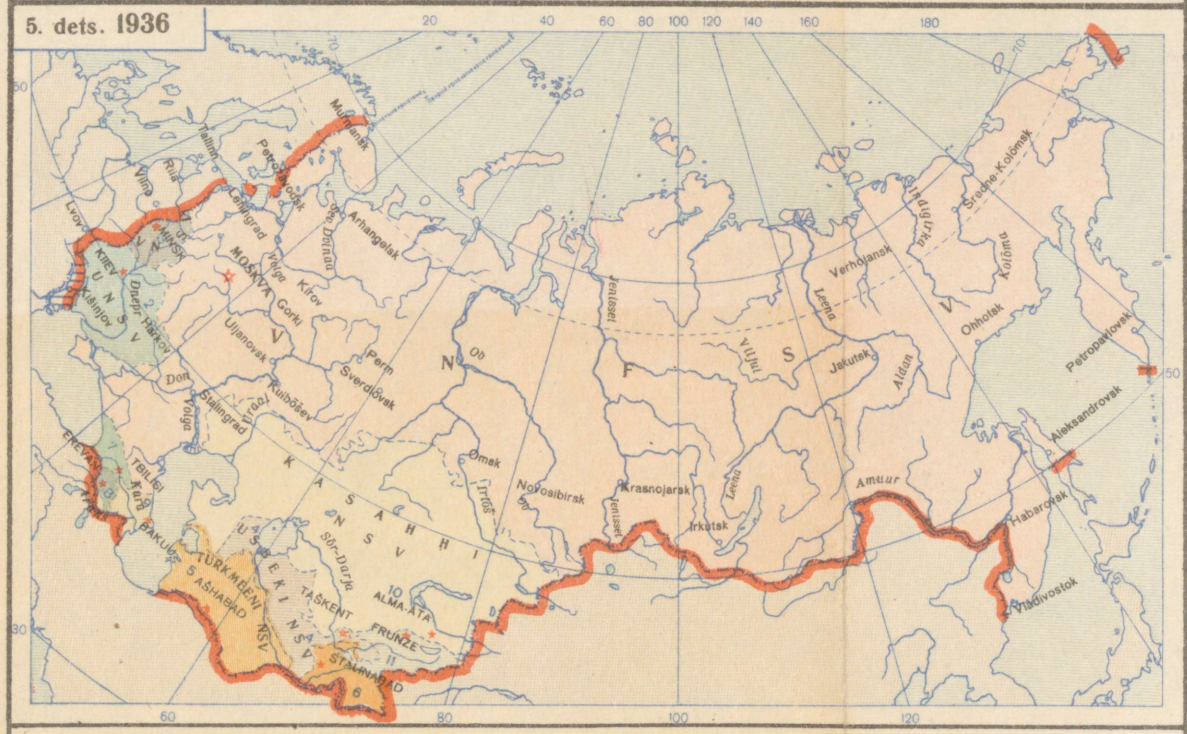

6. aug. 1940

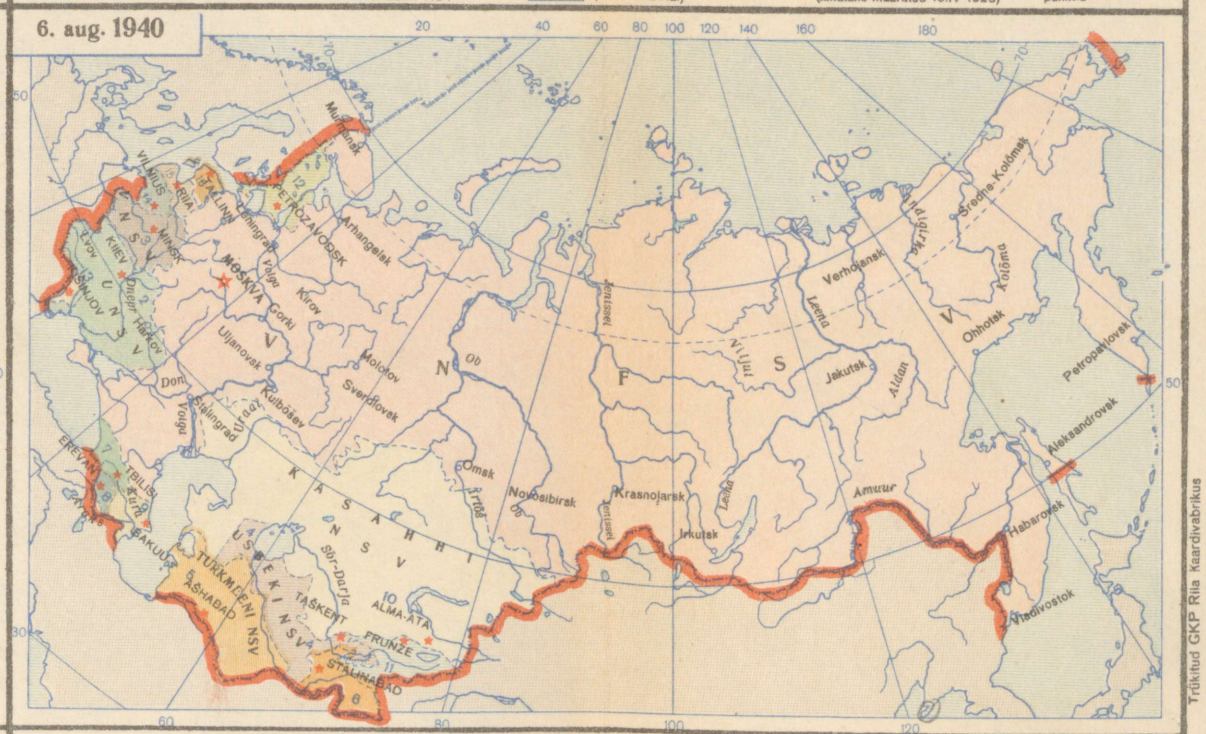

NÕUKOGUDE SOTSIALISTLIKUD VABARIIGID ja nende moodustamise daatumid

1. VNFSV
2. Ukraina NSV
3. Valgevene NSV
4. Usbeki NSV
5. Turkmeeni NSV
6. Tadžiki NSV
7. Gruusia NSV
8. Armeenia NSV
9. Aserbaidžani NSV
10. Kasahhi NSV
11. Kirgiisi NSV
12. Karjala-Soome NSV (31.III 1940. a.)
13. Moldaavia NSV (2. VIII 1940)
14. Leedu NSV (21.VII 1940)
15. Läti NSV (21.VII 1940)
16. Eesti NSV (21.VII 1940)

km 500 0 500 1000 1500 km

Liiduvabariikide moodustamise daatumid on antud uue kalendri järgi

Trükitud GKP Riia Kaardivabrikus
Tiraaž 3000

IDA-EUROOPA XII SAJANDIL JA XIII SAJANDI ESIMESEL POOLEL

TR. „KOMMUNIST" TALLINN

Eesti Riiklik Kirjastus, 1956

VENE RIIGI MUUTUMINE PALJURAHVUSELISEKS RIIGIKS (1533–1598. a.)

NSV Liidu ajalugu, I osa

Trükitud GKP Riia Kaardivabrikus
Tiraaž 4500

Eesti Riiklik Kirjastus, 1956

VENE TSENTRALISEERITUD RIIGI TEKKIMINE (1462–1533. a.)

Trükitud GKP Riia Kaardivabrikus
Tiraaž 4500

RAHVAD JA NENDE LIIKUMINE IDA-EUROOPAS V–VIII SAJ.

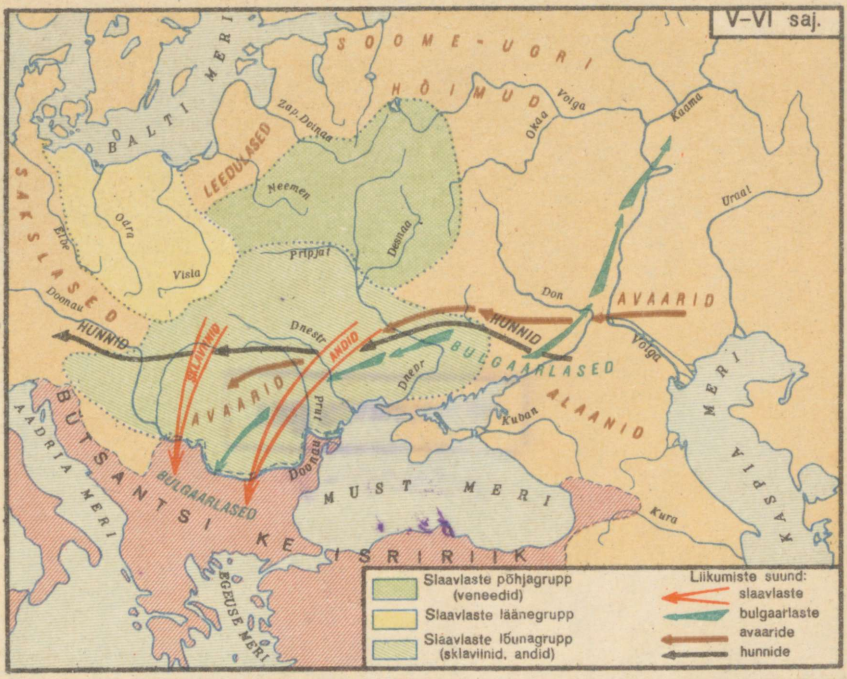

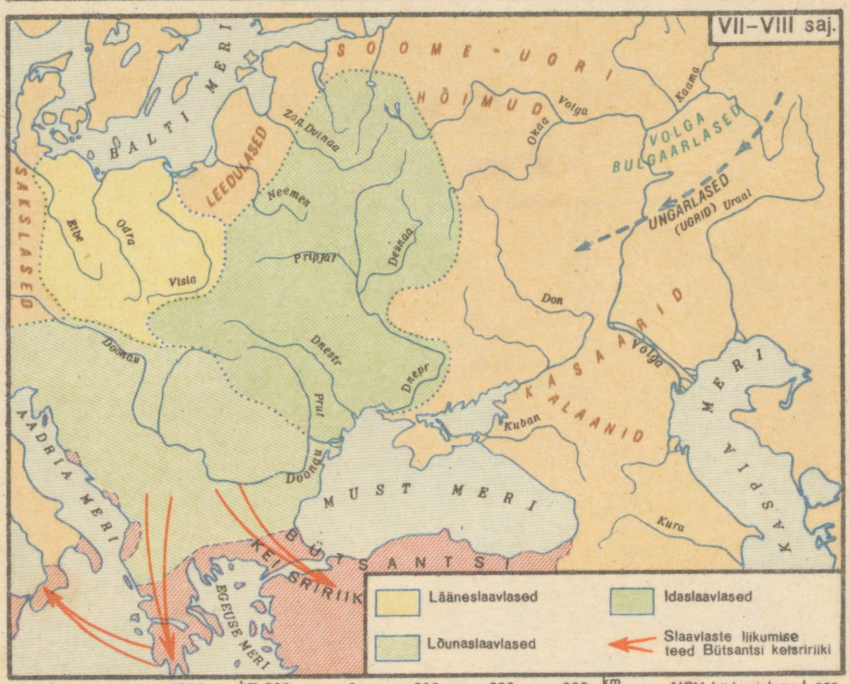

Eesti Riiklik Kirjastus, 1956

km 300 0 300 600 900 km

NSV Liidu ajalugu, I osa
Tiraaž 4500
Trükitud GKP Riia K aardlabrikus

VANIMAD RAHVAD JA RIIGID NSV LIIDU TERRITOORIUMIL JA NENDE NAABRID

KUNI I SAJANDINI M. A. J. (INCL.)

Urartu riigi territoorium IX–VIII saj. e.m.a.

Gruusia maade territoorium II saj. algul e.m.a.

Albaania territoorium II saj. algul e.m.a.

Armeenia riigi piirid Tigranes II elu lõpul (pärast 65. a. e.m.a.)

Assüüria kuningriigi piirid VIII–VII saj. e.m.a.

Pärsia suurriigi piirid umbes 500. a. e.m.a.

Makedoonia Aleksandri suurriigi piirid aastaks 323 e.m.a.

Makedoonia Aleksandri (a. 334–325) sõjateed ja suurimate lahingute kohad

Kreekamaa ja Musta mere äärsete kreeka kolooniate territoorium

Bosporose kuningriigi põhiliste valduste ligikaudsed piirid

Musta mere äärsete kolooniate ja Aasia vaheline karavanikaubanduse tee (Herodotose järgi)

200 0 200 400 600 km

TR. „KOMMUNIST" TALLINN

Eesti Riiklik Kirjastus,1956

VENE VÜRSTIRIIGID XIII SAJANDIL JA NENDE VÕITLUS MONGOLI SISSETUNGI VASTU

NSV Liidu ajalugu I osa

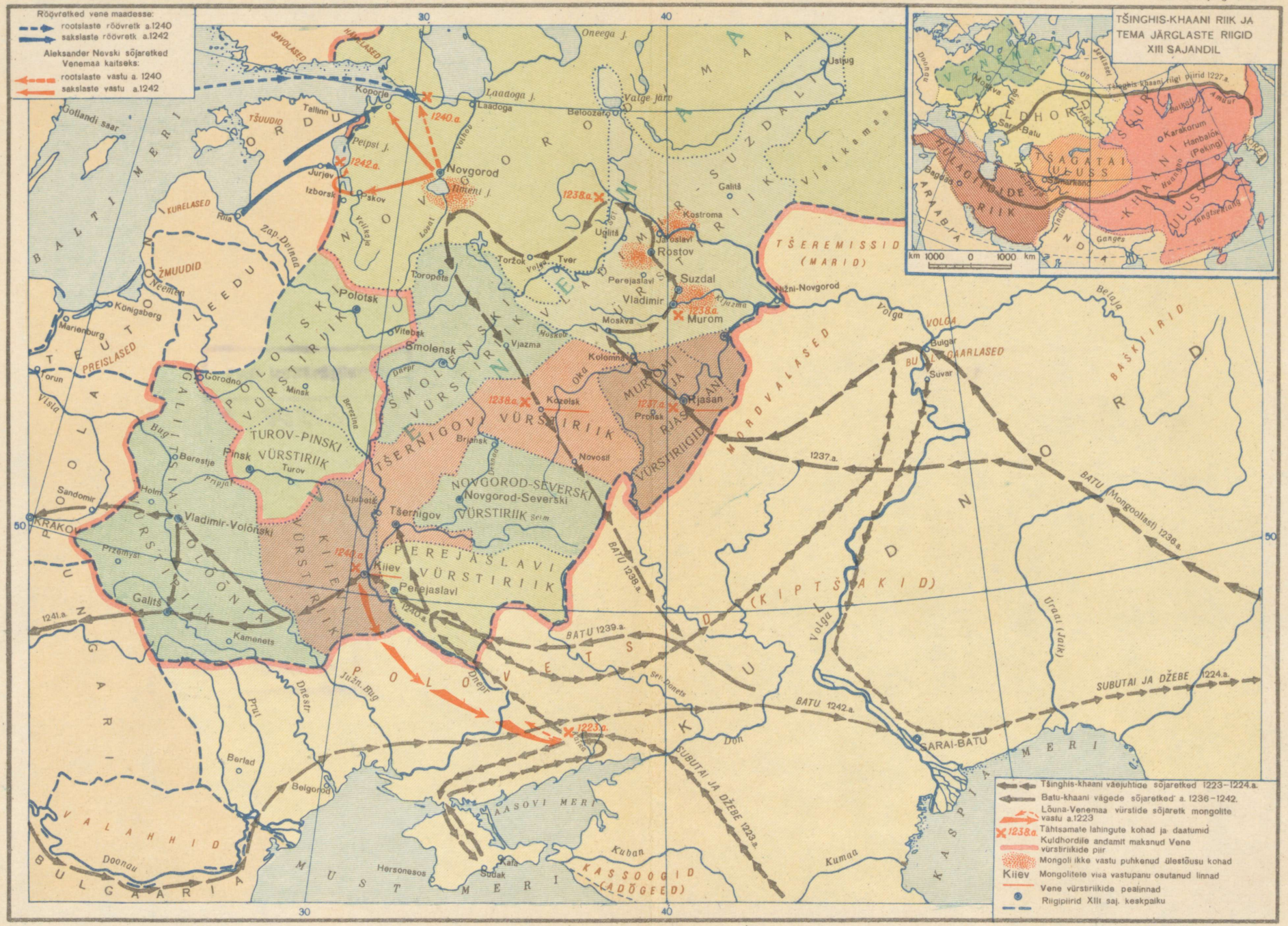

Trükitud GKP Riia Kaardivabrikus
Tiraaž 4500

Eesti Riiklik Kirjastus,1956

VANIMAD RIIGID NSV LIIDU TERRITOORIUMIL

URARTU RIIK VIII saj.e.m.a.

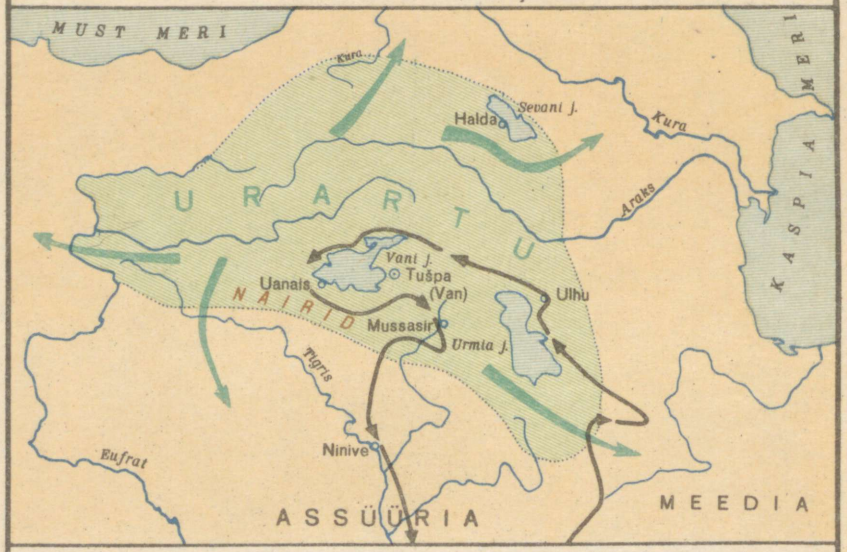

KESK-AASIA VI–IV saj.e.m.a.

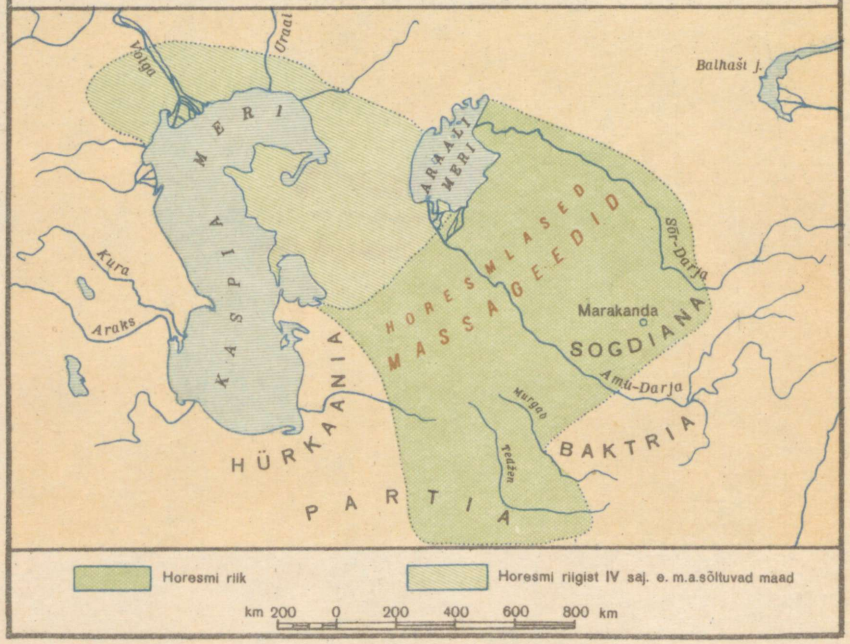

MUSTA MERE PÕHJARANNIK V–IV saj.e.m.a.

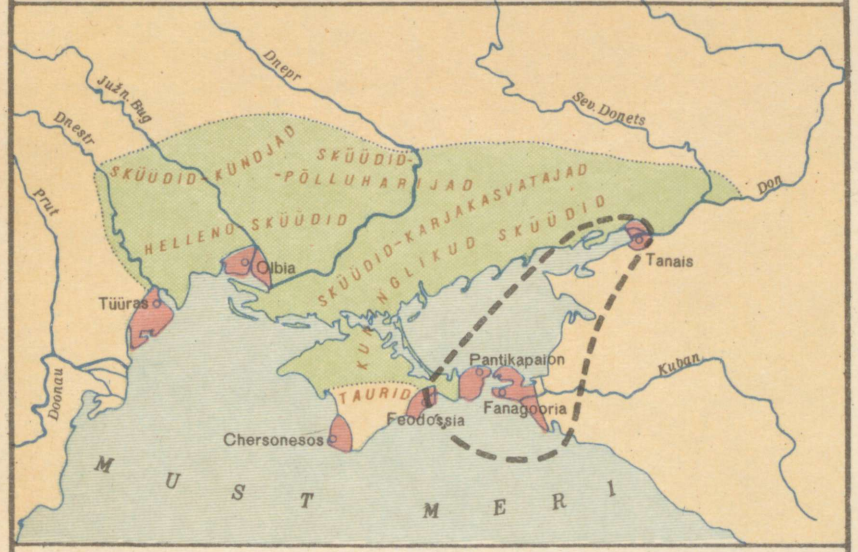

TAGA-KAUKAASIA RIIGID II–I saj. e.m.a.

Trükitud GKP Riia Kaardivabrikus
Tiraaž 4500

IDA-EUROOPA RAHVASTE ASUKOHAD IX—X SAJANDIL

TALURAHVA SÕDA NING VÕITLUS POOLA JA ROOTSI INTERVENTSIOONIGA VENE RIIGIS XVII SAJANDI ALGUL

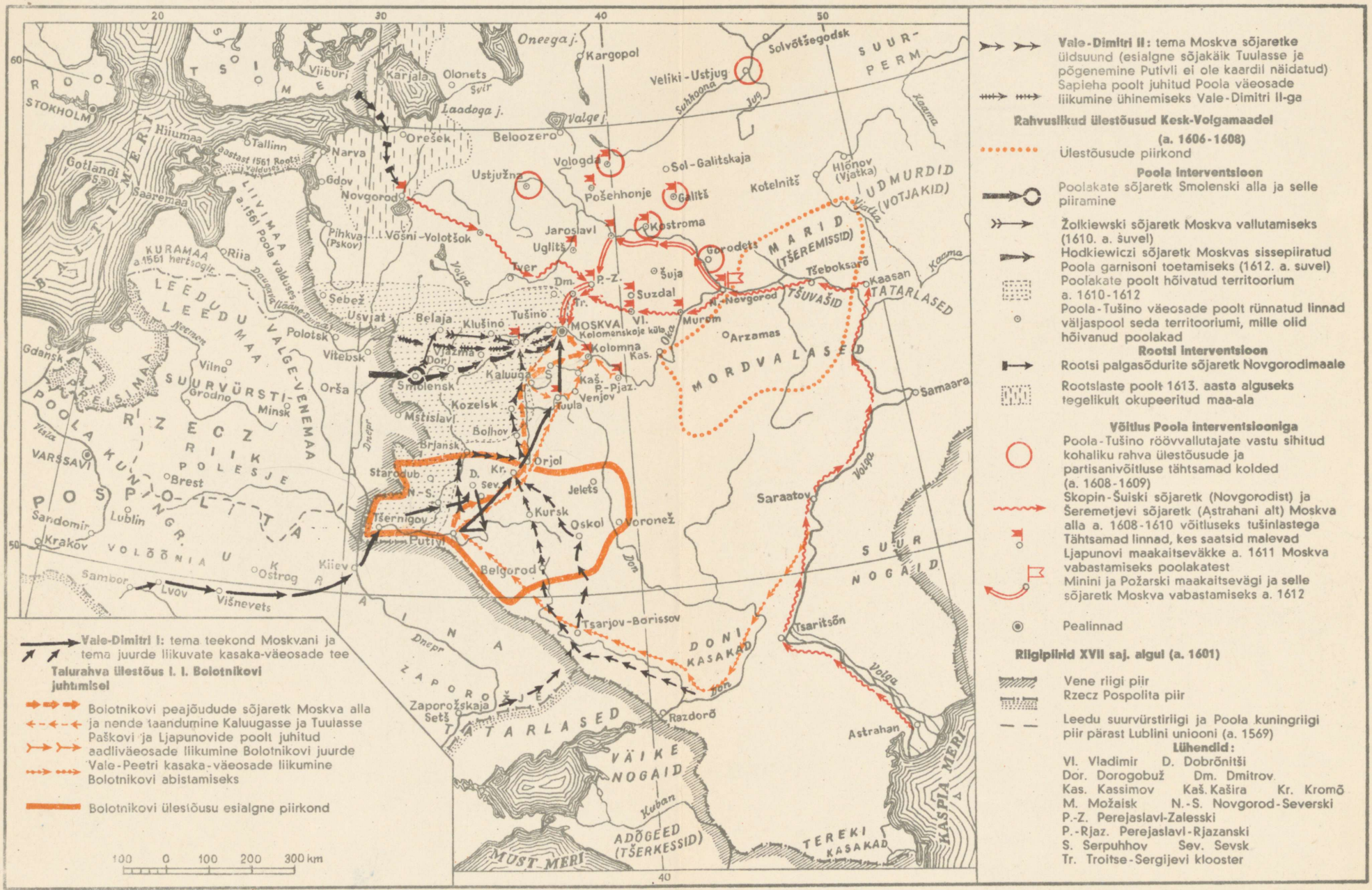

TR. „KOMMUNIST" TALLINN

Eesti Riiklik Kirjastus. 1956

VENE RIIK XVII SAJANDIL

NSV Liidu ajalugu, I osa

Trükitud GKP Riia Kaardivabrikus
Tiraaž 4500

VENE RIIK XVII SAJANDIL (A. 1601-1694)

Vene riigi ja temast poolsõltuvate maade territoorium XVII sajandi algul
XVII sajandil Vene riigiga kagus ja Siberis liidetud territooriumid
Ukraina ja Zaporožje territoorium, mis läks Vene riigi külge lepingute järgi Perejaslavlis a. 1654, Andrussovos a. 1667 ja „Igavese rahu" järgi a. 1686
Vene riigi piirid a. 1600
Vene riigi piirid XVII saj. lõpuks
Vene vägede poolt hõivatud maa-alad sõja ajal Poolaga a. 1654–1667
Vene riigi kindlustatud liin — „tõkkejooned" XVII sajandil
Tambov — XVII sajandil asutatud Vene riigi linnad

Kaukaasias on numbritega tähistatud: 1 — Megreelia (Mingreelia), 2 — Gruusia, 3 — Imereetia, 4 — Mesheetia, 5 — Kartlia (Kartaliinia), 6 — Kahheetia

Rootsi piirid
Rzecz Pospolita piirid
Türgi ja tema vasallvalduste piirid
Pärsia (Iraani) ja tema vasallvalduste piirid

Gruusia territoorium (Türgi ja Pärsia võimu all)
Stolbovo lepingu järgi a. 1617 Rootsile loovutatud territoorium
Territoorium, mis Deulino vaherahu järgi a. 1618 loovutati Poolale ja Andrussovo lepingu järgi a. 1667 Vene riigile tagasi anti (Märkus: linnad Serpeisk ja Trubtševsk, samuti ka kitsas anastatud maa-ala Putivlist lõuna pool anti Vene riigile tagasi veel enne 1667. aastat — Poljanovka lepingu järgi a. 1634)
Rootsi a. 1645 — Daatumid maa-ala siirdumise kohta ühelt riigilt teisele

B.-Ts. — Belaja Tserkov
K. — Kassimov
L. — Lubnõ
P. — Preobraženskoje
P. — Poljanovka
V. — Vjazma
Kl. — Kolomenskoje
N.-S. — Novgorod-Severski
Kv. — Kollased Veed

TR. „KOMMUNIST" TALLINN

VENE RIIGI KUJUNEMINE JA KASVAMINE KUNI XVI SAJANDI LÕPUNI

TR. „KOMMUNIST" TALLINN